TÜRKİYE
TARİHİ

Başlangıcından Zamanımıza Kadar

TÜRKİYE TARİHİ

T. YILMAZ ÖZTUNA

2. CİLT

Hayat
KITAPLARI

HAYAT KİTAPLARI 37

TARİH
SERİSİ 1 (Cilt 2)

Kapak Resmi:
Mevlânâ Celâleddin Rûmi'nin
sandukası (Konya)

Bu kitap, *HAYAT YAYINLARI A. Ş.*
adına Tifdruk Matbaacılık Sanayii A. Ş.
Matbaası'nda, 1964 yılında basılmıştır.

VIII. SELÇUKLULAR
(1040-1308)

I. OĞUZLAR VE SELÇUKLU OĞUZ KIRALLIĞI
(990-1040)

Türkler'in En Mühim Parçası Olan ve Bugünkü Türkiye Türkleri'nin Tamamını Teşkil Eden Oğuzlar'ın Menşei

TÜRK kavimlerinin en meşhuru ve mühimmi Oğuzlar'dır. Selçukoğulları'nın tarih sahnesine çıkmasiyle Oğuzlar, tamamen birinci dereceye yükselmişler ve Türk'lüğe hâkim olmuşlardır. Anadolu'yu fetheden, Türkiye Devleti'ni kuran, Türkler'in Oğuz şubesidir. Türkiye Türkleri, tamamen Oğuz'dur.

Orhon Kitabeleri'nden bir-iki asır önce Göktürk alfabesi ile yazılmış Türkçe bir kitabede, Oğuzlar'ın adı geçmektedir. Bu kitabe, Oğuzlar'dan 6 boyun prensi olan Öz-Yigen Alp-Turan'ın genç yaşta ölümü münasebetiyle kazılmıştır. Oğuzlar, Kuzey Asya'da ve Göktürkler'in kuzeyinde yaşıyorlardı. Bahsi geçen kitabe, Barlık ırmağı kenarında bulunmuştur. *Göktürk Âbideleri*'nde de Oğuzlar'ın adı pek çok geçmektedir. Bu kitabelere göre Büyük Türk Hakanlığı'nda Göktürk boyundan sonra en mühim boyun Oğuz boyu olduğu anlaşılmaktadır. Göktürk tarihinin "Kutluğlar" denen son devresinde, VII. asır sonlarında ve VIII. asır başlarında, yani Orhon Âbideleri ile çağdaş olarak Oğuzlar, Selenga ırmağı boyunda oturuyorlardı. Orhon ırmağının, Selenga'nın kolu olduğu malûmdur. Şu halde Göktürkler ile Oğuzlar, yakın komşu idiler. VII. asır sonlarında Oğuzlar'ın başında Baz Kağan bulunuyordu. Oğuzlar, hâkimiyeti Göktürk Hanedanı'nın aleyhine olarak ele geçirmek istiyorlardı. Son Göktürkler, Oğuzlar'ın sinsi veya açık muhalefeti altında yaşamışlar,

Göktürkler de gerçekten Dokuz-Oğuz-On-Uygurlar tarafından iktidardan uzaklaştırılmış ve VIII. asrın ortalarında Büyük Türk Kağanlığı, Oğuz ve Uygur boyları tarafından yöneltilmiştir. Kutluğ Kağan, Baz Kağan'ı öldürtmek zorunda kalmıştı. Bununla beraber Kapağan ve Bilge Kağanlar zamanında Oğuzlar muhalefetlerini artırmışlardır.

Büyük Türk Hakanlığı'nda iktidar Uygur-Oğuz partisine geçince, Oğuzlar'ın zaten Göktürkler devrinde pek mühim olan mevkileri, bir kat daha yükselmiştir. Fakat Oğuzlar, bununla da iktifa etmek niyetinde değillerdi. Uygurlar'ı bertaraf edip, tek başlarına Türk İmparatorluğu'na hâkim olmak istiyorlardı. Bu maksatla Moyunçur Kağan'a baş da kaldırmışlardır.

Türkler'in kültürce diğer Türk boylarından pek geri olan Kırgız boyu, Uygurlar'la beraber Oğuzlar'ı da IX. asır ortalarında bugünkü Moğolistan'dan kovmuştur. Büyük Türk Hakanlığı'nda birinci derecede gelen Uygurlar güneye, şimdiki Doğu Türkistan'a çekilmişler, Oğuzlar'ın büyük kısmı ise batıya, Sır-Deryâ ve Aral boylarına göçmüşlerdir. İkisinin arasında Karahanlılar vardı ve Karahanlılar, Moğolistan'dan kovulup itibarı geniş ölçüde sarsılan Uygurlar ile Büyük Türk Hakanlığı tacını çekişiyorlardı.

Sır-Deryâ ve Aral civarında bu Oğuz dalgasından önce de Oğuzlar vardı ve ezcümle Oğuz boylarından Peçenekler yaşıyordu. Oğuzlar'ın büyük kısmı bu ülkeye gelince, Peçenekler, kardeş boyla bir arada yaşamayıp Doğu Avrupa'ya akmışlardır. Zaten bu sıralarda Oğuzlar'da dehşetli bir nüfus artışı vardı. Fazla nüfusun taşması gerekiyordu. Bu sebeple yüz binlerce, belki bir milyon Oğuz da Peçenekler'den ayrı bir dalga halinde Karadeniz kuzeyine bugünkü Ukrayna'ya göçmüş, Balkanlar'a inmiştir. Bugün Dobruca ve küçük bir kısmı Besarabya'da yaşıyan Gagauzlar, bu Oğuzlar'ın torunlarıdır. Birkaç milyon Oğuz da, Aral Gölü'nden önce güneye inmiş, sonra batıya sapmış, Anadolu'yu açıp Türkiye devletini kurmuştur. Bu suretle Mâverâünnehir kuzeyinde pek kesifleşen Oğuz nüfusu teskin olmuştur.

Oğuzlar ve Diğer Türk Boyları

Bu sıralarda yani IX. asrın son ve X. asrın ilk yarısında Türk dünyasının coğrafi durumu şöyleydi:

I — Oğuz İli, Üst-Yurt'ta yani Hazar ile Aral arasında, Aral'ın doğusunda, Sır-Deryâ'nın kuzey boylarında yaşıyor, geniş ölçüde güneye, Müslüman ülkelerine taşıyordu. Bu ül-

keler, İranlı Sâmânîler'in elindeydi ve Karahanlı Hanedanı, Sâmânî ülkelerine yerleşmek için fırsat gözlüyordu. Sâmânîler'in yüz binlerce Türk tebaası vardı ve bunların bir kısmı Müslüman da olmuştu. Kızılkum Çölü, Oğuz hâkimiyetindeydi.

II — Karluk İli, Oğuz-İli'nin doğusunda idi. Karluklar'ın en mühim boyu, Çigiller idi. Karahanlıklar, ki Büyük Türk Hakanlığı'nı temsil ediyorlardı, başlıca Karluklar'a dayanıyorlardı.

III — Kimek İli, Oğuzlar'ın kuzeyinde idi. Şimdiki Kazakıstan'ın kuzey-batısını kaplıyordu. Bunların batısında, Ural Dağları güneyinde ve Ural nehrinin kıyılarında Oğuzlar'ın bir boyu olup onlardan ayrılmış bulunan Peçenekler yaşıyordu.

IV — Uygur İli, Karluk İli'nin doğusunda, Doğu Türkistan'da idi. Moğolistan'dan göçen Uygur Kağanları burada idiler.

V — Kırgız İli, Uygurlar'ın kuzeyinde, şimdiki Moğolistan'da idi. Kuzeyden gelip Oğuzlar'ı ve Uygurlar'ı bu ülkeden kovmuşlardı.

VI — Hazar İli, bugünkü Ukrayna'yı, Kuzey Kafkasya'yı içine alıp doğuya, batıya, kuzeye doğru geniş ölçüde taşıyordu. Oğuzlar'ın 965'e kadar Hazar Kağanlığı'na tâbi oldukları, ekseri tarihçiler tarafından kabul edilmektedir.

Doğu Avrupa'da Oğuzlar

Üst-Yurt'ta yani Hazar Denizi ile Aral Gölü arasında yaşıyan Oğuzlar'ın bazı kabileleri İtil (Volga) ve Yayık (Ural) nehirlerini geçerek Avrupa'ya geçmişler ve XI. asır Doğu Avrupa tarihinde rol oynamışlar, Balkanlar'a da inmişlerdir.

İşte Türkler'in en mühim zümresi olan Oğuzlar'ın küçük bir parçası, gene Oğuz olan Osmanlı Türkleri'nden asırlarca önce Balkanlar'da görünmüşlerdir. Bu Oğuz kabileleri Bizans tarihlerinde "Uz", Rus tarihlerinde "Tork" (cemi: Torki) yani "Türk" şeklinde geçer. Bir müddet Hazar'ın kuzey kıyılarında, yani İtil ve Yayık nehirleri arasında yaşamışlar, sonra Yayık'ı da atlayıp bugünkü Ukrayna'ya gelmişlerdir. Tuna'yı aşan Oğuzlar'ın sayısı, Bizans kaynaklarına göre 600.000 kişidir. Yunanistan'a kadar inerek Bizans eyaletlerini yağmalamışlardır. Tuna'yı aşma tarihleri olan 1065'ten bir müddet sonra, Balkanlar'daki Peçenek ve Bulgar Türk zümrelerinin taarruzu ile perişan olup dağılan Oğuzlar, Bizans'a iltica etmişlerdir. Peçenek ve Bulgarlar'a katılmıyan Oğuzlar'a Bi-

zans, Makedonya'da toprak vermiş ve bir kısmını da asker yazıp İstanbul'a getirmiş, Anadolu eyaletlerine yollamıştır. 1071 Malazgirt Meydan Muharebesi'nde Bizans ordusunda Oğuz ve Peçenek Türkleri'nden de birlikler vardı. Bilindiği üzere bunlar, Selçuklu ordusuna katılıp Bizans ordusunun mağlûbiyetini çabuklaştırmışlardır. Bizans hizmetine geçen Oğuzlar, zamanla Hıristiyan olmuşlardır.

X. Asırda Oğuz İli

X. asırda Oğuz Yabguluğu yani krallığı, Hazar Kağanlığı'na tâbi idi. Fakat Karahanlı Kağanlığı ile de alâkası vardı. Fakat aşağıda görüleceği üzere Oğuzlar, Büyük Türk Kağanlığı'nı Karahanlılar'dan alacaklar ve bunun için uzun bir mücadeleye girişeceklerdir. Oğuz-Karahanlı rekabetinin bu devrede jeopolitik sebepler ve Türk boylarının durumları ile alâkadar olarak başladığı kabul edilebilir. Oğuzlar, mazide Büyük Türk Hakanlığı'nda oynadıkları rolü asla unutmuyorlardı ve eski tarihi mevkilerini yeniden elde etmek için teşebbüste bulunacakları muhakkaktı.

Oğuz Yabguluğu'nun batı sınırını Hazar Denizi teşkil ediyordu (bu denizin bir kısmının Asya, kuzeybatı sahillerinin de Avrupa'ya ait olduğu hatırlanmalıdır). Kuzeydoğuda devlet pek Ural (Yayık) nehrine erişemiyor, onun daha doğusunda Hazar'a dökülen Emba ırmağına dayanıyordu. Kuzeybatıda Avrupa kıtası ile hemen hemen sınırdaş idi. Bütün Emba kıyısını kuzeybatıdan kuzeye doğru takip ederek Aral'ın kuzeyindeki Çalkar Gölü'ne geliyor, kuzeydoğuda Sarısu'ya vâsıl oluyor, doğuda Karadağ'a dayanıyor, Sır-Deryâ'nın Aral'dan başlıyarak yarıdan fazla mecrasını içine alıyor, güney kıyıları dışında Aral'ın tamamına hâkim görünüyordu. Kızılkum ve Karakum Çölleri tamamen Oğuzlar'da idi. Buraları bugünkü —Harzem yani Âmû-Deryâ deltası hariç— Karakalpakıstan ve güneyde Horasan'a bağlı Merv şeridi dışında Türkmenistan ülkelerini ihtiva eder. Çölde —vâhalar dışında— yaşamak mümkün olmadığından, Oğuzlar, "Üst-Yurt" denen Aral ile Hazar arasındaki ülkede kesif şekilde yaşıyorlar ve fırsat buldukça dışarıya taşıyorlar, daha büyük miktarda taşmak için de siyasi sebepler gözlüyorlardı. Üst-Yurt'un batısında Mangışlak yarımadası vardır; bu yarımada, Hazar Denizi'nin iki körfezi (güneyde Kara-Boğaz Körfezi, kuzeyde Ölü-Koltuk Körfezi) arasında kalır. Mangışlak yarımadasında X. asırda Oğuzlar gelmeden insan yaşamazdı; İranlılar buraya "Siyâh-Kûh" yani "Kara Dağ" derlerdi; Oğuzlar

yerleşince "Mangışlak" adını vermişler ve "Siyâh-Kûh" unutulmuştur. Oğuzlar'ın yaşadığı Üst-Yurt bozkırına Arap coğrafyacıları "Mefâzâtu'l-Guzzîye" yani "Oğuz Çölleri" demektedirler.

Oğuz Yabğuluğu'nun (kırallığının) başkenti Yenikent (Yangıkent) idi. Bu şehir, Üst-Yurt'ta değil, Aral'ın kuzeydoğu kıyılarında, Sır-Deryâ'nın göle döküldüğü mahal civarında idi (tahminen 46° arz ve 62° tul).

Kırallığın Yenikent'ten sonra gelen şehirleri Sabran (eski adı: Savran), Suğnak (Sığnak), Karaçuk (Araplar "Fârâb" derler; diğer adı "Otrar"dır, Fârâbî burada doğmuştur), Öksüz, Sütkent, Çardarı, ikinci derecedeki kasabalar da Altıntepe, Tokaytepe, Çaplaktepe, Bıçakçıtepe, Aktepe, Artıktepe, Buzuktepe, Kuyruktepe, Mirtepe, Cuvantepe, Karaspantepe, Çuytepe, Şormaktepe, Sadıkatatepe, İkan, İşkan, Bayırkam, Kavganata idi. Sır-Deryâ'nın kuzey kıyıları tâ Karadağ'ın güney yamaçlarına kadar Oğuzlar'a ait şehirlerle dolu idi. Başkent Yenikent, Sır-Deryâ'nın kuzeyinde değil, güneyinde idi. Yenikent'in mukabilinde nehrin kuzey sahili yakınlarında Selçuk Bey'in sığındığı meşhur Cend şehri vardı ki, burasının yabguluğun sınırları dışında kaldığı anlaşılıyor (bazı tarihçiler Yenikent'in Otrar şehri olduğunu ileri sürmektedirler).

Sır-Deryâ ile beraber güneye doğru inildikçe, Oğuzlar, Karluk boyu ile karışıyorlardı. Bu taraflarda mevzii olmakla ve sathi kalmakla beraber birçok Oğuz ve Karluk'un Şaman'lığı bırakıp Müslüman dinini kabul ettiği görülüyordu. Gene bu şehirlerde mahdut miktarda olmakla beraber gayri Türk nüfus da vardı. Bunlar İran kavimlerinden Sogdlular (Soğdaklar) idi. Asırlardan beri Türkler'le temasta ve kaynaşmakta idiler.

Oğuz Yabguluğu aşağı yukarı 1 milyon km²'lik bir sahayı kaplıyordu. Fakat bu sahanın yarısını kuzeyde Kızılkum, güneyde Karakum Çölleri teşkil ediyordu.

Oğuzlar ve Müslümanlar

Oğuzlar, tamamen Müslüman ülkelerinin sınırında idiler ve bu hususta Karahanlılar gibiydiler. Ancak Karahanlılar, daha mühim illere dayandıkları, başlarında Göktürkler'den ve Bozkurt Sülâlesi'nden inme kağanlar olduğu için siyasi ve askerî bakımdan Oğuzlar'dan güçlü idiler. Oğuzlar, Karahanlılar'ın yıprandığı bir anda müdahale ederek Türk dünyasının başına geçebilirlerdi. Bu yıpranma da, İranlı Sâmânî ve Türk Gazneliler'in yardımiyle tahakkuk edecekti.

X. asrın ilk yıllarında bile vaziyet böyleydi. Aşağıda Selçukoğulları'nın 915'e doğru Müslüman olduklarını göreceğiz. Bundan sonra Oğuz Yabguluğu'nda Müslümanlık, hele Karahanlılar'ın resmen Türk İmparatorluğu'nu bu dine sokmasından sonra yıldırım hızıyle yayılacak ve XI. asrın başlarında tamamlanacaktır. XI. asrın ikinci çeyreğine girerken, bütün Oğuzlar'ı Müslüman görüyoruz.

Müslümanlar, Müslüman olan Oğuzlar'a "Müslüman Türk" mânasına "Türkmen" demişlerdir. Fakat XI. asırdan beri "Oğuz" kelimesiyle müteradif (aynı mânada) olarak kullanılan bu "Türkmen" kelimesi, Oğuzlar'ın yerleşik olmıyan, henüz yerleşmiyen, göçebelikte devam eden kısımlarına verilmiş gibi görünüyor. Şehir Türkleri'ne gene "Oğuz" denmiştir. Sonradan "Oğuz" kelimesi tamamen bırakılmış, yerleşik Oğuzlar'a "Türk", göçebelikte berdevam olanlarına "Türkmen" denilmiştir ve bu kelimeler Türkiye'de ve Türkiye dışındaki Türk ülkelerinde ve Avrupa'da hâlâ bu mânada kullanılmaktadır. "Türk"ün "Türkmen"den daha medeni olduğu bu suretle ortaya çıkar. Bu suretle "Oğuz" yerine "Türkmen" kelimesi kaim olmuştur. Sovyetler Birliği'nin 15 cumhuriyetinden biri de Türkmenistan'dır ve ahalisi tamamen Oğuzlar'a mensup Türkler'den ibarettir.

Oğuzlar'ın Medeniyet ve Kültürü

Oğuzlar'ın güneybatı sınırını Etrek ırmağı teşkil ediyor ve sık sık bu ırmağın güneyine geçip İran ülkelerini yağmalıyorlardı. Türk dünyasını güneyden İran unsuru çeviriyordu. Oğuzlar, Hazarlar'a az çok tâbi olsalar bile, Büyük Türk Hakanlığı ile alâkalarını kesmiş değillerdi. Hele 965'te Hazar imparatorluğu yıkılınca, Karahanlılar'a tâbi oldukları ileri sürülebilir. 1040'a kadar Oğuz Yabguluğu, Karahanlılar'ın temsil ettiği Büyük Türk Hakanlığı'nın bir şubesi idi.

Oğuzlar'da kadının mevkii yüksekti. Kadın erkekten kaçmaz, cemiyet işlerini onunla paylaşırdı. Oğuz erkekleri sakallarını ve bıyıklarını tıraş ederler, fakat saçlarını uzatırlardı. Siyah elbise giymez ve bu rengi uğursuz sayarlardı. Sevdikleri ve uğurlu saydıkları renk beyazdı. Mezarlarının üzerindeki toprağı kubbe şeklinde yığarlardı. Selçuklular'ın "künbed" şeklindeki türbeleri, Oğuzlar'ın bu ananesinin devamıdır.

Hükümdar fermanına Oğuzlar "tuğrağ", halbuki Doğu Türkleri "yarlık" derlerdi. Oğuz olan Osmanlılar'da da padişah fermanının altına konan padişah imzasına "tuğra" denildiği malûmdur.

Arkeolojik keşifler, Oğuz Yabguluğu'nun milyonlarca nüfusu olduğunu gösteren tarihî delilleri takviye etmektedir. Bir-iki asır içinde büyüyen ve XI. asırda son haddini bulan bu nüfus artışı, Oğuz İli'nin tarihî coğrafyasını tetkikle daha iyi anlaşılmaktadır. Oğuz İli'nin Otrar bölgesinde VII. asırda Göktürkler zamanında 10 şehir varken, XI. asırda bu sayı 24'e yükselmiştir. XIII. asırda ise 4 şehir kalmıştır. Zira bütün Oğuz nüfusu Anadolu'ya ve başka Yakın Doğu ülkelerine yığılmış, Karahıtay ve Cengiz Moğol istilâları da Türk illerine büyük zarar vermişti. Gene XI. asırda 13 kervansaray ihtiva eden bu bölgede XIII. asırda işler halde ancak 2 kervansaray kalmıştır. Oğuz Türk'lüğü, bu ülkelerden nüfus ve ticaretini boşaltmış, Anadolu'ya götürmüştür.

Ruslar, Oğuz şehirlerini kazarak meydana çıkarmışlardır. Otrar kalesinin 400×300=120.000 m²'lik yer kapladığı anlaşılmıştır. Otrar, bilindiği gibi 813-818 arasında Arap idaresinde yaşamış, Bağdad'a bağlanmıştır. Otrar'ın 7 km. kuzeybatısındaki Altıntepe şehrinin sûrları da 950×500=475.000 m²'lik bir sahayı çevirmektedir. Otrar'ın 13 km. güneydoğusundaki Tokaytepe şehrinin sûrları da 380×280=106.400 m²'lik bir sahayı içine almaktadır. Gene Otrar şehrinin 10 km. batısında Gaplaktepe şehri, Otrar'ın 4 km. güneyinde Bıçakçıtepe şehri vardır. Otrar ovası, muazzam nüfusunu besliyebilmek için ağ gibi kanallarla örülmüştü. Bu şebekeyi meydana çıkaran Rus arkeologları hayrette kalmışlar, Prof. Agayeva bu tesisatı "muazzam" kelimesiyle tavsif etmiştir. Bu kadar kısa mesafeler arasında âdeta kesiksiz denecek şekilde şehirlerin serpilmiş olduğu, Oğuz İli'nin nüfusunun milyonlara vardığı hususunda hiçbir şüpheye yer bırakmamaktadır (bu yıllarda İngiltere'nin nüfusunun sadece 1 milyon olduğu hatırlanabilir).

Sütkent şehrinin kalesinin büyüklüğü Rus arkeologlarınca 900×800=720.000 m² olarak hesaplanmıştır; şehrin az ötesinde Rus bilginlerinin "II. Sütkent" dedikleri banliyönün büyüklüğü de 240×200=48.000 m²'dir. Ortaçağ şehirlerinde varoşların ve meskûn mahallerin sûrların çok dışına taştığı, ancak harb ve muhasara sırasında ahalinin sûrların içinde toplandığı malûmdur. Şu halde nüfusun derecesi hakkında bir fikir edinmek mümkün oluyor. Bu nüfus fazlalığı, Anadolu'nun fethinde ve Türkiye devletinin kurulmasında baş âmil olmuştur.

Sütkent'in 26 km. kuzeyinde Ruslar, Bayırkum şehrini meydana çıkarmışlardır. Bu şehrin kalesi 300×200=60.000 m² büyüklüğündedir. Gene Sütkent'in 25 km. ötesinde, Sır-Derya üzerinde Aktepe şehri bulunmuştur; 360×260=93.600

km² büyüklüktedir. Bayırkum yakınlarında ve gene nehrin kıyısında Öksüz, Öksüz'ün 25 km. kuzeybatısında Kavganata, bunun 10 km. kuzeyinde Artıkata, bunun az yanında Buzuktepe şehirleri, hep son zamanlarda Rus arkeologları tarafından bulunmuş ve esas aktivitesi X. asırda geçmiş Oğuz şehirleridir.

Sütkent'in güneyinde Sır-Deryâ kıyısında Çardarı şehri vardır. Bu şehrin dış kalesi 310×240=74.400 m² ve iç kalesi ise 140×120=16.800 m²'dir. Çardarı'dan 16. km'de ve nehrin kıyısında başka bir Aktepe şehri daha vardır.

Karadağ'ın güney yamaçları da Oğuz şehirleri ile dolu idi. Buradaki şehirlerin en meşhuru Sığnak (Suğnak) idi. Sûrları, 650×400 = 260.000 m²'lik bir sahayı çeviriyordu. Sığnak'ın güneydoğusunda ve Sır-Deryâ üzerinde Oğuzlar'ın en ünlü şehirlerinden diğeri olan Savran yükseliyordu. Bunun sûrları 800×550=440.000 m²'lik şehir sahasını çevreliyordu. Göktürkler'in kurduğu bu şehir, Oğuzlar devrinde pek büyümüştü. Sûrlar, burçlar, şehrin iki kapısı, hâlâ ayaktadır. Savran yakınlarında Mirtepe, bugünkü Türkistan (Yesi) şehrinin 25 km. kuzeyinde de İşkan şehirleri yer alıyordu. Savran'ın 8. km'sinde Şornaktepe vardı. Gene bu civarda Sadıkatatepe şehri bulunuyordu. Bugün "Türkistan" denen Yesi şehri de mühim Oğuz yerleşme merkezlerinden biriydi. Bunun 8 km. güneyinde Çuytepe vardı. Çuytepe'nin sulama kanalları ve su tesisatı pek meşhurdu. Gene Yesi yakınlarında İkan ve Karaspantepe şehirleri yer alıyordu. Bu sonuncusunun büyüklüğü 850×600=510.000 m² yani 0,5 km²'den fazla idi. Cuvantepe de bu yakınlarda bulunuyordu.

Sayram şehri, Oğuzlar'ın Müslüman ülkeleri sınırı üzerindeki yerleşme merkezlerinden biri idi. Göktürkler devrinde mühim bir şehir haline gelmiş olan Sayram, bir ara Sâmânîler'in eline yani Müslüman hâkimiyetine de geçmişti. Sayram ile Taraz arasında Bulakkoal, Turtkultepe ve daha 3 şehir yer alıyordu. Karadağ'ın güneybatı eteklerinde Çimkent (Evliyâ-Ata) ve sıradağların öte tarafında, güneydoğu yamacında Cambul şehirleri vardı ki, bu ikisi bugün de Türkistan'ın mühim şehirlerindendir. Bu şehirler, çok işlek bir kervan yolu ile zincirleme birbirine bağlı idi. Daha sonra güneyde İranlı Sâmânî devletinin toprakları başlıyordu. Oğuzlar kadar Müslüman Karahanlılar yani Büyük Türk Hakanlığı ve Gazneliler de bu topraklara akmak için fırsat gözlüyorlardı. (Oğuz şehirlerine ait bu malûmat, Bahaeddin Ögel'in T.T.K. tarafından 1963'te yayınlanmış ve yukarıda birkaç kere adı geçmiş olan mühim eserinden hulâsa edilmiştir).

Oğuzlar'ın Devlet Teşkilâtı

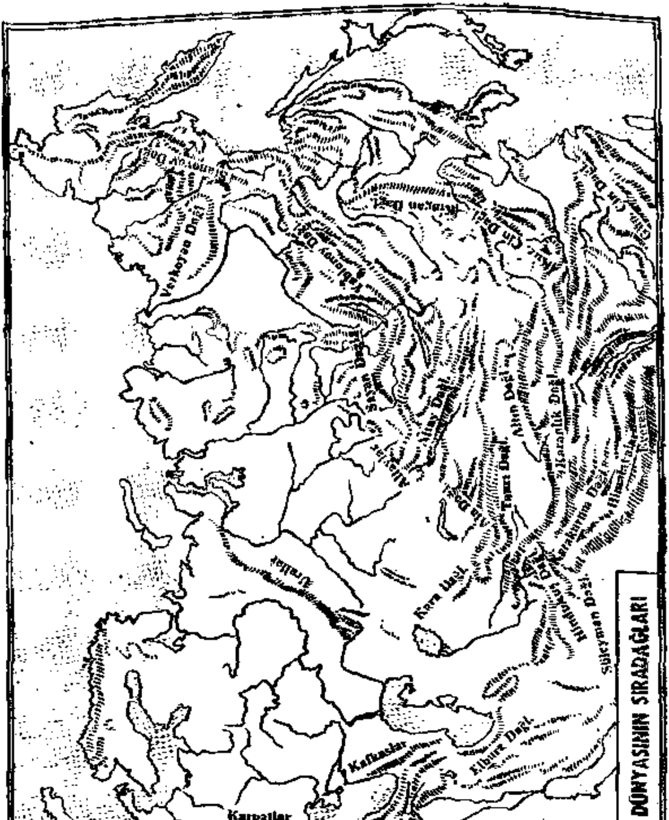
Yukarıda gözden geçirdiğimiz Oğuz devletinin başındaki hükümdar "yabgu" unvanını taşıyordu. "Yabgu" Hunlar ve Tabgaçlar çağında Büyük Türk Hakanı'na verilen isimdi, "imparator" demekti. Fakat sonradan bu mânada "kağan/hakan" kelimesi kullanıldı ve unvanlarda görülen zamanla aşınıp alçalma kaidesine uygun şekilde "yabgu", "kıral" mânasına kullanıldı. Bazı Türk zümreleri de kıral yerine "han" kullanmışlardır. Oğuzlar'ın "yabgu"yu kullanmaları dikkati calìptir ve Hunlar'ın Oğuz olduğu hakkında bazı tarihçiler (ezcümle Z. V. Togan) tarafından ileri sürülen nazariyeyi destekler mahiyettedir.

Yabgu'dan sonra devletin en ileri geleni "sü-başı" ("sü", Türkçe'de "asker", "sülemek" ise "asker sevketmek" demekti) denen başkumandan idi. Yabguluk gibi sübaşılık da irsî idi (Türkler'de büyük askerî mevkilerin irsî olduğu daha evvelce anlatılmıştı). Sü-başılık, Selçukoğulları'nın yani ileride Türk cihan imparatorluğuna sahip olup Anadolu'yu fethedecek ve Türkiye devletini kuracak olan ailenin elindeydi. Daha sonra "kül-erkin", "ınal/yınal", "tarhan" unvanlarını taşıyan yüksek memurlar gelirdi. Bundan sonraki bahisle anlatılacak olan Oğuzlar'ın bölündüğü 24 boyun her birinin başına "beg" denirdi. Boy beyliği de irsî idi, babadan oğula veya kardeşe kalırdı. Beyler, zengin, nüfuzlu asılzadelerdi; mühim miktarda atlı kuvvet çıkarırlardı.

Oğuz atlı ordusu mühim kuvvetti. Oğuzlar birkaç kere Emba'yı ve Ural'ı, hattâ Volga'yı geçip Avrupa topraklarına girmişler, Hazar ülkesine akmışlardı. Bir Oğuz boyu olan Peçenekler ve bir Türk kavmı olan Çigiller gibi başka Türkler'le de savaşırlardı. Doğuda sınırdaş oldukları Karluk İli ile savaşta Oğuz yabgusu ölmüştü.

24 Oğuz Boyu

Oğuzlar 24 boya, her boy oymaklara ayrılmıştı. Boyların 12'si "Bozoklar", 12'si de "Üçoklar" diye anılırdı. Boyların ataları Oğuz Han'ın 6 oğlu olan Gün, Ay, Yıldız, Gök, Dağ ve Deniz idi. Oğuzlar, VII. asırdan önce Yenisey (Kem) nehrinin güney kıyılarında bu 6 boy halinde yaşıyorlardı. Sonradan Gün Han, Ay Han, Yıldız Han ile Gök Han, Dağ Han ve Deniz Han'ın her birinin 4'er oğlundan inen kabileler çoğalarak birer boy olmuş, Oğuz kavmi 24 boya ayrılmıştır. Oğuz Han destanında bahsi geçen Oğuz Han'ın Mete olduğu şüphesizdir. Oğuzlar'ın 24 boyunun da Mete'nin 24 torunundan indiği-

2) TÜRK DÜNYASININ SIRADAĞLARI

ne Türkler inanmışlardır. İslâmi devreden önce Oğuzlar'ın Bozok grupu iktidarda idi; İslâm'dan sonra hanedanlar daha çok Üçok grupundan çıkmıştır. Bozoklar'ı teşkil eden 12 boyun umumi alâmeti yay, 12 Üçok boyununki ise ok idi. Ayrıca her boyun kendisine mahsus damgası vardı. Silâhlarını, hayvanlarını, her şeylerini bu damga ile damgalarlardı. XVI.

asırda Kanuni Sultan Süleyman'ın toplarına bile Osmanoğulları'nın mensup olduğu Kayı boyunun damgasının basıldığı görülmektedir. Keza sikkelere de bu damgalar konmuştur.

Oğuzlar'ın 24 boy teşkilâtı maruftu. Oğuzlar, Anadolu'ya Türkiye devletini kurmak gayesiyle girdikleri zaman, Ermeniler, fâtih ırkın 24 boydan meydana geldiğini biliyorlardı (Ermeni tarihçisi Urfalı Vahram'ın kaydı).

24 boy Oğuzlar şöyledir: *Bozoklar* (Oğuz Han'ın oğulları Gün Han, Ay Han ve Yıldız Han'dan inerler): Kayılar, Bayatlar, Alkaevliler, Karaevliler, Yazırlar, Dodurgalar, Dögerler, Yaparlılar, Avşarlar, Beğdililer, Kızıklar ve Karkınlar.

Üçoklar (Oğuz Han'ın oğulları Gök Han, Dağ Han ve Deniz Han'dan inerler): Kınıklar, Bayındırlar, Peçenekler, Çavuldurlar, Çepniler, Salgurlar, Eymürler, Alayuntlular, Yüregirler, İğdirler, Büğdüzler ve Yıvalar.

Bu boyların nüfusu birbirine müsavi veya yakın değildi; çok farklı idi. Bazıları yüz binlerce nüfus, hattâ çadırı içine alıyordu. Her boy ayrıca oymaklara ve daha küçük dallara ayrılmıştı. Anadolu'yu fetheden Oğuz boyları Kayılar, Kınıklar, Avşarlar, Bayatlar, Çepniler, Salgurlar, Yazırlar, Eymürler, Bayındırlar, Kızıklar, Beğdililer, Karkınlar, Dodurgalar, Çavuldurlar'dır. Diğer 10 boy da Anadolu'ya gelmişlerdir; fakat az nüfuslu oldukları için Anadolu'nun iskân ve Türk'leşme tarihinde rolleri ikinci derecededir. Bugün Anadolu'da birkaç bin yer adı, bu Oğuz boylarının ismini taşımaktadır.

Selçukoğulları Kınık, Osmanoğulları Kayı boyunun beyleri idiler. En şerefli boy Kınıklar, sonra Kayılar sayılmakta, 24 boy aralarında teşrifat derecesine göre sıralanmaktadır. Şüphesiz İslâm dinini kabulden bir müddet sonra bu teşkilât ve teşrifatın ehemmiyeti kalmamış, hattâ ilga edilmiştir. Fakat izleri, zamanımıza kadar devam eylemiştir. İran'da saltanat süren Türk imparatorluk hanedanlarından Akkoyunlular Bayındır, Avşarlar Avşar, Kaçarlar Yıva boyundan idiler. Anadolu beyliklerinin en mühimlerinden olan Karamanoğulları Avşar, Cândâroğulları Kayı, Dulkadıroğulları Bayat, Ramazanoğulları Yüregir, Kadı Burhaneddin Salur boyundan idiler. Akkoyunlular gibi Karamanoğulları da, kendilerinin açıkça Oğuz Han'ın yani Mete'nin torunu olduklarını ileri sürmüşlerdir. Hanedanın kurucusu Karaman Bey'in kardeşinin adı da zaten Oğuz Bey idi.

Osmanoğulları da kendilerinin Mete'den indiklerini söylemişler, Osman Gazi'nin Oğuz Han'a kadar çıkan kesiksiz uydurma şecerelerini yapmışlardır. Fâtih Sultan Mehmed, torunlarından birine Oğuz-Han, diğerine de Oğuzlar'ın meşhur

velisinin adı olan Korkut ismini vermiştir. XV. asrın bazı Osmanlı tarihçileri, Osmanlılar'ın Büyük Türk Hakanlığı tacını Selçukoğulları'ndan aldığını yazmakla kalmamış, Selçuklular'ın da Karahanlılar'ın vârisi olduğunu zikretmek suretiyle Büyük Türk Hakanlığı'nın coğrafî ve irsî tablosunu çizmişlerdir.

Oğuzlar'ın Coğrafi Dağılışı

Türkler'in şimdiki dağılışlarına ait bahiste Oğuz Türkleri'nin nerelerde yaşadıklarını ve miktarlarını gösterdiğimiz için, burada o bahsi tekrarlamıyoruz. Orada, Oğuzlar'ın, Türkler'in en kalabalık ve mühim zümresi olduğu görülmüştü. *Oğuzlar, Selçukoğulları zamanında Türk Büyük Hakanlığı'nı* eskisinden büyük ve azametli bir cihan devleti haline getirmişler ve dünya tarihinin en büyük hanedanı olan Osmanoğulları, cihan tarihinin en mühim siyasi teşekkülü olan Türk-Osmanlı devletini kurmuşlardır. Bu hâdise, yani Oğuzlar'ın Yakın Doğu'ya müdahalesi ve Türkiye devletinin kurulması, *dünya tarihini altüst etmiş ve ona bugünkü veçhesini* vermiştir. Bu müdahale olmasaydı dünya tarihinin takip edeceği istikameti düşünmek bile imkânsızdır.

XI. asır ortalarında Anadolu kapılarına erişen Oğuzlar tamamen Müslüman idiler ve millî mefkûrenin yanında dinî Müslümanlık mefkûresini taşıyacak derecede de İslâm'laşmışlardı; aralarında Şaman dininde kalmış hiçbir fert yoktu. Oğuzlar'ın Anadolu'ya ve civar ülkelere (İran, Irak, Suriye, Kafkasya) gelmesi, Orta Asya'yı Oğuz nüfusundan tamamen boşalttı. Yalnız Horasan'ın bir imtidadı gibi olan Hazar'ın güneydoğusunda yani bugünkü Türkmenistan'da Oğuzlar kaldı. Onun için Oğuzlar'a veya Türkmenler'e "Batı Türkleri" de denmektedir.

Oğuz Yabgusu Olarak Selçukoğulları (990-1040)

Oğuzlar Üst-Yurt'a ve Sır-Deryâ kuzeyine geldikleri ve burada takriben 1 milyon km² genişliğinde bir devlet kurdukları zamandan 990'a kadar geçen müddet içinde başlarında bulunan ve *"yabgu" titrini taşıyan hanedanı ve hükümdarlarını* bilmiyoruz. Belki bundan sonra yeni vesika ve kitaplar bulunup bilgimiz genişliyecektir.

Oğuzlar'ın Kınık boyunun beyi olan Selçukoğulları aynı zamanda Büyük Türk Hakanlığı'nın bir krallığını teşkil eden bu devletin sü-başılık (başkumandanlık) makamını irsî olarak *ellerinde bulunduruyorlardı.* Selçuk Bey'in babası Dukak

Bey'den önceki batınlar hakkında bilgilerimiz tam tarihî değildir. Rivayete göre Dukak Bey'in babası Ertuğrul (Etrek) Bey, onun babası Lokman Bey, onunki Toksurmuş-İlçi, onunki de Keraküçi-Hoca'dır. *Oğuz-Nâme,* bu şecereyi vermektedir.

Sü-başı ve Kınık boyu beyi Dukak Bey, 903 yıllarında öldürülmüştür. Yerine oğlu Selçuk Bey geçmiştir. Selçuk Bey tahminen 885'te doğmuş ve 1000 yıllarında 115 yaşlarında ölmüştür. 910'a doğru babasının yerine sü-başı olmuş, fakat 915'e doğru Yabgu ile arası açılarak rivayete göre 100 atlı, 1.500 deve, 50.000 koyununu alıp Cend şehrine gitmiş, aynı 915 yılına doğru Müslüman olmuş ve Cend'de kendisine iltihak eden Kınık boyuna bu dini kabul ettirmiştir. Şu halde Oğuzlar'ın ve Türkler'in en erken İslâm dinini kabul eden bir zümresi Kınıklar'dır. Selçuk Bey ile yabgular arasında anlaşmazlık ve rekabet, bütün X. asır boyunca devam etmiştir. X. asrın ikinci yarısında, Oğuz yabguluğundaki Oğuzlar'ın hemen hepsi Müslüman olmuşlardır. Çünkü bu sıralarda Büyük Türk Hakanlığı'nı temsil eden Karahanlılar, İslâm dinini Türk imparatorluğunun resmî dini yapmışlar ve ebediyen Şaman dinini bırakmışlardı.

Selçuk Bey'in Oğulları

Selçuk Bey'in 5 oğlu olmuştur:

I. — Sü-başı Mikâil Bey, Selçuk Bey'den sonra sübaşı olmuştur. 998'de babasının hayatında ölmüştür. Cihan tarihi çapında isim ve şöhret yapan 2 oğul bırakmıştır:

1 — Büyük oğlu Çağrı Bey'dir (990-III.1060=70). Müslüman adı Davud, künyesi Ebû-Süleyman, lâkabı Gazi, unvanı Melikü'l-Mülûk (Kırallar Kıralı)'dür. Serakhs'da ölmüş, Merv'de gömülmüştür. 4 kızı ve 8 oğlu olmuştur. Oğulları şunlardır:

A) Melik Süleyman: 1063'te amcası Tuğrul Bey ölünce tahta hak iddia etmiştir. 2 oğlu olmuştur: Melik Mehmed ve Melik Toğan-Tuğrul.

B) Melik Kavurt: Tam adı Melik İmâdu'd-Devle Kara-Arslan Kavurt'tur. Selçuklular'ın "Kirman Selçukluları" denen dalının kurucusudur. 1041'den 4 nisan 1073'te öldürülünceye kadar 32 yıl Fars ve Kirman'da yani Güney İran'da saltanat sürmüştür. Bardasîr'de gömülüdür. 1072 sonunda kardeşi Sultan Alp-Arslan'dan dul kalan Seferîye Hatun'la evlenmiştir. Melik Kavurt'tan Selçuklu hanedanının "Kirman" dalı yürümüştür.

C) Sultan Alp-Arslan: amcası Tuğrul Bey'in yerine Selçuklu hanedanından 2. Büyük Türk Hakanı olarak tahta geçmiştir. Hayatı: 20.I.1029 - 25.X.1072=43, 9, 6; saltanatı; 7.IX. 1063 - 25.X.1072=9, 1, 18. Seferîye Hatun'la evli idi. Yerine büyük oğlu Sultan Melik-Şah geçti. Alp-Arslan'dan Selçuklular'ın "Büyük Selçuklular", "Horasan Selçukluları", "İran Selçukluları" denen dalı yürümüştür. Sultan Alp-Arslan, Malazgirt zaferini kazandıktan bir yıl sonra öldürülmüştür.

D) Melik Yâkuti: kızı Zübeyde Hatun, amcasının oğlu olan Sultan Melik-Şah ile evlenmiş ve bu izdivaçtan Sultan Berkyaruk doğmuştur. Oğlu Melik Kutbu'd-Devle ve'd-Din İsmail, Âzerbaycan umumi valisi idi, 1084'te Arrân eyaleti de ilâveten idaresine verilmiştir. Melik İsmail'in oğlu Melik Mevdûd, babasının yerine Arrân umumi valisi olmuş, 1103'te ölünceye kadar bu makamda kalmıştır. Bir kız çocuğu bırakmıştır. Kızkardeşi, Sultan Mehmed Tapar ile evli idi.

E) Melik Osman, Tohâristan umumi valisi idi. "Melikü'l-Müeyyed Rükneddin" adını takınmıştı.

F) Melik Arslan-Argun, Harzem ve Horasan umumi valisi idi.

G) Melik İlyas, Tohâristan umumi valisi idi.

H) Melik Behrâm-Şah.

2 — Sü-başı Mikâil Bey'in küçük oğlu, Selçuklular'dan ilk Büyük Türk Hakanı olan Tuğrul Bey'dir. Hayatı: 995-7.IX. 1063=68, Büyük Türk Hakanı: 23.V.1040 - 4.IX.1063=23, 3, 12. Tam adı: Rüknü'd-Dünya ve'd-Din Ebû-Tâlib Mehmed Yemînu Emîru'l-Mü'minin'dir; Mehmed, İslâmî adıdır. Halife tarafından "Sultânu'l-Maşrık ve'l-Mağrib, Sultânu'l-Â'zam, Sultânu'l-Mu'azzam" yani "Doğu'nun ve Batı'nın İmparatoru, Büyük İmparator, En Büyük İmparator" diye anılmıştır. Rey'de (bugünkü Tahran) gömülüdür. Sonuncu ve 4. zevcesi Halife Kaaim'in kızı idi. Çocuğu olmamıştır. Onun için yerine ağabeyisi Çağrı Bey'in oğlu Sultan Alp-Arslan geçmiştir. Amcasının oğlu olan (aşağıya bk.) İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'in aynı zamanda ana bir kardeşi idi.

II. — Emir İsrâil Arslan Yabgu: Oğuz krallığının başına geçen yani eski Yabgu hanedanını deviren ilk Selçukoğlu budur. 990'a doğru yabgu olmuş, 1025'e kadar 35 yıl bu sıfatını muhafaza etmiş, bu tarihte bu Oğuz kıralından ürken Gazneli Sultan Mahmud tarafından siyasi bir hileyle yakalanıp tevkif edilmiş, Oğuzlar'ın erişememeleri için, Hindistan'da Kâlincâr kalesine götürülmüş, burada 7 yıl sonra 1032'de ölmüştür. Kâlincâr, Allahâbâd şehrinin güneybatısında, Gvalyûr şehrinin güneydoğusunda bir şehirdi. Gazneli Sultan

Mahmud'un ümit ettiği gibi Arslan Yabgu'nun tevkifinden sonra Selçukoğulları dağılmamış, yeğeni Yusuf Bey'i yabgu yapmışlardır. Arslan Yabgu'yu esaretten kurtarmak için yeğenleri Çağrı ve Tuğrul Beyler, Sultan Mahmud'un oğlu Sultan Mes'ud'u birkaç kere tehdit etmişlerse de, bir netice vermemiştir. İsrâil Bey, hem millî "yabgu" unvanını, hem de İslâmî "emîr" unvanını kullanarak mefkûresinin genişliğini ve istikbalini göstermiş, torunları ve yeğenleri, bu yoldan yürümüşlerdir. İsrâil Arslan Yabgu, 1003'te bir Sâmânî prensesi (Ebû-İbrahim İsmail Muntasır'ın kızı) ile evlenmiştir. 2 oğul bırakmıştır:

1 — Melik Şihâbeddin Kutalmış Bey, şubat 1064'te ölmüştür; Rey'de (Tahran) gömülüdür. Kendisinden bu cildimizin III. kitabının başında Anadolu'nun Fethi bahsinde bahsedilecektir. 6 oğul bırakmıştır:

A) Melik (sonra Sultan) Rükneddin Nâsıruddevle Ebu'l-Fevâris Gazi I. Süleyman-Şah, 5 haziran 1086'da Halep yakınlarında intihar etmiştir. Anadolu Fâtihi ve Türkiye devletinin kurucusudur. 1077'de Büyük Türk Hakanı Sultan Melik-Şah tarafından kendisine "Sultan" sıfatiyle Türkiye hükümdarlığı verilmiştir. Onun neslinden Selçuklular'ın 1308'e kadar iktidarda kalan ve Büyük Türk Hakanlığı'ndan Büyük Selçuklu dalına halef olan (1157) "Anadolu/Rûm" Selçukluları dalı yürümüştür. I. Sultan Kılıç-Arslan, Süleyman-Şah'ın oğludur. Bu dalın tarihi, gelecek III. kitabımızın mevzuu olacaktır.

B) Melik Mansur: 1073'ten 1077'ye kadar Anadolu'da bulunmuş, Kütahya'yı kendine merkez yapmıştır. 1090'dan sonra öldürülmüştür. 1076'da İstanbul'a gidip Bizans İmparatoru'nu resmen ziyaret etmiştir.

C) Melik Devlet.

D) Melik Alp-İlig.

E) Melik Dâvud. 1095'e doğru ölmüştür.

F) Melik ....

2 — Melik Resûl-Tigin. 1065 sıralarında ölmüştür.

III. — Fahru'l-Mülk Musa Yabgu: Selçukoğulları'ndan ağabeyisi İsrâil Arslan Yabgu ve oğlu Yusuf İnanç Yabgu'dan sonra 3. yabgudur. 1028'de büyük oğlunun öldürülmesi üzerine yabgu olmuş, 1032 yıllarında yani 4 yıl kadar sonra yerini yeğeni Ertaş Yabgu'ya bırakmıştır. Bundan sonra da "yabgu" diye anılmakta devam etmiş, 1040'ta Büyük Türk Hakanlığı yeğeni Tuğrul Bey'e geçince kendisine Herât (Doğu Horasan) ve Sistan (Sîstân) umumi valiliği verilmiş, 1065'te çok yaşlı olarak ölümüne kadar bir çeyrek asır bu makam-

da kalmıştır. Selçuk Bey'in hayattaki bu sonuncu oğlu öldüğü zaman Türk imparatorluk tahtında, Selçuk Bey'in torununun oğlu olan Sultan Alp-Arslan vardı. 3 oğlu olmuştur:

1 — Büyük oğlu Yusuf Bey, "İnanç Yabgu" sanıyla 1025'ten 1028'de öldürülünceye kadar 3 yıl Selçuklu Oğuz tahtına oturmuş, yerine babası geçmiştir. Yusuf İnanç Yabgu, Selçuklular'dan 2. yabgu olandır, amcası İsrâil Arslan Yabgu'nun Gazneliler tarafından yakalanması üzerine bu makama yükselmiştir.

2 — Melik Ebu'l-Feth Kara-Arslan Börü (Böri) Bey, 1068'e doğru ölmüştür.

3 — Melik Ebû-Ali Hasan Bey, 1048'de şehit olmuştur. Melik Ali adlı oğlu vardır.

IV. — Yusuf Yınal Bey, 994 yıllarında babasının hayatında ölmüştür. Selçuk Bey'in ilk ölen oğludur. Ölünce zevcesini kardeşi Mikâil Bey almış, bu hanım hem İbrahim Yınal'ı, hem de ilk Büyük Türk Hakanı olan Selçukoğlu Tuğrul Bey'i doğurmuştur; onun için bu iki zat, ana bir üvey kardeştirler. Yusuf Yınal, 3 oğul bırakmıştır:

1 — Emir Ertaş Yabgu, 1032'de amcası Musa Yabgu'nun yerine yabgu olmuş, 1040'a kadar bu sıfatını 8 yıl muhafaza etmiştir. 1040'ta Oğuzlar'ın yabguluk devresi bitmiş, hakanlık devresi başlamış, fakat tahta Ertaş Yabgu'nun amcasının oğlu Tuğrul Bey geçmiştir. 1040'tan sonra Ertaş Yabgu'ya Tuğrul Bey, Herât (Doğu Horasan) umumi valiliğini vermiş, ölünce bu eyalet amcası Musa Yabgu'ya geçmiş, yahut Ertaş Yabgu, Sistân'a da sahip olan Musa Yabgu'nun yerine vekâleten Herât'ta bulunmuştur. Fahru'l-Mülk Emîr Ertaş Yabgu, 1408 sonlarında öldürülmüştür. 3 oğlu olmuştur:

A) Melik Ahmed ve

B) Melik Mehmed, bu iki kardeş 23 haziran 1059'da Rey'de (Tahran) öldürülmüşlerdir. Melik Devlet-Şah, Melik Mehmed'in oğludur.

C) Mes'ud Yınal 1070 sıralarında ölmüştür. Oğlu Melik Ferruhzâd'dır.

2) Seyfuddevle Melik İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'in ana bir üvey kardeşidir. Yeğenleri Melik Ahmed ve Melik Mehmed'le beraber 23 haziran 1059'da Rey'de öldürülmüşlerdir (aşağıya bk.). Bu şehzade, 1040-1049 arasında Batı Horasan, 1049-1059 arasında 10 yıl da Âzerbaycan umumi valisi olmuş, büyük siyasi rol oynamış, tahtı amcasının oğlu, aynı zamanda üvey kardeşi olan Tuğrul Bey'den almaya çalışmış, fakat mağlûp olarak 2 yeğeni ile beraber idam edilmiştir.

3 — Melik Ersığın, 1080 yıllarında İstanbul'da ölmüştür.

1070'te Sıvas'ta Manuel Komnenos'u bu şehzade esir etmiş, fakat sonradan Bizans'a gitmiş, İstanbul'da yaşamıştır. Oğlu Toğan-Arslan, onun oğlu Selçuk, onunki Mehmed, onun oğulları da Şehenşah ve Selçuk-Şah'tır.

V. — Yunus Bey, Selçuk Bey'in küçük oğlu olup genç ölmüştür. Oğlu Kurtçu, 1070'te yani Malazgirt'ten bir yıl önce İstanbul'a gidip Bizans İmparatoru'nu ziyaret etmiştir. Kurtçu Bey'in kızı ile Sultan Alp-Arslan evlenmiştir.

2. SELÇUKLULAR, GAZNELİLER VE KARAHANLILAR

Oğuz Yabguluğu'nu Ele Geçirdikten Sonra (990) Selçukoğulları'nın Durumu

990'da Selçukoğulları, sü-başılıktan yani Oğuz devletinin başkumandanlığından yabguluğa, yani kırallığa yükselmişlerdir. Artık bu sıfatla metbuları olan Büyük Türk Hakanları'na yani Karahanlılar'a ve 1000 yıllarından sonra 1040'a kadar dünyanın en güclü devleti olan diğer bir Türk imparatorluğuna, Gazneliler'e karşı durumlarında esaslı bir değişiklik olmuştur.

999'da Sâmânî İranlı kırallığı, Gazneliler'le Karahanlılar arasında bölüşülmüş, İran ve Mâverâünnehir'de iki Türk imparatorluğu, İran kırallığının yerini almıştı. Bu suretle başkenti Buhârâ olan 125 senelik bu kudretli devlet, 23 ekim 999'da tarihe karışmıştı. Son 2 Sâmânî hükümdarının (9. hükümdar II. Mansûr ve 10. II. Abdülmelik) küçük kardeşi ve II. Nûh'un (977-997) oğlu olan Ebû-İbrahim İsmail Muntasır, bu vaziyette Oğuzlar'a, Selçukoğulları'na sığınmış ve 1005'teki ölümüne kadar 6 yıl Karahanlılar ve Gazneliler'le yaptığı mücadelede Oğuz yabgusu Selçukoğlu İsrâil Arslan Bey tarafından desteklenmiş, kızını da — yukarıda söylendiği gibi — Yabgu'ya vermişti.

Selçuklular, Mustansır'ın etrafında toplanan 700 kadar Sâmânî atlısı ile Karahanlılar'a akın hareketleri yapmışlar ve muvaffakıyetlerini — tamamen mevziî bir ehemmiyette olmasına rağmen — gittikçe de artırmışlardır. Oğuz kırallığının Karahanlılar'a nazari şekilde bağlı ve tâbi olduğu hatırlanmalıdır. Demek ki hareket, bir çeşit isyan mahiyetinde idi.

Sâmânî ordusunda birçok Müslüman Oğuz ve diğer Türk vardı. Sâmânî devleti dağıldıktan sonra bu birlikler, Karahanlılar'ın, Gazneliler'in, bazıları da Selçuklular'ın hizmetine geçmiştir.

Selçukoğulları'nın Büyük Türk Hakanlığı Tahtına Geçmek İçin Karahanlı ve Gazneli Türk İmparatorlukları ile Mücadeleleri

Türk tarihinde mühim hamleyi Karahanlılar yapmışlar, Sâmânî devletini ortadan kaldırıp Türkler'e Yakın Doğu yolunu açmışlar, bu yolu kudretli bir İran devletinden temizlemişlerdi. Karahanlılar, bir anda Sâmânîler'i silip süpürmüş değillerdir. Daha 992'de Sâmânî başkenti ve dünyanın en büyük şehirlerinden olup içinde Türk azınlığının da yaşamakta bulunduğu Buhârâ'yı almışlar, fakat aynı yıl içinde tahliyeye mecbur olmuşlardı. 997'de tekrar Buhârâ'ya girmek istemişler, fakat başaramamışlardı. Nihayet 23 aralık 999'da kesin şekilde Buhârâ'ya giren Karahanlılar, Mâverâünnehir'i Büyük Türk Hakanlığı'na kattılar, Sâmânî devletini ortadan kaldırdılar, Sâmânî hanedanı mensuplarını Özkend'e götürdüler. Bu suretle henüz tahta çıkmış olan Gazneli Mahmud da, tamamen müstakil oldu. Çünkü Gazneliler, Sâmânîler'e tâbi idiler.

Bu devrede şüphesiz Karahanlılar, Gazneliler'den üstündü. Fakat Gazne devletinin muvaffakıyetleri baş döndürücü oldu. Hindistan fâtihi olmanın verdiği emsalsiz şan ve şöhretle Sultan Mahmud, Orta ve Yakın Doğu siyasetine hâkim oldu. Nisan 1001 muahedesi ile iki Türk devletini Âmû-Deryâ nehri birbirinden ayırıyor, Sultan Mahmud da Karahanlı hakanına damat oluyordu.

Bu sıralarda Sâmânî şehzadesi Muntasır, Karahanlılar'ın elinden kaçmış, Selçuklular'a sığınmıştı. Yalnız Karahanlılar'la değil, onların müttefiki olarak görülen Gazneliler'le de uğraşıyordu. Muntasır, 1000 yılında bir an için Buhârâ'yı ele geçirmeye bile muvaffak oldu. Çoğunluğu teşkil eden İranlı ahali, şehzadeyi memnuniyetle karşıladı. Fakat 1005 aralığında Merv civarında öldürüldü. Bu devrede henüz zayıf olan Gazneliler, Karahanlılar'ın üstünlüğünü tanıyorlardı. Fakat Karahanlılar'ın Sâmânî mirasının Mâverâünnehir'den sonra en zengin parçasını teşkil eden Horasan'ı Gazneliler'den almak istemeleri, Âmû-Deryâ sınırını güneye doğru aşmaları, iki imparatorluğun arasını açtı. 1006'da Tûs'ta (Meşhed), Karahanlı Hakanı sikke kestirip hutbe okuttu. Bir an için Horasan'ın Büyük Türk Hakanlığı'nın eline geçmiş olduğu sanıldı. Fakat Gazneli Sultan Mahmud, derhal mukabele edip buna fırsat vermedi. Bütün noktalardan güneye doğru Âmû-Deryâ'yı aşan Karahanlılar, Gazneliler'e yenildiler ve tekrar nehrin kuzeyine çekildiler. Hele 4 ocak 1008'de geçen Katar

meydan muharebesi (Belh yakınlarında), Gazneliler'in zaferini kesinleştirdi. Maiyetinde Oğuz ve Hindû yardımcı birlikleri de bulunan Sultan Mahmud, Büyük Türk Hakanlığı'nın ordusunu kesin şekilde bozdu; ağırlıklarını bırakarak kaçan Karahanlılar'ın çoğu Âmû-Deryâ'yı geçmek isterken boğuldu. Büyük Türk Hakanlığı'nın Horasan'ı alamıyacağı, Yakın Doğu'ya inemiyeceği anlaşıldı. Bunu, 30 yıl sonra Selçuklular yapacaktı.

1009'da Sultan Mahmud, Gazne'de Karahanlı elçilerini kabul ve 6. Hind Seferi'nden getirdiği göz kamaştırıcı ganimetleri onlara teşhir etti.

Sultan Mahmud, Horasan'la yetinmedi ve 1015'te Harzem ülkesini de imparatorluğuna bağladı. Bu suretle Gazneliler'in kuzey hududu, 44° arzına erişti. Harzem, güneydoğudan Karahanlılar'a komşu idi; kuzeyinde Aral Gölü, diğer taraflarında Oğuz Yabguluğu vardı. Bu vaziyet, Karahanlılar'la alâkayı kesmek için fırsat arıyan Selçukoğlu Arslan Yabgu'yu fevkalâde kuşkulandırdı ve Gazneliler'in aleyhine dönmesine sebep oldu. Fakat bu 1015'te Oğuzlar'ın Gazneliler'le açıkça savaşacak kudretten çok uzak olduğunu hatırlamak lâzımdır. Zamanı lehe işletmekten başka çare kalmıyordu. Selçukoğulları, bu taktiğin üstadı olduklarını ispat ettiler.

Karahanlılar hanedanında aynı zamanda birkaç hükümdarın saltanat sürmesi ve içlerinden birini "Büyük Hakan" sıfatiyle en büyükleri tanımaları, yani merkezî idarenin za'fı ve devlet kuvvetlerinin bir elde zor tevhit edilebilmesi, onların en güçsüz noktalarını teşkil etti, Gazneli şevketinin artmasına ve Oğuzlar'ın güçlenmelerine vesile oldu. Bundan faydalanan Sultan Mahmud, Hindistan'da her yıl biraz daha güneye doğru ilerliyordu. Şimdiden Hind kıtasının büyük kısmı, Gazneli İmparatorluğu'na katılmıştı.

1019'da Karahanlı Hakanı ile buluşmak üzere Sultan Mahmud, Âmû-Deryâ üzerindeki büyük köprüden geçerek Mâverâünnehir'e ayak bastı. 1020'de tekrar güneye doğru Âmû-Deryâ'yı atlıyan Karahanlılar, gene Belh civarında Sultan Mahmud tarafından kuzeye atıldı. Karahanlılar, Sultan, Hind seferlerinde iken âni kuvvetli bir taarruz yaparak Horasan ve Gazne'yi alıp Gazneliler'i Hindistan'a atamadılar.

Bu sırada 1020'de Arslan Yabgu, Karahanlı Ali Tigin'in müttefik ve tâbii olarak Buhârâ'ya geldi. Fakat 1025'te Karahanlılar'la Gazneliler arasında sulh yapıldı. Semerkand civarında Büyük Türk Hakanı Kadır Han ile Sultan Mahmud buluşup görüştüler.

Bu meşhur mülâkatla Büyük Türk Hakanı, Sultan Mah-

mud'a, yani cihanın en kudretli hükümdarına, Selçuklu Oğuz tehlikesinden bahsetti ve Selçukoğulları'nın alenen hakanlık peşinde koştuklarını söyledi. Bu anda artık Selçuklular, iki büyük imparatorluk tarafından imha edilmek tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyorlardı. Bu kriz devresini atlatırlarsa, istikbale sahip olacaklar, aksi takdirde yok olup gideceklerdi.

Hakan'ın ikazı üzerine büsbütün kuşkulanan Sultan Mahmud, Hindistan'da iken Selçuklular'ın Horasan'a inmesinden korktu. Görüşmek üzere Oğuz kıralı Selçukoğlu Arslan Yabgu İsrâil Bey'i davet etti; fakat hükümdarlık şanına aykırı bir surette tevkif ettirip Hindistan'a, Ganj nehrinin güneyine sürdü. Selçukoğulları, devletler hukukunun bu açık ihlâli karşısında Gazneliler'e karşı sönmez bir kine sahip oldular, Kutalmış, Çağrı ve Tuğrul Beyler, Arslan Yabgu'nun iadesini birçok kereler istediler, fakat istekleri reddedildi.

Bundan hemen sonra Sultan Mahmud, Hindistan seferlerinin en meşhuru olan 16.'sını yaptı, Gucarat'ı fethetti (1024-1025 kışı), bütün dünyada akisler yapan âdeta efsanevi bir şöhret kazandı. 1027 başında da 17. ve sonuncu Hind seferini yaptı; bu tarihten sonra Yakın Doğu'ya döndü.

Bu sıralarda Gazneliler'le açıktan açığa mücadeleye girişen Oğuzlar, ülkelerinin Gazneliler'in erişemiyecekleri uzaklıkta olmasına güvenerek Horasan'a devamlı akınlar yapmaya başladılar. Horasan'da Gazneli askerî gücünü yıprattıktan sonra bu çok büyük ve pek zengin ülkeyi fethetmek istedikleri, her surette belli oluyordu. Gazneliler'in Horasan umumi valisi Arslan Câzib, Oğuzlar'a karşı âciz kaldığını açıkça itiraf edip Sultan Mahmud'dan imdat istedi. 1028'de Tûs'a (Horasan'ın başkenti, bugünkü Meşhed) gelen Sultan Mahmud, Oğuz ordusunu dağıttı. Ağır zayiat veren Selçuklular, kuzeye çekildiler. Fakat artık Gazneliler'le aralarında ölüm-dirim harbi başlamıştı ve bu mücadeleden muzaffer çıkıp dünyanın en güçlü devletini karşılarında âciz bıraktıkları takdirde, metbuları olan Karahanlılar'ın da gölgede kalacağını çok iyi anlamışlardı.

Bu sıralarda Horasan'ın kuzeybatı bölgelerini Oğuzlar ellerine geçirmişler, hattâ yerleşmeye başlamışlardı bile. Yıpratıcı çete harblerinden ve akınlardan usanan Sultan Mahmud birden Yakın Doğu'ya indi, 1029 mayısında Rey (Tahran) şehrine girdi, bütün Irâk-ı Acem, yani Rey, Isfahan, Hemedân, Kazvin, Gazneliler'in eline geçti. Bugünkü İran'ın batıdaki bazı topraklar haricinde en büyük kısmı İranlı ve Şiî Büveyhîler'in hâkimiyetinden kurtuldu, Türk hâkimiyetine geçti. Taberistan yani Hazar Denizi'nin güneyi zaten Sultan Mah-

mud'a tâbi idi. Gazneli Devleti şevket ve azametinin şahikasına çıkmıştı ki Sultan Mahmud öldü ve Selçuklu Oğuzları'nın bu şevket ve azameti yıkmak, Gazneli İmparatorluğu'nu hattâ mümkünse fethetmek emel ve mefkûreleri kesinleşti. Bu esnada böyle bir fikir yalnız Çağrı ve Tuğrul Beyler'in kafasında, böyle bir istek yalnız Oğuzlar'ın kalbinde yaşıyordu. Yeryüzünde hiç kimse, bu küçük Türk devletinin Gazneliler'e boyun eğdirip Akdeniz'e ineceğini tasavvur edemezdi.

Karahanlılar'a karşı da vaziyet buydu. Arslan Yabgu, Hindistan'da esir ve sürgünken yerine geçen yeğeni Yusuf İnanç Yabgu, 1028'de Karahanlılar tarafından yakalatılıp öldürüldü. Selçukoğulları'nda iki Türk imparatorluğuna baş eğdirmek ve Kül Tigin'le Bilge Han gibi Çağrı ve Tuğrul Beyler'de de iki kardeş el ele verip Büyük Türk Hakanlığı'nı tekrar ve eskisinden daha azametle bir cihan devleti haline getirmek fikri yerleşti.

Bir müddet sonra Karahanlı Hakanları ve Gazneli Sultanları, Selçukoğulları'nın tâbileri olacaklardı.

3. DANDÂNAKAN (23 MAYIS 1040)

Nîşâpûr'un Fethi (1038)

Gazneli Sultan Mahmud'un ölümü ve Büyük Türk Hakanlığı'nın bin yıllık za'fı olan "hanedanın devletin müşterek sahibi" olduğu hukuk telâkkisine Karahanlılar'ın da uyması, Selçuklular'a hızla ikbal yolunu açtı. Karahanlılar'la Gazneliler zaten bir türlü samimî bir anlaşmaya varamamışlardı. Gazneliler, İran kültürü tesiri altında idiler; Karahanlılar, sâf Türk kültürünü temsil ediyorlardı. Üstelik Bozkurt Sülâlesi'nden Göktürk Hanedanı'ndan olan Karahanlılar, köle oğlu olan Gazneliler'i aşağı görüyorlar, onlara sonradan görmüş muamelesi yapıyorlar ve ilâve etmek lâzımdır, şüphesiz Sultan Mahmud'un Hind kıtasını Müslümanlar'a açmak suretiyle tarihin en büyük cihangirlerinden biri olmasını ve başka bir Türk devletinin, Büyük Türk Hakanlığı'nın şevketini gölgede bırakmasını kıskanıyorlardı. — Çinliler'e göre gerçek Türk Devleti, Büyük Türk Hakanlığı'nı temsil eden Karahanlılar'dı ve bin yıllık Çin-Türk rekabeti, şimdi Karahanlılar'la Çin arasında sürüp gidiyordu. Büyük Türk Hakanlığı'nın doğu sınırının Kansu içerilerine kadar girmesinden endişe içinde olan Çin, Gazneli Sultan Mahmud'a, Gazne'ye elçiler göndererek, Karahanlılar'ın doğudan ve batıdan yapılacak müşterek hamleyle ortadan kaldırılmasını teklif etmişti. Hind işleriyle meşgul olan ve Karahanlılar'la bir ölüm-kalım harbi

hiçbir suretle işine gelmiyen Sultan Mahmud, bu teklife yanaşmadı. Aksi takdirde Doğu Türkistan Çin, Batı Türkistan yani Mâverâünnehir de Gazneliler arasında paylaşılır, Türk dünyası doğuda Çin, batıda İran kültür ve hâkimiyetine düşer, Türk'lük için büyük felâket olurdu. — Bununla beraber Sultan Mahmud, Mâverâünnehir'i Karahanlılar'dan koparmayı her zaman için düşündü. Mâverâünnehir'i Karahanlılar, Sâmânîler'den almışlardı ve Gazneliler, Sâmânî mirasının tamamına konmak emelindeydiler. Sultan Mahmud bir an için 1025'te Semerkand'a girdi; oğlu Sultan Mes'ud da 1032'de Buhârâ'yı işgal etti. Fakat bu işgaller, geçici bir akın mahiyetini aşamadı. Mâverâünnehir'in en büyük kısmı Karahanlılar'da kaldı; esas hududu Âmû-Deryâ teşkil etti. Ne Karahanlılar Horasan'ı, ne Gazneliler Mâverâünnehir'i alabildiler; iki Türk imparatorluğu arasında muvazene kurulmuştu. Bu muvazeneyi bozmak Selçuklular'a düşüyordu ve muvazene bozuldu mu, bundan şüphesiz üçüncü bir siyasi kuvvet, yani Selçuklular faydalanacaklardı.

İşte Nişâpûr fethinin arifesinde siyasi ve psikolojik durumun hulâsası bu idi. Selçukoğulları'nın Horasan'a hâkim olmak emelleri kesindi ve çok iyi biliyorlardı ki, Horasan'a hâkim olan siyasi kuvvet, bütün İran'a hâkim ve Yakın Doğu'nun efendisi olur. Horasan, Yakın Doğu'nun doğuda son ülkesiydi; ondan sonra Orta Doğu başlıyor ve jeopolitik şartlar bu bölgede büsbütün değişiyordu.

Oğuzlar'ın Horasan'ı fethetmek için ciddi teşebbüsleri 1031'de başladı. Sultan Mahmud henüz ölmüştü ve iki oğlu Sultan Muhammed'le Sultan Mes'ud arasındaki rekabet ve bu hükümdarların babalarının dehasından mahrum oluşları, Selçukoğulları'na Horasan kapılarını açıyordu. Uzun müddetten beri yaptıkları akınlarla ülkeyi iyice tanıyan ve bütün şartlarını öğrenen Oğuzlar, 1031'de Horasan'ın doğu kısmının merkezi olan Herât şehrini işgal ettiler. Hemen yetişen Gazneli ordusu, Oğuzlar'ı Fevâre meydan muharebesinde bozdu ve şehri geri aldı. Fakat artık zarlar atılmıştı. 1033'te yıkıcı Oğuz akınları, derinlemesine Horasan'a girdi. 1035 haziranında Çağrı Bey, çok üstün Gazneli ordusunu, dâhice bir taktikle ve ümitsiz bir durumda iken imhaya yakın derecede bozdu. Bu, Dandânakan'ın gerçek bir habercisi idi ve askerî üstünlüğün kâfi olmadığını Gazneliler'e ihtar etmesi lâzımdı. Sultan Mes'ud bundan ders alacağına, babasının Hind fütuhatını genişletmekle meşgul oldu.

Çağrı (Çakır) Bey'in askerî ve kardeşi Tuğrul Bey'in siyasi dehası, birçok tecrübelerle kemal bulmuştu. 1040'ta Çağ-

rı Bey 50, kardeşi 45 yaşlarındadır. Çağrı Bey büyük olduğu halde, devletin idaresinde siyasi kabiliyet askerî kabiliyetten üstün ve mühim olduğu için, çocuksuz olmasına rağmen, hükümdarlığı Tuğrul Bey'e bırakmıştır. Bilge Han'la asker olan bir yaş küçük kardeşi Kül Tigin arasında görülen Ortaçağ için şaşılacak ahenk, burada da kendini gösterdi ve Türk Devleti'nin haşmet ve şevketine temel teşkil etti. — Çağrı Bey, 1016-1021 arasında Güney Kafkasya'da kalmış ve 5 yıl, bir avuç Oğuz atlısı ile Bizans'ın doğu sınırlarında gezmiş, hasret ve iştiyakla Anadolu kapılarında dolaşmıştı. Bu büyük askerî tecrübe ile 1021'de memleketine dönmüş, Gazneliler'in korkunç takibatını boşa çıkararak şahsını ve ordusunu daima kurtarmıştı.

1037 yılı, devlet güneşinin Selçukoğulları burcuna girdiği yıldır. 3 yıl sonraki imparatorluğun bariz işareti, bu yıl görülmüştür. 1037'de Çağrı Bey, Horasan'ın en büyük şehirlerinden Merv'i aldı ve Karakum Çölü'nün güney vâhalarında kurulmuş bu büyük şehirde "Melikü'l-Mülûk/Kırallar Kıralı" unvaniyle adına hutbe okuttu. Aynı aylarda, Horasan'ın diğer bir büyük şehri, Âmû-Deryâ'nın az güneyindeki Belh, Selçuklular'ın eline düştü. Horasan'ın kuzey hududu, baştan başa Oğuzlar tarafından işgal edilmişti. Güneye hamle yapmaktan başka bir şey kalmıyordu. 1038 haziranında Herât da fethedildi ve Oğuzlar Âmû-Deryâ ile Herî-rûd arasındaki mühim araziyi işgal ettiler. Nihayet 1038 ağustosunda Nişâpûr fethedildi. Horasan'ın merkezi olan bu çok büyük şehirde (Tûs/Meşhed'in az batısındadır) Tuğrul Bey, "Sultân/İmparator" unvaniyle adına hutbe okuttu. Çok mühim hukuki hâdisedir. Zira o zamana kadar "sultan" unvanını Gazneli Mahmud'la 2 oğlundan başka hiçbir Müslüman hükümdarı kullanmaya cesaret edememişti. Yegâne meşru sultan, Bağdad'daki Abbâsî Halifesi sayılıyordu.

Dandânakan Zaferi, Türkler'i Kapalı Kıt'adan Çıkarıp Açık Denizlere İtti ve Bin Yıl İçin Türk'lüğün Kaderini Çizmiş Oldu

Nişâbûr'un fethiyle hemen bütün Horasan, Selçuklular'ın eline düştü. Üstelik "sultan" unvanını takınan Tuğrul Bey, Gazneliler'i hiçe saydığını gösterdi, kendini resmen imparator ilân etmiş oldu. Bu, cihanşümul Gazne Devleti'nin sonu demekti. Türk ve İslâm tarihinin kaderini çizmek üzere, iki tarafın karşılaşması şarttı.

Sultan Mes'ud'un geç de olsa aklı başına geldi. Hindistan

işlerini bıraktı, Horasan'a geldi. Belh'i geri aldı ve 1039 nisanında Ali-Âbâd meydan muharebesinde Selçuklular'ı çekilmeye mecbur etti. Çok üstün Gazneli ordusunu gören Çağrı Bey, kuvvetlerini ezdirmeden ve mağlûbiyeti beklemeden kuvvetlerini çekmişti. Her bakımdan iki başkumandan arasında büyük değer farkı olduğu anlaşılıyordu. Sultan Mes'ud, Çağrı ve Tuğrul Beyler'den biraz daha genç, çok mağrur bir hükümdardı. Bütün dünya gibi o da Oğuzlar'ı alelâde çapulcu ve âsi göziyle görüyor, bütün dünya gibi, o da dünyanın en büyük kuvveti olan Gazneli kudretinin eninde sonunda Selçuklular'ı silip süpüreceğinden şüphe etmiyordu.

1039 mayısında Sultan Mes'ud, tekrar Oğuzlar'ın üzerine yürüdü. Çağrı Bey, bütün Selçuklu ailesinden imdat istedi. Nîşâpûr'dan kardeşi ve Selçuklu imparatoru Sultan Tuğrul Bey, Merv'den eski Oğuz yabgusu olan amcası Musa Yabgu geldiler. Selçuklu kuvvetleri Serakhs'ta birleşti. Selçuklular, Gazneli ordusunun kalabalıklığı karşısında meydan muharebesini kabul etmediler ve çete harbine giriştiler. Bu çeşit savaşa alışmamış olan Gazneli ordusu, zarar gördü. Sultan Mes'ud da bir vakit evvel ne şekilde olursa olsun bu âsi Oğuzlar'la işi bitirip Hindistan'a dönmek, bu küçük mesele ile daha fazla uğraşmamak istiyordu.

Selçuklular, Sultan Mes'ud'dan sulh isteyince, Gazneli hükümdarı bu teklifi memnuniyetle kabul etti ve Gazne'ye dönmeye karar verdi. Fakat behemehal cihanşümul bir imparatorluk peşinde olan Oğuzlar, Sultan'ın ordusu Gazne'ye dönerken de arkada kalan birlikleri çete muharebeleriyle vurdular. Sulha inanan Sultan Mes'ud müthiş kızdı ve artık Oğuz işini bitirmeden, onları imha edip tekrar Oğuz Çölü'ne sürmeden Gazne'ye dönmemeye, Hindistan'a gitmemeye karar verdi.

Bu sıralarda Selçuklular, Horasan'ın ellerine geçmiyen yerlerini işgalde devam ediyorlardı. Serakhs, Nesâ, Bâverd gibi birçok şehirler, girdikleri ülkeye nizam ve disiplin getirdiklerini gördükleri Oğuzlar'ı bizzat davet ediyorlardı. Buna karşılık Gazneliler de fırsat buldukça Selçuklular'ın işgal ettikleri şehirleri geri alıyor, birçok Horasan şehri iki taraf arasında alınıp veriliyor, Horasan'ın ezici çoğunluğu İranlı olan halkı, iki Türk devletinin çekişmesi karşısında seyirci kalıyordu. Bu arada Sultan Mes'ud, Horasan'ın başkenti Nîşâpûr'a da girip Sultan Tuğrul Bey'i kovdu. Nîşâpûr'un düşmesi, Selçuklu emellerinin sonu demekti ve iki kardeşin böyle bir şeye tahammül edemiyecekleri, daha evvelki hayatlarının ve takip ettikleri siyasetin sathi bir tetkikiyle dahi açıkça anlaşılabilirdi.

Kuzey Horasan'dan tekrar Orta Horasan'a doğru Selçuklu yürüşünü haber alan Sultan Mes'ud, Nîşâpûr şehrini dünyanın en güclü ve Hind kıtasını fethetmiş olan ordusu ile terketti. 15 mayıs 1040'ta Serakhs'a geldi ki, şehri, Sultan'ın yürüyüşünü duyan Selçuklular, birkaç gün evvel boşaltmışlardı. 17 mayısta Merv istikametine yürüdü. Merv'i Selçuklular'dan alıp bütün Horasan'ı temizlemek emelindeydi. Merv, Horasan'ın kuzey kapısı idi.

Vaziyet tek kelime ile Oğuzlar için vahimdi. Toplanan harb kurultayında Tuğrul Bey bile, dünyanın en büyük ordusuna karşı muharebeyi kabul edip Oğuzlar'ın istikbalini tehlikeye atmaktansa, cebrî bir yürüyüşle Horasan'ın boşaltılmasını ve Kuzey İran'dan geçilerek Âzerbaycan'a, Anadolu sınırına gidilmesini, Bizans'a karşı cihad yapılmasını, Gazneliler'in üslerinden bu derece uzak bir ülkede Oğuzlar'ı takip edemiyeceklerini söyledi. Çağrı Bey, bu fikre şiddetle karşı koydu, atılmış olan imparatorluğun temellerinin bozulamıyacağını, bir tek meydan muharebesi ile Gazneli şevketinin altüst olacağını ve cihan hâkimiyetinin Oğuzlar'a müyesser ve mukadder bulunacağını ileri sürdü. Sonunda münakaşa, Çağrı Bey'in fikrinin kabulü ve ne pahasına olursa olsun Gazneli ordusunun ezilmesi lâzım geleceği kararı ile kapandı. Bununla beraber, zafer ümidi fazla değildi ve kuvvetler arasındaki muvazenesizlik açıktı. Onun için Selçuklular, ağırlıklarını geri yollamışlardı. Bozgun olur olmaz kolayca çekilmenin çarelerini temin etmişlerdi.

İki ordu Merv civarında Dandânakan'da (takriben 37° 30' arzı) karşılaştı: 23 mayıs 1040. Sultan Mes'ud'un kahramanlığı, bozgunu önliyemedi ve Çağrı-Tuğrul Beyler'in askerî dehasının üzerine çıkamadı. Muhtelif sebeplerle Sultan'dan gayrı memnun olan Gazneli kumandanları da fazla bir gayret göstermediler. İmha korkusu ve cihan hâkimiyeti mefkûresi yanında kumandanlarına olan gözü kapalı inançla elektriklenen Oğuzlar, harb sanatının bütün incelikleriyle ve bütün güç ve cesaretleriyle vuruştular. Sultan Mes'ud, birliklerinin Oğuz okları ile perişan olduğunu ve yer yer kılıçtan geçirilmekte bulunduğunu görünce, hayatını kurtarabilmek için Gazne'ye ricate karar verdi. Muharebe meydanını, muzaffer Selçukoğulları'na bıraktı. Bu felâketten 7 ay sonra öldürülen Sultan Mes'ud, birçok meziyetleri olmasına, imarcı, ilim ve sanat hâmisi bir padişah bulunmasına rağmen, ne büyük bir asker, ne de gerçek bir siyasi idi. Bu vasıflardan mahrumiyet, 40 yıla yakın bir zamandan beri dünyanın en güclü devleti olan, Hind kıtasını Müslüman ve Türk hâkimiyetine açmakla ölüm-

süz bir şeref kazanan Gazneli İmparatorluğu'nun şevket ve azametini sarstı. Gazneliler'in İran'dan atılması, Hindistan ve Afganistan'a çekilmesi, sonunda Selçuklular'a tâbi olması neticesini verdi.

Dandânakan'da bütün Gazneli ordugâhı ve hazinesi, Oğuzlar'ın eline geçti. Selçukoğulları'nın prestijini son dereceye çıkardı. Bütün civar ülkeler muharebesiz Selçuklular'a baş eğdi. Bütün İran, Selçuklular'ın önünde açıldı.

Tarih, inanılması ve evvelden kestirilmesi zor, hattâ imkansız hâdiselerle doludur. Gazneliler'e karşı küçük Oğuz ordusunun bu zaferi, kimsenin hatır ve hayalinden geçemezdi. Oğuzlar'ın partiyi ebediyen kaybettikleri, hiç Horasan'a inmemiş gibi bir istikballe Aral Gölü etrafındaki bozkırlarına atılacağına herkes emindi. Yalnız Selçukoğulları, aksini düşünüyorlar ve bu düşüncelerine inanıyorlardı.

Dandânakan, Türk tarihinin İstanbul'un Fethi ve Malazgirt'ten sonra en mühim hâdisesidir. Bu cümle, zaferin iki bin yıllık Türk tarihindeki yerini tâyine kâfidir. Filhakika bin *yıl kapalı kıtalarda dolaşan Türkler, Dandânakan'la bir hamlede* açık denizlere inmişlerdir. Dandânakan, Osmanlı cihan devletinin kurulmasının uzak sebeplerini hazırlamış, bu inanılmaz mucizeyi mümkün kılmıştır. Bu suretle tarihin muvazenesi altüst olmuş, mecrası değişmiştir. Haçlı seferlerinin uzak temelleri de Dandânakan'da atılmıştır.

4. SULTAN TUĞRUL BEY (1040-1063)

Büyük Türk Hakanlığı, Dandânakan Zaferi'nden Sonra Selçukoğulları'na Geçti

Dandânakan zaferi ile Büyük Türk Hakanlığı, Karahanlılar'dan *Selçukoğulları*'na geçer ve *Gazneliler*, Yakın *Doğu*'dan tamamen süpürülüp çıkarılır. Artık Gazneli İmparatorluğu da, Karahanlı İmparatorluğu da birer Orta Doğu devletidir. Halbuki Selçuklu İmparatorluğu, Yakın Doğu devleti olmuştur. Diğer iki Türk imparatorluğunu da yakında nüfuzu altına alacaktır.

*Selçuklu hanedanında da bütün Türk hanedanlarında ol*duğu gibi devlet, hanedanın müşterek malıdır. Karahanlılar derecesinde olmasa bile "melik/kıral", hattâ "sultan" sanını takınan Selçuklu şehzadeleri, ailenin büyüğü olan "sultânu'l-â'zam" veya "sultânu'l-mu'azzam"a tâbi olmak şartiyle saltanat sürmüşlerdir, bunların bazıları hanedan da kurmuşlardır; Anadolu Selçukluları, Irak Selçukluları, Kirman Selçuk-

luları, Şam (Suriye) Selçukluları, Erzurum Selçukluları dalları böyledir. Eski Türkler'in geleneklerinden olan çifte (çok kere Doğu ve Batı) hükümdarlık ananesi, Selçuklular'da da hissedilmektedir. Tuğrul ve Çağrı Beyler buna misaldir. Tuğrul Bey'in başkenti Nîşâpûr, Çağrı Bey'inki daha kuzeydoğuda olan Merv idi.

Selçukoğulları, Göktürkler gibi gerçekten ve mübalâğasız cihan imparatorları idi. "Sultân" unvanları Müslümanlar'ın, "Şehenşâh" unvanları İranlılar'ın, "Hakan" unvanları Türkler'in imparatoru olduklarını gösteriyordu. "Şehenşâh" unvanı, eski İran şahlarına mahsustu ve İran imparatorluğu Araplar tarafından yıkıldığından beri Müslümanlık devrinde hiçbir hükümdar bu unvanı almaya cesaret edememişti. Fâtih ve Kanunî kendilerini nasıl birçok kere imparator olarak tavsif etmişlerse, Selçuklular da böyle yapmışlardır.

Karahanlılar devrinde Mâverâünnehir, ki Batı Türkistan'ın en mühim parçasını teşkil etmektedir, ezici şekilde Türk'leşmişti; bu ülkede XI. asırda pek az İranlı kalmıştı; İranlılar, bilhassa Pamir, Bedahşan ve Alay dağlarının güneyinde, yani bugünkü Tajikistan'da toplanmışlardı. Buhârâ gibi büyük şehirlerde de İranlı azınlık vardı. Sıra, Horasan'ın Türk'leşmesine gelmişti. Horasan hiçbir zaman Türk'leşmemişse de, Selçuklular devrinde, Moğollar ve Timurlular zamanında Türk nüfusunun İranlı nüfusa nispetle hafif bir ekseriyetle bulunduğu anlaşılmaktadır. Buna karşılık eski Oğuz İli boşalmış denecek derecede nüfus kaybetmiş, milyonlarca Oğuz, başta Anadolu olmak üzere, Âzerbaycan'a, Horasan'a, İran'a, Irak'a, Suriye'ye yerleşmiş, başka ülkelere de gitmiştir.

İmparatorluk devrinde Selçuklular'ın ilk başkenti Nîşâpûr'dur; fakat Rey (Tahran) fetholunduktan sonra, başkent bu şehre götürülmüş, bu suretle Büyük Türk Hakanlığı'nın başkenti 53° tul ve 36° arza gelmiştir. Ötüken'den Reyy'e geliş, ne büyük mesafe ve ne muazzam terakkidir.

Türkler Yakın Doğu'yu Fethediyor

Çağrı Bey, Dandânakan zaferinden birkaç ay sonra Belh şehrini kesin şekilde aldı. Müstakbel sultan Mevdûd idaresinde gönderilen mühim Gazneli ordusu, şehri kurtaramadı. Şimdi iki imparatorluğu kuzeyden Herî-rûd ırmağı, Baba Dağı ve Hindukuş Dağları ayırıyordu. Gazneliler'in Horasan ve Türkistan'la hiçbir alâkaları kalmıyordu. Bundan sonra Çağrı Bey, Tohâristan'ı da fethetti. 1044'te bir Gazneli ordusu, Çağrı Bey'in oğlu Şehzade Alp-Arslan tarafından imha edildi.

Çağrı Bey, bu oğluna merkez olarak Belh'i verdi ve Gazneliler'e karşı doğu eyaletlerinin muhafazasına memur eyledi.

1045'te Harzem, Selçuklu idaresine girdi. Karahanlılar'la Selçuklular arasında Gazneliler'e karşı tedafüi ve taarruzî bir muahede aktedildi. 1047'de Selçuklu şevketini kıskanan Karahanlılar, âni bir taarruzla Horasan'a girmek istedilerse de, Alp-Arslan tarafından püskürtüldüler. Yapılan sulh muahedesinde, Karahanlılar'ın Selçuklu üstünlüğünü tanıdıkları açıkça belli oluyordu.

Çağrı Bey'in oğlu ve Alp-Arslan'ın kardeşi Kavurt Bey de Kirman'da yani Güneydoğu İran'da mühim fütuhatta bulundu ve Belûcistan'a (şimdi Batı Pakistan) kadar bütün araziyi fethetti; Türkler, Umman Denizi'ne ve Basra Körfezi'ne erişmiş oldular. Hazar iç deniz sayıldığı takdirde, bu, Oğuzlar'ın ilk açık denize çıkışlarıydı. Az zaman sonra da Kızıldeniz'e, Karadeniz'e ve büyük açık deniz Akdeniz'e erişmek azmindeydiler.

Çağrı Bey'in diğer oğlu Yâkutî Bey de 1054'te Sîstân'ı (Horasan ile Kirman arasındaki eyalet), ertesi yıl da Mekrân'ı (Kirman ile Belûcistan arasındaki eyalet) fethetti.

Bu sıralarda Gazneliler, tekrar Belh önlerine geldiler ve Selçuklular'a büyük zarar verdiler. Fakat acele yetişen Alp-Arslan, büyük Gazneli ordusunu kesin şekilde bozdu ve kumandanlarını esir etti. Bunun üzerine yarım asır için yapılan ve büyük tarihçi Ebu'l-Fazl Beyhakıy tarafından kaleme alınan muahede ile Gazneliler, Hindukuş Dağları'nın hudut olmasını kabul ettiler ve kuzeyden tamamen el çekmiş oldular.

1060 martında Çağrı Bey, Serakhs'ta 70 yaşında öldü ve cenazesi Merv'e nakledildi, türbesine gömüldü. Çağrı Bey'in ölümünde oğullarından Alp-Arslan, babasının yerine Horasan, Kavurt Bey Kirman, Yâkutî Bey ise Âzerbaycan umumi valileri idiler. Oğulları hakkında yukarıda izahat verilmişti. 4 kızına gelince, biri Selçuklu şehzadesi ve Anadolu Selçukluları'nın atası Kutalmış Bey'le, diğeri (Hadice Arslan Hatun), Halife Kaaim ile, üçüncüsü Karahanlı hükümdarı, dördüncüsü de bir Büveyhî hükümdarı ile evlenmişti. Çağrı Bey'in zevcesi ve oğullarından Süleyman Bey'in annesi olan hatun, onun ölümünden sonra Büyük Hakan olan kardeşi Tuğrul Bey'le evlenmiş ve oğlunu çocuğu olmıyan Tuğrul Bey'den sonra hükümdar yaptırmak üzere bütün nüfuzunu kullanmıştır. Bu yüzden Tuğrul Bey'in vefatında Sultan Alp-Arslan, kardeşi Süleyman'la uğraşmaya mecbur olmuştur.

Türk tarihinin büyük cihangirlerinden cihan çapında askerlik dehasına sahip kumandanlarından olan Çağrı Bey, kar-

deşi Tuğrul Bey'le beraber İslâm tarihinin ikinci devresini açmıştır. Bu devrede İslâm tarihinin Emevîler ve Abbâsîler'den sonra üçüncü büyük imparatorluk hanedanını teşkil eden Selçukoğulları, Arap ve Arap - İran devresine son verip Müslüman dünyasında Türk Devresi'ni açmışlardır. Araplar'ın cihanşümul tarihî rolü, İranlılar'ınki gibi, Selçuklular'la beraber tarihe karışmış ve yerini Türkler almıştır. Bütün çağdaş tarihçilerin söylediklerine göre Çağrı Bey, kardeşi Tuğrul Bey gibi fevkalâde âdil ve dürüst, son dereceye kadar cesur ve kahraman, tamamen korkusuz, cüretkâr, mutaassıp olmamakla beraber samimî bir Sünnî Müslüman, yalnız hususi hayatında değil, siyasi hayatında da merhametli ve zulümden kaçınan bir şahsiyetti ki, oğlu Alp-Arslan'da da bu vasıflar aynen görülmektedir.

Selçuklular'la Türkler'de "cihad" mefkûresi tam mânasiyle teşekkül etmiş ve İslâm dünyasının bayraktarlığını, müdafaasını ve genişletilmesini, kendi cihanşümul rollerine uygun görmüşler, hattâ bu işleri gerçekleştirmek üzere hükümdarlarının Tanrı tarafından gönderildiğine inanmışlardır.

Türkler Halife'yi Himayelerine Alıp Sünnî İslâm Dünyası'nın Efendisi Oluyorlar

Çağrı Bey doğuda yukarıda hulâsa edilen mühim işleri oğullarının yardımiyle başarırken kardeşi Büyük Hakan Tuğrul Bey de, askerlikten fazla, keskin bir siyasi görünmek isteyen mevzularda Türk şevket ve azametini zirveye çıkarmaya çalışıyordu.

Sünnî İslâm dünyası büyük bir kriz içindeydi. Kahire'deki Şiî Fâtımî halifesinin taraftarları İslâm dünyasını kaplamıştı. Selçuklular gelinceye kadar Batı, hattâ Orta İran ve Irak, Şiî bir İranlı hanedan olan Büveyhîler'in elindeydi. Abbâsî Halifesi, Türk kumandanlardan sonra bu Büveyhîler'in elinde oyuncak, âdeta esirdi. Bağdad'da oturan ve Halife'ye hürmeten sadece "emîr/prens" ve "emîru'l-umerâ" (prensler prensi) sanını takınan Büveyhî hükümdarı, Halife'yi azleder, katleder, yalnız Abbâsîler'i iktidardan uzaklaştırıp aslında bağlı bulunduğu ruhani lideri Kahire'deki Fâtımî imparatorunun adına hutbe okutturamazdı. Sünnî muhitin isyanından korkulurdu. Bununla beraber Fâtımî propagandası o derecede kesifleşmişti ki, bir gün Abbâsîler'in büsbütün ortadan kaldırılacağından korkuluyordu. Gazneli Sultan Mahmud, Şiîler'i şiddetli takip etmişti. Fakat Şiî metodu, Sünnî ülkelerde yeraltı çalışmasına dayanıyor ve fesat yuvaları gereği

gibi göz önünde bulundurulamıyordu. Kargaşalık çıkararak âsayişi ihlâl eden, yolları, hattâ şehir içini ve pazar yerlerini emniyet edilemez yerler haline getiren Şiîler, büyük terakki kaydediyorlardı. Fâtımîler'in olsun, Büveyhiler'in olsun eski maddî güçleri eksilmekle beraber, mânevi bakımdan Şiî mezhebinde büyük terakki görülüyordu. Halbuki İslâm dünyasının yapısı, Sünnî hukuk ve telâkkiler üzerine kurulmuştu. Bu hukuku değiştirmek ve bu telâkkilerden uzaklaşmak, İslâm dünyasının altının üstüne gelmesine sebep olurdu. Abbâsîler'in Türk askerlerinden müteşekkil ücretli birliklerinin bir kısmı da Şiî olmuş ve Büveyhî hizmetine geçmişti. Bu Türk kumandanlarının en nüfuzlusu Arslan Besâsîrî olup, Selçuklular erişmeden Halife'yi yok edip Fâtımî İmamı'nı ruhani lider olarak ilân etmek için fırsat gözlüyordu.

Türkler'in asayiş getirdiğini ve büyük bir imparatorluğun tebaaya temin edeceği her türlü refah ve saadetten nasip alacaklarını bilen halk, İranlı olsun, Arap olsun, Türk olsun, Kürt olsun, Hıristiyan olsun, Yahudi olsun, Selçuklu hâkimiyetini dört gözle bekler olmuştu. Üstelik Sünnî Müslümanlar, ki Yakın Doğu nüfusunun yüzde doksandan fazlasını teşkil ediyorlardı, Şiî Büveyhîler'in acıklı ve utandırıcı hâkimiyetinden nefret ediyorlar, Türkler'in Sünnî'liğin bıkmak usanmak bilmez müdafii olduğunu biliyorlardı. 1030'daki ölümünden az önce Sultan Gazneli Mahmud'un bir hamlede İran'ı fethetmesi, halkın bu psikolojik durumuna dayanıyordu. Şimdi Gazneli hâkimiyeti, yerini Selçuklular'a terketmeli, bir Şiî yayılması ve komplosu ile karşı karşıya kalınmamalıydı. Türkler'in "cihad" bayrağına sarılmış olmaları da Müslüman milletler için bir teveccüh sebebiydi.

İşte Tuğrul Bey, İslâm dünyasını bu acıklı şartlardan kurlardı ve yeryüzündeki bütün Sünnî Müslümanlar'ın en samimi hürmet ve muhabbetini kazandı.

1055'te hac yolunu tamir etmek ve bu yolun muhtel bulunan asayişini temin eylemek vesilesiyle Sultan Tuğrul Bey, Oğuz ordusunu Irak'a soktu. Büveyhîler, Halife Kaaim'i, Türk Hakanı'nı Irak'tan uzaklaştırmak için dinî otoritesini kullanmak hususunda tazyik ve tehdit ettiler. Fakat kendisini bekliyen âkıbete vâkıf bulunan ve Besâsîrî'nin Fâtımîler'den (Mısır'dan) imdat istediğini öğrenen Kaaim (doğumu: 1001, cülûsu: 1037, ölümü: 1075), Bağdad'da hutbe'nin Tuğrul Bey adına okutulmasını emretti: 15 aralık 1055 cuma. Türk ve İslâm tarihinde en mühim hâdiselerden biridir. Bu suretle Halife, dünyevi saltanattan feragat ediyor, ruhani lider olmakla iktifa eyliyor, cismani hükümdar olarak Büyük

Türk Hakanı'nı tanıyor, bunu hutbede kendi adıyla beraber Türk Sultanı'nın adını da zikrettirmek suretiyle hukukan teyit ettiriyor demekti. 10 gün sonra, 25 aralıkta Tuğrul Bey, Bağdad'a girdi; halkın bitip tükenmek bilmez tezahüratiyle karşılandı ve Sünni İslâm dünyasının efendisi oldu. Arslan Besâsîrî, tevkif edilip hapse atıldı. Halife, 4 ay sonra Çağrı Bey'in kızı Hadice Arslan Hatun'la evlendi ve Hakan'ın damadı oldu.

Tuğrul Bey, Bağdad'dan çıktıktan sonra Besâsirî, hapisten kaçtı ve Şîîler'i etrafına topladı. Tuğrul Bey'in isyan etmiş olan Selçuklu meliki İbrahim Yınal'a yenileceğini tahmin ederek, 27 aralık 1058'de Bağdad'a girdi. Hutbe'den Abbâsî Halifesi'nin ve Türk Hakanı'nın adını kaldırtıp Fâtımî Halifesi'nin yani Mısır sultanının adını okuttu. Bu Sünni İslâm dünyasında hukuk sisteminin altüst olması demekti. Halife Kaaim, kendisine sadık kalan birliklerle Besâsirî'ye karşı koyduysa da yenildi ve tevkif edilip Bağdad dışında bir yerde hapsolundu. Besâsîrî, büyük zulümler yaparak ileri gelenlerden Fâtımî Mustansır'a sadakat yemini aldı. Halife Kaaim'e zorla imzalattığı hilâfetten feragat vesikasını ve Abbâsî sarayından gaspettiği değerli eşyayı, Kahire'ye yolladı.

14 aralık 1059'da İbrahim Yınal isyanını bastırmış olan Tuğrul Bey'in Bağdad'a yaklaşmakta olduğu haberi geldi ve Besâsirî, acele İslâm dünyasının ruhani başkentini terketti. Besâsîrî taraftarlarını imha ve Besâsîrî'yi katleden Tuğrul Bey, ikinci defa olarak halkın minnet ve şükran âvazeleri arasında Bağdad'a girdi. Halife'nin kızı Seyyide Hatun'la evlenmek istedi. Halife bu istekten dehşetli ürktü. Bu izdivaçtan doğacak çocuğun yani Tuğrul Bey'in oğlunun Halife yapılıp Abbâsî halifeliğine son verileceğini sandı. Halbuki zaten çocuğu olmıyan Tuğrul Bey'in böyle bir niyeti yoktu ve Abbâsî hanedanına karşı halisane niyetler besliyor, hürmet gösteriyor, yalnız dünyevi işlere müdahalelerini hoş karşılamıyordu. Abbâsîler'den halifeliği almak, ancak 1516'da Yavuz Sultan Selim'e nasip olacaktır. Tuğrul Bey'in bunu 456 sene evvel yapamaması için hiçbir mâni yoktu; fakat Araplar daha Türk hâkimiyetiyle yeni yüz yüze geliyorlardı. Yavuz zamanında olduğu gibi dört buçuk asırdır Türk hâkimiyetinde bulunmuyorlardı. Halkın psikolojisini ön plânda nazarı itibara almak ise, bütün büyük devlet adamlarının şiarı olmuştur. Ölümünden az önce Halife'nin kızı ile evlenen Tuğrul Bey, dünyanın en büyük bir-iki şehrinden biri olan Bağdad'ı imar ve asayişini temin ettikten, gerekli Türk memurlarını tâyin eyledikten sonra Rey'e gitmek üzere Bağdad'dan ayrıldı.

İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'e Baş Kaldırıp Türk Hakanı Olmak İstiyor

1054'te bütün Âzerbaycan, Tebriz ve Gence gibi en büyük şehirleriyle Selçuklu hâkimiyetine girmiş, Selçuklu sınırı Kafkas Dağları'na ve Doğu Anadolu'ya dayanmıştı. Bu bölgelerdeki fütuhatı, gelecek III. kitabımızda biraz daha tafsilâtla inceliyeceğiz; çünkü Türkiye devletinin kurulmasıyla alâkalıdır. Halife'liğin muhyisi (ihya edicisi, diriltıcisi)ve Sünnî'liğin kurtarıcısı göziyle bakılan ve bütün Sünnî Müslümanlar'ın minnettar olduğu Tuğrul Bey'in son yıllarında karşılaştığı en mühim dahilî mesele, amcasının oğlu, aynı zamanda ana bir üvey kardeşi olan İbrahim Yınal'ın isyanıdır.

17 kasım 1058'de Hemedân'a gelen İbrahim Yınal, büyük bir Türk ordusuna kumanda ediyordu. Yanında kardeşi Ertaş Bey'in oğulları Ahmed ve Mehmed Beyler de vardı. Tuğrul Bey, Yınal'ın her hangi bir muvaffakıyetinin uzun sürecek bir iç savaşa sebep olacağını kestirdiği ve çok ihtiyatlı bir devlet adamı olduğu için, yanındaki kuvvetlerle amca oğlu üzerine yürümeyi münasip bulmadı. Çünkü vukubulacak muharebede behemehal ve kesin şekilde âsilerin yenilmeleri devletin yüksek menfaatleri için elzemdi. Horasan'da Alp-Arslan'a, Kirman'da Kavurt Bey'e, Anadolu doğusunda Yâkutî Bey'e (yani bir müddet evvel ölen kardeşi Çağrı Bey'in 3 oğluna) emir göndererek, derhal kuvvetleriyle kendisine katılmalarını bildirdi. Rey civarında Heftâd-Beylân'da geçen meydan muharebesinde, etrafında yeğenleri olan Tuğrul Bey, gene yanında yeğenleri olan İbrahim Yınal'ın ordusunu kolaylıkla dağıttı. Yınal ve yeğenleri esir edildi ve Türk hukukuna ve telâkkisine göre hanedan mensupları mukaddes olduğu ve kanları akıtılamıyacağı için, şehzadeler, — Osmanlılar'da da olduğu gibi — kendi yaylarının kirişleriyle boğuldu.

Bu sıralarda yani Tuğrul Bey'in ölümüne ve Alp-Arslan'ın cülûsuna takaddüm eden yıllarda Türk Hakanlığı, Alp-Arslan ve bilhassa onun oğlu Melikşah ve haleflerinin zamanlarındaki derecede büyümemişti. Henüz Gazneli ve Karahanlı Türk İmparatorlukları da Selçuklular'ı metbu tanımıyorlar, yalnız Selçuklu hakanlığının üstünlüğünü muahedelerle kabul ediyorlardı. Bununla beraber Tuğrul Bey'in devleti, münakaşasız surette dünyanın en güçlü ve kuvvetli ve büyük devleti idi. Bugünkü İran'ı, Irak'ı, Âzerbaycan ve Ermenistan'ı, Baba ve Hindukuş Dağları'nın kuzeyinde kalan bütün Afganistan'ı, Türkmenistan ve Karakalpakıstan'ı, Üst-Yurt'u ve Kızılkum Çölü'nü içine alıyor ve 3.600.000 km²'ye erişiyordu.

Bu ülkeler, son derece kesif nüfusla meskûn, pek mâmur ve büyük şehirleri içine alan, dünyanın en zengin ülkeleri idi. Stratejik değeri de harikulâde olup, doğuda Orta Doğu'ya, Türkistan'a ve Hindistan'a, batıda Akdeniz memleketlerine kumanda ediyordu.

İbni Hassûl Türkler hakkında diyor ki:

Türkler'in, müstahak olmadıkları vasıfları kendilerine vermeksizin ve aynı zamanda malik bulundukları vasıfları da kendilerinden esirgemeksizin, ne lehlerinde, ne de aleyhlerinde bir taassup ve taraftarlık eseri göstermeksizin ve onlara hoş görünmek gibi bir maksat gütmeksizin ahlâklarını ve hallerini zikredelim:

Bütün milletler içinde cesaret ve şecaatçe onlardan daha ileride olan ve büyük maksatları elde etmek yolunda onlardan daha ileri gidebilen bir millet yoktur. Allah onları aslan suretinde yaratmıştır...

... Türkler'den esir alınanlardan hiçbiri yeme, içme, giyme ve binmede efendisinden aşağı kalmaya razı olmaz. Türk esirler, Hindliler, Rumlar, Ermeniler ve emsali kavimlere mensup olanlar gibi ev süpürmek, hayvanlara bakmak kabîlinden âdi işlerde kullanılamazlar...

... Türkler'in en büyük vasfı, bir toplumun başına geçmekteki istidatlarıdır. Doğuştan hükümdar ve komutan olmak, emir vermek ve toplumları idare etmek için yaratılmışlardır. Meselâ Türkler'in anayurtlarına en uzak yerlerden olup Türkçe'yi hiç bilmiyen Mısır'ı ele alalım, isterseniz Irak'ı misal gösterelim: Bu ülkelere giren bir avuç Türk, derhal bu memleketlere hâkim olmuşlardır...

... Bugün Cihan Padişahı, İslâm Dininin başı, ulu ve yüce Sultan Tuğrul Bey'dir. Allah ona yardım etsin ve onun hükümdarlığını teyideylesin. Düşmanlarını hâr ve hakir kılsın. Türk bayrağını muzaffer etsin. Türkler, Tuğrul Bey'in şahsında, adaleti yeryüzünü tutmuş, ünü Doğu'ya ve Batı'ya yayılmış bir hükümdar buldular. Tanrı hiçbir hükümdara bu genişlikte ülkeler vermemiştir. Türk Hakanı'na itaat etmek bugün her Müslüman'a farzolmuştur. Gizli ve açık olarak onun dostluğundan ayrılmamak, gece ve gündüz ona dua etmek, dinimizin şevket ve azameti için şarttır.

Bu satırlar, 1058'de ölen meşhur Arap edibi İbni Hassûl'un Türkler hakkında yazdığı Arapça risalesinden alınmıştır. İslâm dünyasında, Tuğrul Bey'in hayatında Türkler'e karşı beslenen hisleri açıkladığı için mühimdir.

5. SULTAN ALP-ARSLAN (1063-1072)

Selçuklular'dan 2. Büyük Hakan Olarak Sultan Alp-Arslan Türk Tahtına Oturdu

Amcası Tuğrul Bey öldüğü zaman Alp-Arslan, 34,5 yaşındaydı. Birçok büyük meydan muharebeleri kazanmış pek şöhretli bir kumandan olarak tanınıyordu. Horasan gibi Türk imparatorluğunun şüphesiz en mühim eyaletinin (500.000 km²'ye yakın büyüklükte olup pek kesif nüfusla meskûndu) başında bulunuyordu. Malazgirt zaferini kazanarak şan ve şöhret bakımından babasını ve amcasını geride bırakan Sultan Alp-Arslan, babasının son yıllarında imparatorluğun doğu bölgelerinin gerçek hükümdarı olmuş, babası ölünce amcası Tuğrul Bey, onu yerinde bırakmıştı.

Sultan Alp-Arslan'ın cülûs (tahta çıkma) merasimi 27 nisan 1064 günü yani amcasının ölümünden 7 ay, 20 gün sonra yapıldı. Kardeşi Şehzade Süleyman'ın taht üzerindeki haklarını bertaraf ettikten sonra, aynı iddiada bulunan ikinci derecede amcası (babasının amca oğlu) Melik Kutalmış üzerine yürüdü. İlk Selçuklu yabgusu olan ve Gazneli Mahmud tarafından Hindistan'da Kâlincâr'a yollanıp orada ölen Arslan Yabgu'nun büyük oğlu olan Melik Kutalmış, Doğu Anadolu'da yaptığı gazalarla büyük şöhret temin etmişti (oğlu Süleyman-Şah, Anadolu'yu fethedecek ve 1077'de Türkiye devletini kuracaktır). Babası dolayısiyle asıl saltanatın kendisine ait olduğunu iddia etti ve genç yeğeni Sultan Alp-Arslan'a baş kaldırdı. 1059'da amca oğlu İbrahim Yınal da aynı iddia ile Tuğrul Bey'e baş kaldırıp öldürülünce, bu şehzadenin kuvvetlerinin büyük kısmı da Melik Kutalmış'a katılmıştı. Kutalmış'ın emrinde, Anadolu gazalarında gün görmüş en az 70.000 Oğuz atlısı vardı. Bundan dolayı bir an için Sultan Alp-Arslan'ın vaziyeti tehlikeli göründü.

Âzerbaycan, Arrân, Ermeniye, Irâk-ı Acem eyaletleri, Kutalmış'a taraftardı ve onun Anadolu'da millete yeni ufuklar açacağına inanmışlardı. Melik Kutalmış, imparatorluk başkenti olan Rey'i işgal etmek üzere şehre yürürken bunu haber alan Sultan Alp-Aslan, Horasan'ın merkezi Nîşâpûr'dan kalktı, ordusuna cebrî yürüyüş yaptırarak acele Reyy'e geldi ve taht şehrini amcasına kaptırmadı. Aynı zamanda amcasına name yazıp elçilerle gönderdi; çok saygılı bir dille isyanın kendisine yakışmadığını, devlete zarar vereceğini, vazgeçip elindeki eyaletlerle iktifa etmesini, gaza ve cihada devam eylemesini bildirdi. Fakat Kutalmış, bu sözleri dinlemedi. Bunun üzerine kendisine mahsus taktik dehası ile derhal am-

casına hücum eden Sultan Alp-Aslan, âsi orduyu bozdu. Firar eden Kutalmış'ın atı yere kapaklandı ve Anadolu Fâtihi'nin babası bu suretle öldü. Sultan Alp-Arslan, âsi orduyu affettiğini ilân ve amcasının Reyy'e (Tahran) götürülüp Tuğrul Bey'in yanına gömülmesini emretti. Kutalmış'la beraber bulunan kardeşi Melik Resûl Tigin, Alp-Arslan'a esir oldu ise de affedildi ve serbes bırakıldı. Melik Kutalmış, yalnız iyi bir asker değil, bilgin bir adamdı. 5 oğlunu çocuk yaşlarından itibaren yanında gazaya götürüp iyi birer asker olarak yetişmelerini temin etmişti.

Bundan sonra eski yabguluk hâtırasını büsbütün silmek için Sultan Alp-Arslan, esasen 1064'te ölen babasının amcası ve Selçuk Bey'in hayattaki oğlu Musa Yabgu'ya bundan böyle "yabgu" unvanını kullanmamasını bildirdi (Musa Yabgu, Doğu Horasan ve Sistan umumi valisi idi).

Sultan Alp-Arslan 1064'te Gürcistan'ı Fethetti

1064'te Sultan, Gürcistan'a girdi ve bu Hıristiyan krallığını fethetti; Türk imparatorluğuna bağladı. Bu suretle Güney Kafkasya tamamen Büyük Türk Hakanlığı'nın hâkimiyeti altına girmiş oluyor, Bizans'ın Doğu Karadeniz ile bütün alâkaları kesiliyordu.

Sultan Alp-Arslan, bu arada Kars şehrini de fethetti ki, bu hâdisenin tafsilâtı, gelecek kitabımızın başında verilecektir.

Alp-Arslan'ın ağabeyisi Melik Süleyman'dan sonra, diğer kardeşi Kara-Arslan Kavurt, Süleyman ve Kutalmış hâdiselerinden ibret almayıp bir emrivaki ile tahtı ele geçirmek istedi. Fakat beklemediği bir süratle Alp-Arslan'ı, umumi valisi bulunduğu Kirman'da görünce, kardeşinin merhametine sığındı. Sultan Alp-Arslan, âdeti olduğu üzere Melik Kavurt'u cezalandırmadı, affetti ve eyaletinin başında bıraktı.

Sultan Alp-Arslan 1065'te Orta Asya'ya Geldi

1065'te Sultan Alp-Arslan, Merv'e geldi. Oğulları Melik-Şah ile Arslan-Şah'ı Gazneli ve Karahanlı Türk imparatorluk prensesleri ile evlendirip, bu iki Türk imparatorluğu ile bir yakınlaşma siyaseti kurdu. Sultan'ın Âmû-Deryâ'yı kuzeye doğru geçip Mâverâünnehir'e girmesi, Karahanlılar'ı son derecede telâşa verdiği için, Selçukoğulları'nın yakınlaşma temayülüne can attılar.

1067'de Alp-Arslan, Harzem'e geldi. Aral Gölü'nün kuzeyini ve doğusunu dolaştı. Eski Oğuz İli'ni tamamen Büyük

Türk Hakanlığı'na bağladı. Yakında Bizans hududuna geleceğini bildirerek, Bizans'a karşı gaza yapan batı ordusuna doğudan büyük ölçüde takviye gönderdi.

Sultan Alp-Arslan 1068'de Tekrar Bizans Hududuna Geldi

1068'de Sultan, Orta Doğu'yu terketti. Aras nehrini kuzeye doğru geçip Gürcistan'a girdi. Bu andan itibaren olan harekâtı Anadolu'nun Fethi'ne başlangıç olduğu için gelecek III. kitabımızın ilk bahislerini teşkil edecektir. Orada anlatılacağı üzere Malazgirt zaferini kazanıp Kutalmışoğlu Süleyman-Şah'a Anadolu'nun fethini emretti. Malazgirt zaferi üzerine namı Dârâlar, İskenderler, Sezarlar, Hâlid ibni Velîdler, Amr ibnu'l-Â'slar, Mûsâ ibni Nusayrlar derecesine çıktı ve Japonya'dan İngiltere'ye kadar uzanan muazzam bir şöhret yaptı.

1072 mayısında tekrar Âmû-Deryâ'yı kuzeye doğru geçip Mâverâünnehir'e yani Karahanlı ülkesine girdi. Hileyle yanına sokulan bir Karahanlı kale kumandanı tarafından hançerlenip şehit edildi. 43 yaşını 9 ay, 6 gün geçmişti. Saltanatı 9 sene, 1 ay, 18 gün olup, bu müddet zarfında çok büyük işler görmüştür. Malazgirt zaferi, yaptığı işlerin en büyüğüdür. Babası ile amcasının Dandânakan'daki eserini bu suretle tamamlamış ve Türk milletinin bundan sonraki bin yıllık tarih devresini açmıştır. İyi devlet adamı, fakat tamamen istisnai dehada bir kumandan idi. Genç yaşında babasının yanında yetişmişti. Babasının ve amcasının yüksek karakterine aynen vâris olduğu vakaların tetkikinden anlaşılmaktadır. Kendisine isyan edenleri ve esir düşenleri affetmesi, onlara hakaret etmek şöyle dursun, iyi muamele ile kalblerini kazanması, Ortaçağ siyasi anlayışının dışında vakalardır. Muharebeler dışında kan dökmekten şiddetle kaçınmıştır. Tebaası tarafından son derece sevilmiştir. Tek veziri İran asıllı büyük devlet adamı Nizâmü'l-Mülk'tür ki, yerine geçen oğlu Melik-Şah'ın da tek veziri olacaktır (kendisinden Sultan Melik-Şah'a ait bahiste bahsolunacaktır). Nizâmü'l-Mülk, İslâm tarihinin en meşhur veziri olarak kabul edilir. Sonradan bütün vezirler, Nizâmü'l-Mülk'e benzetilerek övülmüştür. Nizâmü'l-Mülk'ün oğulları ve torunları arasından da pek çok vezir yetişmiştir.

Selçuklular'ın imparatorluk çağında ilk başkent Nîşâpûr, sonra Reyy olmuştur. Melik-Şah tarafından başkent daha güneyde Isfahan'a, Melik-Şah'ın sonuncu oğlu Sultan Sancar tarafından ise tekrar kuzeydoğuda Merv'e götürülmüştür.

17. SELÇUKOĞULLARI

I. BÜYÜK SELÇUKLULAR (1040-1157 = 116, 11, 7):

1. **Sultan Mehmed Tuğrul** Bey (23.V.1040 - 4.IX.1063 = 23, 3, 12) (doğ. 995)
2. **Sultan Mehmed Alp**-Arslan (4.IX.1063 - 25.X.1072 = 9, 1, 21) (d. 20.I.1029)
3. **Sultan Celâlüddevle** Melik-**Şah** (25.X.1072 - 20.XI.1092 = 20, 0, 26) (d. 6.VIII.1055)
4. **Sultan Mahmud** (20.XI.1092 - I.1093 = 0, 2) (d. V.1087) (öl. 11.XI.1094)
5. **Sultan Rükneddin** Berkyaruk (I.1093 - XII.1104 = 11, 11) (d. VI.1081)
6. **II. Sultan** Melik-Şah (XII.1104 - 1105 = 0, 1) (d. 1096?)
7. **Sultan** Mehmed Tapar (1105 - 18.IV.1118 = 13) (d. 10.I.1082)
8. **Sultan** Mu'izzeddin Sancar (18.IV.1118 - 29.IV.1157 = 39, 0, 11) (d. 1086)

II. IRAK SELÇUKLULARI (5.IV.1118 - 25.III.1194 = 75, 11, 20):

1. Sultan Mahmud (1118-1131 = 13)
2. Sultan Davud (1131-1132 = 1)
3. I. Sultan Tuğrul (1132-1134 = 2)
4. Sultan Mes'ud (1134-1151 = 17)
5. **Sultan Melik-Şah** (1151-1153 = 2)
6. **Sultan Mehmed (1153-1159 = 6)**
7. **Sultan Süleyman-Şah (1159-1161 = 2)**
8. **Sultan Arslan-Şah (1161-1177 = 16)**
9. **II. Sultan Tuğrul (1177-1194 = 17)**

III. KİRMAN SELÇUKLULARI (1041-1187 = 144):

1. **Melik Kara-Arslan Kavurt (1041-1073 = 32)**
2. **Kirman Şah (1073-1074 = 1)**
3. **Sultan Şah (1074-1085 = 11)**
4. **I. Turan Şah (1085-1097 = 12)**
5. **İran Şah (1097-1101 = 4)**
6. **I. Arslan Şah (1101-1142 = 41)**
7. **Melik Şah (1142-1156 = 14)**
8. **Tuğrul Şah (1156-1169 = 13)**
9. **Behrâm Şah (1169-1187 = 18)**
10. **II. Arslan Şah (1169-1187 = 18)**
11. **II. Turan Şah (1169-1182 = 13)**
12. **Mehmed Şah (1183-1187 = 4)**

IV. SURİYE SELÇUKLULARI (1078-1114 = 36):

1. **Sultan Tutuş (1078-1095 = 17)**
2. **Sultan Rıdvan (1095-1098 = 3)**
3. **Sultan Dukak (1098-1113 = 15)**
4. **Sultan Alp-Arslan (1113-1114 = 1)**

V. ANADOLU SELÇUKLULARI (1077-1308 = 231): (III. kitaba bk.)

VI. Oğuz Sü-başıları (başkumandanları) (-990?):

1. **Keraküçi-Hoca Bey** (VIII. asrın sonları?)
2. **Toksurmuş-İlçi Bey**
3. **Lokman Bey**
4. **Ertuğrul (Etrek) Bey**
5. **Dukak Bey** (-903)
6. **Selçuk Bey** (910?-990? = 80?)

VII. Oğuz Yabguları (kralları) (990?-1040 = 50?):

1. **Emîr İsrâil Arslan Yabgu** (990?-1025? = 35?)
2. **Yusuf İnanç Yabgu** (1025-1028 = 3)
3. **Fahrulmülk Musa Yabgu** (1028-1032? = 4?)
4. **Emîr Fahrulmülk Ertaş Yabgu** (1032-1040 = 8)

BİBLİYOGRAFYA: Faruk Sümer, *Oğuzlar, İslâm Ans.*, IX, 378-87, İstanbul, 1962 ve aynı müellifin bu makalede işaret edilen birçok mühim tetkiki; Mehmed Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Kuruluşu, Ankara Ün. Dil ve T.-C. Fak. Der.*, XV, 1-3, 1957, 97-191 (mühim tetkik); Omeljan Pritsak, *Der Untergang des Reiches des Oguzischen Yabgu, Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul, 1953, 397-410; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuk'un Oğulları ve Torunları, Türkiyat Mecmuası*, XIII, İstanbul, 1958, 117-30; Cl. Cahen, *Origines Seljukides, Oriens*, II, Leiden, 1949, 31-65; M. H. Yınanç, *Çağrı Bey, İslâm Ans.*, III, 324-8, İstanbul, 1945; Jean Deny, *L'Expansion des Turcs en Asie jusqu'au XIe Siècle, En Terre d'Islam*, Paris, 1939, 191-215; Rıza Nur, *Oughouz-Namé*, İskenderiye, 1928; bahsin esas kaynakları, gelecek III. kitabımızın bibliyografyasında gösterilecektir. — Mehmed Altay Köymen'in şu eserinde Selçuklu tarihi çok güzel hulâsa edilmiştir: *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, 1963.

Üçüncü Kitap

Birinci İmparatorluk (Selçuklular) ve İmparatorluğun Dağılması (Beylikler)

"İnsan hayatı devamlı bir mücadeledir. Eğer arasıra nisbi bir rahatlığa kavuşuyorsak sebebi, atalarımızın, bizim hesabımıza pek çok mücadele etmiş olmalarıdır. Hele biraz enerjimiz tavsasın, dikkatimiz gevşesin, mücadelenin bütün meyvalarını, bizim için kazanılmış bulunan her şeyi kaybederiz."

Henri Poincaré

I. TÜRKİYE'NİN TEMELLERİ ATILIYOR (1067-1157)

1. TÜRKİYE'NİN COĞRAFYA YAPISI VE JEOPOLİTİK DURUMU

Türkiye'nin Arz Üzerindeki Yeri

ANADOLU ve onun coğrafya bakımından bir devamı olan Trakya, arzın Kuzey Yarımküresi'nde, mutedil iklim kuşağındadır. Eski çağlarda "Küçük-Asya" ve "Anatolia" denen Anadolu, dar mânasiyle doğuda Toroslar ve Fırat'a kadar uzanır. Geniş mânada ise Van ve Urmiye gölleri arasında son bulur. Tabiî bir haritaya bakılacak olursa, Anadolu plâtosunun, İran plâtosunun batıya doğru bir devamı olduğu görülür. Onun için Anadolu tâbirine Toroslar ve Fırat'ın doğusuna doğru genişlik vermek coğrafya bakımından yanlış değildir. Kuzey, güney ve batıda ise deniz, Anadolu Yarımadası'nı sınırlar. Kıbrıs ve Asya Adaları (Rodos, Sakız, Midilli vs.) tabiî bakımdan tamamen Anadolu'nun devamıdır; Anadolu'ya yapışık gibidir. Kuzeybatıda Trakya da öyledir. Marmara iç denizi ve Boğazlar atlandıktan sonra Trakya, Anadolu'nun uzantısıdır.

Bu sınırlariyle Anadolu ve Trakya, kaba bir dikdörtgene benzer. Kuzeyde Sinop yakınlarındaki İncebucun, 42° paralelindedir. Güneyde Hatay, 36° paralele kadar iner. İkisi arasında 6° vardır. Batı-doğu meridyenleri ise takriben 26-45°'dir; bu suretle Anadolu - Trakya'nın batı-doğu istikametinde 19° katettiği anlaşılır.

Bu toprakların eni 1.600, boyu ise 650 km. kadardır.

Türkiye'nin Dağları

Türkiye toprakları, dağlık bir ülkedir. Başlıca sıradağlar, kuzeyde Karadeniz'e, güneyde Akdeniz'e paralel olarak teşekkül etmiştir. Ortada, yüksekçe Anadolu yaylası vardır. Batı Anadolu ile Trakya, nispeten alçak yapıda ve ovalıktır.

Güneyde, Akdeniz'e paralel olarak uzanan Toroslar, İran dağlarının batıya doğru bir devamıdır. Bu heybetli sıradağlar, batıda Beyşehir Gölü ile doğuda Van Gölü arasında yer alır. *Toroslar, üç kısma ayrılır: Batı Toroslar, Orta Toroslar ve* Doğu (veya Güneydoğu) Toroslar. Batı Toroslar, Eğridir ve Beyşehir Gölleri'nden başlar. Taşeli'ne kadar uzanır; Beyşehir Gölü'nün güneybatısında 2.980 metreye kadar yükselir. Taşeli'nden başlıyan Orta Toroslar, kuzeydoğuya doğru dört sıra halinde devam eder; Külek Boğazı ile, Orta Anadolu'dan Çukurova'ya geçit verir. Bu mühim tarihî geçitin kuzeyinde Medetsiz Dağı'nda 3.585 metreye vâsıl olur. Doğu Toroslar, İskenderun Körfezi'nin doğusunda Amanos Dağları ile başlar, Van Gölü'ne kadar devam eder; Hakkâri Dağları'na bitişir; Hakkâri Dağları'na yaklaşırken, birkaç yerde 3.000, hattâ 3.500 metreye ulaşır.

Karadeniz'e paralel olarak batıdan doğuya doğru uzanan Karadeniz Dağları, Bolu Dağları ile başlar, İsfendiyar (Küre), Canik, Giresun, Gümüşhane, Rize Dağları ile devam eder. Bu sonunculara Doğu Karadeniz Dağları denir. En doğuda Kaçkar Dağı'nda 3.937 metreye kadar yükselir. Bunun güneybatısında Tatos Dağları üzerinde Verçenik zirvesi 3.711 metreyi bulur. Zigana ve Trabzon Dağları arasında, Anadolu'nun meşhur geçitlerinden Zigana Geçiti vardır; bunun doğusunda Çakırgöl Dağı, 3.063 metreye yükselir. Batıya doğru Giresun Dağları'nın 3.200 ve 3.095 (Karagöl Dağı) metrelik zirveleri vardır. Batıya doğru Karadeniz Dağları, yüksekliğini kaybeder. *Ilgaz Dağları'nda 2.530, Işık Dağı'nda 2.015, Aladağ'*da 2.378 metreyi ancak bulur.

Doğu Karadeniz Dağları ile Doğu Toroslar arasında yüksek Doğu Anadolu yaylası ve dağları yer alır. Bu bölümde kuzeyde, 3.000 metreyi geçen pek çok zirve vardır. Erzincan'ın doğusunda Keşiş Dağları 3.537 metreyi bulur. Van Gölü'nün kuzeydoğusunda Aladağlar (3.519 m.), Tendürek Dağı (3.542 m.), daha kuzeydoğuda Küçük Ağrı Dağı (3.925 m.) ve bunun az kuzeyinde Büyük Ağrı Dağı yer alır. Büyük Ağrı *Dağı, 5.165 metrelik zirvesiyle, Türkiye'nin en yüksek dağıdır;* Avrupa'nın zirvesi olan Mont Blanc (4.810 m.), Büyük Ağrı'dan 355 metre alçaktır. Van Gölü'nün tam kuzeyinde Sübhan Dağı 4.434 metreyi bulur. Gölün güneydoğusunda İspiriz (3.537 m.) ve Mengene (3.550 m.) Dağları vardır. En güneydoğuda Cilo Dağı 4.168 metredir (Reşko Zirvesi). Bunun kuzeydoğusunda Mor Dağı, 3.810 metreye yükselir.

Orta Anadolu'da Kayseri'nin güneyinde Erciyas Dağı, 3.916 metrelik münferit bir ulu zirvedir. Kuzeybatıda Bursa'

nın güneyindeki Uludağ (2.543 m.) da onun gibi münferit bir tepedir.

Batı Anadolu'da 2.000, hattâ 1.000 metreyi bulan zirveler azdır. Balıkesir ile Kütahya arasında Eğrigöz Dağı 2.181, bunun az güneybatısındaki Akdağ 2.089 metreye yükselir. Daha güneyde Şaphane Dağı (2.121 m.) yer alır. Bunun güneydoğusunda Murat Dağı (2.312 m.) vardır. Aydın'ın kuzeyinde Aydın Dağları ve bunun kuzeyinde paralel olarak Bozdağlar (2.157 m.) uzanır. Çanakkale yarımadasının güneyinde Kazdağı, ancak 1.767 metreye erişir.

Trakya'da Karadeniz'e paralel olarak uzanan ihtiyar Istranca Dağları'nda Büyük Mahya Tepesi, 1.031 metreyi bulur. 1.000 metreyi geçen başka hiçbir zirve yoktur.

Akarsular

Kuzeyde Karadeniz'e akan akarsulardan Kızılırmak, Türkiye'nin en uzun akarsuyudur (1.151 km.). Anadolu'yu âdeta ortasından ikiye böler. Bafra Burnu'nda denize dökülen nehir, geniş bir kavis çizer. Kaynağı, Doğu Anadolu'da Kızıldağ'dır. Kızılırmak'ın en mühim kolu, Delice suyudur. Kızılırmak kavsinin içinde kalır.

Kızılırmak'ın doğusunda Yeşilırmak vardır (416 km.). Köse Dağı'ndan çıkar, Çarşamba Ovası'nda Karadeniz'e dökülür. Kelkit kolu, Gümüşhane Dağları'ndan çıkar ve çok daha doğuya doğru uzanır.

En doğuda Çoruh (368 km.), Mescit Dağı'ndan çıkar. Batum güneyinde Karadeniz'e dökülür; ırmağın çok küçük bir parçası bugünkü Türkiye toprakları dışında, Gürcistan'da kalır.

Batı Karadeniz bölgesinin büyük ırmağı Sakarya'dır (790 km.). Emirdağı yakınlarından kaynar. Adapazarı Ovası'nda denize dökülür. En mühim kolu, batıya doğru uzanan Porsuk Çayı'dır. Sakarya ile Kızılırmak arasında Karadeniz'e dökülen akarsuların en önemlileri Filyos ve Bartın Çayları'dır.

Akdeniz'e dökülen akarsular içinde Seyhan (516 km.) ile Ceyhan (474 km.), Çukurova'yı sular. Daha batıda olan Seyhan, Tahtalı Dağlar'dan kaynar. Doğuda Göksu, batıda Yenice, güneyde Çakıt, en mühim kollarıdır. Ceyhan, Seyhan'ın kaynadığı yerin az doğusundan çıkar. İskenderun Körfezi'ne dökülür.

Taşeli Yaylası'nda Akdeniz'e dökülen Göksu, Seyhan ve Ceyhan'dan sonra Akdeniz'e dökülen akarsuların en mühimmidir. Batıya doğru Akdeniz'e sırasiyle birbirine paralel, de-

nize dik inen çaylar akar: Köprü, Aksu, Koca, Dalaman.

Ege Denizi'ne dökülen en mühim akarsu Büyük Menderes'tir *(496 km.). Burdur ve Eğridir Gölleri* arasındaki dağlardan kaynar. Kuzeyde Banaz Çayı'nı alır. Bunun kuzeyinde Büyük Menderes'e paralel akan Küçük Menderes, Kuşadası Körfezi'ne dökülür. Daha kuzeyde Gediz Çayı, İzmir Körfezi'ne akar. Bunun da kuzeyinde Çandarlı Körfezi'ne dökülen Bakır Çayı vardır.

Marmara'ya güneyden dökülen akarsuların mühimleri, batıdan doğuya her ikisi de Erdek Körfezi'ne dökülen Kocabaş ve Gönen Çayları ile Susurlu'dur; Susurlu, doğudan Nilüfer, güneyden Simav kollarını alır. Manyas Gölü'ne dökülen Kocaçay ile Apolyont Gölü'ne dökülen Kirmastı ve bunun kolu olan Atranos Çayları'nın da mahallî ehemmiyeti vardır. Marmara'ya kuzeyden dökülen akarsular, küçük dereler halindedir. Meriç *(490 km.), Ege'de Enez Körfezi'ne dökülür;* bugün Türkiye ile Yunanistan arasında sınır çizmekte ve Doğu Trakya ile Yunanistan'a ait Batı Trakya'yı ayırmaktadır. Doğudan Ergene Çayı'nı alır. Ergene Çayı, Doğu Trakya'yı *ortadan doğuya doğru ikiye böler;* güneyden Çorlu ve Hayrabolu, kuzeyden Babaeski ve İnece kollarını alır. Edirne'de Meriç'in Tunca ve Arda kolları ayrılır. Tunca kuzeye Bulgaristan'a, Arda ise doğuya Doğu Trakya'ya, Yunanistan'a ve oradan Bulgaristan'a girer.

Güneydoğu ve Doğu Anadolu'ya Fırat, Dicle ve Asi nehirleri hâkimdir. Bunların üçünün de ancak küçük bir kısmı Türkiye toprakları içinde, Anadolu'dadır. Asi nehri (380 km.), Suriye'den gelir; Hatay'da Akdeniz'e dökülür. Dicle (1.900 km.), Irak'tan Anadolu'ya girer. Bu nehir, Hazar Gölü yakınlarında kaynar. Kuzeyden batıdan doğuya doğru başlıca Anbar, Batman, Garzan, Botan, Kızılsu, Habur çayları'nı alır; bu sonuncunun bir kısmı Irak'ta kalır.

Fırat, Irak'tan geçip Suriye'den Anadolu topraklarına girer. Bütün nehrin uzunluğu 2.800 km.'yi bulur. Nehir, Kuzeydoğu Anadolu'da Çoruh ve Kargapazarı dağlarından kaynar. Karasu adiyle güneybatıya akar. Karasu'dan doğuya doğru Tuz Suyu ayrılır. "Batı Fırat" denen koldan batıya doğru *Çaltı* Suyu ile Fırat ayrılır. Başlıbaşına bir nehir halinde olan Murat Suyu, kuzeyden doğuya doğru Monzur (ve bundan çıkan Peri Suyu), Güzel, güneyden de Banşan ve Karasu kollarını *alır. Murat'ın kaynağı, Doğu Anadolu'da* Âzerbaycan'a yakın Aladağ'dır. Güneye doğru akmakta devam eden Fırat, batıya doğru Tohma Suyu'nu, Kâhta, Göksu ve Nizip'i alır.

Güneydoğu Anadolu'da Mengene Dağı'ndan çıkan Zap,

Irak'tan Anadolu'ya ayrı bir akarsu halinde girmekle beraber, Dicle'nin bir kolundan ibarettir. Gene Doğu Anadolu'da büyük Van Gölü'ne dökülen en mühim akarsular, doğuda Hoşâb ve bunun kuzeyinde Marmit (Karasu)'tir.

Nihayet Kuzeydoğu Anadolu'nun en mühim akarsuyu Aras gelir. Tamamı 920 km. olan bu nehir, Hazar Denizi'ne dökülür. Aras ve kolu Arpaçayı, Türkiye ile Ermenistan arasında sınır çizer. Güneyde Balık Gölü'ne dökülen Zengimar Çayı da Aras'ın bir koludur. Aras, Bingöl Dağları'ndan çıkar. Kuzeyde Kars Suyu'nu alır. Bunun da kuzeyinde Kura kolu Gürcistan'dan Anadolu'ya girer; Kuruçay adını alır.

Göller

Türkiye'nin en büyük gölü, Doğu Anadolu'da Van Gölü'dür (3.764 km²). Gölün deniz seviyesinden yüksekliği 1.720 metredir ve gayetle sarp dağlarla çevrilmiştir. Doğusunda Erçek Gölü (100 km²) yer alır; bu gölün deniz seviyesinden yüksekliği (1.890 m.) Van Gölü'nünkinden de fazladır. En kuzeydoğuda, Kars'ın ötesinde Çıldır Gölü (120 km²) 1.959 metre yüksekliktedir. Doğu Anadolu'da bunlardan sonra gelen ehemmiyetli göl, Harput'un güneydoğusundaki Hazar Gölü'dür (70 km²); 1.135 metre yükseklikledir.

Tam Orta Anadolu'da, Anadolu'nun ikinci büyük gölü olan Tuz Gölü (1.620 km²) yer alır; deniz seviyesinden 899 metredir. Tuz Gölü'nün güneybatısında Anadolu'nun "Göller Havzası" denen kısmı vardır; bu havzada birçok göl toplanmıştır. En büyükleri, Anadolu'nun 3. ve 4. büyük gölleri olan Beyşehir (651 km²) ve Eğridir (517 km²) gölleridir; birincisi deniz seviyesinden 1.116 metre, ikincisi 924 metredir. Eğridir Gölü, Beyşehir Gölü'nün kuzeybatısındadır; Anamas Dağı (2.110 m.) iki gölü ayırır. Eğridir Gölü'nün güneybatısında Burdur Gölü (176 km²) ve bunun az batısında Acıgöl (157 km²) yer alır. Birincisi deniz seviyesinden 845, ikincisi 836 metredir. İki gölü Söğüt Dağları ayırır. Beyşehir Gölü'nün ve Sultan Dağları'nın kuzeyinde Akşehir (105 km²) ve bunun kuzeybatısında Eber (104 km²) gölleri vardır; birincisi deniz seviyesinden 990, ikincisi 995 metredir. Akşehir Gölü'nün güneydoğusunda Çavuşçu (Ilgın) Gölü (51 km²) görülür. Beyşehir Gölü'nün güneydoğusunda Suğla Gölü (125 km²) yer alır; yüksekliği 1.040 metredir. Eğridir ve Burdur Gölleri'nin güneyinde, Bey Dağları'nın kuzeyinde Kestel (42 km²) Gölü ve bunun güneybatısında Söğüt Gölü (43 km²) vardır; ikincisinin deniz seviyesinden yüksekliği 1.349 metredir.

Anadolu'nun üçüncü göller havzası, Güney Marmara'dır.

Burada en büyük göl, Anadolu'nun 5. gölü olan İznik Gölü'dür (308 km²); deniz seviyesinden 80 metredir. Gemlik Körfezi'nin doğuya doğru uzantısı gibidir. İzmit Körfezi'nin güneyindedir. Samanlı Dağı, gölü Gemlik Körfezi'nden ayırır. Anadolu'nun 6. gölü olan Manyas Gölü (178 km²), Bandırma Körfezi'nin güneyinde, Kapıdağı Yarımadası'nın az güneydoğusundadır. Deniz seviyesinden ancak 20 metre yüksekliği vardır. Bunun doğusunda Apolyont (Ulubat) Gölü (156 km²) yer alır; deniz seviyesinden 10 metredir. En doğuda İzmit Körfezi'nin doğuya doğru uzantısı gibi Sapanca Gölü (42 km²) yer alır; Adapazarı Ovası'nın güneybatısındadır. Trakya'nın en kuzeydoğusundaki Terkos Gölü ehemmiyetsizdir.

Münferit göller içinde Hatay'da Asi nehrinin kuzeyinde, Amanoslar'ın güneydoğusunda aynı adı taşıyan ovada Amik Gölü (100 km²) yer alır; yüksekliği 140 metredir. Batı Anadoda Gediz ırmağının kuzeyinde Marmara Gölü 44 km²'dir. Anadolu'nun en güneybatısında Muğla'nın güneydoğusunda Köyceğiz Gölü (52 km²) bulunur.

İklim

Anadolu'nun karakteristik iklimleri, Akdeniz, Karadeniz ve bozkır iklimleridir. Bütün Güney ve Batı Anadolu'da, Akdeniz, Ege ve Marmara kıyılarında Akdeniz iklimi hüküm sürer. Bu iklim, 3 tipe ayrılabilir: Güney Anadolu tipi, Ege tipi ve Marmara tipi. Trakya'nın kuzeybatısına doğru Akdeniz iklimi karakteri zayıflar, hafif kara iklimi başlar. Bütün Kuzey Anadolu'da Karadeniz iklimi hüküm sürer. Kuzeydoğu Anadolu'da, Karadeniz kara iklimi vardır. Orta ve Doğu Anadolu, bozkır iklimi hususiyetleri gösterir. Anadolu'daki bozkır iklimi 4 tipe ayrılabilir: Orta Anadolu tipi, Doğu Anadolu tipi, Güneydoğu Anadolu tipi ve Ortabatı Anadolu tipi.

Bütün Anadolu'da senelik vasati yağış miktarının 1 metrenin az üzerinde olduğu söylenebilir. En kuzeydoğu Karadeniz'de ve Akdeniz kıyılarına çok yakın bazı havzalarda senelik yağış 2 metreyi aşar. Orta Anadolu'ya gidildikçe yağış çok azalır; Tuz Gölü çevresi, yılda 30 santimden az yağış alır. Güneydoğu Anadolu'nun en orta güney bölümü ile Van Gölü'nün doğusunda da yağış, asgari hadde iner. Trakya'da, kuzeybatıya gidildikçe artar. Umumiyetle Trakya'da senelik yağış ortalaması 75 sm. kadardır. Yağış, en fazla kış mevsiminde olur. Orta Anadolu'da ilkbahar yağışları hâkimdir. Karadeniz Bölgesi'nde sonbahar yağmurları ehemmiyetlidir. En kuzeydoğuda yaz yağmurları fazladır.

Anadolu'da umumiyetle en soğuk ay ocak, en sıcak ay da

temmuzdur. Ocakta Karaköse'de —43° kaydedildiği olur. Fakat bu bir istisnadır; —15° C'dan düşük hararete nadiren tesadüf edilir. Güneyde Akdeniz kıyılarında çok dar bir şeritte ocakta hararet nadiren +10° C'dan aşağı düşer. Ege, Marmara havzaları ile Karadeniz kıyılarında da hararetin +5° C'dan aşağı düştüğü günler azdır. Yalnız bazı yıllar Trakya'da büyük kış olur; hararetin —20° C'a kadar düştüğü görülür. Orta Anadolu için ocak ortalaması umumiyetle 0° C'tır.

Temmuzda en yüksek hararet Güneydoğu Anadolu'da, Fırat ile Dicle arasındadır; burada derecenin 30° C'ı aştığı nadir değildir. Akdeniz ve Ege kıyılarında hararet 25-30° C arasındadır; 30°'yi aşma hali de oldukça sık görülür. Umumiyetle Anadolu'da ancak yüksek dağlarda ve çok mevzii havzalarda temmuz ayı ortalaması 10° C'a veya daha aşağıya düşer.

Jeolojik Yapı ve Bitkiler

Anadolu'da jeolojik zamanların hepsine ait zengin oluşumlar gösterilebilir. İstanbul Boğazı'nın iki tarafında paleozoik (I. Zaman) oluşumları hâkimdir. Trakya'da diluviyum (IV. Zaman) oluşumlarının zengin nümuneleri vardır. Anadolu'nun birçok yerlerinde volkanik kayalara (granit vs.) raslanır.

Anadolu ormanları eski devirlerden bu yana, zamanımıza gelinceye kadar muntazaman azalmıştır. Bu azalma, dünyanın her hangi bir başka yerinden çok daha fazla ölçüde olmuştur. Bugün orman sahaları mahdut bölgelere münhasır kalmıştır. Karadeniz sahilleri ile Toroslar'ın yamaçları, ormanların en kesifleştiği sahalardır. Orta Anadolu, tabiî bozkır alanıdır. Akdeniz, Ege ve Marmara sahillerinde karakteristik Akdeniz bitkileri (maki denen çalı çırpılar, zeytin, limongiller vs.) hâkimdir. Dağ zirvelerinde tipik bitki örtüsü, Alp bitkileridir.

Anadolu'nun Tabiî İktisadî Karakteri

Anadolu, ziraate ve hayvancılığa elverişli bir ülkedir. Otlaklar oldukça boldur ve büyük ölçüde hayvancılığa tarihin her devresinde müsait olmuştur. Ziraatin her türlüsünün elverişli olduğu sahalar Anadolu'da mevcuttur. Bilhassa hububat ziraati, eski çağlardan beri Anadolu'nun mühim bir zenginliği olmuştur. Orta Anadolu, iyi sulandığı devirlerde, büyük ölçüde hububat vermiştir. Ormanlardan faydalanma bakımından da Anadolu en eski devirlerden beri ehemmiyetlidir. Binlerce yıl Anadolu, Yakın Doğu'nun kereste ihtiyacını karşılamıştır.

Anadolu, yeraltı servetleri bakımından da zengin bir dünya köşesidir. Bu topraklardan tarih boyunca pek çeşitli madenler çıkarılmıştır. Kıymetli madenler mevcut bulunmuş olduğu gibi, demir de ilk defa Anadolu'da Hititler çağında işlenmiş ve dünya medeniyetinde, bilhassa harb sahasında en büyük inkılâplardan birini yapmıştır.

Anadolu'nun Jeopolitik Durumu

Anadolu, dünya çapındaki jeopolitik ehemmiyetini tarihin hiçbir devresinde kaybetmemiştir. Mısır ve Mezopotamya ile beraber en eski medeniyetler Anadolu'da kurulmuştur. Binlerce yıl sonra da bu ehemmiyetli vaziyeti devam etmiştir. Tarihte dağlar, istilâlara set çeker, medeniyetleri birbirinden ayırır. Akarsular, medeniyetleri yaklaştırır ve zengin yerleşme sahaları yaratır. Deniz, ileri medeniyetin en büyük âmillerinden biridir; ayırıcı olmaktan fazla medeniyetleri yaklaştırıcı bir vazife görmüştür. Dünya haritası üzerinde Anadolu ile Trakya'nın duruş vaziyetine kısa bir göz atılacak olursa, bu toprakların cihanşümul ehemmiyeti derhal belli olur. Cihan medeniyetinin etrafında teşekkül ettiği Akdeniz'de hiçbir ülke, Anadolu - Trakya'nın jeopolitik mazhariyetine malik olmamıştır. Bu mazhariyet, Anadolu'yu medeniyetlerin beşiği yapmış ve pek çok kavmin ihtiraslarını üzerinde toplamıştır.

Bu toprakların emsalsiz jeopolitik ehemmiyeti şundan ileri gelir ki, Anadolu - Trakya, Asya ile Avrupa, Yakın Doğu ile Balkanlar, Akdeniz ile Karadeniz arasında geçittir. Marmara Bölgesi'ne doğru gidildikçe bu jeopolitik ehemmiyet, son derecesini bulur. Boğazlar, cihan hâkimiyetine erişmek istiyen ve cihan imparatorluğunu elinde tutmak arzusunda olan devletlerin can noktası olmuştur. İstanbul Boğazı'nın Avrupa yakasında, boğazın her iki tarafına, iki kıtaya, Asya ile Avrupa'ya, iki denize, Akdeniz ile Karadeniz'e hâkim olmak üzere kurulan İstanbul şehrinin jeopolitik tarihî ehemmiyetini haiz hiçbir beldenin mevcut olmadığını katiyete yakın bir hükümle ileri sürebiliriz. Bu, yalnız eski devirler için verilmiş bir hüküm değildir. Napoléon gibi en modern siyasiler İstanbul için "Cihan imparatorluğunun başkenti olacak tek şehir" hükmünü vermişlerdir. Bugün de vaziyet değişmemiştir. Boğazlar düşünce, kuzeyden gelecek istilâyı ılık denizlerde durdurabilecek hiçbir kuvvet mevcut değildir.

Anadolu tarihinin en eski zamanlardan beri çeşitli devirleri tetkik edilirken, bu toprakların jeopolitik ehemmiyeti bütün sarahatiyle tezahür eder.

Marmara Denizi kadar küçük olup da bu derecede ehemmiyet taşıyan bir su, yeryüzü haritasında mevcut değildir. Kocaeli ve Çatalca yarımadaları ile Çanakkale ve Gelibolu yarımadaları, iki kıta, Asya ile Avrupa'nın iltisak ettiği ülkelerdir. İmroz, Bozcaada ve Limni, Çanakkale Boğazı'nın girişine hâkimdir. Marmara'yı iç deniz haline getiren, Boğazlar'a tamamen hâkim olan ve İstanbul'u başkent edinen imparatorluklar, Karadeniz ve Akdeniz'i de iç deniz haline getirmek yolunu tutmuşlardır. Çünkü Asya ve Avrupa toprakları hiçbir yerden, İstanbul'dan olduğu kadar yakın ve kolay kontrol edilemez. Balkanlar'ın en güneydoğu ucunda yer almış olan İstanbul, Avrupa'nın, Balkanlar'ın, Asya'nın, Yakın Doğu'nun her hangi bir yerine, iki taraftan en merkezî yerdedir.

Tarih boyunca Anadolu'da yerleşme havzaları tabiatiyle çok değişmiş, ağırlık merkezleri oradan buraya, buradan oraya oynamıştır. Bununla beraber, umumi çizgileriyle, bazı devirler müstesna, kesif nüfusla iskân edilen bölgeler ve büyük şehirlerin teşekkül ettiği sahalar fazla değişmiş sayılamaz. Birinci derecede merkezler, Marmara ve Ege kıyılarında teşekkül etmiştir ki, Anadolu'nun jeopolitik ehemmiyeti kadar iktisadi ve ticari ağırlığının da bu bölgede olmasiyle alâkadardır. İstanbul, İznik, İzmir, Bursa, Efes, Bergama, Foça, Edirne gibi büyük tarihi merkezler buradadır. Akdeniz, Orta Anadolu, kısmen Doğu Anadolu'da büyük tarihi merkezler daha seyrek bir coğrafi dağılışta olmuştur. Karadeniz Bölgesi, iç bölge olduğu ve geniş dünya parçaları ile alâkası bulunmadığı için, kesif nüfusuna rağmen, büyük merkezler vücuda getirememiştir. Bununla beraber askerî ve ticari zaruretler, zaman zaman Sinop, Trabzon gibi şehirlere birinci derecede ehemmiyet kazandırmıştır.

Anadolu'da tarihi merkezler, akarsu kıyılarında olduğu gibi, geçiş bölgelerine hâkim topraklarda, yüksek yaylalarda da kurulmuştur. Zaten Anadolu toprağı umumiyetle yüksektir. En mühim şehirlerin deniz seviyesinden çok yüksek olduğu görülür: Ankara 851 metre, Erzurum 1.950 metre, Sıvas 1.275 metre, Kayseri 1.048 metre, Malatya 915 metre, Diyarbakır 650 metre, Gaziantep 800 metre, Konya 1.027 metre, Eskişehir 792 metre. Ancak kıyıya çok yakın merkezler alçak arazide kurulmuştur: Adana 20 metre, Bursa 150 metre, Manisa 50 metre, Edirne 41 metre.

Bu yapıda olan ve 9 asırdan beri "Türkiye" denen Anadolu ve onun tamamlayıcı parçası Trakya, hayrete şayan tarihi değişikliklere sahne olmuş, cihan tarihinin en mühim toprak parçalarından biridir.

2. MALAZGİRT'TEN EVVEL TÜRKLER VE ANADOLU

Müslüman Türkler Abbâsi Halifeliği'nin Hizmetinde Asırlarca Toros Yamaçlarında ve Fırat Kıyılarında At Koşturdular

Müslümanlık'tan önce Sakalar, Hunlar gibi Türk kavimleri zaman zaman Anadolu'ya ayak basmışlardı. Müslümanlık'tan, İslâm İmparatorluğu'nun yani Halife'liğin kuruluşundan sonra, Araplar'la beraber Müslüman olan Türk birlikleri de Toros ve Fırat'ın doğusunda kalan bölgelerin fethine iştirak etmişlerdi.

Daha Emevîler zamanında, bugünkü Kuzeydoğu Anadolu (Karadeniz kıyıları hariç) ile Güney Kafkasya'nın en büyük bölümünde "Ermenîye" eyaleti teşkil edilmişti. Abbâsîler zamanında da Güneydoğu Anadolu'da iki âmillik (vilâyet) kuruldu: Bunların birinin merkezi Tarsus, ikincisininki Malatya idi. Tarsus vilâyeti Kınnesrîn, Malatya ise Cezîre (Harrân) eyaletlerine bağlı idi. Bu iki vilâyete birden "suguur=hudut" vilâyetleri deniyordu. Tarsus suguuru, Bizanslılar'ın Kilikya, Malatya suguuru ise Kommagene (Ceyhan ile Fırat arasındaki ülke) eyaletlerine tekabül ediyordu.

Kuzey Afrika'yı, Yakın Doğu'yu, Ortadoğu'da birçok ülkeleri, İberya'yı fetheden Emevîler ve halefleri olan Abbâsîler (750'den itibaren), Anadolu'yu da Marmara'ya, Ege'ye, Karadeniz'e kadar açmak istediler. Her yıl yapılan kışlık (şâtiye) ve yazlık (sâyife) gazâlar, akın mahiyetinden ileri gidemedi. İstanbul muhasaraları da bir netice vermedi. Anadolu, esas bakımdan, Bizans'ta kaldı.

Abbâsîler zamanında suguur vilâyetlerine Horasan ve *Mâverâünnehir'den getirilen İranlı, bilhassa* Türk birlikleri yollandı. Türkler'in şecaati ve askerlik kabiliyeti malûm olduğu için, bu birliklerin ardı kesilmedi. Esasen Halife'nin hassa ordusu da Türkler'den ibaretti. Bu suretle Türk birlikleri, Tarsus, Misis, Aynzarba, Adana, Maraş, Hades (Göynük), Malatya, Âmid (Diyarbakır), Meyyâfârikıyn (Silvan), Ahlat, Malazgirt, Kaalîkalâ (Erzurum) gibi sınır şehirlerinde yerleşti. Bunlar, Anadolu'nun ilk Türk sekenesini teşkil etti. Hârûnu'r-Reşîd ile oğulları zamanında, bilhassa IX. asrın ilk yarısında bu Türk nüfus fevkalâde arttı. Bunların başlarında bulunan Afşın, İtah, Mengücur, Ferganalı Ömer, Semerkandlı Hâris, Boğa, Vasıyf gibi Türk kumandanları, Bizans'a karşı gazâları ile büyük şöhret yaptılar. IX. asrın

ortalarında Halifelik, bütün Arap birliklerini terhis etti ve İslâm İmparatorluğu'nun ordusu Türkler'den, ikinci derecede de İranlılar'dan ibaret kaldı. Türk ve İran birlikleri arasında şiddetli rekabet vardı. Bu suretle suguur vilâyetlerindeki Türk kumandanlar, büyük bir muhtariyet içinde, çok defa Halife'ye sadece ismen bağlı olarak, güc ve nüfuz kazandılar. Başkumandanlar, "emîr=prens", hattâ "melik=kıral" unvanını taşırlar ve kumandanlar arasından seçilirlerdi. Bu suretle seçim usuliyle Türkler, ileride Mısır-Suriye'de muazzam Memlûk İmparatorluğu'nu kuracaklardır.

Büsrü'l-Afşınî, Kayıoğlu Ahmed, Hakan, Mûnis, Burduoğlu Rüstem, Ebû-Sâbiti't-Türkî, Toganoğlu Ahmed gibi Türk emirler, Sıvas, Amasya, Niksar, Kayseri, Kolonya (Şebinkarahisar), Zamantı, Konya, Ereğli, Ermenak, Yalvaç, Bergama, Sard, Ankara, Ulukışla, Çankırı, Eskişehir gibi Anadolu'nun birçok şehrini geçici olarak işgal edip yağmaladılar.

Bu suretle Anadolu'da nüfus, asırlar geçtikçe biraz daha azaldı. Nüfus kıtlığından müşkül mevkie düşen Bizans, Balkanlar'dan celbettiği Türkler'i, bu Müslüman Türkler'e karşı sınır vilâyetlerine yerleştirmek yoluna gitti. Hıristiyan olan bu Türkler (Peçenek, Kuman, Uz vs.), Bizans sınırını asırlarca savundular.

Tarsus emîri Seymâ, İmparator I. Basileus zamanında Ege'deki Ağrıboz adasına çıkacak derecede cüret gösterdiyse de, Bizanslılar tarafından ordu ve donanması imha edildi, kendi de şehit oldu. Fakat fütur getirmiyen Türk emîrleri, I. Basileus'un oğlu Leon zamanında Limni adasına ve Teselya'ya kadar akın yaptılar; bu akınlara Tarsus emîri Demyâne kumanda etti. Bu emîr, 911'de Sisam adası açıklarında bir Bizans filosunu bile bozmaya muvaffak oldu. Diğer taraftan Girit'teki Müslüman Hafsî devleti, Selânik gibi çok mühim bir limanı ele geçirmeye ve Makedonya'ya ayak basmaya başlamış, fakat Bizanslılar tarafından bir müddet sonra kovulmuştu. 924'te Limni adası civarında Müslüman donanmasını perişan eden Bizanslılar, bu tarihten sonra teşebbüsü ele aldılar ve taarruza geçtiler. 928'de Bizans, Erzurum ve çevresini Müslümanlar'dan geri aldı. 934'te suguur vilâyetlerinden birinin merkezi olan Malatya, kahramanca bir savunmadan sonra Bizans'ın eline düştü. Bütün gayretler boşa çıktı ve bu mühim topraklar Bizans'tan geri alınamadı.

Hamdânîler'den Seyfüddevle, X. asırda Bizans ile müthiş surette çekişti. Birçok muvaffakıyetler kazandı ise de, netice itibariyle Bizanslılar'ı yerinden oynatıp toprak kazancına

erişemedi. Bizans pek güçlü devirlerinden birini yaşıyordu. 948'de Bizanslılar, Maraş'ı da Müslümanlar'dan aldılar ve Müslümanlar'ı tamamen Ahır-Malatya-Güneydoğu Toroslar zencirinin güneyine atmış oldular. Sis ve Suruc şehirlerinin de Bizans'ın eline düşmesi, Bizans ordularının Urfa bölgesini tahribi, Amiral Basileus'un Müslümanlar'ın Tarsus'ta üslenen donanmasını yakması, telâfisi mümkün olmıyan hâdiselerdi. Bizanslılar, bir hamlede Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun en büyük kısmını geri almışlardı. Bu tarihten sonra Müslümanlar'ın muvaffakıyetleri görüldü ise, bunlar tamamen mevziî vakalara münhasır kaldı ve Bizanslılar, Selçuklular Yakın Doğu'ya ininceye kadar üstün vaziyetlerini muhafaza ettiler. İmparator Nikeforus Fokas, Girit ve Kıbrıs'ı Müslümanlar'dan geri aldığı gibi, Ayntab'ı (Gaziantep) işgal etti; hattâ Müslüman dünyasının en büyük şehirlerinden biri olan Halep'e girip yağma etti.

964'te Bizanslılar, Adana, Misis ve Tarsus'u da alıp Müslümanlar'ı Kilikya'dan attılar. Yüz binlerce Müslüman, Arap ülkelerine göçtü, bir kısmı Hıristiyan oldu. Çünkü Müslüman devletlerde milyonlarca Hıristiyan yaşadığı halde, Hıristiyan devletler, Müslüman azınlığa müsamaha etmiyorlardı. 966'da Bizanslılar, Diyarbakır, Antakya, Halep civarına kadar geldiler. 969'da çok mühim Antakya şehri ki, 4 Ortodoks patriklikten birinin merkezi idi, Bizans'ın eline düştü. Bu çok mühim muvaffakıyetten sonra Bizanslılar, Van Gölü'ne eriştiler ve bu bölgelerdeki Müslümanlar'ı kovdular. 927'de Nusaybin ve Meyyâfarikıyn, Bizans istilâsından zor kurtuldu. 973'te Bizanslılar, Müslümanlar'ın büyük şehirlerinden biri olan Âmid (Diyarbakır) şehrini bile muhasara ettiler, fakat alamadılar. Bunun üzerine güneybatıya döndüler; Humus, Baalbek, Beyrut gibi birkaç Suriye ve Lübnan şehrini alıp Akdeniz'in doğu kıyılarına erişmiş oldular.

Bundan sonra Müslümanlar, Bizans'ı güçlükle Lübnan ve Suriye'nin mühim şehirlerinden çıkardılar. Fakat Bizans fütuhatı, Van Gölü bölgesinde devam etti. 933'te Erciş ve Malazgirt düştü. 1030'da Urfa da Bizans'a geçti. Van Gölü'nün kuzeyindeki Ermeni ve Gürcistan'daki Gürcü hükümdarları, Müslüman tâbiiyetinden çıkıp Bizans'ı metbu tanıdılar. Bu suretle Bizans hâkimiyeti, Van Gölü'nün doğusuna ve Kafkas Dağları'na erişti.

XI. asrın fecrinde Anadolu'da Müslümanlar'ın elinde ancak Diyarbakır, Bitlis, Siirt, Mardin, Hakkâri bölgeleri yani en Güneydoğu Anadolu kalmıştı. Diyarbakır'daki Mervânîler,

Âzerbaycan'daki Müsâfirîler gibi Müslüman devletleri bile Bizans tarafından haraca bağlanmıştı.

İşte Oğuzlar, Yakın Doğu'ya müdahale etmek üzerelerken, İslâm âleminin Bizans'a karşı vaziyeti bu idi ve bu derecede feci idi. Vaktiyle 100.000 atlı çıkaran suguur vilâyetleri mahvolmuştu. Sevap kazanmak, gazi ve şehit olmak için suguura gelen yüzbinlerce mücahit Türk'ten eser kalmamıştı. Bütün İslâm dünyasında bu mücahitlere gelir temin etmek için yapılan vakıflar mahvolmuştu. Halife, hükümdarlar ve Müslüman zenginleri artık her yıl bu gazilere büyük teberrularda bulunmuyorlardı. İspanya, Türkistan, Sind gibi en uzak ülkeleri fetheden Müslümanlar, kendilerine çok yakın olan Anadolu'yu fethedememişler, Bizans karşısında âciz kalmışlardı. Bununla beraber asırlar süren Müslüman akınları Anadolu'yu geniş ölçüde hırpalamış ve XI. yüzyıl Türk fethine müsait bir zemin hazırlamıştı.

Selçuk Fethi'nden Önce Anadolu'nun İdari Taksimatı

Selçuklular'ın fethine takaddüm eden zamanlarda Anadolu, Bizans idaresinde şu eyaletlere ayrılmış bulunuyordu:

1. Anatolik Teması (merkezi: Konya): Konya, Isparta, Burdur, Afyon, Kütahya çevresini içine alıyordu.

2. Armenyak Teması (merkezi: Amasya): Amasya, Samsun, Sinop, Çorum çevresini içine alıyordu.

3. Trakezyen Teması (Efes): Aydın, Manisa, Uşak, Denizli çevresi.

4. Optimon Teması (İzmit): Kocaeli, Sakarya çevresi.

5. Opsikyon Teması (İznik): Bursa, Eskişehir, Balıkesir, Çanakkale, Bilecik çevresi.

6. Bukkellaryen Teması (Ankara): Ankara, Bolu çevresi.

7. Paflagonya Teması (Çankırı): Çankırı, Kastamonu çevresi.

8. Khaldea Teması (Trabzon): Trabzon, Rize çevresi.

9. Mezopotamya Teması (Erzincan): Erzincan, Tunceli, Elâzığ çevresi.

10. Kolonea Teması (Şebinkarahisar): Gümüşhane, Ordu, Giresun çevresi.

11. Sebast Teması (Sıvas): Tokat, Yozgat, Niğde, Kırşehir, Nevşehir çevresi.

12. Likandos Teması (Malatya): Malatya, Adıyaman çevresi.

13. Selekya Teması (Tarsus): Adana, İçel çevresi.

14. Kibyrreoteen Teması (Antalya): Antalya, Muğla çevresi.

15. Sami Teması (İzmir): İzmir çevresi, Midilli, Sakız, Sisam adaları.

16. Kıbrıs Teması (Pafos).

17. Kharsian Teması (Kayseri): Kayseri çevresi.

18. Suriye Teması (Antakya): Hatay, Maraş, Antep, Urfa çevresi.

19. Vaspuragan Teması (Vustan): Bingöl, Muş, Van, Ağrı çevresi.

20. Ani Teması (Ani): Kars, Çoruh çevresi.

21. İberya Teması (Tiflis): Gürcistan, Ermenistan tarafları.

Bu suretle yalnız Diyarbakır, Mardin, Siirt, Hakkâri, Bitlis çevresi —haraç vermek şartiyle— Müslümanlar'ın elinde kalıyordu.

Oğuzlar Anadolu'da

Oğuzlar, daha Mâverâünnehir ve Üst-Yurt'tan Horasan'a inmeden Bizans ile temas etmişler ve Anadolu'ya akınlar yapıp bu büyük tarihî ülkeyi yoklamışlardır. Gazneli Sultan Mahmud zamanında Çağrı Bey, oldukça mühim bir kuvvetle hızla Gazneli topraklarını aşıp Âzerbaycan'a geçmişti. Bu geçiş, Sultan Mahmud'u pek endişelendirmiş ve mâni olamadıkları için kumandan ve valilerine çok kızmıştı. 1015-1016'da Çağrı Bey, Doğu Anadolu'daki Bizans'a tâbi Ermeni prenslerinin topraklarına akınlar yapmıştı. Ermeniler, bu akınlardan o derecede yıldılar ki, Kars (Ani) Ermeni kıralı, topraklarını müdafaadan âciz kaldı ve Bizans'a terketti. Buna karşılık Bizans da, Ermeni hanedanına Sıvas bölgesini verdi.

1018-1021'de Oğuzlar, Âzerbaycan'daki Müslüman Şeddâdî devleti topraklarına da akınlar yaptılar (bu devlet, Bizans'ın tesir ve nüfuz sahasına dahildi).

1021'de Çağrı Bey, Anadolu kapılarının mukavemet derecesini yoklıyan ve oğlu Alp-Arslan'a ileride yol gösterecek olan bu akınlardan gene yıldırım hıziyle Gazneli topraklarından geçip Üst-Yurd'a döndü. Horasan umumi valisi Arslan Câzib, Sultan Mahmud'dan Çağrı Bey'in dönüşte behemehal tevkif edilmesi emrini almıştı; fakat bu kere de buna muvaffak olamadı. Eskiden Sâmânîler'in hizmetinde olup da Horasan'da yerleşmiş bulunan Gazneli tebaası Oğuzlar, içten içe ve bazan açıkça, Selçuklular'ı destekliyorlardı.

1030-1038, 1042-1043 ve 1045-1046'da da Oğuzlar, Güney

Kafkasya'ya geldiler ve Âzerbaycan, Ermenistan, Gürcistan'ı altüst ettiler.

Bundan sonra Tuğrul Bey, Kutalmış Bey'i Bizans'a karşı Türkler'in başkumandanlığı mevkiine getirdi ve bu zat, oğlu Süleyman-Şah'ın Anadolu'yu bir hamlede fethedebilmesinin gerçek zeminini hazırlamaya başladı.

Selçukoğlu Kutalmış Bey'in Anadolu Akınları. — Pasinler Zaferi (18 eylül 1049)

1047'de birçok kereler kuzeye doğru Aras nehrini geçmiş bulunan Kutalmış Bey, Gence'yi muhasara etti. Fakat alamadı. Bir müddet sonra Selçuklu şehzadelerinden İbrahim Yınal, Âzerbaycan'ı fetheden Tuğrul Bey tarafından bu eyaletin umumi valiliğine getirildi ve Anadolu gazâlarında Kutalmış Bey'in yanında o da mühim rol oynamaya başladı. Tuğrul Bey, iki şehzadeye, ordularını birleştirmelerini, bir arada Bizans topraklarını sistemli surette taramalarını emretmek suretiyle, Anadolu'yu fethetmek emelinde bulunduğunu gösterdi.

Bu emri alan Kutalmış ve İbrahim Yınal Beyler, Erzurum üzerine yürüdüler. 200.000 nüfusu ile sayılı büyük şehirlerden biri olan Erzurum, 26.000 Bizans, Ermeni ve Gürcü kuvveti tarafından korunan kudretli bir kaleye, 800 kiliseye sahipti. Kumandan, General Liparit olup, General Katakalon ile General Araon, kendisine yardımcılık yapıyorlardı. Vukua gelen büyük meydan muharebesinde Bizans ordusunu bozan Türkler, düşmanı şehrin sûrları içine sığınmaya mecbur ettiler. 18 eylül 1049'da Pasin Ovası'nda geçtiği için "Pasinler Meydan Muharebesi" diye anılan bu mühim vuruşma, Anadolu'nun Türkler tarafından fethinin gerçek bir öncüsüdür. Başkumandan Liparit, esir edildi. Kutalmış ve Yınal Beyler, 100.000 esir ve 15.000 araba dolusu ganimetle döndüler ve bu büyük ganimet, Yınal Bey tarafından Reyy'e Sultan Tuğrul Bey'e götürüldü. Kutalmış Bey, Anadolu sınırında kaldı.

Bizans İmparatoru, Tuğrul Bey'e elçiler göndererek ve fidyesini yollıyarak en değerli generallerinden olan Liparit'in salıverilmesini rica etti. Türk Hakanı, fidyeyi almaya tenezzül etmedi; fakat İmparator'un ricasını yerine getirip Liparit'i Bizans'a yolladı. Buna karşılık İmparator, İstanbul'daki caminin tamirine müsaade etti ve camide, Sultan Tuğrul Bey namına hutbe okunmaya başlandı. İstanbul'daki Fâtımî elçisi, camide Abbâsî Halifesi ile Türk Hakanı adına

hutbe okunmasına itiraz ettiyse de, kulak asılmadı.

Bundan sonra Bizans, Anadolu'yu, bilhassa doğu bölgelerini son derecede müstahkem hale getirmeye başladı ve buralara büyük kuvvetler yığdı. Bu arada 1053'te Kutalmış Bey, Kars'ı muhasara ettiyse de alamadı.

1054'te Tuğrul Bey, bizzat Anadolu'ya girdi. Bayburt'u aldı. Doğu Anadolu'da birçok yerleri işgal ettikten sonra pek müstahkem Malazgirt kalesi önüne geldi. Fakat kaleyi düşüremedi. Van Gölü sahillerini iyice taradıktan sonra döndü. 1055'te Tuğrul Bey, yanına Kutalmış Bey'i alıp Bağdad'a gitti ve Kutalmış'ı, Fâtımîler'i ezmeye memur etti. Kutalmış Bey, Fâtımîler'e taraftar olan bölgeleri ezdikten sonra tekrar Anadolu'ya geldi. Bu sıralarda Çağrı Bey'in oğullarından — Alp Arslan'ın kardeşi — Yâkutî Bey de kuvvetli bir ordu ile Anadolu sınırına gönderilmişti. 1057'de Yâkutî Bey, Anadolu içerlerine kadar mühim bir akın yaparak üzerine gönderilen Bizans ordularını bozdu. Prens Nikeforus Briyennos, büyük bir ordu ile Kayseri'ye geldiyse de Türkler'in karşısında bozuldu.

Bu sıralarda Musul'da Cezîre-i İbni Ömer'e (bugünkü Cizre) gelen Tuğrul Bey, burasını aldı (o zaman mühim şehirdi). Mervânoğulları da Bizans'a taraftar bir siyaset güttükleri ve Selçuklular'dan korktukları için, Diyarbakır ülkesi taranmak suretiyle cezalandırıldı. İç işlerle fevkalâde meşgul olan Tuğrul Bey, Anadolu'ya bizzat gelemiyor ve esasen bu ülkenin iyice olgunlaşmasını bekliyordu. 1057'de kendisine karşı ayaklanan Kutalmış Bey'in kardeşi Prens Resûl-Tigin'i Hûzistan'da ezdikten sonra, 1058'de İran'da Türk idaresine girmiyen son yerleri de imparatorluğa bağladı.

1061'de Kutalmış Bey, çok güç kazanmıştı. İbrahim Yınal'ın öldürülmesinden sonra onun ordusunun ve ülkelerinin mühim kısmı da Kutalmış Bey'e geçmişti. Büyük bir ordusu vardı. Bu ordu, Anadolu gazâlarında fevkalâde pişmişti. Âzerbaycan, Irâk-ı Acem ve civardaki bölgeler, Kutalmış'ın hükmünde idi ve Kutalmış, Tuğrul Bey'in pek az sözüne kulak asıyordu. Babası eskiden Oğuz yabgusu olmak dolayısiyle saltanatın kendisine ait olduğu hissini besliyen bu Selçuklu prensi, bu dâvasını yürütmek için fırsat gözlüyordu.

1061'de Kutalmış Bey, alenen sultanlık iddiasında bulundu ve 1063'te Alp-Arslan tahta geçtiği zaman, bu iddiasında devam etti. Bu sıralarda yani Kutalmış'ın imparatorluk tacı peşinde olduğu yıllarda Anadolu akınlarını, Alp-Arslan'ın kardeşi Yâkutî Bey idare etti. 1058'de Yâkutî Bey, Ani kalesini (Kars çevresinde mühim bir şehirdi) muhasara ettiyse

de alamamıştı. Daha sonra Pasinler'e, Van Gölü'nün kuzey ve batı bölgelerine birçok akın yaptı. Türkler, Fırat ve Murat ırmakları vâdisinden batıya doğru ilerliyorlardı. Bu iki akarsuyun birleştiği yerlere kadar yaklaşmaya da muvaffak olmuşlardı. Bu arada Erzincan ve Kemah şehirlerini de aldılar. Sonra Çoruh vâdisi yani Kuzeydoğu Anadolu'nun uc bölümü tarandı. Kelkit vâdisine girildi. Şebinkarahisar alındı. 1058'de Türk kumandanlarından Dinar Bey'in şehit olmasına rağmen Malatya da alındı. Türkler, 39 tûlüne kadar gelmişlerdi.

1059'da da Doğu Anadolu şiddetle tahrip edildikten sonra Yâkutî Bey'in başkumandanlığı altında bulunan Türk ordusu, Güneydoğu Anadolu'nun mühim şehirlerinden olan Urfa'yı muhasara etti, fakat alamadı. Bunun üzerine Sıvas'a yürüyüp bu mühim şehri işgal ve yağmaya muvaffak oldu. 1061'de imparator Konstantin Dukas, Doğu Anadolu'ya çok büyük bir kuvvetle geldi ve Türkler'in işgal ettiği birçok yeri geri aldı ve Doğu Anadolu kalelerini iyice kuvvetleştirdi. Fakat 1063'te Bizans ordusu, Türkler'e yenildi ve Bizans'ın Urfa umumi valisi Tavadanos, bu muharebede öldü.

Diğer taraftan 1043'te Sultan Tuğrul-Bey, Reyy'i aldığı zaman kendiliğinden ona tâbi olduğunu bildiren Diyarbakır'daki Arap Mervânî Kırallığı, 1063'te daha sıkı bağlarla Büyük Türk Hakanlığı'na bağlandı.

1063'ten sonra Bizans, Avrupa'da yeni meşguliyetlere daldı ve bu hal, Türkler'in Anadolu'daki işlerini kolaylaştırdı. Normanlar, Güney İtalya'daki Bizans eyaletlerini işgal etmişlerdi. Peçenekler ve Oğuzlar da Balkanlar'da Bizans'ı fevkalâde tazyik ediyorlardı. Bizans, bu gailelerle meşguldü.

Sultan Alp-Arslan ve Anadolu

Sultan Alp-Arslan'ı tanımıyan Kutalmış Bey, Büyük Türk Hakanlığı'nın başkenti olan Reyy'i muhasaraya girişmek üzereydi. Diğer taraftan Alp-Arslan'ın ağabeyisi Melik Süleyman da, Tuğrul Bey'in veziri (başbakanı) Amîdülmülk tarafından sultan ilân edilmişti. Bu iki gaileyi Alp-Arslan, hızla bastırdı. Kutalmış Bey, atı yere kapaklanarak öldü. Kutalmış Bey'in oğulları Süleyman-Şah ve Mansûr Beyler'le kardeşi Resûl-Tigin de Alp-Arslan'a esir düştü. Alp-Arslan, bu Selçuklu prenslerini büyük bir âlicenaplıkla affetti. Hayatlarına ve hürriyetlerine dokunmak şöyle dursun, nasihat edip büyük orduların başında ve "Melik=kıral" unvanı ile Anadolu'ya gazâya gönderildi. Bu suretle müstakbel Anadolu Fâtihi,

Alp-Arslan'ın yüksek karakteri ve ileriyi görüşü sayesinde *hayatını kurtardı ve Anadolu'da babasının bıraktığı yerden,* büyük misyonuna devam etti. Bu sıralarda Süleyman-Şah'ın çok genç yaşta olması icap etmektedir. Bununla beraber, çocuk yaşında bile Türk hanedanlarında âdet olduğu üzere, yetişmesi için, babasının yanında Anadolu gazâlarına iştirak etmiş ve birkaç yıl sonra fethedeceği bu büyük ülkenin hususiyetlerini iyice tanımıştı.

1064'te Sultan Alp-Arslan, Anadolu sınırına geldi. Verdiği buyruk üzerine kardeşi Melik Yâkutî, başta Van şehri olmak üzere Van Gölü çevresindeki kalelerin çoğunu fethetti. 1065'te Sultan Alp-Arslan Orta Doğu'da iken Türkler, tekrar Urfa'yı kuşattılar, Antakya ve Halep yakınlarına kadar geldiler. Bu gazalara, babası ile bozuşup Sultan Alp-Arslan'ın hizmetine giren Karahanlı hakanı Tamgaç Han'ın oğlu da katıldı.

Afşın Bey Anadolu Topraklarını Altüst Ediyor

Büyük Türk kumandanlarından Gümüştekin, yanında Afşın ve Ahmed-Şah Beyler gibi en mühim Türk generalleri bulunduğu halde 1066'da Murad ve Dicle vâdilerini yağmaladı *ve Nizip'e kadar geldi. Hısn-ı Mansûr* (Adıyaman) önlerinde General Aruantanos'un kumandasındaki 10.000 kişilik Bizans ordusu imha ve kumandanı, Gümüştekin'e esir oldu. 1067'de Afşın Bey, Malatya önlerinde daha büyük bir Bizans ordusunu bozdu. Bu zafer üzerine Afşın Bey, Kayseri'ye kadar gelerek bu mühim şehri aldı. Bu suretle Türkler, 35° tûlüne kadar Anadolu'yu çiğnemiş oldular; burası, Anadolu'nun hemen hemen ortası idi. Afşın Bey, Toroslar'ı aşıp Kilikya'yı yağmaladı ve Halep civarına geldi. Afşın Bey'in bu seferi, Anadolu fethinin çok yakınlaştığını gösteriyordu.

1068'de Tiflis'i fetheden ve bir müddet bu şehirde kalan Alp-Arslan, Kars'a geldi. Akıncılarını, Trabzon yakınlarına kadar yolladı. Bu sıralarda bir kısım Gürcüler, Müslüman dinini kabul etmişlerdir.

Bu tehlikeli vaziyet üzerine Bizans İmparatoru, çok büyük bir ordu ile Anadolu'ya geçti. Ordusunda Bizanslılar'dan başka Oğuz ve Peçenek Türkleri, Normanlar, Franklar, Almanlar, İskandinavlar vardı. Kayseri yakınlarında iken Afşın Bey'in Niksar'ı aldığını öğrendi. Sıvas'a geldi ve ilerliyerek Divriği yakınlarında Türk ordusunu ricate mecbur etti, fakat bozamadı. Sonra güneye inip Maraş'a geldi. *Gönderdiği* öncü kuvvet, İnal Bey tarafından bozulunca, bizzat daha

güneye inmeye karar verdi. Halep yakınlarına kadar geldi ve Halep şehrine hâkim olan Arap Mirdâsî prensini haraca bağladı. Menbic'i aldıktan sonra İskenderun yoliyle Kilikya'ya vâsıl oldu. İmparator'un önünden Ahlat'taki üssüne dönen Afşın Bey, İmparator güneyde meşgulken, kuzeyin Bizans kuvvetlerinden boşaldığını gördü ve bundan istifade ederek çok cüretkârane bir akınla Anadolu'yu baştan başa geçip Sakarya kıyılarına ulaştı. İmparator, bu pek cesur akını Pozantı'da iken öğrendi ve müthiş kızdı. Fakat Afşın Bey'in yolunu kesemedi ve İstanbul'a döndü.

1069'da Bekçioğlu Afşın Bey'in idaresindeki Türk akıncı kuvvetlerinin başlıca kumandanları Ahmed-Şah, Uvakoğlu Atsız, bunun kardeşi Çavlı, Arslantaş, Türkmen, Dîmlaçoğlu Mehmed, Sanduk, Tavtavoğlu, Tarankoğlu Beyler idi. Bu akıncı ordusu, Âzerbaycan'daki Süleyman-Şah ve kardeşi Mansûr ve Yâkutî Beyler'in emrindeydi. Genç ve kudretli bir asker olan ve sırf Türkler'i Anadolu'dan atsın diye tahta geçirilen imparator Romanos Diogenes, ilk Anadolu seferinde ülkeyi iyice taramakla beraber, Türk akınlarına mâni olamamıştı. 1069'da tekrar büyük ordusu ile Anadolu'ya geldi ve Kayseri önlerinde Türk akıncı birliklerini bozdu. Harput'a geldiği zaman, Türkler'in Malatya'yı tazyik etmekte olduklarını öğrendi. Türkler, Malatya önlerinde Bizans generali Ermeni Filaretos'un ordusunu dağıtmışlardı. Filaretos, perişan bir halde İmparator'a gelip raporunu verdi. İmparator, Palu'da iken, Afşın Bey'in geçen defaki cüretini aynen tekrarlıyarak kuzeyden dolaşıp Konya'ya kadar geldiğini öğrendi. Konya'nın tahrip ve yağmasından çok müteessir olan İmparator, Türkler'in dönüş yolunu kesmek üzere Sıvas'a geldi. Kayseri'ye doğru ilerlerken bunu haber alan Türkler, İmparator'un büyük ordusuna raslamamak için güneye kıvrılıp Kilikya'ya, Çukurova'ya daldılar. Buradan üslerine döndüler ve Romanos Diogenes, bu kere de Türk akıncı ordusunu tevkif edemedi.

1070'te Anadolu orduları başkumandanı Prens Manuel Komnenos, Türkler'e Kızılırmak kenarında bozuldu ve bütün maiyetiyle esir düştü. Bundan faydalanan Afşın Bey, Kayseri civarından geçip ta Denizli'ye kadar üçüncü cüretli akınını yaptı. Bir rivayete göre bu akında Türkler, ilk defa olarak Ege ve Marmara kıyılarına kadar erişip bu denizleri gördüler.

1070 yazında Sultan Alp-Arslan da Anadolu'ya geldi ve amcası Tuğrul Bey'in alamamış olduğu pek müstahkem Malazgirt kalesini fethetti. Güneydoğuya ilerliyen Alp-Arslan, Âmid (Diyarbakır) şehrine geldi ve bir müddet çok beyen-

diği bu büyük şehirde oturdu. Veziri (başbakanı) Nizâmülmülk de Meyyâfârikıyn'e (Silvan) gitti.

Büyük Türk Hakanı, Urfa'ya geldi. Dördüncü defa olarak bu Bizans kalesini muhasara etti. 50 gün geçmesine ve Türk ordusundaki birkaç zırhlı filin ölmesine rağmen kale düşmedi. Büyük ordusunu bir kale önünde daha fazla tutmayı ve yıpratmayı askerlik prensiplerine aykırı gören Sultan Alp-Arslan, Halep'e geldi. Halep'teki Mirdâsî hanedanından Arap prensi, annesi ile Türk Hakanı'nın çadırına gelip arz-ı ubûdiyet etti. Bu suretle bu Arap devletçiği ve pek mühim Halep şehri de, Türk İmparatorluğu'na bağlanmış oldu. Sonra kuzeye doğruldu. Fırat'ı ve Dicle'yi geçti. Diyarbakır - Bitlis yolu ile Ahlat'a geldi. Bu sıralarda Romanos Diogenes de, Anadolu'ya geçmiş, Türk imparatorluk ordusunu arıyordu. Kaçınılamaz âkıbetin zuhûr ve tecelli ânı yaklaşıyordu. Dünya tarihinin mukadderatı değişmek gerekti, değişecekti. Türkiye devletinin kurulması mukadderdi. Bin yıl, Türkler'i bu istikamete akıtmıştı.

3. MALAZGİRT

(26 Ağustos 1071)

İmparatorun bu seferleri Türkler'i yıldırmadı. Her zaman için teşebbüs kabiliyetini ellerinde tutan Türkler, İmparatorun bulunmadığı Bizans topraklarını vurmakta devam ettiler. Bunun üzerine büyük Türk ordusunu yok edip İran'daki Türk merkezlerine kadar yürümeyi, yani meseleyi kökünden halletmeyi kararlaştıran Roma İmparatoru, 13 mart 1071'de bu niyetle İstanbul'dan çıktı. İmparator'un emel ve ümitleri o derece büyüktü ki, İslâm dininin zuhurundan önceki Bizans eyaletlerini, Suriye'yi, Filistin'i, hattâ Mısır'ı, hattâ hiçbir zaman Bizans'ın olmamış olan Irak ile İran'ı almayı tasarlıyordu. Bu ülkelere şimdiden Bizanslı umumi valiler tâyin etmek safdilliğinden de kendini alamamıştı.

Bu sıralarda Selçuklu Türkleri, Kahire'yi merkez edinen Arap ve Şiî Fâtımî İmparatorluğu'nun da amansız düşmanı vaziyetinde idiler. Sünnî Abbâsî Halifesi'ni tutmakla Fâtımîler'i çok kızdıran Selçuklular, Kuzey Irak ve Suriye'deki Arap devletçiklerini hâkimiyetleri altına almışlar, Hicaz'da da eskisi gibi Abbâsî Halifesi adına hutbe okutmaya muvaffak olmuşlardı. Mekke ve Medine'de Fâtımî nüfuzunun son bulması, Kahire'ye indirilmiş çok büyük bir darbe idi. Bu suretle bir müddet için Fâtımîler'i sindiren Sultan Alp-Arslan, âni bir taarruzla Bizans'ın Doğu Anadolu'daki müstahkem kalesi

Malazgirt'i ele geçirdi. Bundan sonra Halep'e gelen Türk Hakanı, bu şehirde Bizans elçilerini kabul etti. Bu sıralarda Afşın Bey, Bizans'ın Anadolu'daki belli başlı askerî üslerinin ve levazım depolarının tahrip edildiğini, esas Bizans ordusu üzerinde bir zafer kazanmak mümkün olabildiği takdirde Anadolu'nun Türkler'e karşı koyamıyacağını bildiren raporunu Sultan Alp-Arslan'a yolladı. Bu raporu alır almaz Selçuklu Sultanı, İmparator'u karşılamak üzere Doğu Anadolu'ya yöneldi.

İmparator, büyük ordusu ile doğuya doğru yol alıyordu. Bizans ordusunun ağırlıklarını üç bin araba ve on binlerce hayvan taşıyordu. Orduda büyük harb aletleri, bu arada 1.200 kişi tarafından idare edilen ve devrinin en büyük silâhı olan bir mancınık vardı. İmparator'un Türkler'e karşı kesin netice almak kararı katî idi. Türk ordusunu yokedip İran'a gidecekti. Alp-Arslan'ın Halep'ten ayrıldığı duyulunca, Sıvas'ta Bizans harb meclisi toplandı. Nikeforos Bryennios ve Jozef Trakhaniotes gibi Türkler'i iyice tanıyan generaller, İmparatora âzami ihtiyat tavsiye ettiler. Bu sıralarda Bizans ordusuna daima taze kuvvetler geliyordu. Bunlar arasında Franklar, Normanlar, Slavlar, Gürcüler, Abhazlar, Ermeniler, hattâ Peçenek ve Uzlar gibi İslâm olmıyan ücretli Avrupalı Türk askerler vardı. 200.000 kişilik Bizans ordusunda tek merkezden idareye elverişli bir birlik yoktu. İmparator Diogenes de ünlü bir hanedanın ferdi olmadığı için, Bizanslılar arasında lâzım gelen yüksek hürmet ve itaati tamamen telkin edememişti.

Bizans ordusunun İran'a girmek üzere olduğunu anlıyan Alp-Arslan, ordusuna cebri yürüyüş emretti. Bu cebrî yürüyüş bilhassa Fırat'ı geçerken Türk ordusunda zayiatı mucip oldu. Tuğrul-Bey zamanından beri terhis edilmemiş olan yaşlı askerleri yolda terhis eden Selçuklu Sultanı, genç kuvvetlerle kuzeydoğuya doğru ilerledi. Veziri Nizâmülmülk'ü muhtemel bir bozgunda Türk İmparatorluğu'nun dağılmasına engel olacak tedbirleri almak üzere Hemedân'a gönderdi. Bizans kıtaları hakkında son bilgileri toplamak üzere hafif süvariden müteşekkil bir Türk tümeni, ileriye sevkedildi. Bu tümen, General Bryennios'un komutasındaki Bizans öncülerini bozdu; ünlü Bizans generali yaralı halde İmparatorun yanına kaçtı. Bu vuruşmada ele geçirilen süslü büyük bir haç, zafer alâmeti olmak üzere Bağdad'a gönderildi.

26 ağustos cuma sabahı gün ışırken her iki ordu 7-8 km. uzakta birbirlerini gördüler. Bulundukları yer Van Gölü'nün 45 km. kadar kuzeyinde Murat Suyu yakınlarında ve deniz se-

viyesinden 1.500 metre yükseklikte idi. Yanıbaşlarında Malazgirt kalesi yükseliyordu. Türk ordusunda Kutalmışoğlu Süleyman-Şah gibi Türk prensleri, Artuk Bey gibi en ünlü Türk komutanları bulunuyordu. Türk ordusu 50.000 kişi kadardı; savaş kabiliyeti zayıf olan askerler tamamen geri gönderilmişti. Türk birlikleri son derece düzenli ve disiplinli idi. Türk Hakanı'na olan itaat, mutlak mahiyetteydi. Anadolu'ya yapılan akınlarla pişmiş ve bu ülkeyi yurt edinmeyi kararlaştırmış olan Türkler, yurt kurma enerjisinin ateşiyle yanıyorlardı. Alp-Arslan, vuruşma gününü cumaya tesadüf ettirmiş, bu kutlu günü seçerek askerinin mâneviyatını yüksek tutmak istemişti. Abbâsi Halifesi, Hakan'dan aldığı buyruk mucibince o gün Türk ordusunu muzaffer kılması için bütün İslâm âleminin camilerinde cuma namazı hutbesinde okunmak üzere bir dua metni yayınlamıştı.

Türk komutanlarından Sav Tigin'in başkanlığındaki Türk elçilerinin sulh teklifini Bizans İmparatoru şiddetle reddetmiş ve bu olayı Türkler'in korktuğuna yorarak sevinmişti. İmparator Diogenes, Sav Tigin'e:

"Sultanınıza söyleyin," demişti, *"kendisiyle sulh müzakerelerini Rey'de yapacağım, ordumu Isfahan'da kışlatacağım ve hayvanlarımı Hemedân'da sulıyacağım!"*

Sert karakteri kadar zekâsı da kuvvetli olan Sav Tigin, İmparator'a — nezakete ve diplomasiye mugayir olsa da — şu çok esprili cevabı vermekten kendini alamamıştır: *"Atlarınızın Hemedân'da kışlıyacaklarından ben de eminim. Fakat sizin nerede kışlıyacağınızı bilemiyorum!"*

Güneş ortaya çıkınca Alp-Arslan, ordusunu heyecanlandıran kısa ve veciz bir hitapta bulundu. Şehit düşerse, vurulduğu mevkide gömülmesini, o zaman derhal oğlu Melikşah'ın etrafında toplanılıp birliğin bozulmamasını vasiyet etti. Cuma namazı kılındıktan sonra Alp-Arslan, muharebeye bir hükümdar olarak değil, alelâde bir muharip şeklinde katılacağını göstermek için, yayını ve ok kesesini çıkardı; yakın vuruşma silâhları olan kılıç ve gürzünü kuşandı. Bu sıralarda Bizans ordusunda da dinî törenler yapılıyor, ilâhîlerin sesi göklere yükseliyor, rahipler Bizans askerlerini takdis ediyorlardı. İslâm din adamları da Türk saflarını dolaşıp ayetler okuyorlardı. Bizans ordusunda merkezde İmparator, sol cenahta Aleates, sağ cenahta Nikeforos Bryennios, ihtiyatta Prens Andronikos bulunuyordu.

Öğleyi bir-iki saat geçe iki ordu vuruşabilecek mesafeye kadar yakınlaştı. Tam bu anda Bizans ordusunda ücretli olarak bulunan Avrupa'nın İslâm dinini kabul etmemiş Türk

kavimlerinden Peçenekler ve Uzlar, Bizans ordusundan ayrılıp ırktaşlarına katıldılar. Sultan Alp-Arslan'ın huzurunda yer öpen Peçenek ve Uzlar'ın reisleri, Türk Hakanı'na Bizans ordusu hakkında pek değerli bilgiler verdiler. Bu hâdise, Bizans ordusunda hafif bir mâneviyat kırıklığına sebep oldu.

Vuruşma, Türk atlılarının kitle halinde bir ok taarruzu ile başladı. Bu müthiş hücum karşısında Bizans ordusu bozulmaksızın saflarını muhafaza etti. Bunun üzerine Alp-Arslan, Türk ordusuna sahte geri çekilme emrini verdi ve gerilere yer yer gizli küçük birlikler yerleştirdi Türkler'in taarruz gücünü yitirdiğini sanan İmparator, kaçarcasına çekilen Türkler'i takibe başladı. Bu suretle Bizans karargâhından çok uzaklaşmış oldu. Akşam da yaklaşıyordu. Bu sırada çok dağılmış olan Bizans birlikleri, pusularından çıkan Türkler tarafından yer yer imha ediliyordu. Ordusunun dağıldığını ve kumanda etmenin imkânı kalmadığını farkeden İmparator, derhal toplanma ve çekilme emri verdi; fakat geç kalmıştı. Bu sırada Bizans birlikleri, iki yandan Türkler tarafından çevrilmeye başlanmıştı. İmparatorun geri çekilme emrini yanlış anlıyan ve ordunun bozulduğunu sanan Prens Andronikos'un muharebe alanını terketmeye çalışması, Bizanslılar'ın mâneviyatını büsbütün kırdı. Bizanslılar'ın tamamen yabancı oldukları Türkler'in bozkır taktiği ve Alp-Arslan'ın dâhi stratejisi sonunda, karanlık bastığı zaman Türk ok ve kılıcından kurtulan muazzam düşman birliklerinin tam bir bozgun halinde teslim olmaya can attıkları görüldü. Kahramanlığına rağmen hiçbir şey yapamıyan İmparator, yaralı halde, bütün maiyeti ile beraber esir edildi.

Bizanslı esirlerin ağlıyarak ayaklarına kapanmasından İmparator olduğu anlaşılan Diogenes, Sultanın huzuruna sevkedildi. Alp-Arslan, İmparatoru hürmetle karşıladı ve yanında oturtup kendisi ile eşit muamelede bulundu. Yaptığı strateji ve taktik hataları İmparatora izah edip bu sebeplerden bozulduğunu anlatan Alp-Arslan, sulh tekliflerinin reddedilmesini ayıpladı. Sonra İmparator'a, kendisinden nasıl bir muamele beklediğini sordu. Diogenes, öldürülmeyi veya zincire vurularak Türk İmparatorluğu'nda şehir şehir gezdirilip teşhir edileceğini tahmin ettiğini, serbes bırakılacağı ümidinin çok zayıf olduğunu söyledi. Alp-Arslan, İmparator'a, en zayıf tahmininin gerçek olduğunu, serbes bırakılacağını bildirdi. İmparator ile bir muahede yapıldı. Buna göre Urfa ve Antakya, Türkler'e verilecek, ağır savaş tazminatı ödenecekti. İmparator ile maiyetinin izaz ve ikramla İstanbul'a gönderilmesine karar verildi.

4. KUTALMIŞOĞLU SÜLEYMAN-ŞAH, TÜRKLER'İN İKİNCİ ANAYURDU OLMAK ÜZERE ANADOLU'YU FETHEDİYOR

Malazgirt'ten Sonra

Bütün tarihçiler, Malazgirt'in "bütün dünya tarihinde dönüm noktası" teşkil ettiğinde birleşmektedirler. Bu zafer, bütün Anadolu'yu Türkler'e açık hale getirmiştir. Türkler'in tarih boyunca kazandığı sayısız meydan muharebelerinden hiçbiri, istikballerine bu derece tesir edici mahiyette olmamıştır. Türk tarihinde Malazgirt'ten mühim tek vaka, İstanbul'un Fethi'dir. Dandânakan'da kazanılan zaferi Malazgirt tamamlamış, İstanbul taçlandırmıştır. Türkiye devleti kurulacak ve Osmanlı çağında bir cihan imparatorluğu, tarihin en büyük siyasi teşekkülü haline gelecektir. Alp-Arslan, Romanos Diogenes'le yapılan muahedeyi Bizanslılar'ın tanımaması üzerine, Kutalmışoğlu Süleyman-Şah'a, Ege'ye, Marmara'ya kadar Anadolu kıtasının açılmasını emretmiştir. Bu kadar büyük bir zaferin neticesiz bırakılamıyacağı tabii idi. Bizans'ın değil Fırat - Toroslar sınırını tutması, Doğu Anadolu'dan bile vazgeçmek istememesi, şüphesiz siyasi görüşsüzlüğün şaheser numunesi olmuştur.

Bütün Avrupa'da derin akisler uyandıran ve İslâm ülkelerini — Fâtımîler hariç — meserret içinde bırakan bu hâdisenin büyük kahramanı Alp-Arslan, yüzlerce kaside ve tebrikname ile öğülmüştür. Alp-Arslan'ın kısa saltanatı — ileride Yavuz'un saltanatı gibi — Türk tarihinin mühim devirlerinden birini teşkil etmiş ve Büyük Türk Hakanı'nın genç yaşta bir suikaste kurban giderek ölmesi, Türk İmparatorluğu'nun dostları arasında teessür uyandırmıştır. Halife, teessürlerini bildiren ve bütün Dünya Müslümanları'na baş sağlığı diliyen resmî bir beyanname yayınlamıştır ki, 1072 yılı sonunda Türk İmparatorluğu'nun eriştiği azameti açıkça gösteren bu vesika, Büyük Türk Hakanlığı'nın bir cihan devleti olduğunu gösterir. Zira Halife, hiçbir hükümdarın ölümü için beyanname ile bütün Müslümanlar'a taziyede bulunmamıştır. Alp-Arslan'ın adı, zamanımıza kadar en büyük saygı ve sevgiyle anılmış, en büyük tarihçi, edip ve sanatkârlar, meselâ Mevlânâ Celâleddin Rûmî tarafından tebcil, taziz ve tâzim edilmiştir.

Kutalmışoğlu Süleyman-Şah Anadolu'da

Kutalmışoğlu Süleyman-Şah, başkumandan olarak Türk

ordusu başında Anadolu içerilerine girmiş ve akıncı müfrezelerini Artuk, Tutuk, Dânişmend, Saltuk Beyler gibi hanedan müessisi büyük kumandanların idaresine vererek, bu büyük ve pek zengin ve mühim ülkenin fethini inanılmıyacak bir yıldırım hızıyla, birkaç sene içinde tamamlamıştır.

Türkler, bir hamlede Kızılırmak'ı batıya doğru atladılar. Yeni imparator Mikhail Dukas, Prens İsaakios Komnenos'u, kardeşi Prens Alexis Komnenos ile beraber büyük bir ordu ile Anadolu'ya gönderdi. Fakat Bizans ordusunun azameti Malazgirt'te tarumar olmuştu. Kayseri civarında iki ordu karşılaştı. Zafer Türkler'de kaldı. Başkumandan Prens İsaakios, Süleyman-Şah'a esir düştü. Bu, küçük ölçüde bir Malazgirt idi. Türkler için zafer, Bizans için hezimet. Emevî ve ilk Abbâsî Halifeleri'nin mukaddes bir mefkûre olarak yaşattıkları Anadolu'nun fethi, yüzlerce sene sonra tahakkuk ediyordu.

Süleyman-Şah, Prens İsaakios'u ağır bir fidye-i necat karşılığında serbes bıraktı. Ankara'ya gelen Prens, İzmit civarında Türk akıncıları tarafından tekrar perişan edildikten sonra, kardeşi Alexis ile beraber Bizans'a zor can attı (bu iki prens, birkaç sene sonra imparator olacaklar ve 1185'ten 1204'e kadar tahtta kalacaklardır).

Bu sıralarda yanında bütün kardeşleri bulunan Süleyman-Şah, Orta Anadolu'yu tamamen fethetmiş, Batı'ya geçmişti. 1073'te İzmit yolunda bir Bizans ordusunu bozan Artuk Bey, sonra Amasya'ya doğruldu, Yeşilırmak vâdisini fethetti. Süleyman-Şah, güneye inmiş, Birecik'te umumi karargâhını kurmuştu. Çok mühim bir şehir olan Antakya üzerine yürüdü. Mühim bir Bizans ordusu, Türk imparatorluk prensini karşıladı. Bu orduya Romanos Diogenes'in kardeşi Prens Kostantin ile Antakya umumi valisi Prens İsaakios Komnenos kumanda ediyordu. 1074'te Antakya yakınlarında geçen mühim meydan muharebesini Kutalmışoğlu kazandı. Prens Konstantin maktul ve Prens İsaakios, esir düştü. Prens İsaakios, ikinci defa Süleyman-Şah tarafından ağır bir fidye karşılığında serbes bırakıldı.

Artuk Bey, Yeşilırmak ve Kelkit havzasını fethederken, Mengücek Bey de Erzincan çevresini açıyordu. Erzurum ve Çoruh tarafları, Ebulkasım Bey tarafından alındı. Fakat Erzurum ve Kars kaleleri dayanmakta devam etti ve birkaç kere Türkler'le Bizans-Gürcüler arasında alınıp verildi. Kutalmışoğlu Melik Mansûr ise, karargâhını Kütahya'da kurmuştu; Ege'ye doğru ilerliyordu. Bu sıralarda Atsız Bey de Suriye sahillerinde mühim fetihlerde bulunuyordu; 1074'te Filistin'in şimalindeki Akkâ limanı da fethedilmişti.

Daha Alp-Arslan zamanında Hicaz, Türk Hakanlığı'na bağlanmış, Mekke ve Medine mukaddes şehirleri, Fâtımîler'den Türkler'e geçmiş, buraları da Şiîler'den temizlenmiş, hac yolu emniyete alınmış, Türkler, Sünnî Müslümanlar'ın bir kat daha şükranını kazanmıştı. Mekke ile Medine'de Türk Hakanı ve onun himayesi altında bulunan Abbâsî Halifesi adına hutbe okunması, Fâtımî Halifeleri ve Şiî dünyası için altından kalkılamaz ağırlıkta bir prestij darbesi teşkil etmişti. Bir asır sonra Salâhaddin Eyyûbî, bu darbenin meyvalarını toplıyacak, Fâtımîler'i yok edecektir.

1076'da Süleyman-Şah, Antakya'yı haraca bağlamış ve Kuzey Suriye'ye hâkim olmuş vaziyetteydi. Aynı yıl Artuk Bey, Anadolu'dan Arabistan'a gitmiş, Ahsâ, Küveyt, Bahreyn ve Necd'i fethetmiştir. Umman da Kirman Selçukluları'na bağlı idi. Bu suretle Arap yarımadasının en büyük kısmı Türk hâkimiyetine geçmiştir. Artuk Bey, serkeşliğinden dolayı başkumandan Süleyman-Şah tarafından azil ve Büyük Hakan Alp-Arslan oğlu Sultan Melik-Şah'a şikâyet edilmişti. Bunun üzerine Artuk Bey, Sultan Melik-Şah'tan, Anadolu'dan ayrılması ve Arabistan'ın doğu bölgelerinin açılıp burada Sünnî olmıyan cereyanları önlemesi emrini aldı. Artuk Bey'in fethettiği Yeşilırmak ve Kelkit bölgeleri, Dânişmend Bey'e verildi.

1084'te Dânişmend Bey, Malatya'yı aldı ve Kayseri'ye kadar olan bölgedeki son Bizans artıklarını temizledi. Bu sıralarda Anadolu'nun fethi hemen hemen tamamlanmış bulunuyordu. 1077'de Gümüştekin Bey, Urfa ve Antep çevrelerini almıştı. Bu sırada Süleyman-Şah da bizzat Konya'yı fethetmiş ve Batı ve Güneybatı Anadolu'yu Ege'ye kadar almıştır. Bundan sonra Süleyman-Şah ile kardeşi Melik Mansûr, Üsküdar'ı alıp Boğaziçi'ne eriştiler ve dünyanın incisi olan muhteşem şehri, Boğaz'ın öbür yakasından hasretle seyrettiler.

Bu hâdiselerden sonra Melik Mansûr, kardeşi Süleyman-Şah'ı, bertaraf etmek, hattâ Sultan Melik-Şah'la olan tâbilik bağını kesip müstakil bir Anadolu devletine sahip olmak istedi. Süleyman-Şah, kardeşinin gayrimeşru niyetlerini Büyük Hakan'a bildirdi ve Sultan Melik-Şah'tan, Mansûr Bey'in bertaraf edilmesi emrini aldı. Bu sıralarda Melik Mansûr, İmparator'un misafiri olarak İstanbul'da bulunuyor ve niyetlerinde muvaffak olabilmek için Bizans'la sulh yapmak istiyordu. Bundan son derecede ürken ve Anadolu'nun elden gideceğinden korkan Sultan Melik-Şah, en büyük kumandanlarından Porsuk Bey'in idaresinde bir orduyu, Süleyman-Şah'ın emrine takviye olarak yolladı. Süleyman-Şah, yanında Por-

suk Bey olduğu halde Mansûr Bey'i karşıladı. İki Türk ordusu birbiriyle vuruşmak için tam bir isteksizlik gösterdiklerinden dâvayı halletmek için Melik Mansûr ile Porsuk Bey'in tekelek döğüşmeleri üzerinde mutabakata varıldı. Vuruşmada Melik Mansûr, Porsuk Bey tarafından öldürüldü ve Anadolu birliğini tehlikeye atan bu mühim gaile de, dallanıp budaklanmadan bu suretle derhal halledildi.

Sultan Melik-Şah, ikinci derecede amcası Süleyman-Şah'ı Anadolu'daki baş döndürücü muvaffakıyetinden ve Büyük Hakanlık tahtına olan bağlılığından dolayı çok seviyordu. Uzun bir kargaşalığa meydan vermeden kardeşini bertaraf etmesine ve hele bunun için Türk kanı dökmemesine çok memnun olmuştu. Aynı zamanda bu hâdise, Süleyman-Şah'ın Anadolu'da otoritesinin daha da artırılmak icap edeceği fikrini vermişti. Başkumandanlık üzerinde salâhiyet vermeyi düşünen Sultan Melik-Şah, nihayet 1077'de Süleyman-Şah'a Anadolu hükümdarlığını veren tarihî fermanı imzaladı. Başkenti İznik olmak üzere ölümsüz Türkiye devleti kurulmuş oldu.

5. TÜRKİYE DEVLETİ 1077'DE KURULDU

Selçuklu Kutalmışoğlu
Nâsıruddevle Ebu'l-Fevâris Gazi Sultan I. Süleyman-Şah
Türkiye'nin Birinci Hükümdarı
Anadolu Fâtihi ve Türkiye Devleti'nin Kurucusu
(1077-1086)

Sultan Melik-Şah'ı takiben Müslümanlar'ın ruhani başkanı olan Abbâsî Halifesi de, Süleyman-Şah'a menşur göndererek "sultan = imparator" diye hitap etmiş ve bu suretle dinî bakımdan da hükümdarlığını tasdik eylemiştir. "Sultan", "Şah" gibi en yüksek unvanları takınan I. Süleyman-Şah, Anadolu'yu fethettiği için "Gazi" sanını da aldı. Ancak Süleyman-Şah hükümdar olunca, kardeşi Mansûr Bey'e taraftar olan beyler, başta Afşın, Dilmaçoğlu Mehmed Beyler olmak üzere, maiyetleri ile Suriye'ye geçtiler ve Sultan Melik-Şah'ın kardeşi olan Suriye meliki Tutuş'un hizmetine girdiler.

Bir ara Konya'da oturduktan sonra Türkiye devletinin kurulması üzerine Süleyman-Şah'ın 1080'de başkent olarak İznik'i seçmesi çok mânalı idi. İznik, Marmara'nın güneydoğusunda, İzmit Körfezi'nin güneyinde, İznik Gölü'nün doğu kıyısında büyük ve tarihî bir şehirdi. Ancak Bizans'a ve Avrupa'ya bu derecede yakın bir başkent seçilmiş olması, Türkler'in behemehal karşı yakaya atlamak azminde olduklarını

göstermektedir. Buna mâni olmak üzere Anadolu'ya gönderilen yeni bir Bizans ordusu, Süleyman-Şah tarafından kolayca bozuldu. Türkiye hükümdarı artık Bizans'ın iç işlerine bile karışmaya, imparator namzetlerini desteklemeye veya reddetmeye başlamıştı.

1071'i takip eden seneler, Türk'lüğün sihirli yıllarıdır. Daha 1085'te Avrupa'da Anadolu'nun adı "Turquie = Türkiye" olmuştu (Lebeau, *Hist. du Bas Empire*, Paris, 1833, XV, 185). 1079'da Türkler, birçok noktalardan Akdeniz'e, Karadeniz'e, Ege'ye erişmiş ve kısım kısım üç denizin sahillerini işgale başlamışlardı. Bizanslılar, İyonya (İzmir) ve Karya (Muğla) kıyılarında güçlükle mukavemete çalışıyorlardı.

1080'den sonra Güney Marmara kıyıları bizzat Süleyman-Şah tarafından fethedildi Bu arada Kocaeli yarımadasını, Üsküdar ve Kadıköy dahil olmak üzere aldı. 1080'de Süleyman-Şah, bizzat Boğaz'ın Anadolu kıyısına geldi; burada bir gümrük idaresi kurdu; geçen gemilerden resim almaya başladı. Bizans'ın Boğazlar hâkimiyeti son bulmuş. Karadeniz'in kilidi Türkler'in eline geçmişti

1080'de Sultan Melik-Şah, Süleyman-Şah'ın Batı Anadolu'da meşguliyetinden faydalanarak Kars ve Erzurum'u alan Bizanslılar üzerine Ahmed Bey kumandasında büyük bir ordu gönderdi. Bizanslılar bu şehirlerden kesin şekilde kovuldu ve büyük Türk kitleleri getirtilip buraya yerleştirildi. 1080'den itibaren Erzurum başkent olmak üzere Kuzeydoğu Anadolu'da Saltukoğulları Melikliği kuruldu bu devlet, Türkiye Sultanı'na tâbi idi. Bu arada Gürcistan'da birçok yerler Türkler tarafından fethedildi. Karadeniz sahilleri de tamamen Türkler'in eline geçti. Yalnız Trabzon limanı, bir müddet sonra Theodor Gabras tarafından Türkler'den geri alındı. Gürcistan kıralı Giorgi, kırallığının ortadan kaldırılacağından korktu. Büyük Türk Hakanlığı'nın başkenti olan İsfahân'a giderek Sultan Melik-Şah'ın ayaklarını öptü. Türk Hakanı, kırala, vergi ve asker vermek, çağırdığı zaman istediği yere gelmek şartlarıyla devletini ilga etmiyeceğini bildirdi. Bu sıralarda bütün Âzerbaycan, Yâkutî Bey'in oğlu Melik İsmail'in yani Sultan Melik-Şah'ın amcasının oğlunun idaresinde idi. Kafkasya işlerini bu prens kontrol ediyordu.

Bu sıralarda Süleyman-Şah da Kapıdağı Yarımadası'nı almış ve Çanakkale Boğazı'nın Asya sahillerini ele geçirmişti. Bu suretle her iki Boğaz'ın da Asya kıyıları Türkler'de idi. İstanbul ve Balkanlar, Türk tehdidine açıktı. Yeni imparator Alexis Komnenos, uzun müzakerelerden sonra Türkler'i Boğaziçi'nin Asya kıyılarından uzaklaştırdı. Bugünkü Kartal

Maltepesi, iki devlet arasında sınır kesildi. Bununla beraber Türkler'in Boğazlar'ı eninde sonunda atlıyacağını iyice kestiren ve Bizans İmparatorlarının en büyüklerinden sayılan Alexis Komnenos, buna mâni olmaya gücünün yetmiyeceğini iyice anlamıştı. Ne pahasına olursa olsun Avrupa'yı Türkler'e karşı birleştirmek lâzımdı. Haçlı Seferleri'nin işareti, bütün Avrupa'da belirmeye başlamıştı.

Bu sıralarda bütün Suriye, Lübnan, Filistin, hattâ Sina yarımadası fethedilmiş, Büyük Türk Hakanlığı'nın Tutuş, Atsız, Artuk gibi muzaffer ve fâtih kumandanları, Süveyş berzahına dayanmışlardı. Fâtımiler, Asya'dan atılmış, Afrika'ya, Mısır'a hapsedilmişti. 1082'de Hısn-ı Mansûr (Adıyaman) gibi son Bizans dayanak noktaları açılırken, Süleyman-Şah da bizzat mühim Tarsus limanını fethetmişti. 1083'te Kilikya, bütün Çukurova, Adana, Misis, Ayn-Zarba gibi mühim şehirleri ile, Türkler'in elindeydi. Maraş mıntakasında henüz düşman mukavemeti görülüyordu.

Süleyman-Şah, bu baş döndürücü muvaffakıyetlerine rağmen, Bizans'ı okşıyan bir siyaset güdüyordu. Alexis Komnenos ile Süleyman-Şah, bir ipte oynıyan cambaza benziyorlar, birbirlerini atlatmak ve gözlerini boyamak için bütün diplomatik dehalarını sarfediyorlardı. Süleyman-Şah, Draç'tan (Arnavutluk) Normanlar'ı kovabilmesi için İmparator'un emrine bir Türk birliği vermek nezaketini bile gösteriyordu. Gene Yağmur Bey'in idaresindeki 7.000 kişilik bir Türk birliği, Teselya'da Normanlar'ı bozuyor, Balkanlar'da Bizans hâkimiyetinin perçinlenmesine yardımcı oluyordu.

Bizans tarihçileri, 1083'te artık bütün Anadolu'nun Türkler'in eline geçmiş olduğunu yazmaktadır.

Süleyman-Şah Antakya'yı Fethediyor (13 aralık 1084)

Artık güneye inmek sırası gelmişti. Anadolu sınırlarını güneyden temin etmek icap ediyordu. Bunun için de behemehal Antakya'yı almak lâzımdı. Antakya, çok kuvvetli kalesi olan büyük bir tarihî şehirdi. Vaktiyle Selevkos İmparatorluğunun başkenti olmuştu.

Süleyman-Şah, başkumandanı olan Beylerbeyi Ebulkasım'ı İznik'te bırakarak büyük bir gizlilik içinde güneydoğuya yol almaya başladı. Yalnız geceleri ilerliyor, gündüzleri tenha yerlerde konaklanıyordu. Süleyman-Şah, Antakya'nın hem Bizans'tan imdat almasından çekiniyor, hem de Suriye'deki Selçuklu hükümdarı Tutuş'un işlerine mâni olacağından korkuyordu. Antakya, Tutuş için de mühim bir emel teş-

kil ediyordu. Süleyman-Şah burasını alırsa, Suriye'ye doğru akması çok kolay olurdu.

Süleyman-Şah, büyük bir gizlilik içinde Antakya önlerine geldi ve General Flaretos'u tam mânasiyle gafil avladı. 13 aralık 1084 akşamı, bu çok mühim kale, Türkler'in eline geçmişti. Bu muvaffakıyet, zaten şan ve şerefe gına getiren Süleyman-Şah'ın şöhretini, zirvesine ulaştırdı.

Süleyman-Şah, şehirde umumi af ilân etti. Bütün esirlerin hür olduğunu bildirdi. Hazret-i İsa'nın havarilerinin toplanmış olduğu meşhur kiliseyi camiye tahvil ettirdi. Cuma namazında bu camide 120 müezzine bir ağızdan ezan okuttu. 12 ocak 1085'te mukavemete çalışan şehrin iç kalesi de düştü. Süleyman-Şah, yağmayı menetti; en küçük bir tecavüzü şiddetle cezalandıracağını, izdivaç yoluyla dahi Hıristiyan kızlarının alınmasının yasak olduğunu bildirdi. Hıristiyanlar'a da camiye çevrilen büyük kilisenin yerine iki yeni kilise yapmaları için izin verdi. Halkın minnet ve şükranını kazandıktan sonra şehri terketti.

Süleyman-Şah bundan sonra İskenderun ve Ayntab (Antep) şehirleri başta olmak üzere bugünkü Hatay ve Antep vilâyetlerinin tamamını fethetti. Yalnız Maraş, daha Bizanslılar'da idi. Bu fetihlerden sonra Türkiye devletinin güney sınırı, Halep'in kuzey varoşlarından başlıyordu. Süleyman-Şah, Antakya fethini metbuu olan Büyük Hakan Melik-Şah'a bildirdi. Melik-Şah, Hıristiyan'lığın en mühim merkezlerinden sayılan Antakya'nın fethine çok sevindi ve Süleyman-Şah'ı tebrik eyledi. Büyük Arap şairi Ebîverdî'nin bir kasidesinde, bu fetih ölümsüzleştirilmiştir. Bundan sonra sıra, son mukavemet merkezi olan Maraş'a gelmişti. Süleyman-Şah'ın kumandanlarından Buldacı Bey, 1085 başlarında Maraş, Elbistan, Göksun, Besni kalelerini fethetti. Anadolu'da Türk birliği kurulmuştu.

Güneydoğu'da da Türk fütuhatı devam ediyordu. Çubuk Bey, Harput, Eğin, Palu, Genç, Arapkir ve Çemişkezek kalelerini aldı ve Tunceli-Bingöl-Elâzığ çevresini Türkiye'ye kattı. Çubuk Bey'in oğlu Mehmed Bey de bu fetihlerde büyük başarı gösterdi. 1092'de Çubuk Bey, Büyük Hakan Melik-Şah tarafından merkeze çağrıldı ve Yemen'in de fethiyle Arabistan'ın Türk hâkimiyetinde birleştirilmesi işinin tamamlanması ile vazifelendirildi. Çubuk Bey'in oğlu Mehmed Bey, merkezi Harput olmak üzere, babasının fethettiği bölgeye vali tâyin edildi. Çubuk Bey'in, bu fetihleri Germiyan aşireti ile yaptığı sanılmaktadır. Germiyanlılar, sonradan Batı Anadolu'ya gelip merkezi Kütahya olmak üzere mâruf Türk beyli-

ğini kurmuşlar ve Batı Anadolu'nun ikinci fethinde birinci derecede rol oynamışlardır.

1084'te Karatekin Bey de Sinop limanını aldı. Bu suretle Karadeniz kıyıları da tamamen Türk idaresine geçti. 1085 başında Süleyman-Şah'ın dayısı, Malatya'yı fethetti.

Çaka Bey ise, İzmir'i fethetti ve İzmir Körfezi'nde pek kudretli bir donanma yaptırarak, Türkiye'nin ilk deniz kuvvetinin kurucusu oldu. Çaka Bey'in faaliyetleri, I. Kılıç-Arslan devrinde görülecektir.

Türkiye Devleti'nin Siyasi Bünyesi

Bütün tarihçiler tarafından "Anadolu Fâtihi" diye anılan ve dünya coğrafyasına ebediyen "Türkiye" diye geçen bu ülkede Türkler'in ikinci anayurdunu tesis eden Süleyman-Şah, 1085'e doğru kurucusu olduğu Türkiye devletinin birliğini temin etmiş görünmektedir. Süleyman-Şah'ın ölümünden sonra bu birlik bozulacaksa da, onun torunları, yeniden Anadolu birliğini kurmak işini başaracaklardır. Bununla beraber Türkiye devletinin, Büyük Türk Hakanlığı'm teşkil eden 12 büyük ülkeden biri olduğu hatırdan çıkarılmamalıdır. Türkiye'de hutbelerde âdet olduğu üzere önce Halife'nin, sonra Büyük Türk Hakanı'nın, sonra Türkiye hükümdarının isimleri zikrediliyordu. Büyük Türk Hakanı, Anadolu bir gaza ve cihad yurdu olduğu için, her yıl muazzam para, asker yardımı yaptığı gibi senede birkaç yüz bin Türk'ü yerleşmek üzere buraya sevkediyordu.

Türkiye nasıl Büyük Türk Hakanlığı'nın tâbi bir parçası ise, Türkiye'ye tâbi küçük devletler de vardı. Anadolu'nun fethinde hizmet etmiş kumandanlar, bu bölgelerde irsî beylik kurmuşlardı. Bunlar önce "emîr = prens" ve "emîr-i kebîr = büyük-prens" diye anılırlarken sonradan "melik = kıral" unvanını da takınmışlardır. XI. asır sonlarında Türkiye devletinin idari bölünüşü şöyle idi:

1. Sonradan Saltukoğulları denen Ebulkasım Bey'in beyliği ki merkezi Erzurum idi. Erzurum, Kars, Çoruh, Rize çevrelerini içine alıyordu.

2. Mengücoğulları'nın merkezi Erzincan olan beyliği ki Erzincan, Gümüşhane, Giresun, Trabzon çevrelerini muhtevi idi.

3. Merkezi Sıvas olan Dânişmendoğulları beyliği ki Sıvas, Tokat, Amasya, Çorum, Samsun, Ordu çevresini içine alıyordu.

4. Karatekin Bey'in idaresindeki Kastamonu, Sinop, Çankırı, Zonguldak çevresini içine alan beylik.

5. Buldacı Bey'in idaresindeki Maraş çevresindeki beylik.

6. Merkezi Tarsus olan Kilikya beyliği ki Adana, İçel çevresinde idi.

7. Merkezi Antakya olan beylik ki Hatay, Antep ve Halep'in kuzey çevrelerini ihtiva ediyordu.

8. Çaka Bey'in idaresinde merkezi İzmir olan deniz beyliği (province maritime) ki, İzmir çevresinde idi.

9. Merkezi Efes olan Aydın, Muğla çevresindeki beylik.

10. Konya, Uşak, Kütahya, Afyon çevresindeki beylik ki, doğrudan doğruya Süleyman-Şah'ın idaresindeydi.

11. Kayseri beyliği ki Kayseri, Kırşehir, Nevşehir, Niğde, Yozgat'ı içine alıyordu.

12. Ankara beyliği ki Ankara, Eskişehir çevresini muhtevi idi.

13. Lâdik beyliği ki Denizli çevresinde idi.

14. Alaşehir (Filadelfiya) beyliği ki Manisa topraklarında idi.

15. Antalya beyliği ki Antalya'da idi.

16. Burdur ve Isparta'yı içine alan beylik.

17. İznik beyliği ki, Sultan'ın idaresindeydi ve devletin merkeziydi; Bursa, Bilecik, Bolu, Sakarya, Kocaeli çevresinde idi.

18. Çanakkale ve Balıkesir'i içine alan beylik.

19. Çubuk Bey'in oğlu Mehmed Bey'in idaresindeki merkezi Harput olan Dersim beyliği ki Elâzığ, Tunceli, Malatya, Adıyaman, Bingöl çevresinde idi.

Bu eyaletlerden bazılarının başında bizzat Selçuklu şehzadeleri vardı. Bunlardan Dânişmendli, Saltuklu ve Mengücek beylikleri, çok devam etmişler ve aynı hanedanın idaresinde kalmışlardır. Diğer eyaletlerden Bizans tarafından geri alınmıyanlar, doğrudan doğruya Türkiye devleti tarafından yöneltilmişlerdir ki, bunlar bilhassa 10, 12, 16 numarada gösterilen eyaletler ile diğer eyaletlerin birer parçalarından ibarettir. Süleyman-Şah'tan sonra Türkiye şehzadelerinin hepsi "melik" unvanını takınmışlardır.

Anadolu'nun bugünkü şu vilâyetleri Türkiye'ye değil, Büyük Türk Hakanlığı'na bağlı idi: Urfa, Diyarbakır, Mardin, Siirt, Hakkâri, Van, Ağrı, Muş, Bitlis, yani Güneydoğu Anadolu

Diyarbakır bölgesinde Arap Mervânî devleti vardı ve Büyük Türk Hakanlığı'na tâbi idi. Güneydoğu Anadolu ahalisi Arap ve Kürt idi. Hıristiyan unsurlar, Ermeniler ve Bizanslılar azınlıktı. Buraları eski çağlardan beri Müslüman ülkesi

olup Süleyman-Şah tarafından fethedilmediği için, Türkiye'ye bağlanmamıştı. Aynı sebeplerden doğudan anayurttan gelen Türkler, buralardan fazla Anadolu'nun yeni fethedilmiş bölgelerine yerleşmeyi tercih ediyorlardı. Mervânî krallığının başkenti Âmid (Diyarbakır) idi; Mardin, Meyyâfârikıyn (Silvan) ve Erzen şehirleri ile 30 kasabayı içine alıyordu. Kasabaların en büyükleri Siirt, Hısn-Keyfâ (Hasankeyf), Cezîre-i İbni Ömer (Cizre) idi. Bitlis ve Ahlat şehirleri de zaman zaman Mervânîler'e tâbi olmuş, bu suretle Arap nüfuzu Van Gölü'nün kuzeybatısına kadar erişmiştir. Fakat Sultan Alp-Arslan zamanında Araplar, Van Gölü çevresinden kovulmuşlar, yerlerine Türkler yerleştirilmişti. Bir müddet sonra da Sultan Melik-Şah, Mervânî hanedanının saltanatına son vererek, Diyarbakır çevresini bir eyalet şeklinde Büyük Türk Hakanlığı'na bağlamıştır.

Türkiye'nin ilk başbakanı yani Süleyman-Şah'ın vezirinin adını da buraya kaydetmek lâzımdır; bu zat, Tâhir oğlu Hasan Şehristânî'dir.

Anadolu'nun Türk Yurdu Olması

Ortaçağ feodalite sisteminde, Türk cemiyeti de babadan oğula geçen unvan ve mansıplara dayanıyordu. Avrupa sistemi ile arada az çok benzerlik de vardır. "Reîs"lerin baron'a, "emîr"lerin kontlara ve uc emîrlerinin marki'lere, "emîr-i kebîr"lerin duka'lara, "melik"lerin kırallara, "sultan"ların imparator'a tekabül ettiğini kabul mümkündür.

Kesif Türk muhacereti, Anadolu'yu XI. asrın son çeyreğinde tamamen bir Türk ülkesi yapmıştır. Denebilir ki, dünya Türk nüfusunun en az üçte biri, birkaç asır içinde Anadolu'ya göçmüştür. Türkiye devletine sahip olan Selçukoğulları ve onların vârisi bulunan Osmanoğulları, Türk göçlerini çok akıllıca bir siyasetle iskâna tâbi tutmuşlar, meselâ aynı Oğuz boylarının belirli sahalarda birikmesine müsaade etmemişler, aynı boyun oymaklarını büyük mesafelerle dağıtmışlar, aralarına başka Oğuz boylarından oymaklar yerleştirmişlerdir. Bu suretle Oğuzlar'ın yüzlerce yıldır asabiyetle muhafaza ettikleri 24 boy teşkilâtı Anadolu'da inhilâl etmiş, fakat Anadolu Türk milliyeti teşekkül eylemiştir.

Oğuzlar, XI. asırda Anadolu'ya yurt kurmak gayesiyle göçe başladıkları zaman, bu ülke, Türk nüfusundan tamamen ârî değildi. Anadolu nüfusunun bir kısmı Türk aslındandı, fakat Hıristiyan'laşmışlardı; ancak bunların da mühim bir kısmı henüz Türkçe'yi unutmamıştı. İlk Müslüman'lığı kabul

eden bu Türkler oldu. Doğrudan doğruya Rum ve Ermeni aslından olan halk, Türkler'in ve Müslümanlar'ın siyasi tutumu yüzünden son derecede ehemmiyetsiz bir sayıda Müslüman oldular. Türkler'in başka dinlere saygısı malûm olduğu gibi, Müslüman olmıyanlardan alınan "cizye" denen hususi vergi, devletin en mühim gelir kaynaklarından birini teşkil ediyordu. Bunun için Osmanlı çağında da ihtida (Müslüman'laşma) hareketleri pek az teşvik görmüştür.

Oğuzlar'dan önce Anadolu'ya yerleşen Türkler'e, kitabımızın çeşitli bahislerinde işaret edilmiştir. Bunlar, Bizans idaresi tarafından Anadolu'ya iskân edilen Bulgar, Hazar, Peçenek, Uz, Kuman Türkleri olduğu gibi, Abbâsîler zamanında gaza için Anadolu'ya gelen Türkistanlılar'ın çocuklarıdır.

İleride görüleceği üzere, Haçlı Seferleri zamanında yalnız göç şeklinde değil, Büyük Türk Hakanlığı tarafından Türkiye'ye yardım suretiyle de mühim Türk nüfusu Anadolu'ya gelmiştir. Yalnız 1113 senesinde bu maksatla Büyük Türk Hakanlığı, Türkiye emrine 50.000 kişilik bir kuvvet yollamış ve bu kuvvet artık Anadolu'da yerleşmiştir.

Moğol istilâsı Yakın Doğu'yu kapladıktan sonra Anadolu'ya ikinci büyük Türk göç dalgası başlamıştır ki, XIII asırda bu göç dalgası, Anadolu'nun her yerinde Türk nüfusunu Hıristiyanlar'a karşı mutlak ekseriyet haline getirmiştir. Moğollar önünden kaçıp Anadolu'ya yerleşen İranlı nüfus da vardır ki, bunlar bir-iki batında Türk'leşmişlerdir. Halbuki eskiden beri Güneydoğu'da yaşıyan Arap ve Kürt nüfus, Türkler'le karıştıkları, yani aynı bölgede beraber yaşadıkları halde, dillerini korumuşlar, Türk'leşmemişlerdir. Osmanlı çağında da Anadolu'da mühim nüfus hareketleri olmuş; bu hareketler, dışarıdan Türkiye'ye göç şeklinde XX. asırda bile çok mühim olmuştur. Bu suretle Anadolu'ya yerleşen gayrı Türk Müslüman kavimler, Çerkesler, Abazalar, Boşnaklar, Arnavutlar, bir, nihayet iki batın içinde tamamen Türk olmuşlardır.

Moğollar zamanında çok az olmakla beraber Moğol nüfusun da Anadolu'ya yerleştiği olmuş, bunlar da hemen Türk'leşmişlerdir.

Bilindiği gibi Osmanoğulları'nın ataları da, Moğol tazyiki altında bu devirde Türkistan'dan Anadolu'ya gelmişlerdir. Yani Osmanoğulları'nın Kayı oymağı, Anadolu'yu fetheden ilk Oğuzlar arasında bulunmuş değildir.

Anadolu'da Türk nüfusu zaman zaman ve bazı bölgelerde fevkalâde kesafet peyda etmiş, bu yüzden nasıl Orta Asya nüfusu dünyanın dört bucağına yayılmışsa, aynı şekilde Ana-

dolu Türk nüfusu da komşu ülkelere taşmıştır. Bu taşma önceleri Suriye'ye, Irak'a, bazan İran'a, Kafkasya'ya, hattâ Filistin'e, Mısır'a, Cezayir'e, Tunus'a doğru olmuş, Osmanlı çağında bilhassa Balkanlar'a teveccüh etmiş, Macaristan'da bile XVI.-XVII. asırlarda mühim Türk kolonisi teşekkül eylemiştir.

Anadolu'da her zaman için başta Rum ve Ermeni olmak üzere azınlık nüfusu, mevcut bulunmuş, ancak Cumhuriyet kurulurken en son azınlıklar Türkiye'yi terketmiş, yerlerine Balkanlar'dan gelen Türk nüfus yerleştirilmiştir. Bu suretle gayrı Müslim azınlık, Cumhuriyet çağında, ancak İstanbul şehrine münhasır gibi kalmıştır.

Anadolu'da Oğuz nüfusunun dağılışı yeni yeni tetkika başlanmıştır (bilhassa genç tarihçilerimizden Faruk Sümer, kendini bu mevzua vakfetmiştir). Fakat umumiyetle Bozok grupuna mensup 12 boy Anadolu'nun kuzey bölgelerine, Üçok grupuna mensup 12 boy da güney bölgelerine yerleşmiştir. Oğuzlar'dan Türkiye'ye yerleşen en kalabalık boy, Selçukoğulları'nın başında bulunduğu ve anane bakımından en asîl Oğuz boyu sayılan Kımklar'dır. Asalette ikinci telâkki edilen ve Osmanoğulları'nın başında bulunduğu Kayılar, daha sonra Avşarlar ve Bayındırlar da büyük kesafette Anadolu'ya gelmişlerdir. Her boy kendi şivesini konuştuğu için, bu suretle Anadolu Türkmen (Oğuz) şiveleri teşekkül etmiştir. Kınık-Kayı şivesinin, bugünkü Türkiye Türkçe'sine esas olduğu sanılmaktadır. Kınıklar, bilhassa Kızılırmak bölgesini çepçevre işgal etmişlerdir. Bu suretle klâsik İstanbul şivesine yol açılmıştır.

Oğuzlar dışında Türk grupları da Türkiye'ye gelmekle beraber, bunlar, ehemmiyetsiz miktardadır. Bu arada Türkiye'ye yerleşen Karluk, Halaç, Çigil, Kanglı, Uygur, Kıpçak Türkleri vardır. Bunlar şive bakımından Oğuzlar arasında erimişlerdir.

Daha Süleyman-Şah devrinde bile Anadolu'daki Türk atlı ordusunun 150.000'e yaklaştığı muhakkaktır. Bunların aileleri ve diğer göçmenler 1-2 milyon nüfus teşkil etmişlerdir. XII. asırdan başlıyarak Anadolu'da Türk nüfusu milyonları bulmuş ve gittikçe artmış, yalnız kriz devirlerinde azalma göstermiştir.

Bugün Anadolu'da Türk nüfusunun hemen tamamı iskân edilmiş vaziyettedir. Göçebe olarak yaşıyan pek az nüfus kalmıştır ki, bunlara "Yürük" diyoruz.

Oğuzlar (Türkmenler), bozkır kavmi oldukları için, ovalara yerleşmişler, ancak nüfusları çok artınca dağlara yayıl-

maya başlamışlardır. Dağlık bölgelerde yaşamaya alışmış Oğuz'dan gayrı Türk kavimleri, yukarıda belirtildiği üzere, Anadolu'ya nadiren gelmiştir. Onun için Anadolu'nun dağlık bölgeleri, en son Türk'leşen kısımları teşkil etmiş, uzun müddet bu bölgelerde Ermeniler ve Kürtler yaşamıştır.

Bu suretle insanlık tarihinin akışına başka bir mecra veren Anadolu'nun Türk yurdu olma hâdisesi tekevvün ve Türkiye devleti teşekkül eylemiştir.

Güneye Suriye'ye ve Mısır'a doğru yayılan Türkler'in büyük kısmı, birkaç asır, bazan birkaç batında Arapça'yı kabul edip Türkçe'yi unutmak suretiyle Arap'laşmışlardır. Suriye ve daha güney, Z. V. Togan'ın tabiriyle "Türk nüfusunu öğüten bir kazan" olmuştur.

Anadolu Fâtihi'nin Bahtsız Ölümü (5 haziran 1086)

Süleyman-Şah'ın şikâyeti üzerine Büyük Türk Hakanı Sultan Melik-Şah tarafından Türkiye'den alınan, büyük kumandanlardan ve hanedan kurucu Türk beylerinden, askerî dehaya sahip Artuk Bey, Umman taraflarını fethedip Türk imparatorluğuna bağladıktan sonra Kudüs'e geldi. Bu sıralarda, yani 1085 başlarında Kudüs'te, Sultan Tutuş'la beraber Suriye'yi fetheden büyük Türk kumandanlarından Atsız Bey'in valisi Durmuş Bey bulunuyordu. 20 haziran 1085'te Süleyman-Şah, Antakya yakınlarında geçen meydan muharebesinde Musul ve Halep hâkimi Şerefuddevle ibni Müslim'i yendi ve ordusu ile beraber Arap hükümdarı da muharebe meydanında kaldı. Bu zafer ve Antakya'nın fethi gibi çok mühim bir muvaffakıyet, Artuk Bey'in Anadolu Fâtihi'ne olan kinini büsbütün artırmış, Süleyman-Şah'ın Suriye'yi de alıp kendisini oradan kovacağı endişesine düşmüştü. Diğer taraftan Suriye'de devlet kurmak çabası içinde bulunan Sultan Melik-Şah'ın kardeşi Sultan Tutuş da Süleyman-Şah'ın muvaffakıyetlerinden fevkalâde ürkmüş bulunuyordu. Yanına Artuk Bey'i alıp, büyük bir ordu ile Halep'e geldi ve Anadolu Fâtihi'nin Kuzey Suriye'yi ele geçirmesini önleyici tedbirler aldı.

5 haziran 1086'da Halep yakınlarında geçen büyük kardeş meydan muharebesinde, iki Selçukoğlu karşı karşıya geldi. Süleyman-Şah, âdeti olduğu üzere teşebbüsü ele alıp derhal taarruza geçti. Fakat Bizans orduları gibi bu taarruzdan yılmıyan Sultan Tutuş'un ordusu, bozulmadı. Bunun üzerine Artuk Bey, mukabil taarruzla Anadolu ordusunu dağıttı ve bozdu. Hayatı mütemadi bir zafer silsilesi içinde geçen Anadolu Fâtihi, bu bozgunu gururuna yediremedi, en kuvvetli

rivayete göre intihar etti, daha zayıf bir rivayete göre vuruşurken öldü. Süleyman-Şah'ın ordusunun büyük kısmı, Sultan Tutuş'un emrine girdi. 12 temmuzda Tutuş, Halep'e geldi.

Süleyman-Şah'ın ölümüne çok kızan ve üzülen Sultan Melik-Şah, 1086 eylülünde Tutuş'u cezalandırmak üzere Isfahan'dan hareket etti. Alp-Arslan'ın iki oğlu arasında feci bir vuruşma olacaktı. Fakat Halep önlerinde muazzam orduşu ile ağabeyisi Melik-Şah'ı gören Tutuş: "Gölgesine sığındığım ulu kardeşimin şeref ve kudretini düşürmek itemem; eğer bunu yapacak, onunla vuruşacak olursam, muzaffer de olsam, önce ben küçük düşmüş olurum" diyerek, güneye, Şam'a çekildi. Bu itaatten memnun olan ve kardeş kanı dökmeye niyeti olmıyan Sultan Melik-Şah, Tutuş'u takip etmedi.

6. BİRİNCİ HAÇLI SEFERİ (1096-1099)

Süleyman-Şah Ölünce (5 haziran 1086)

Süleyman-Şah öldüğü zaman, oğulları çocuk yaşta idi. Süleyman-Şah'ı çok seven Büyük Türk Hakanı Melik-Şah, bu çocukları yetiştirmek, tahsil ve terbiyelerine bizzat nezaret etmek üzere, yanına aldı ve Büyük Türk Hakanlığı'nın taht şehri olan Isfahan sarayında daire tahsis etti. Bu suretle Süleyman-Şah'ın ölümünden (5 haziran 1086), Melik-Şah'ın ölümüne kadar (20 kasım 1092), Türkiye devleti, 6 yıl, 5 ay, 15 gün, Süleyman-Şah'ın kardeşi Melik Davud'un idaresinde kaldı. Onun için Melik Davud, Türkiye'nin 2. hükümdarıdır.

Isfahan Sarayı'nda fevkalâde itina ile yetişen Sultan Süleyman-Şah'ın büyük oğlu Kılıç-Arslan, Melik-Şah'ın ölümü üzerine Sultan Berkyaruk'tan müsaade aldı; kardeşi ile beraber İznik'e geldi. 3. Türkiye hükümdarı olarak genç yaşta tahta çıktı.

Melik Davud'un yaşının küçük olması dolayısiyle Türkiye'nin idaresi, Süleyman-Şah'ın başkumandanı olan Ebulkasım Bey'in elindeydi ve niyabet sıfatını taşıyarak bu emir, gerçekte hükümdarlık yapıyordu. Gemlik Körfezi'nde bir donanma yaptırarak Marmara'ya hâkim olmak ve Bizans'ı can evinden vurmak istediyse de, Türkler'in deniz hâkimiyetinin Bizans için hazırladığı âkıbeti çok iyi takdir eden İmparator Alexius, bu donanmayı yaktırdı. Bu suretle Çaka Bey'in birkaç yıl sonra çok daha geniş ölçüde girişeceği deniz hâkimiyeti teşebbüsü akim kaldı. Ebulkasım Bey, İmparator'un davetiyle Bizans'a gitti ve hükümdarlara mahsus şekilde fevkalâde ağırlandı, hoşça vakit geçirip eğlenmesine itina edildi.

Fakat o İstanbul'da iken Bizanslılar, hileyle İzmit'i ele geçirdiler.

Ebulkasım Bey, bütün saltanat naipleri gibi hükümdarlığa hevesliydi. Hattâ Sultan Melik-Şah'tan kendisine Türkiye hükümdarlığı fermanını yollamasını rica edecek derecede işi ileri götürdü. Çok kızan Büyük Hakan, kendisini acele Isfahân'a çağırdı. Başının tehlikede olduğunu anlıyan Türk beyi Isfahân'a gittiyse de, günlerce sarayda bekletilip istiskal edildi ve Büyük Hakan'ın huzuruna kabul edilmedi. Bununla iktifa etmiyen ve Türkiye'de saltanat hırsıyla kardeş kanı döküleceğini anlıyan Sultan Melik-Şah, Bozan Bey'e, Anadolu'ya döner dönmez Ebulkasım Bey'in kirişle boğulmasını emretti. 1092 başında Ebulkasım Bey, Anadolu'ya gelir gelmez Bozan Bey tarafından, Büyük Hakan'ın iradesi yerine getirildi. Ebulkasım Bey'in yerine kardeşi Ebulgazi Bey, Türkiye saltanat naibi sıfatiyle İznik'te oturmak emrini aldı.

Sultan Melik-Şah, Bizans'a karşı güttüğü siyaset bakımından da Ebulkasım Bey'i beğenmiyordu. Bu sıralarda Bizans, Çin ile münasebet halinde olup, doğudan Türk Hakanlığı'nı vurması için Çin'i teşvik ediyordu.

Bu sıralarda I. Sultan Kılıç-Arslan, halkın coşkun gösterileri arasında İran'dan İznik'e geldi ve babasının tahtına oturdu.

Çaka Bey Ege Denizi'nde Türk Hâkimiyeti Kuruyor

Bu yıllarda Süleyman-Şah'ın İzmir valisi Çaka Bey, büyük bir faaliyet göstererek siyasette birinci plâna çıktı. Süleyman-Şah'ın çocuk yaşındaki kardeşi Davud'un niyabet altındaki hükümdarlığından faydalanıp büyük bir kudret iktisap etmişti. İzmir'de 40 gemi yaptırıp güçlü bir donanma meydana getirdi, Sakız, Midilli, Rodos ve Sisam gibi Ege'deki Asya Adaları'nı fethetti. Bu, çok büyük bir muvaffakıyet ve mühim bir adımdı. Ege ve Marmara'da Bizans donanmasından üstün bir düşman donanmasının mevcudiyeti, Bizans'ın sonu demekti. İmparator Alexius, bütün gayretine rağmen Asya Adaları'nı Türkler'den geri alamadı. Amiral Niketas Kastamonites'in kumandasındaki Bizans donanması, Türk donanması tarafından feci bir mağlûbiyete uğratıldı. Bu kere Amiral Konstantinus Dalassenus idaresinde bir donanma yollandı. Bu donanmada ta Belçika'dan gelen yardımcı Flandr birlikleri bile vardı. Zorlukla bu kuvvetler Sakız'ı Türkler'den aldı; fakat Midilli'yi alamadı.

Gelibolu yarımadasını alıp Çanakkale Boğazı'nı tutmak

ve Bizans'ı boğmak üzere olan Çaka Bey, Bizans hizmetindeki gayri Müslim Türk kuvvetlerine de casuslar yolluyor, bu birlikleri Bizans'tan ayırmaya çalışıyordu. Diğer taraftan Çaka Bey, Balkanlar'daki gayrı Müslim Oğuz boylarından Peçenekler'le sıkı müzakere halindeydi. Peçenekler, 1087'de Silistre civarında imparator Alexius'u feci şekilde bozmuşlar, 1090 sonlarında Çekmece'ye kadar gelmişlerdi. Avgustus'un halefi Alexius, bin yıllık Roma imparatorluğunun can çekişme halinde bulunduğunu anladı ve Haçlılar'ın bir an evvel harekete geçmesi üzerine Avrupa'ya imdat taleplerini artırdı. Avrupa, Bizans seddi yıkıldıktan sonra Türkler'i hiçbir kuvvetin durduramıyacağını müdrikti. Bizans'ın, en büyük Avrupa ve Hıristiyan devleti olduğu şüpheden âzade bir keyfiyetti.

Bu sıralarda imparator Alexius'un siyasi dehası Bizans'ı kurtardı. Balkanlar'a yeni inen Kuman Türkleri ile anlaşıp, onlara Balkanlar'da büyük ülkeler vermek bahanesiyle ittifak yaptı. Müşterek Bizans-Kuman ordusu, 29 nisan 1091'de Meriç'in sol sahilinde Umurbey'de eski Lebinium mevkiinde, Peçenekler'i yok etti. 40.000 Türk Kuman atlısı, kardeş Peçenekler'i doğradı. Bu suretle Bizans bir kere daha kurtuldu ve Çaka Bey'in çökmesinden sonra da Batı Anadolu'yu geri alarak, Türkler'in daha iki asra yakın bu topraklar için yüz binlerce şehit vermesine yol açtı. Peçenekler'le zamanında işbirliği yapamıyan Çaka Bey, hükümdarlık, hattâ açıkça ileri sürdüğü üzere Bizans imparatorluğu peşinde olduğu için, 1093'te damadı olan I. Sultan Kılıç-Arslan tarafından öldürtüldü.

Haçlı Seferleri Başlıyor

1071 Malazgirt seferinden 10 sene sonra Türkler, Marmara'ya eriştiler. İznik'i başkent yapan Türkiye devleti kuruldu. Bu devlet, Büyük Türk Hakanlığı'na bağlı idi. Türk fütuhatı, baş döndürücü idi. Gerçi Araplar da yüzyıllarca evvel Boğaziçi'ne gelmişler, İstanbul'u muhasara etmişlerdi. Fakat bu teşebbüsler, geçici bir akın mahiyetinden ileri gidememişti. Türkler, Anadolu'da yurt kurmak azminde idiler. Yüz binlerce Oğuz, doğudan devamlı dalgalar halinde gelip Anadolu'ya yerleşiyor, köyler ve kasabalar kuruyor, eski şehirlerde ise Türk nüfusunun yerden bitercesine çoğaldığı, yerli halkı azınlıkta bıraktığı görülüyordu.

Türkiye devletinin kuruluşu ve dünyanın en müteşebbis ve enerjik milletinin Anadolu'da yurt kurması, Avrupa'yı dehşet içinde bıraktı. Avrupa'nın en büyük devleti olan Bizans'ın

Türkler'in eline geçmesinin bir zaman meselesi olduğunda tereddüt kalmadı. Bizans'ın düşmesiyle Türkler, Avrupa'nın hâkimi olacaklar, hiçbir kuvvet onları durduramıyacaktı. Ne pahasına olursa olsun, Türkler'in Rumeli'ne geçmelerini önlemek, mümkünse onları Anadolu, Suriye ve Filistin'den atmak, Akdeniz'den uzaklaştırmak lâzımdı. Böyle bir harekete ise, hiçbir Avrupa devleti tek başına girişemezdi. Bütün Avrupa birleştiği takdirde, ümit vardı.

İşte Haçlı Seferleri'nin en mühim sebebi, bu Türk meselesidir. Türkiye'nin kuruluşunu önlemek, Türkiye'nin bir Avrupa devleti haline gelmesine mâni olmak dâvasıdır. Şimdi, bütün İslâm âleminin savunulması gibi çok ağır bir tarihi yük, Türkler'in omuzlarına yükleniyordu.

Haçlı Seferleri'nin ikinci sebebi, iktisadidir. Avrupa, XI. asırda müthiş bir fakr-u zaruret içindeydi. Hükümdar sarayları bile çıplak taş yığınından ibaretti. Altın, değerli taşlar ve madenler, tamamen Türkler'in ve başka Doğu kavimlerinin elinde birikmişti. Dünyanın bütün zenginliği, Asya'da toplanmıştı. İspanya'da Murâbıtlar, Anadolu'da Türkler, Avrupa'nın iki yakasını tutmuşlardı. Dünya ticaret yolları, mutlak surette Müslümanlar'ın elinde idi. Doğu Avrupa'nın Türk kavimleri, bu taraftan da geniş dış ülkeleri Avrupa'ya kapalı tutuyorlardı. Avrupa, en iptidai maddeler için bile Doğu'ya muhtaç bulunuyordu. Bu maddeleri, altınla satın almaya mecburdu. Altın ise, artık Avrupa piyasasında görülmez bir meta haline gelmişti, tükenmek üzereydi. 3 asırdan beri Avrupa'da bir tek altın sikke kesilmemişti.

Avrupa'da — milyonluk İstanbul'un dışında — nüfusu yüz bini bulan hiçbir Hıristiyan şehri yoktu. Nüfusu 20.000'i geçen şehir sayısı ise 20'den ibaretti. Doğu'da ise — milyonluk birkaç şehir dışında — her ülkede birkaç tane yüz bin nüfuslu şehir vardı. Şehir ekonomisinin teşekkül edemediği ve burjuvanın doğamadığı Avrupa'da, orta sınıf yoktu; esir ve fakir köylü ile zadegân diye başlıca iki iktisadi sınıf vardı. Ziraat iptidai idi. Ziraat aletleri tahtadandı. Sulama sistemi yoktu. Fransa, Almanya, Venedik gibi büyük sayılan Avrupa devletlerinin yıllık geliri, en mütevazı bir Türk beyliğinin gelirinden azdı. Avrupa'da ancak 7 devletin nüfusu 1 milyonu geçiyordu: Almanya, Fransa, İngiltere, Macaristan, Lehistan, Sicilya ve Bizans. Bunlardan hiçbirinin nüfusu, 10 milyona yaklaşmıyordu. Türk İmparatorluğu'nda ise 100, Çin'de en az 60 milyon insan yaşıyordu.

I. Haçlı Seferi'nin Teşekkülü

Papa'nın teşviki ile Kudüs'ü Müslümanlar'dan alıp Cennet'e kavuşmak ve zengin Doğu ülkelerini yağmalamak üzere, mutaassıp ve cahil Hıristiyan kitleleri, Avrupa'da gittikçe huzursuzluğu artırıyordu. Yalnız Pierre l'Ermite adında yoksul bir Fransız keşişi etrafına 50.000 Fransız toplamıştı. Her türlü dünya nimetinden uzak yaşıyan ve bu nimetlere erişmek için de hiçbir ümitleri olmıyan bu sürü, Kudüs'e gitmek hülyasiyle Fransa'dan ayrıldı. Almanya'ya gelince kendilerine 50.000 de Alman serserisi katıldı. Macaristan'da ve Balkanlar'da daha da büyüyen bu sefiller ordusu karşısında irkilen zengin Bizans, bunları acele Yalova'da Anadolu toprağına çıkardı, yani Türkiye'ye soktu. Bu sürü, yollarda, Müslüman ve Hıristiyan farkı gözetmeksizin önlerine çıkanı boğazlayıp soyuyordu. Bu büyük, fakat hiçbir disiplin ve kumanda altında bulunmıyan kafile, Türkiye'nin başkenti İznik'i almak sevdasiyle bu şehre yaklaştılar. Fakat şehir yakınlarında, 1096 eylülünde Sultan Kılıç-Arslan tarafından yolları kesildi. Türkler tarafından tamamen kılıçtan geçirilen bu zavallılar sürüsünün ancak işe yarıyanları esir edildi.

Fakat bu sürünün arkasından Avrupa'nın bütün eli silâh tutanlarından, şövalyelerden, kontlardan ve dukalardan müteşekkil gerçek bir ordu geliyordu. Bu ordunun başında Godefroy de Bouillon vardı. Ordu Bizans'a yaklaştığı zaman 600.000 kişiyi bulmuştu. Tabiî bu kitlenin içinde meslekten asker olanlar dışında yolda katılan sürüyle çapulcu da vardı. Gûya Bizans'ı kurtarmak üzere gelen bu sürü, imparator Alexius Komnenos'u gerçekten ürküttü. Genç ve muktedir İmparator, bu Avrupalılar'ı başından defetmek için, aralarında aynı topraklarda yan yana yaşamaktan doğan bir yakınlaşma olan Türkler'le anlaşmaya taraftardı. Balkanlar'da ve Güney İtalya'da Bizans hâkimiyetini tekrar kurarak Anadolu'nun kaybını bir dereceye kadar telâfiye çalışan İmparator, Haçlı kumandanları ile acele bir anlaşma yapıp onları Anadolu'ya yani Türkiye devletine geçirdi.

Yapılan anlaşmaya göre Haçlılar, Anadolu'da Türkler'den koparabildikleri ülkeleri Bizans'a verecekler, ancak Anadolu dışında fetihler yaparlarsa, kendileri için alakoyacaklardı.

Sultan Kılıç-Arslan Yarım Milyon Haçlı'yı Anadolu Yaylalarına Gömdü

1097 mayısında Haçlılar, Türkiye'nin başkenti İznik'i muhasara altına aldılar. 600.000 kişilik sürüye karşı koyamıya-

caklarını anlıyan ve Haçlılar'ın vahşetini bilen Türkler, İznik'i medeni saydıkları Bizans'a teslim etmek üzere Bizanslılar'la müzakereye giriştiler. Fakat tam bu sırada Sultan Kılıç-Arslan'ın İznik'e yaklaştığı duyuldu. Bundan cesaret alan İznik'teki Türk garnizonu, kaleyi Bizans'a teslimden vazgeçti. Sultan Kılıç-Arslan ile Haçlılar arasında geçen ve 10'a 1 nispetinde kuvvetler arasında cereyan eden meydan muharebesinde, her iki taraf da ağır zayiat verdi. Düşmanın kahredici sayı üstünlüğü karşısında meydan muharebesi vererek kesin zafer kazanmanın imkânsızlığını anlıyan Türkiye hükümdarı, gerilla harbine karar verdi, geri çekildi.

Sultan Kılıç-Arslan'ın ordusu ile çekilmesi üzerine Türkiye'nin ilk başkenti İznik, Bizans'a teslim oldu. İmparator Alexius, esir Türkler'e iyi muamele etti. Para karşılığında kurtulmalarına razı oldu. Esir düşenler arasında bulunan Sultan Kılıç-Arslan'ın zevcesine büyük hürmet gösterdi; istediği zaman Türkiye hükümdarının yanına dönmekte serbes olmak üzere kendisini İstanbul sarayında ağırladı. Bizans'ın Türkler'e karşı bu yumuşak siyaseti, Bizans halkının Katolik Latin sürülerine olan nefretinden doğuyordu.

Bundan sonra Haçlılar, Eskişehir istikametinde Anadolu'ya daldılar. 30 haziran 1097'de Haçlılar'ı Eskişehir'de karşılıyan Sultan Kılıç-Arslan, çok kanlı vuruşmalardan sonra, düşmanı imha etmenin imkânsızlığı karşısında tekrar geri çekildi.

Bundan sonra Türkler'le Haçlılar arasında Anadolu yaylalarında amansız bir gerilla harbi başladı. Yanında Dânişmend Gazi gibi Türkiye'nin en büyük kumandanları olan Sultan Kılıç-Arslan, yaz sıcağı altında düşmanı yakalıyabildiği yerde vurmaya, birliklerini ayrı ayrı çevirip kısa vuruşmalarla imhaya muvaffak oldu.

Bu sıralarda Türkler, bir yandan da Bizans ordusu ile vuruşuyorlardı. Anadolu'daki Türk ordusunun 150.000 kişiden ibaret olduğu hatırlanırsa, tekmil Türkiye'yi bu kadar kuvvetle bütün birleşmiş Avrupa'ya karşı tutmanın ne derecelerde müşkül olduğu anlaşılır. Filhakika imparator Alexius, fırsattan faydalanarak Türk askerinden boşalan Batı Anadolu'yu, bu arada İzmir'i, Türkler'den geri almıştı. Türkler, Anadolu'nun merkez yaylasına sıkışıp en güç şartlar altında vatan müdafaasına koyuldular. Bu sıralarda Toroslar'daki Ermeni beyleri de vakti fırsat bilip Kilikya'da bir Ermeni devleti kurdular.

Antakya'yı kuşatmak üzere Anadolu topraklarını terkeden Haçlı kuvvetleri, artık 100.000 kişiye inmiş bulunuyordu.

Sultan Kılıç-Arslan, Anadolu yollarında, gerilla harbiyle, y a r ı m m i l y o n H a ç l ı ' y ı y o k e t m i ş t i .

Haçlılar Antakya'da (21 ekim 1097)

Yarım milyon zayiat pahasına Türkiye'yi baştan başa çiğneyip geçen Haçlılar, 100.000 kişiye yaklaşan orduları ile pek mühim Antakya kalesini muhasaraya başladılar. Bu sıralarda Antakya, Türkiye'ye ait değildi. Süleyman-Şah'ın ölümünden sonra, doğrudan doğruya Büyük Türk Hakanlığı'na bağlanmıştı. Kalenin kumandanı Yağıbasan Bey, Sultan Melik-Şah devrinden beri bu vazifede idi.

21 ekim 1097'de Haçlılar, Antakya'yı muhasaraya aldılar. Muhasara, 7 aydan fazla sürdü. Genc de Haçlılar, şehri alamıyacaklardı. Fakat kaledeki bir Hıristiyan, Türkler'e ihanet etti ve Haçlılar'a yol gösterdi. 2 haziran 1098'de şehir, Haçlılar'ın eline düştü. Bu pek mühim kaleyi kurtarmak üzere Büyük Türk Hakanı, Musul umumi valisi Kerboğa Bey'i düşmanın üzerine yolladı. Kerboğa, Haçlılar'ı Antakya kalesi içinde kuşattı. Kale Türkler'in eline geçmek üzere iken, gûya şehirde Hazret-i İsa'nın böğrüne saplanan mızrak bulundu. Bu sahte mucize Hıristiyanlar'a âdeta yeniden can verdi. 28 haziranda kaleden beklenmiyen bir huruç yapan Haçlılar, Türk ordusunu dağıttılar.

Antakya'da, Urfa'dakinden sonra ikinci Haçlı devleti kuruldu ki, ilerideki bahislerde tarihi kısaca gözden geçirilecektir.

Haçlılar Kudüs'te

Haçlılar, yola çıktıktan 3 yıl sonra hedefleri olan Kudüs'e eriştiler. Kudüs önlerine geldikleri zaman, yola çıktıklarında 600.000 kişi olan Haçlı sürüsü, 40.000'e düşmüştü. Kudüs bu sıralarda Büyük Türk Hakanlığı'nın elinden çıkmış, tekrar Fâtımîler'e geçmişti; yani Kahire'den idare ediliyordu. Zayıf Şîî Arap savunmasından sonra şehir, düştü. Daha Ren kıyılarında 10.000 Yahudi'yi kılıçtan geçirmek suretiyle sefere başlamış olan Haçlılar, Kudüs'te tam 70.000 Müslüman ve Yahudi'yi boğazladılar. Camilere sığınan kadınlar ve çocuklar bile görülmemiş bir vahşetle kılıçtan geçirildi. Şehrin sokaklarından dereler gibi kan aktı; cesetlerden yollar yer yer tıkandı. Haçlılar ve atları, baştan başa kana batıp kıpkızıl kesildiler.

Bu suretle 467 yıllık Müslüman şehri Kudüs, Katolik bir Latin krallığın merkezi oldu. Bu krallık, bütün Haçlı dev-

letçiklerinin metbuu sayıldı. Mekke ve Medine'den sonra Müslümanlar'ın 3. mukaddes şehri, bu suretle Avrupalılar'ın eline geçti. Haçlılar, her şeye rağmen hedeflerine vâsıl oldular. Hıristiyanlar'ın Doğu Akdeniz kıyılarında yerleşmesi, Türkler tarafından asla müsamaha ile karşılanacak bir şey değildi. Türkler, iki asır, Avrupalılar'ı bu sahillerden tamamen çıkarmaya ve bütün Anadolu'yu Türk idaresinde birleştirmeye çalışacaklardır. Bu suretle Haçlı seferleri, tarihin akışını durdurmuş oluyordu. İstanbul'un Fethi, 3,5 asır ileriye atılmıştı.

7. I. SULTAN KILIÇ-ARSLAN (1092-1107)

Sultan Kılıç-Arslan Devrinde Türkiye

En müşkül şartlar içinde vatan müdafaası yapan I. Kılıç-Arslan, 600.000 kişilik Haçlı sürüsünün yarım milyonunu imha ederek Türkiye'den attıktan sonra, büyük bir faaliyetle devleti kalkındırma işine girişti. Orta Asya'da çok meşgul olan Büyük Türk Hakanlığı'ndan gittikçe daha az yardım geliyor, bazı yıllar Türkiye, kendi yağıyla kavrulmak mecburiyetinde kalıyordu. Gerçi I. Kılıç-Arslan'ın azmi, Türkiye devletini kurtarmış. Oğuz Türklüğü'nün kırılamaz enerjisi, Anadolu topraklarından sökülememişti. Fakat Süleyman-Şah'ın birçok fetihleri elden çıkarıldığı gibi, devletin bünyesi de Birinci Haçlı Seferi'nin ve Bizans'ın darbeleri altında zayıflamış, hattâ gerçek bir kriz geçirmişti. Haçlılar karşısında verilen zayiat, Türkistan'dan gelen yüz binlerce yeni göçmenle kapatılmaya çalışılıyordu. Batı Anadolu ve Marmara havzası tamamen Bizans'ın eline geçmiş, Türkiye sınırlarında büyük bir daralma olmuştu. Bizans, Karadeniz ve Akdeniz sahillerinde de birçok yeri Türkler'den almıştı. Türkler'i denizden uzâklaştırmaya, yani hayat yollarını kesmeye çalışıyordu.

Diğer taraftan Anadolu'daki feodal beylerden üçü, Dânişmendoğulları, Mengücoğulları ve Saltıkoğulları, kuvvetlenmişler, birer krallık haline gelmişler ve Sultan Kılıç-Arslan'ı sadece ismen metbu tanımak derecesinde istiklâl kesbetmişlerdi. Türkiye'nin ikinci taht şehri Konya olmuştu. Konya, bu Türk devletlerinin başkentleri olan Sıvas'a, Erzincan'a, Erzurum'a söz geçirmekte müşkülâta duçar oluyordu. Bunların en kuvvetlileri Dânişmendoğulları idi. Devletin kurucusu Ahmed Dânişmend Gazi, Anadolu fethinde kızkardeşinin oğlu olan Süleyman-Şah'ın yanında mühim rol oynamıştı. Haçlılar'a karşı bu beylikler, Sultan Kılıç-Arslan'ın etrafın-

da, sıkı bir şekilde toplanmakla beraber, Haçlı sürülerinin def'inden sonra tavır değiştirmişlerdi.

I. Kılıç-Arslan'ın Şahsiyeti

Kılıç-Arslan, Haçlı muharriri Guillaume de Tyr'in dediği gibi: "çok cesur, bilge, devlet işlerinde mahir ve tecrübeli, büyük bir hükümdar" idi. Meziyetlerini düşmanlarına da kabul ettirmişti. Onun karşılaştığı buhranla, tarihte pek az hükümdar ve lider karşı karşıya gelmiştir. Türk ordusunun beş-on mislini bulan Haçlı sürüleri karşısında bir an için bile ümit ve azmi kırılmamış, en kritik anlarda vaziyeti kurtarmanın yolunu bulmuştur. Bu arada Bizans gibi büyük bir askerî devletle de harb edilmekte bulunulduğu düşünülürse, Sultan Kılıç-Arslan'ın tekabbül ettiği yükün ağırlığı anlaşılır. Türkiye için, bir ölüm ve kalım meselesi bahis mevzuu olmuştur. Anadolu, çeyrek asır öncesi gibi bir Bizans eyaleti olabilir, Türkiye devleti yıkılabilir, Türkler, Fırat'ın ve Toros-lar'ın ötesine atılabilirdi. Daha Anadolu'nun birçok bölgesinde Türkler, azınlık halinde idiler.

İnsan gücünün üzerinde çalışan genç Türk hükümdarı, en zor şartlar içinde bile şaşalamamıştır. Eskişehir'de yarım milyon Haçlı'yı bir arada görünce dehşet içinde kalan kumandanlarına şöyle demişti: "Gördüğünüz gibi göz alabildiğine dağlar, tepeler, ovalar, vâdiler, düşman sürüleriyle dolmuş. Fakat ordumuzu bu sürünün elinden kurtaracağız. Sözlerimi iyi dinler ve bana inanırsanız, yurdumuzu da kurtarırız". Bu sözler, müthiş bir irade kuvvetinin ifadesidir. Yalnız Amasya civarında Sultan Kılıç-Arslân'ın 300.000 Haçlı'yı tamamen imha etmesi, Türk tarihinin en büyük zaferlerinden birini teşkil etmektedir.

Bu merhametsiz harb boyunca Türkiye hükümdarı, Anadolu'daki Hıristiyan tebaasından şefkatini esirgememiştir. Onlara eskisinden farklı hiçbir muamelede bulunmamıştır. Nitekim Hıristiyan tebaa da, Haçlılar geçerken, hükümdarlarına karşı ayaklanmayı akıllarından geçirmemişlerdir ki, Türk idaresinden ne derecede memnun olduklarını gösterir. Kılıç-Arslan'ın çağdaşı Urfalı meşhur tarihçi Matthieus, şöyle yazmaktadır: "Yüksek ruhlu ve hayırsever hükümdarımızın mevcudiyeti, biz bütün Hıristiyanlar için en büyük teminattır". Haçlı harblerine bizzat katılan bir Latin tarihçi, karşı karşıya savaştığı Türkler hakkında şu satırları yazmaktan kendini alamamıştır: "Türkler'in fetanet, kahramanlık ve muharebe kabiliyetlerini kim tasvir edebilir? Eğer Türkler, Hıristiyan

olsa idi, kudret ve cesarette, harb sanatında kimsenin onların kâbına varamıyacağı şüphesizdi".

I. Kılıç-Arslan Nehirde Boğularak Öldü (temmuz 1107)

Sultan Kılıç-Arslan, 1107 martında Musul'a girdi ve 11 yaşındaki oğlu Melik-Şah'ı oraya "melik" yaptıktan sonra kuzeybatıya doğru yolaldı. Temmuzda Hâbûr suyunu geçerken atıyla beraber boğuldu. Cesedi çıkarılıp Meyyâfârikıyn'e (şimdiki Silvan) getirilip gömüldü. Saltanatı 14 yıl, 8 aydır. Ölümünde 35 yaşından daha genç olduğu muhakkaktır.

Sultan Kılıç-Arslan'ın yerine 11 yaşındaki büyük oğlu Melih-Şah geçti. Fakat çocuk olduğu için Büyük Türk Hakanı olan — Sultan Melik-Şah'ın oğlu — Sultan Mehmed Tapar tarafından Türk imparatorluk başkentine çağırıldı. Babası gibi 2 yıl orada talim ve terbiye gördükten sonra 1109'da eline Türkiye sultanlığı fermanı verilip Konya'ya gönderildi. 2 yıl zarfında Türkiye, Sultan Melikşah (bazı kaynaklarda "Şehenşah" şeklindedir) adına saltanat naipleri tarafından idare edildi. Sultan Melik-Şah, 1116'da öldü. 20 yaşında idi. Saltanatı 9 yıl olup bunun 2 yılı ismen saltanattır. Yerine kardeşi Sultan Mes'ud geçti ki, Türkiye'nin 5. hükümdarıdır.

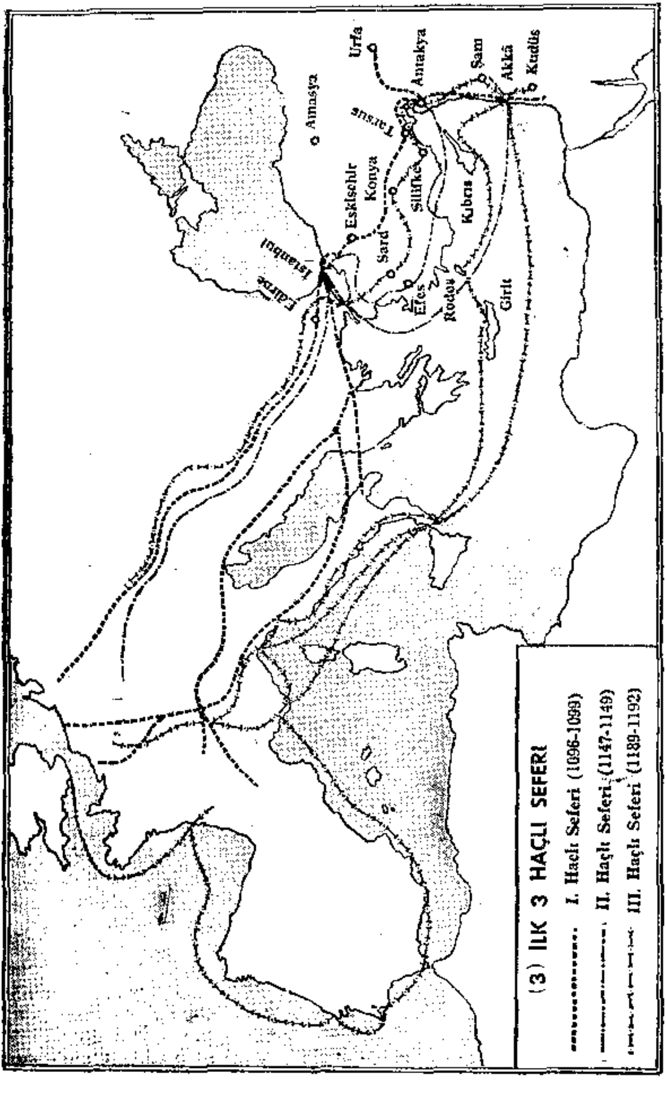
8. I. SULTAN MES'UD (1116-1155) VE

II. HAÇLI SEFERİ (1147-1149)

I. Sultan Mes'ud 39 Yıl Türkiye Tahtında Kaldı

Sultan Mes'ud, 39 yıl babasının yolunda devam etmiş, bilhassa Türkiye devletine tâbi olan feodal devletçiklerle, yani Dânişmendoğulları, Mengücoğulları ve Saltıkoğulları ile uğraşıp merkezî idareyi takviyeye çalışmıştır. Diğer taraftan genç Türkiye devleti, Haçlılar ve Bizans ile daimî denecek bir harb içinde yaşamıştır.

Sultan Mes'ud, son yıllarında, 40 yaşlarındaki büyük oğlu Kılıç-Arslan'ı (II. Sultan Kılıç-Arslan) kendi eliyle hükümdar yapmıştır. Bu suretle ölümünden sonra yeni bir kardeş kavgasını önlemek istiyordu. Gerçekten Türkiye'nin istikbali kritikti ve feodal bünye her an için dağılabilirdi. Sultan Mes'ud, düşman sürülerini yurdundan atmanın verdiği büyük huzur ve devletini oğlunun muktedir ellerine teslim etmekten doğan emniyet içinde Konya'da öldü. 57 yaşlarında idi. Oğlu II. Kılıç-Arslan, Türkiye devletini, Süleyman-Şah devrindeki gücüne çıkaracaktır.

Urfa
Antakya
Şam
Akkâ
Kudüs
Amasya
Tarsus
Eskişehir
Konya
Silifke
Kıbrıs
Sard
Efes
Rodos
Girit
İstanbul
Edirne
(3) İLK 3 HAÇLI SEFERİ
I. Haçlı Seferi (1096-1099)
II. Haçlı Seferi (1147-1149)
III. Haçlı Seferi (1189-1192)

II. Haçlı Seferi (1147-1149)

II. Haçlı Seferi, Almanya imparatoru III. Konrat ile Fransa kıralı VII. Louis tarafından yöneltildi. III. Konrat, 75.000 kişilik ordusu ile Konya ovasına kadar geldi. Burada sayıca az ordusu ile düşmanı karşılıyan I. Sultan Mes'ud, Haçlı kuvvetlerini imha etti. İmparator, 5.000 askeriyle canını zor kurtarabilip İznik'e sığındı.

Bu sırada Fransa kıralı VII. Louis de 150.000 kişilik bir ordu ile İznik'e gelip İmparator ile birleşti. Bu büyük orduya karşı meydan muharebesi verip Türkiye'nin istikbalini tehlikeye atmayı doğru bulmıyan Sultan Mes'ud, Haçlılar'ı Toros geçitlerine kadar çekti. Toroslar'da müthiş zayiat veren Haçlılar Antalya'ya sığındılar.

BIBLİYOGRAFYA: Süleyman-Şah'ın ölümüne kadarki Anadolu Türk tarihi Mükrimin Halil Yınanç tarafından ana kaynaklara dayanılarak çok vâkıfane bir surette yazılmıştır: *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, I: Anadolu'nun Fethi*, 2. tabı: İstanbul, 1944, İst. Üniversitesi nş. (bu eserin diğer ciltlerini müellif yazamamıştır) (yukarıda alâkadar bahis, üstadın bu eserinden hulâsa edilmiştir). — Malazgirt'i İbrahim Kafesoğlu çok güzel hulâsa etmiştir: *Malazgirt, İslâm Ans.*, VII, İstanbul, 1957, s. 242-8 (muharebeyi bu makaleden hulâsa ettik). — I. Kılıç-Arslan bahsi de Osman Turan'ın şu makalesinden hulâsa olunmuştur: *Kılıç Arslan I, İslâm Ans.*, VI, s. 681 8. — Bu bahislerin ana kaynaklarının bibliyografyası, M. H. Yınanç'ın eserinde verilmiştir. Klâsik kaynakların en başında İbnu'l-Esir'in *el-Kâmil*'i (VII-X. ciltlerin alâkalı bahisleri, bu büyük umumî İslâm tarihinin Kopenhag ve Kahire basımları vardır), İmâdu'd-Dîn Isfahânî'nin *Zübdetu'n-Nusra*'sı (Türkçe tercemesi T.T.K. tarafından neşredilmiştir: İstanbul, 1943), Sadru'd-Dînu'l-Hüseyni'nin *Ahbâru'd-Devletu's-Selçukıyye*'si (Türkçe tercemesi T.T.K. tarafından neşredilmiştir: Ankara, 1943) yer alır. Arap kaynakları ve muahhar olan İran kaynakları yanında Ermeni, Süryânî, Latin, bilhassa Bizans kaynakları birinci derecede ehemmiyetlidir (bu eserlerin hepsinin büyük Batı dillerine tercemeleri vardır). Gelecek bahsin sonunda verilecek eserler de bu bahis için okunabilir. Şu tetkiklerin okunması da faydalıdır: Le Beau, *Histoire du Bas-Empire* (eskimiş olmakla beraber en mufassal Bizans tarihidir) (muhtelif tabıları vardır); R. Grousset, *Histoire des Croisades*, 2. tabı: Paris, 1948, c. I; J. Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjoucides sans l'Asie Occidentale jusqu'en 1081*, Paris, 1914; Akdes Nimet Kurat, *Çaka Bey*, 2. tabı: İzmir, 1946; Cl. Cahen, *La Syrie du Nord*, Paris, 1940; F. Chalandon, *Alexis Comnène*, Paris, 1900 (ilk tabı) (bu imparatorun hayatı ve devri üzerinde yazılmış büyük klâsik eser); Cl. Cahen, *La Campagne de Mantzikert d'Après les Sources Musulmanes, Byzantion*, c. IX-2, Bruxelles, 1934.

II. TÜRKİYE'DE BİRİNCİ İMPARATORLUK ÇAĞI (1157-1243)

1. II. SULTAN KILIÇ-ARSLAN (1155-1192)

II. Sultan Kılıç-Arslan 37 Yıl Türkiye'ye Haçlı Darbesinden Önceki Şevketini Kazandırmaya Çalıştı

1157-1243 yılları, Türkiye devletinde "I. İmparatorluk Çağı" diye anılabilir ("II. İmparatorluk Çağı", Osmanoğulları devridir). Bu tarihler, Sultan Sancar'ın ölümü (29 nisan 1157) ile Kösedağ Bozgunu (3 temmuz 1243) arasındaki 86 senedir. Bu bir asra yakın zaman, Türkiye devletinin büyüklük devridir. Bu devirde Anadolu Selçuklu imparatorları, Büyük Türk Hakanı, yani en büyük Türk hükümdarıdır. Sultan Melik-Şah'ın oğullarından sonuncusu olan Sultan Sancar'ın ölümiyle — aşağıda görüleceği üzere — Büyük Selçuklular sona ermiş, Büyük Hakanlık tacı Batı'ya, Türkiye'ye geçmiştir. Gerçi Irak Selçukluları da bu iddiada bulunmuşlarsa da, Türkiye Selçuklu devletinin güc ve şevket itibariyle Irak Selçukluları'nı gölgede bıraktığı muhakkaktır. Esasen az sonra Irak Selçukluları'nın yerini Harzem-Şahlar almıştır. — Kösedağ Bozgunu ile Türkiye, Alâeddin Keykubâd devrinde eriştiği dünyanın en güclü devleti olma imtiyazını kaybetmiş, tedricen Moğol tahakkümü altına düşmüştür. Yavaş yavaş istiklâlini kaybetmiş, İlhanlılar'a bağlanmış, dağılmış, birçok devletlere ayrılmış, sonra yavaş yavaş Osmanoğulları tarafından toparlanmış, tarihte ikinci defa olarak birliğine kavuşmuştur.

II. Kılıç-Arslan, bu kısa, fakat şanlı devreyi açar. Bizans'ın Anadolu'yu istirdat ümit ve siyasetini ebediyen kırmakla, saniyen Haçlılar'ı Türkiye'yi tehdit edebilecek durumdan tamamen uzaklaştırmakla, salisen Türkiye'deki feodal beylikleri merkeze bağlayıp Anadolu birliğini kurmakla, bu neticeyi temin etmiştir. Bunun sonunda Türkiye, büyük bir refah devresine girmiştir.

1155'te babasının yerine sultan olan II. Kılıç-Arslan, Büyük Türk Hakanı Sultan Sancar'ın ölümü üzerine 1157'de tamamen bağımsız oldu. O tarihe kadar ismen de olsa Büyük Hakan'ın üstünlüğü ve metbuluğu kabul ediliyordu. Sultan Sancar'ın yerine kimse geçmedi ve Selçuklular, Orta Asya'dan, Türkistan'dan ve Orta Doğu'dan tamamen el çekti. Yakın Doğu'da Türkiye'de, Kirman'da (Güneydoğu İran) ve Basra Körfezi ile Hazar arasındaki ülkelerde olmak üzere 3 Selçuklu devleti kaldı. Selçuklular'ın "atabeyler" denen kumandanları, ayrı devlet kurdular ve çok kere Türkiye veya Irak Selçukluları'na tâbi oldular.

1157'de Sultan Kılıç-Arslan; elden çıkmış olan Ayntab'ı alarak Suriye sınırını temin etti. Bundan sonra, Batı Anadolu'nun, Marmara bölgesinin sahibi olan ve Akdeniz ile Karadeniz kıyılarında mümkün olduğu kadar Orta Anadolu'ya yaklaşmak isteyen Bizans'a döndü. İmparator Manuel Komnenos'u Eskişehir civarında çok ağır bir bozguna uğrattı. Bizans kaynaklarına göre 20.000, Müslüman kaynaklarına göre bunun çok üzerinde sayıda Bizans askeri, muharebe meydanında kaldı.

Zor vaziyette kalan ve her yıl yeni bir Bizans ordusu ile vuruşmaktan devletin iç bünyesi ile uğraşamıyan Sultan Kılıç-Arslan, Bizans'la sulh yapmayı düşündü. Bizans siyasetinin içinde bulunabilmek maksadiyle İstanbul'u ziyaret etti. İmparator Manuel tarafından çok büyük merasimlerle karşılandı ve mübalâğalı misafirperverliklerle ağırlandı. Günde iki defa sarayda misafir bulunduğu daireye altın kablarla yemek gönderiliyor, bunlar bir daha geri alınmıyordu. 3 aylık misafirlik boyunca bu hal devam etti. Bizans, zenginliği ile Türkiye hükümdarına tesir etmek ve onu mücadelesinde ümitsizliğe düşürmek istiyordu. Bu suretle bir müddet için Bizans'la sulh temin edildiyse de, bu sulh, bir mütareke mahiyetini aşmadı. Anadolu'da yer kazanmak emelinden vazgeçmiyen Bizans'ın bu isteğini kesin şekilde kırmak icap ediyordu. Bu tarihî hâdise Türkler'e ancak 1176'da müyesser oldu.

1174'te Musul ve Suriye'nin kudretli Türk hükümdarı Atabey Nureddin Mahmud Zengî'nin ölümü, II. Kılıç-Arslan'ı güclü bir rakîpten kurtardı. Zira Güneydoğu Anadolu, iki Türk devleti arasında rekabet mevzuu idi.

Nureddin Mahmud Zengî'nin ölümünden sonra, Anadolu birliğine en büyük engeli teşkil eden Dânişmendli krallığının dahilî istiklâline son vermek sırası geldi. 1175'te bu Türk devletini ortadan kaldıran II. Kılıç-Arslan, Anadolu birliği yolunda en büyük adımlardan birini atmış oldu. Dânişmendo-

ğulları, Selçuklu hizmetine girdiler ve sahip oldukları Orta Anadolu'nun doğu bölgelerine Konya'dan valiler tâyin olundu. Bu suretle zaman zaman Selçukoğulları'na baş kaldıran ve sinsi bir mücadeleyle dahilî istiklâllerini devam ettirmek isteyen bu tâbi devlete son verildi.

Anadolu'da Zengiler'in rekabetinden ve Dânişmendliler' in serkeşliğinden kurtulan II. Kılıç-Arslan'ın bu rahat vaziyette Bizans'a teveccühte gecikmiyeceği, İstanbul'da çok iyi anlaşıldı. Nitekim Türk akıncıları Ege sahillerine kadar akınlar yapıyorlardı; Edremit'i bile yağmalamışlardı. Türkler'i Ege ve Marmara'dan uzak tutmak ise, Bizans siyasetinin mihrak noktasını teşkil ediyordu. Bu vaziyet, Miryokefalon'u doğurdu ki, aşağıda bahsi geçecektir.

II. Kılıç-Arslan ve Oğulları

II. Kılıç-Arslan, 1192 ağustosunda Konya-Aksaray yolunda, Konya yakınlarında öldü. Öldüğünde 77 yaşlarında idi. Konya'da babası Sultan Mes'ud'un camiinin yanındaki «künbed»e gömüldü.

1185 yıllarında yani ölümünden 7 yıl önce II. Kılıç-Arslan, 11 oğluna Türkiye'nin eyaletlerini vermişti: büyük oğlu Kutbeddin Melik-Şah'a Sıvas'ı, Rükneddin Süleyman-Şah'a Tokat'ı, Muhyiddin Mes'ud'a Ankara'yı, Nureddin Mahmud Sultan-Şah'a Kayseri'yi, Mugıyseddin Tuğrul-Şah'a Elbistan'ı, Muizzeddin Kaysar-Şah'a Malatya'yı, Nâsıreddin Berkyaruk-Şah'a Niksar'ı, Nizâmeddin Argun-Şah'a Amasya'yı, Sancar-Şah'a Ereğli'yi, Arslan-Şah'a Niğde'yi, en küçük oğlu Gıyaseddin Key-husrev'e de Uluborlu'yu merkez ve bu merkezlerin etrafındaki havaliyi eyalet olarak verdi. Kendisi bu 11 melik' in (kıralın) metbuu olarak Konya'da oturuyordu. Son yıllarında devlet işlerini daha çok veziri (başbakanı) İhtiyâreddin Hasan tedvir ediyordu.

II. Kılıç-Arslan'ın Şahsiyeti

II. Kılıç-Arslan'ın çağdaşı Rahib Grégoire, meşhur tarihinde, en büyük Bizans imparatorlarından biri sayılan Manuel Komnenos'la muasırı II. Kılıç-Arslan'ı karşılaştırmakta, Türkiye hükümdarını üstün bulmaktadır. Sultan'ın İmparator'dan "daha akıllı, daha ihtiyatlı, daha enerjik, daha doğru görüşlü" olduğunu söylemektedir. 70 yaşını geçtiği demlerde bile ordusuna bizzat kumanda etmesi, enerjisini ispat etmeye yeter. Çağdaş Arap kaynaklarında II. Kılıç-Arslan'ın "heybetli, azametli, âdil, yüksek siyasi görüşe sahip" bir hü-

kümdar olduğu, çağdaş Ermeni kaynaklarında da "son derece akıllı ve hiçbir zaman adaletten ayrılmaz" bulunduğu belirtilmektedir.

Ataları gibi çok yüksek bir kültüre sahip olan ve şehzadeliğinde müstakbel bir hükümdar olmak üzere en ince itinalarla yetiştirilen II. Kılıç-Arslan, Türkler'de âdet olduğu üzere samimi dindar, riyakâr mutaassıplıktan müteneffir bir hükümdardı. Hıristiyan tebaasına, Müslüman tebaasından farksız muamele eder, adalette din farkı gözetmezdi. Bugün için tabiî olan bu hususlar, Ortaçağ'da yalnız Türkler'e mahsus bir şeydi. Bu husus, II. Kılıç-Arslan'ın muasırı olan bütün Hıristiyan tarihçilerin şahadetiyle sabittir ve bunların bir teki bile aksi iddiada bulunmamıştır. Hıristiyanlar, kiliselerinde Sultan'ın şevketi ve Türk milletinin başlarından eksik olmaması için dua ederlerdi. Türk idaresi, Anadolu'ya görülmemiş bir huzur, asayiş ve refah getirmişti. Bizans idaresinden tamamen farklı idi. II. Kılıç-Arslan devrinde Anadolu'da Türk nüfusun, Hıristiyanlar'a nispetle henüz hafifçe sayılabilecek bir ekseriyette olduğu sanılmaktadır. Bu durumda Anadolu Hıristiyanları'nın Bizans'la olan harblerde Türkiye'ye isyan etmeyi hatırlarına getirmeyişleri, Türk idaresinin mükemmelliğine en büyük delil teşkil eder.

Filhakika Miryokefalon zaferinden sonra II. Kılıç-Arslan, Malatya'daki Süryânî Patriki'ne, bu büyük zaferi Patrik'in duaları sayesinde kazandığını söyliyecek derecede büyüklük, nezaket ve ince siyasi görüş kabiliyeti göstermişti.

II. Kılıç-Arslan devrinde de Türkistan'dan yüz binlerce yeni Türk göçmeni geldi ve Anadolu'ya yerleşti. Bazı bölgelerde Hıristiyanlar çok küçük ekalliyet haline düştüler. Meselâ 1173'te Ankara bölgesinde Hıristiyan nüfusu o derecede azalmıştı ki, İstanbul Patriki, Ankara metropolitliğini ilga etti.

Hıristiyanlar'a karşı güttüğü bu siyasetin yanında II. Kılıç-Arslan, Müslüman dininin ehemmiyetini, ancak bu dinin verdiği melkûre sayesinde Anadolu'da yurt kurulduğunu ve Türkiye devletinin bekasının bu melkûreye sımsıkı yapışmak olduğunu, hiçbir zaman unutmadı. Türk nüfusunun kahir ekseriyeti teşkil ettiği şehirlerde, meselâ Aksaray'da, Hıristiyanlar'ın oturmasına izin vermedi.

II. Kılıç-Arslan, büyük bir imarcı olarak da gözükür. Yüzlerce *cami, medrese, kervansaray, han, imaret, çarşı, çeşme* ile Türkiye'yi donatmış, bilhassa Orta Anadolu Türk şehirlerini, büyük mamureler haline getirmiştir.

II. Kılıç-Arslan, o zamana kadar Büyük Türk Hakanları'

na yani Sultan Melik-Şah'la oğullarına ait olan "Sultânu'l-Mu'azzam/En Büyük İmparator" unvanını ilk kullanan Türkiye hükümdarıdır. Tam adı "İzzeddin Ebu'l-Feth Kılıç-Arslan"dır.

II. Kılıç-Arslan, Süleyman-Şah devrindeki kadar güçlü bir Türkiye bıraktı. Gerçi o zaman Türkler'de olan Ege ve Marmara bölgeleri ile Akdeniz ve Karadeniz'de birçok yerler Bizans'a geçmişti. Fakat bunların fethi artık bir zaman meselesiydi. Türkiye bir imparatorluk halinde ölümsüz bir devlet şekline yükselmişti. İç birliği sağlanmıştı. Anadolu topraklarında Türk milliyeti teşekkül etmişti.

2. MİRYOKEFALON (Eylül 1176)

Anadolu'nun İstikbali Türkler'le Bizans Arasında Son Defa Miryokefalon'da Münakaşa Edildi

II. Kılıç-Arslan'ın fevkalâde güç kazanmasından ürken imparator Manuel, Türkiye'ye kesin bir darbe vurmak emeliyle büyük bir ordu hazırladı. II. Kılıç-Arslan, İmparator'un harb hazırlıklarını öğrenince sulh teklif ettiyse de, Manuel Komnenos bu teklifi reddetti. Bizans kumandanları, Türk atlı ordusunu kesin şekilde imha etmenin yapılan yüzlerce tecrübenin gösterdiği üzere imkânsız olduğunu, Türk ordusunu imha etmeden bozmanın ise Türkiye devletinin istikbaline tesir edemiyeceğini, Türkler'in bu kere gerilla harbine müracaat edip kendilerini yıpratacaklarını ileri sürüp sulh yapılmasını tavsiye ettilerse de, dinletemediler. İmparator, çok büyük bir ordu toplamış, en uzak Bizans birliklerini bile celbetmişti. Ordusunda yardımcı Macar, İtalyan, Fransız, Sırp ve Türk (Peçenek) birlikleri de vardı.

II. Kılıç-Arslan, akıncılarını göndererek düşmanın yolu üzerindeki meskûn yerleri tahrip ettirdi, yolları bozdurdu, Bizans ağırlık kıtalarını yağmalattırdı ve kesin meydan muharebesine kadar düşmanın mümkün olduğu derecede yıpratılmasına çalıştı.

İki büyük ordu, Eğridir Gölü'nün az kuzeyinde karşı karşıya geldi. Yani muharebe, Türkiye sınırları içinde cereyan etti. Malazgirt'ten sonra Türkler'in Bizans'a en büyük darbesini teşkil eden bu meydan muharebesinde Türk ordusu, 60.000 kişi kadardı. Miryokefalon mevkiinde dağ yamaçları arasında beklemediği bir anda Türk ordusu tarafından çevrilen büyük Bizans kuvvetleri, hemen hemen tamamen Türkler tarafından kılıçtan geçirildi. Dağ yamaçları, düşman ce-

setlerinden geçilemiyecek hale geldi. İmparator'un çok ağır bir tazminat karşılığında serbesçe geçip Bizans'a gitmesine müsaade edildi. Düşmanın 5.000 araba dolusu silâh, cepane, erzak ve ağırlığı Türkler'in eline geçti. İmparator ve maiyetine ait mücevherler, ganimet olarak alındı. Ayrıca İmparator'dan serbesçe Bizans'a dönebilmesi için 100.000 altın, 100.000 gümüş, çok değerli donanmış atlar alındı.

Miryokefalon'un Türkiye Tarihindeki Ehemmiyeti

Malazgirt'ten 105 sene sonra geçen Miryokefalon, Anadolu'nun Türk yurdu olduğunu bütün dünyaya ispat etti. Artık Bizans'ın Orta Anadolu'yu Türkler'den almak arzusu, hayal derecesinde olsun zihinlerden silindi. Bundan böyle Bizans'ın siyaseti, Anadolu kıyılarında tutunabilmek endişesinden ibaret kaldı. Türkiye devletinin ebedî olduğu meydana çıktı. Süleyman-Şah'ların, I. Kılıç-Arslan'ların, I. Mes'ud'ların gayret ve fedakârlıklarının meyvası toplandı.

Miryokefalon'un tesiri bütün Avrupa'da büyük oldu. İngiltere Kıralı ve Almanya İmparatoru, dehşet içinde kaldılar (Manuel Komnenos'un en büyük Bizans imparatorlarından biri olduğu hatırdan çıkarılmamalıdır ve Bizans, hâlâ rakîpsiz şekilde en büyük Avrupa ve Hıristiyan devletidir). II. Kılıç-Arslan'ın elçileri, Avrupa hükümdarlarına Miryokefalon'un tafsilâtını anlattılar. Bağdad'da Halife'nin emriyle bu büyük gaza için şenlikler yapıldı, Türk şehitlerinin ruhuna dualar edildi. II. Kılıç-Arslan, Almanya imparatoru Friedrich Barbarossa ve Salâhaddin Eyyûbî gibi en büyük hükümdarlara *gönderdiği elçilerle, Miryokefalon'dan sonra üstünlük* tavırları gösterdi. Türkiye devleti, dünyanın birinci devleti olabilmek için ilk adımı atmış oldu.

3. III. HAÇLI SEFERİ (1189-1192)

Almanya, Fransa ve İngiltere, Türkler'e karşı III. Haçlı Seferi'ni Tertip Ediyorlar

III. Haçlı Seferi, tek muvaffak Haçlı Seferi olan I.'si gibi başarılı geçmemişse de, bütün Haçlı Seferleri'nin en meşhurudur. Almanya imparatoru Friedrich Barbarossa, İngiltere *kıralı Arslan-Yürekli Richard, Fransa kıralı Philippe-Auguste* gibi 3 müstesna şahsiyetin bu seferin kumandanlığını müttefikan deruhte etmiş olmaları ve Salâhaddin Eyyûbî gibi bir hükümdarla karşı karşıya gelmeleri, III. Haçlı Seferi'ni son derecede meşhur kılmıştır.

Fâtımîler'i ortadan kaldırıp Mısır'da 2 asırdan beri hüküm süren bu Şiî hanedanı yok ettikten ve Sünnî İslâm dünyasının birliğini sağladıktan sonra Salâhaddin Eyyûbî, 1187'de Kuzey Filistin'de Taberîye Gölü yakınlarında Hıttıyn'de Latinler'i büyük bir bozguna uğrattı. Bu bozguna dayanamıyan Latinler, Kudüs'ü müdafaadan âciz kaldılar. Salâhaddin Eyyûbî, Kudüs'e girdi Bu suretle tarihte yeni bir devre açılmış oluyordu. Kudüs'ü alabilmek için Avrupa, milyonlarca ölü vermişti. Mukaddes Şehir'i ne pahasına olursa olsun kurtarmak maksadiyledir ki, III. Haçlı Seferi düzenlendi. Ortaçağ Avrupa tarihinin en şahsiyet sahibi 3 hükümdarı, bu seferin düzenlenmesini, sevk ve idaresini üzerlerine aldılar.

Fakat Bizans imparatoru Manuel Komnenos ile Almanya imparatoru Friedrich Barbarossa (ki Bizans hükümdarından sonra Hıristiyanlık dünyasının en büyük hükümdarı idi) arasında, İtalya'nın bazı bölgelerinde hâkimiyet rekabeti sebebiyle anlaşmazlık, hattâ düşmanlık vardı. II. Kılıç-Arslan daha 1173'te Almanya İmparatoru'na elçiler göndererek Bizans'a karşı ittifakını temin etmeye ve iki Hıristiyan imparatorluk arasındaki rekabetten faydalanmaya çalışmıştı.

Friedrich Barbarossa, Bavyera'dan hareket etti. Viyana yoliyle güneydoğuya doğru Balkanlar'a geldiği zaman Edirne'de II. Kılıç-Arslan'ın elçileriyle karşılaştı. Türkiye Hakanı, İmparator'a Anadolu topraklarına ayak basmamasını ihtar ediyordu. Bu ihtara kulak asmıyan İmparator, sayısı 200.000 ile 600.000 arasında rivayet edilen ve Batı ordularında âdet olduğu üzere büyük kısmı asker olmaktan ziyade çapulcu bulunan ordusu ile, Çanakkale Boğazı'nı geçti, Anadolu'daki Bizans topraklarına ayak bastı. Güneye indi. Bizans toprakları olan Batı Anadolu'dan geçiyor ve Miryokefalon felâketini göz önünde bulundurarak Türk ordusu ile karşılaşmamak için bütün tedbirleri alıyordu. Sonra güneydoğuya kıvrıldı ve Uluborlu civarında Türkiye sınırını geçip Türk topraklarına girdi. Türkiye ile Almanya, fiilen harb haline gelmişti.

Anadolu Toprakları İmparator Barbarossa'ya Mezar Oldu

Büyük düşman kuvvetleri karşısında ordusun tehlikeye atmak istemiyen II. Kılıç-Arslan, gerilla harbine girişti. Haçlı ordusunu fırsat buldukça vurdu, ağırlıklarını yağmalattı, zayiat verdirdi. Türk akınları karşısında şaşıran ve bocalıyan ve Türk usulü harbi bilmiyen Haçlılar, Uluborlu'dan Akşehir'e ancak bir ayda gelebildiler. Alman hükümdarlarının en

büyüklerinden olan ve ileride imparatorluk hanedanı teşkil edecek bulunan Suab Dukası, ağır yaralı idi. İmparator Barbarossa, Türkiye ile harb halinde olmadığı gibi garip bir iddia ileri sürüyor, Anadolu topraklarına dokunmaksızın Suriye yoluyla Filistin'e geçeceğini Türk elçilerine söylüyordu.

Haçlılar'ın Konya'ya çok yaklaşması üzerinde Akşehir civarında II. Kılıç-Arslan'ın büyük oğlu Melik-Şah'ın kumanda ettiği ve kardeşlerinin de bulunduğu Türk ordusu, İmparator'un büyük ordusunu karşıladı. Haçlı ordusunu bozamıyan ve dağıtamıyan Melik-Şah, sayı üstünlüğü karşısında, kuvvetlerini yıpratmamak için, Konya'ya çekildi. Haçlılar, Konya'ya girdi. Şehir ahalisi ya kaleye çekilmiş, ya daha içlere gitmişti. Kalanlar Haçlılar tarafından kılıçtan geçirildi. II. Kılıç-Arslan, Konya kalesinde bulunuyordu. İmparator Barbarossa, kaleyi düşüremiyeceğini anladı ve Türkler'le daha fazla uğraşıp yıpranmayı göze alamadı. 5 gün Konya'da kaldıktan sonra alelâcele şehri terketti. Karaman'a geldi. Karaman'dan sonra, Ermeni devletinin toprakları başlıyordu.

Oldukça yıpranmış ve ağır zayiat vermiş olan Haçlı ordusu, Akdeniz sahillerine erişemeden İmparator Barbarossa, kazaen nehirde boğularak öldü. Bu suretle Haçlı ordusu, başkumandanından mahrum olarak Silifke'ye geldi. Akdeniz sahillerini takiben Suriye'ye, oradan Filistin'e girdi.

III. Haçlı Seferi'nin Âkıbeti

İngiltere ve Fransa Kıralları, Akdeniz yoluyla Filistin'e geldiler. Marsilya'dan gemilere binen İngiliz ordusu ve Arslan-Yürekli Richard, Bonifacio ve Messina Boğazları'nı geçti; Mora'nın güneyinden ve Girit'in kuzeyinden Rodos'a, oradan Kıbrıs'a geldi. Kıbrıs, bir Bizans eyaleti idi. Arslan-Yürekli Richard, Kıbrıs'ı Bizans'tan aldı, son Bizans valisi Prens İsaakios Komnenos'u adadan kovdu ve Kıbrıs'ta bir Latin kırallığı kuruldu. Fransız Lusignan hanedanından Guy, Kıbrıs'ta kıral ilân edildi (Arslan-Yürekli Richard da aslen Fransız'dır). Guy Lusignan, vaktiyle Salâhaddin Eyyûbî'ye esir düşmüştü; Türkler'i iyi tanıyordu; zevcesi, Kudüs'ün son kıraliçesi idi.

Gerek Arslan-Yürekli, gerek Philippe-Auguste, Akkâ'da karaya çıktılar ve bu mühim kaleyi aldılar. Kudüs'ü alabilmek için, Salâhaddin Eyyûbî ile harbe başladılar. Bu sıralarda Anadolu'dan çıkan ve başsız kalan Alman ordusu da Akkâ'ya geldi.

Evvelâ Philippe-Auguste, sonra Arslan-Yürekli, hiçbir ne-

tice alamıyacaklarını acı tecrübeler ve ağır zayiat vererek anladıktan sonra, memleketlerine döndüler. Kudüs, Müslümanlar'da kaldı.

4. I. SULTAN KEY-HUSREV VE II. SULTAN SÜLEYMAN-ŞAH (1192-1211)

II. Kılıç-Arslan'ın Ölümünden Sonra Oğullarından Key-Husrev ile Süleyman-Şah Sırayla Tahta Geçti

II. Kılıç-Arslan'dan sonra 11 oğlundan en küçüğü olan I. Sultan Gıyâseddin Key-Husrev tahta çıktı ve 1192 ağustosundan 1196'ya kadar 4 yıl tahtta kaldı. Yerine kardeşi II. Sultan Rükneddin Süleyman-Şah geçti ve 1204 başlarına kadar 8 yıl saltanat sürdü. II. Süleyman-Şah'tan sonra tahta çocuk yaşındaki oğlu III. Sultan İzzeddin Kılıç-Arslan geçirildiyse de, 1205 şubatında 1 yıl sonra amcası Sultan Key-Husrev tarafından devrildi ve öldürüldü. Sultan Key-Husrev, ikinca defa tahta geçti. 1211 nisanında Bizanslılar'la harbde şehit düşünceye kadar 6 yıl, 2 ay daha tahtta kaldı. Her iki saltanatının yekûnu 10 yıl, 2 ay kadardır. Yerine oğulları Sultan Key-Kâvûs ve sonra Sultan Key-Kubâd geçti ki, bu iki hakanın saltanat yılları, Türkiye'de birinci imparatorluk devrinin zirvesini teşkil eder.

Gıyaseddin Key-Husrev, babası II. Kılıç-Arslan tarafından merkezi Uluborlu olan Bizans sınır eyaletine vali tâyin edilmişti. Bu eyalet, kuzeyde Kütahya yakınlarına kadar uzanıyordu. Kütahya Türkler'de, Denizli Bizans'ta idi. Kütahya'ya kadar olan topraklar da yeni fethedilmişti.

II. Kılıç-Arslan, çok sevdiği en küçük oğlu Melik Key-Husrev'i, 10 ağabeyisine tercih edip veliaht yapmıştı. II. Kılıç-Arslan ile aynı günlerde büyük oğlu olan ve veliaht olarak tanınan Kutbeddin Melik-Şah öldü. Bu suretle Gıyaseddin Key-Husrev, en büyük rakîbi olan ve tahtın meşru vârisi sayılan büyük ağabeyisinden kurtuldu. Fakat diğer ağabeyilerinden Ankara meliki Muhyiddin Mes'ud ile Tokat Meliki (Dânişmend Tahtı) Rükneddin Süleyman-Şah, Key-Husrev'in hükümdarlığını tanımıyorlardı. Melik Mes'ud, Kastamonu'yu Bizans'tan fethettiği için şöhreti artmıştı. Süleyman-Şah ise, diğer bütün kardeşlerine metbuluğunu kabul ettirmiş bulunuyordu. Key-Husrev'e gelince, Menderes vâdisine girmiş ve bu ırmağın kaynaklarını tutmuştu. Bu vaziyette, kardeşlerinin birbiriyle taht kavgasından faydalanan Sultan Key-Husrev, Konya'ya gelip babasının yerine geçti.

Sultan Key-Husrev tahta çıkar çıkmaz, Bizans'la arası açıldı. Bizans, Bizans imparatorluğunda ticaret yapan Türk tacirlerinden bazılarını tevkif etmiş ve mallarına el koymuştu. İmparator III. Alexius'un ileriye sürdüğü mazeretleri kabule şayan görmiyen Türkiye Hakanı, Menderes vâdisinde Bizans topraklarında batıya doğru ilerledi. Büyük ölçüde esir aldı ve mal kaldırdı. Esirleri, aileleri ile beraber beş biner kişilik kafileler halinde Akşehir civarına yerleştirdi. Onlara toprak, alet, tohumluk, hayvan verdi. 5 yıl vergiden muaf tuttu. Bizans ile sulh yapılınca ülkelerine dönmelerine müsaade edeceğini de bildirdi. Fakat sulh olunca bu Rumlar'dan hiçbiri asayişin muhtel ve vergilerin yıkıcı olduğu Bizans'a dönmedi, Türkiye tebaası olarak yaşamakta devam etti. Bu hâdise, iki rakîp imparatorluk arasındaki refah durumunu göstermeye kâfidir.

Bu sıralarda Rükneddin Süleyman-Şah, Muhyiddin Mes'ud'a metbuluğunu kabul ettirmişti. Diğer kardeşleri de kendisine itaat ediyorlardı. Bu vaziyette Süleyman-Şah, küçük kardeşinin üzerine, taht şehri Konya'ya yürümekte mahzur görmedi. Ağabeyisi ile başa çıkamıyacağını anlıyan Sultan Key-Husrev, sulh teklif ettiyse de, saltanatın bölünemiyeceğini söyliyen Süleyman-Şah bu teklifi kabul etmedi. Mukavemetin boş olduğunu takdir eden Sultan Key-Husrev, yanında küçük yaştaki iki oğlunu, Türkiye'nin müstakbel büyük hakanları Keykâvûs ile Keykubâd'ı alıp, maiyetiyle Konya'yı terketti. Sırasıyla Kilikya Ermeni Kıralı'nın, kardeşleri Elbistan meliki Mugıyseddin Tuğrul-Şah'ın, Malatya meliki Muizzeddin Kaysar-Şah'ın, Halep Eyyûbî meliki Melikü'z-Zâhir'in, Âmid (Diyarbakır) ve Ahlat Melikleri'nin, Bizans'ın Trabzon umumi valisinin misafiri oldu. Bu kısa misafirliklerden sonra Trabzon'dan gemiyle İstanbul'a geldi. İmparator III. Alexius'un misafiri oldu ve Komnenos hanedanından bir prensesle evlendi. 1204'te Latinler, İstanbul'u işgal edince, İstanbul yakınlarında bir kaleye çekildi. Bu sıralarda Türkiye hükümdarı, ağabeyisi Sultan Süleyman-Şah idi.

Sultan Key-Husrev'in 2. Cülûsu

Bu sıralarda Sultan Süleyman-Şah öldü ve yerine küçük yaştaki oğlu III. Kılıç-Arslan, Konya'da tahta çıktı. Fakat çocuk hükümdar istemiyen Türk beyleri, Sultan Key-Husrev'in eski hâcibi (saray nazırı) Zekeriya'yı gönderip, kendisini tahta davet ettiler. Sultan Key-Husrev'in Uluborlu melikliği sırasında bu bölgede akıncı beyi olarak bulunan ve büyük nüfuz

sahibi olan eski Dânişmendli prensleri de Key-Husrev'i istiyorlardı. Sultan Key-Husrev, önce Uluborlu'ya geldi. Buradan Konya'ya gidip şehri muhasara ettiyse de alamadı. Fakat Konya halkı ayaklanarak Sultan Key-Husrev'i çağırdılar. III. Kılıç-Arslan, Konya civârında Gâvele kalesine yollanıp öldürtüldü.

III. Kılıç-Arslan'ın 1 yıllık saltanatı sırasında Isparta şehri Bizans'tan Dânişmendli beyleri tarafından alınmış ve Eğridir Gölü civarından Bizanslılar tamamen uzaklaştırılmıştı. 1206'da da Sultan Key-Husrev, Denizli'yi fethetti. Bu suretle Bizans hâkimiyeti, Göller Bölgesi'nden tamamen sökülüp atıldığı gibi, Menderes vâdisinin doğu yarısı Türkler'in eline geçti.

II. Süleyman-Şah, kardeşine, iç bünyesini iyice kuvvetlendirdiği bir Türkiye bırakmıştı. Sultan Key-Husrev, oğulları Melik Keykâvûs'u Malatya'ya, Melik Keykubâd'ı da Dânişmend-İli'ne (Tokat) vali gönderdi, yanlarına atabeyleri ve maiyet tâyin etti. Erzurum'da kardeşi Melik Mugıyseddin Tuğrul-Şah vali idi. Erzincan'da ise Mengücoğulları valilik yapıyorlardı. Bu vaziyette Güneydoğu Anadolu'ya dönülebilirdi. Burada Eyyûbî ve Artuklu melikleri, Kahire'deki Eyyûbî Büyük Sultanı'na tâbi idiler.

II. Süleyman-Şah, Güneydoğu Anadolu'ya hâkim olan Eyyûbî ve Artuklu meliklerini Konya'ya bağlamak için parlak bir siyaset takip etmişti. Sultan Key-Husrev, bu siyasete devam etti ve bu Melikler, Konya'ya gelip, Türkiye'yi metbu tanıdıklarını bildirdiler. Bu suretle Güneydoğu Anadolu, Mısır'ın zararına olarak Türkiye'nin nüfuzuna girmiş oldu. Mardin ve Harput'taki Artuklular ile Sumaysat ve Halep'teki Eyyûbîler'in Türkiye'ye tâbi olması, Kuzey Suriye'yi de Türk hâkimiyet bölgesine dahil etmiş bulunuyordu. Bu suretle Selçuklu ve Eyyûbî Sultanlıkları, en büyük iki rakîp olarak karşı karşıya geldiler.

Latinler, IV. Haçlı Seferi'nin neticesinde 1204'te Bizanslılar'ı İstanbul'dan kovunca, imparatorluk, İznik'e sığındı ve Marmara havzası ile Ege bölgesi ve Akdeniz kıyılarını, İznik'ten idareye başladı. Fakat Karadeniz kıyıları, başka bir Bizans devletine geçti. Trabzon'u başkent yapan Komnenoslar, bir ara bütün Güney Karadeniz kıyılarını ellerine geçirdiler ve İznik imparatorlarına rakîp olarak ortaya çıktılar; bunlar da "imparator" titrini taşıyorlardı. Bu vaziyette Sultan Key-Husrev, Latin tehlikesi ile Trabzon imparatorluğundan çok daha fazla yüz yüze olan İznik'teki asıl Bizans imparatorluğu'na yanaştı. Bu imparatorluk, 57 yıl sürecek ve muvaffakıyetle

neticelenecek olan Latinler'i İstanbul'dan kovmak politikasını takip ederken, Sultan Key-Husrev, Trabzon devleti ile karşı karşıya kaldı. Karadeniz bölgesinde birçok yeri Türkiye'ye katmak mümkün oldu.

Bunların başlıcası Samsun'dur. II. Süleyman-Şah, o zaman "Amysos" denen Samsun'u fethetmiş, fakat bir müddet sonra şehir, Trabzon imparatorluğu tarafından geriye alınmıştı. Bunun üzerine Türkler, Amysos'un yanı başında "Müslüman Samsunu" denen limanı kurdular. Bu, Türkler'in Karadeniz'e çıkma ve tutunma politikasında mühim bir adım teşkil ediyordu. Müslüman Samsun'a yerleşen Türk kolonisi ve tacirleri, derhal Karadeniz ticaretinde faal bir rol oynamaya başladılar. Türk tazyiki altında Türkler'in "Gâvur Samsun" dedikleri Amysos, İznik'e tâbi oldu. Bu suretle Samsun'un batısında kalan Batı Karadeniz bölgesi, Trabzon'dan İznik'e geçmiş oldu ve İznik Bizans imparatorluğu güç kazandı. Samsun'un doğusundan Batum'a kadar uzanan kıyılar ise, Trabzon devletinin elinde idi. Fakat Türkler, Karadeniz'e çıkmışlardı ve çıkış noktalarını doğuya ve batıya doğru tevsi edecekleri muhakkaktı.

Gürcistan kırallığı ile müttefikan Türkler'e karşı harekete geçen Trabzon imparatoru Alexius Komnenos, Sultan Key-Husrev tarafından, kendi topraklarında hezimete uğratıldı ve Bizans'ın. Türkler'i Karadeniz kıyısından uzaklaştırabilmek ümidi mahvoldu.

Karadeniz sahilinde köprübaşı tutulmuştu. Akdeniz'e inmeye sıra gelmişti. Akdeniz'in en mühim limanlarından biri, belki birincisi olan Antalya, Türkler tarafından muhasara edildi. Fakat Türkler'in Akdeniz'e inmesinden ürken Kıbrıs Latin kırallığı, Antalya'da muhasara altında bulunan Bizanslılar'a büyük bir yardım yollıyarak kaleyi ve limanı kurtardı. Sultan Key-Husrev, Antalya'yı alamadı; fakat Akdeniz'e erişmek gayesinden vazgeçmedi. Şehri ablukaya aldırıp bütün muvasala yollarını kesti. Latinler'den nefret eden Bizanslılar, Sultan'a şehri teslim etmek üzere kendisini davet ettiler. 1207 martında Sultan Key-Husrev, Antalya'ya girdi. Mübârizeddin Ertokuş Bey, Antalya valiliğine tâyin olundu. Türk iş adamları derhal Antalya'ya gelip yerleştiler. Venedik Cumhuriyeti ile Türkiye arasında ilk ticaret muahedesi yapıldı. Antalya'da derhal bir Türk donanması kuruldu. Türk mimari eserleriyle şehir donandı.

Samsun ve Antalya'da köprübaşları tutulmuştu. Sultan Key-Husrev'in haleflerine, bu köprübaşlarını doğuya ve batıya doğru genişletmek misyonu kalıyordu.

Bundan sonra Kilikya Ermeni kıralı II. Leyon'un üzerine yüründü. Ermeni ordusu bozuldu ve kıralın oğlu esir düştü. Böylece Ermeni kırallığının Türkiye nüfuzuna alınması için mühim bir adım atıldığı gibi, bu devlet de Kilikya'ya tıkılmış oldu.

Bu suretle Yakın Doğu'da hâkim mevkie yükselmiş olan Sultan Key-Husrev, Mısır Eyyûbî Büyük-Sultanı Âdil'in Türkiye'yi tehdidini önlemek üzere, güneydoğuya indi. Halep, Musul, Erbil hükümdarları gelip Türkiye İmparatoru'na arz-ı tazimatta bulundular. Bu vaziyette Sultan Âdil, Türkiye'ye karşı bir teşebbüste bulunmaktan çekindi.

İlk zamanlar Türkiye'ye yıllık haraç ödiyen İznik'i başkent edinmiş Bizans imparatorluğu, güç kazanınca bu haracı kesti ve Türkler'e karşı Anadolu'da toprak istirdadı siyasetini tekrar ele aldı. Eski Bizans imparatoru III. Alexius, bu sıralarda Antalya'da bulunan Sultan Key-Husrev'e iltica etti. Sultan Key-Husrev ağabeyisi II. Süleyman-Şah zamanında yıllarca İstanbul'da, o sıralarda imparator olan III. Alexius'un misafiri olmuştu. İznik tahtında III. Alexius'un damadı Theodorus Lascaris bulunuyordu. Sultan Key-Husrev, hem imparatorun bu haline acıyor, hem de vergiyi kesip Türkiye'ye karşı vaziyet alan Lascaris'ten endişeleniyordu İznik'e elçiler gönderip, Lascaris'e, tahtı, meşru sahibi olan III. Alexius'a iade etmesini ihtar eylediyse de, tabiatiyle bu ihtara kulak asılmadı. Bunun üzerine III. Alexius'u yanına alan Sultan Key-Husrev, Menderes vâdisinden batıya doğru ilerliyerek Bizans topraklarına girdi.

Lascaris, bütün kuvvetlerini toplıyarak Türkiye hükümdarını karşılamakta acele etti. Sultan Key-Husrev'in Karadeniz'e ve Akdeniz'e eriştiği gibi Ege'ye de erişmek istediğini, mukavemet görmezse soluğu Menderes'in denize döküldüğü yerde alacağını biliyordu.

Sultan Key-Husrev'in Şehadeti

İki ordu Alaşehir (o zamanki adı: Philadelphia) yakınlarında karşılaştı. Türk ordusu, Bizanslılar'ı kolayca bozdu ve dağıttı. Bizanslılar, karmakarışık kaçmaya başladılar. Bu sırada, muharebe meydanını gezmekte olan Sultan'a, meydanda ölü gibi yatan bir Bizans askeri saldırıp şehit etti. Bu hâdisenin, I. Kosova'da Sultan Murad'ın 1389'da mâruz kaldığı hâdiseye benzerliği şayanı dikkattir. Fakat netice, Kosova'daki gibi olmadı. Sultan'ın şehit olduğunu duyan Lascaris, ordusunu toplayıp geri döndü (Kosova'da ise bütün düşman or-

dusu, başkumandanları ile beraber imha edilmişti). Tamamen zafer neşesi içinde bulunan ve muharebe vaziyetini terketmiş olan Türk ordusu, bozuldu; mühim zayiat verdikten sonra işgal ettiği Bizans topraklarını terkedip Türkiye'ye çekildi. III. Alexius ile büyük Türk generallerinden Seyfeddin Ay-Aba, imparator Lascaris'e esir düştü.

Sultan Key-Husrev şehadetinde 42 yaşlarında idi. Türkiye'nin büyük hükümdarlarındandır. Oğulları Sultan Keykâvûs ile Sultan Alâeddin Keykubâd'a haşmet ve şevket yollarını açmıştır. Türkiye padişahının iç organları Alaşehir'e gömüldü. Cenazesi Konya'ya getirildi; Alâeddin Camii yanındaki Selçuklu sultanlarının gömüldüğü Künbed-Hâne'ye defnedildi. Uzun boylu, kuvvetli, cesur, pek yüksek kültürlü, zeki, siyasette ve askerlikte parlak bir şahsiyetti. Farsça'da şairdi. İlim, sanat ve edebiyatı korumuş, II. Kılıç-Arslan'ın yolunda devam ederek Türkiye'yi büyük mimarî eserlerle donatmıştır. İktisadi ve ticari hayata fevkalâde ehemmiyet vermiş ve oğullarını da bu zihniyetle yetiştirip, ilerideki yarım yüzyılda Türkiye'nin refah ve saadetini temin etmiştir. Ticaret yollarını tamamen emniyet altına almış, komşu devletlerin hepsine Türkiye'nin üstünlüğünü tanıtmıştır.

5. I. SULTAN İZZEDDİN KEY-KÂVÛS (1210-1219)

Sultan Key-Kâvûs Devrinde Haricî Siyaset ve Fetihler

Sultan İzzeddin Key-Kâvûs, babasının 1211 nisanında şehadetinden ve kardeşi Melik Key-Kubâd ile mücadeleden sonra padişah oldu. 1219 aralığına kadar 8 yıl, 8 ay saltanat sürdü.

Sultan Key-Kâvûs, babasının siyasetine daha parlak bir şekilde devam etti. Samsun'un yanında başta Ereğli ve Amasra limanları olmak üzere Karadeniz sahillerinde daha birçok yerler fethetti ve bu suretle bu denizi Türkler'e iyice açtı. Artık Güney Karadeniz sahilleri, Türkler'le Bizanslılar arasında paylaşılmış oluyordu.

Bundan sonra Ermeni kırallığının üzerine yürüdü. Maraş'ın doğusunda geçen şiddetli muharebelerde büyük Ermeni asılzadeleri Türkler'e esir düştü ve Ermeniler pek çok zayiat verdi. Türkler, çok bol ganimet aldılar. Öyle ki bir sığır 2, birkaç koyun 1, güzel köle ve cariyeler 50 dirheme satıldı (1 dirhemin bugünkü rayici tahminen 60 TL.'dır). 1218'de Ermenistan Kıralı, Türkiye'ye tâbi olmayı kabul etti. Bu, Anadolu birliği yolunda atılmış mühim bir adımdı. Başta Ulukış-

la olmak üzere birçok Ermeni kalesi Türkiye'ye bırakıldı. Kırallık, Türkiye'ye yılda 20.000 dinar (tahminen 24 milyon TL.) vergi vermeyi, ayrıca aynî olarak mal göndermeyi, Sultan istediği zaman tam teçhizatlı 500 atlıyı Türkiye'nin emrine yollamayı kabul etti. Aşağıda görüleceği üzere, bu tâbiiyet şartları, Sultan Key-Kubâd zamanında daha da ağırlaşacaktır.

Bu muvaffakıyetten sonra padişah, ana tarafından II. Kılıç-Arslan'ın torunu olan Erzincan meliki Mengücoğlu Fahreddin Behrâm-Şah'ın kızı Selçuk Hatun'la büyük merasimlerle evlendi (Mengücekler, II. Kılıç-Arslan zamanından beri, Selçuklular'ın alelâde bir valisi durumunda Erzincan'da saltanat sürüyorlardı).

Trabzon İmparatorluğu da, Sultan Key-Kâvûs devrinde Türkiye'ye tâbi oldu. İznik İmparatorluğu ile sulh yapıldı.

Sultan Key-Kâvûs, Malatya civarında Viranşehir'de öldü ve vasiyeti mucibince diğer Selçuklu padişahları gibi Konya'ya değil, istisnai olarak Sıvas'a, yaptırdığı Dârüşşifâ'daki türbesine gömüldü.

Sinop'un Fethi ve Trabzon'un Tâbiliği

Sultan Key-Kâvûs devrindeki fetihlerin en mühimmi, Sinop'tur. Sinop, Karadeniz'de çok mühim bir limandı. Büyük ticari ve stratejik ehemmiyeti vardı. 2 kasım 1214'te Sinop fethedildi ve Karadeniz'deki Türk donanmasına üs oldu. Bu suretle Antalya ve Sinop'ta üslenen Türk donanmaları, Karadeniz ile Akdeniz'de Bizans ve Latinler ile rekabete giriştiler ve onlardan büyük bir kuvvet teşkil ederek Sultan Key-Kubâd devrindeki Kırım seferini yapabilecek güce eriştiler.

Sinop'un fethi, Karadeniz'i Türkiye'nin hâkimiyetine düşürdü. Bundan böyle hiçbir deniz kuvvetinin burada Türkler'le müsavi hale gelmesine imkân bulunmadı. Trabzon imparatorluğunun bütün deniz gücünü kırdı ve bu devleti, Türkiye'ye tâbi hale getirdi. Sinop'un fethi sırasında imparator Alexius, Türkler'e esir düştü. Yapılan muahedeye göre Trabzon imparatorluğu, Türkiye'ye yılda 10.000 dinar, 500 at, 2.000 sığır, 10.000 koyun, 50 yük çeşitli mal vergi verecek, ihtiyaç zamanında askerî birlikler yolliyacaktı; bu birlikler, 1.000 muharipten fazla olmıyacaktı. Sinop'a derhal on binlerce Türk yerleşti. Ticaret ve iş adamları, hemen Karadeniz ticaretine müdahale ettiler.

1216 başlarında Halep Eyyûbî kırallığı, eskisinden daha sıkı şartlarla Türkiye tâbiliğini teyit etti.

Sultan Key-Kâvûs'un Şahsiyeti

Sultan Key-Kâvûs, Türkiye'yi cihanın en mamur ve müreffeh devletlerinden biri haline getirdi; babasının eserini tamamladı. Trabzon imparatoru Alexius'u esir edip bu imparatorluğu Türkiye'ye bağlıyarak büyük şân-u şeref kazandı. Babası Akdeniz'de kuvvetli bir Türk donanması kurduğu gibi, o da daha kuvvetli bir donanmayı Sinop tersanelerinde meydana getirdi.

35 yaşlarında ölen Sultan Key-Kâvûs, kardeşine pek güçlü, zengin, müreffeh ve mesut bir Türkiye bıraktı. Pek büyük nafia ve mimari eserleri ve âbidelerle Türkiye'yi süsledi. 1217'de Sıvas'ta büyük bir tıp fakültesi ve buna bağlı bir hastane kurdu. Bu müesseseye gelir olmak üzere pek çok köyün yıllık vergisinden başka Sıvas'ta 70, Ereğli'de 30 mağazanın geliri tahsis edildi. Bu rakamlardan, müessesenin teşkilâtının azametini anlamak kabildir. Anadolu, İslâm âleminin en seçkin âlim ve sanatkârlarının toplandığı bir kültür merkezi haline geldi.

Devletin ve milletin menfaatlerini her şeyden üstün tutan Sultan Key-Kâvûs, hiç sevmediği ve her fırsatta kendisine baş kaldıran kardeşi Alâeddin Key-Kubâd'ın hayatına dokunmadı. Hattâ kardeşinin değerini iyi bildiği ve hislerinden uzak devlet menfaatlerini düşünmeye muktedir büyük bir hükümdar olduğu için, amcasının ve başka kardeşlerinin hayatta olmalarına rağmen, Alâeddin Key-Kubâd'ı veliaht yapmak büyüklüğünü gösterdi. Gerçekten, genç yaşında veremden öldüğü zaman, Türkiye'yi, kardeşinin muktedir ellerine bırakmanın huzuru içindeydi. O da babası gibi Farsça'da şairdi. Sandukasına işlenen kıta, onundur.

Türkiye hükümdarlarının en büyüklerinden olan Sultan Key-Kâvûs, "Sultânu'l-Gaalib" ve "Sultânu'l-Kaahir" sanını takınmıştı. Kardeşinin devrinde, Türkiye'nin bir daha bir defaya mahsus Kanunî devrinde göreceği refah, zenginlik ve saadet yıllarının temellerini, kudretli elleriyle Sultan Key-Kâvûs atmıştır.

6. BÜYÜK SULTAN ALÂEDDİN KEY-KUBÂD (1219-1237)

Alâeddin Key-Kubâd'ın İlk Yılları

28 yaşında tahta geçen Sultan Alâeddin Key-Kubâd, Türkiye'de birinci imparatorluk devri padişahlarının en haşmetlisi, belki en büyüğüdür. 1219 aralığından 30 mayıs 1237'ye

kadar 17 yıl, 5 aydan fazla tahtta kalmış, 45 yaşında ölmüştür.

Sultan Key-Kubâd'ın ilk yıllarında, Moğollar, Doğu Türk Hakanlığı'nı yani Harzem-Şahlar'ı devirerek Yakın Doğu'ya yaklaşmışlardı. Henüz Türkiye'den uzak bir problem olmakla beraber, meselenin ehemmiyetini kavrıyan Sultan bu işi ele aldı. Daha şimdiden dünyayı titretmeye başlıyan Moğollar'a karşı, Türkiye'nin istikbalini düşündü. Büyük şehirlerin kale ve surlarını geniş ölçüde tamir ettirdi. Halife'nin arzusu üzerine, 5.000 kişilik mükemmel donatılmış bir birliği Musul'a gönderdi. Bundan sonra Akdeniz'in incisi sayılan Alâiye'ye döndü.

Müstakbel Alâiye, o zamanki adıyla "Kalonoros", Türk donanması tarafından denizden, 100 büyük mancınıklı Türk ordusu tarafından da karadan muhasara edildi. Bu tazyika dayanamıyacağını anlıyan kale hemen teslim oldu. Şehre Sultan Alâeddin'in adına izafeten "Alâ'iye" dendi (şimdi "Alanya" deniyor). Bu suretle Antalya Körfezi, tamamen Türk hâkimiyetine girdi. Akdeniz'de Türkler'in Antalya'dan sonra ikinci bir büyük limanı ve üssü oldu. Bugün hâlâ görülen tersanelerde, yeni gemiler kızağa kondu.

1223 ocağındaki bu mühim fetihten sonra, Alâiye, bir Türk şehri olmak üzere imar ve ihya edildi. Sultan Alâeddin, bundan sonraki yıllarda kışları bu tatlı iklimli Akdeniz şehrinde geçirmeyi çok sevecektir.

Kırım Seferi

Kastamonu'daki uc-beyi Çobanoğlu Hüsameddin Bey'in kumandasındaki bir Türk ordusunun Kırım'a seferi, artık Türkiye'nin Karadeniz'e hâkim olduğunu açıkça ortaya koyar. Sinop'tan hareket eden Türkiye imparatorluk donanması, Kırım'a çıktı. Türk ordusu, Urkapı Boğazı'nı geçip şimdiki Ukrayna'ya girdi. Çok şimale kadar uzandı. Türk-Kıpçak ve Rus beyleri, Büyük Sultan'a itaat ve tazimlerini arzettiler. Soğdak şehrine Türk memurları, ticaret ve iş adamları gönderildi. Bu Kırım şehrinde Sultan Alâeddin bir de cami inşa ettirdi. Büyük ganimet taşıyan Donanma, Sinop'a avdet eyledi.

Kilikya Seferi

1226 Kilikya seferi ile Ermeni kıratlığı, eskiden çok daha sıkı bağlarla Türkiye İmparatorluğu'na bağlandı. Ertokuş Bey, Anamur'u aldı ve Akdeniz sahillerini takiben Göksu'ya geldi. Çavlı Bey de kuzeyden Ermeni topraklarına girdi. Silifke'ye, Göksu ağzına kadar Akdeniz sahilleri ele geçirildi. Buraya

Kamereddin Bey vali tâyin edildi ve "Kamereddin-İli" dendi ki, Karamanoğulları zamanında bu çevreye "İçel" veya "İç-İl" denmiştir. Bu suretle Fethiye ile Silifke yani Kocaçay ile Göksu arasındaki bütün Akdeniz sahilleri Türkiye'nin oluyordu. Az zamanda Türkler, Bizans'ı batıya, Ermeniler'i doğuya sürerek Anadolu'nun Akdeniz kıyılarının en mühim ve uzun kısmını ele geçirmişlerdi. Silifke'den İskenderun Körfezi'ne kadar olan sahil, Ermeniler'in, İskenderun Körfezi'nden başlıyan sahil ise Latinler'in (Antakya Prensliği'nin) elinde idi.

Bu Ermenistan seferinde Ermeniler'in yanında müttefik olarak Latinler (Antakya Prensliği) de yer aldı. Fakat her tarafta mağlûp oldular. Maraş tarafından gelen tazyikle büsbütün perişan olan Ermeniler, sulh istediler.

Yapılan muahedeye göre, Türkiye'ye tâbiiyet şartları daha ağırlaştırıldı. Verilen yıllık vergi bir misli yükseltildi. Bundan böyle para, Sultan Alâeddin namına basılacaktı (Sultan Alâeddin ile oğlu II. Key-Husrev adına basılmış Ermeni paraları, bugün elimizdedir). Kilikya'nın en büyük Ermeni şehri olan Sis'te bir cami yapıldı. Türk Hakanı arzu ettiği anda, Kilikya devleti, 1.000 atlı ve 500 yaya askeri tam teçhizatı ile göndermeyi kabul ve taahhüt eyledi.

Doğu İşleri

Bundan sonra Sultan Alâeddin, Eyyûbî Sultanı Âdil'in kızı ile muazzam şenliklerle evlendi. Düğüne Mısır'dan, Suriye'den, Irak'tan ve başka ülkelerden davetliler geldi. Bu suretle Eyyûbî ve Selçuklu hanedanları yani Yakın Doğu'ya hâkim olan iki imparatorluk arasında yakınlaşma temin edildi.

Erzincan ve Şebinkarahisarı'ndaki Mengücoğulları da bu çevrelerden çıkarıldı. Buralara merkezden valiler gönderildi. Bu suretle Mengücoğulları tamamen tarihe karıştı. Erzincan'a yani Mengüc Tahtı'na veliaht-şehzade Melik Key-Husrev vali tâyin edildi; çocuk olduğu için yanına atabey ve gerçek vali ve kumandan olarak Ertokuş Bey katıldı.

Trabzon Seferi

Bu sıralarda Karadeniz'deki Türk sahilleri, Ereğli ile Ünye arasında idi. Filyos, Kızılırmak ve Yeşilırmak, Türk sahillerinden denize dökülüyordu. Yalnız Gâvur Samsun, Türkiye'ye tâbi olarak Hıristiyanlar'da kalıyordu. Bunun yanında Türk Samsun şehri vardı. Doğu Karadeniz kıyılarından da Bizanslılar'ı kovmak maksadiyle 1228 Erzincan seferinden sonra, Trabzon seferine girişildi. Ünye ile Batum arasındaki

sahiller, Trabzon Bizans imparatorluğuna yani Komnenos Hanedanı'na ait bulunuyordu.

Türk ordusu ile meydan muharebesi göze alınamadı. Bizanslılar, Trabzon kalesine çekildi. Trabzon, muhasara edildi. Türk ordusuna Ertokuş Bey kumanda ediyordu. Kale düşmek üzere, Türk askeri burçlara tırmanmakta iken, ansızın çıkan acayip ve şiddetli bir fırtına, muhasarayı akim bıraktı ve Trabzon'un fethini 2,5 asır geciktirdi. Trabzonlular, bu hâdiseye mucize gözivle baktılar ve şükran olmak üzere bir kilise yaptırdılar.

Bu seferin neticesinde Trabzon imparatorluğu ortadan kaldırılamadı ise de, Kilikya Ermeni kırallığı gibi, eskisinden çok daha sıkı bağlarla Türkiye'ye bağlandı. Buna göre Trabzon İmparatoru, Türk Hakanı istediği zaman tam teçhizatlı 1.000 asker gönderecekti. Yıllık vergi de ağırlaştırılıyordu.

Doğu ve Batı Türk Hakanlıkları Karşı Karşıya

1228'deki Trabzon seferinden sonra, doğuda kriz başladı. Krizin sebebi, Moğollar tarafından Türkistan'dan kovulan Doğu Türk Hakanı Celâleddin Harzem-Şah'ın, Yakın Doğu'ya gelmesi ve Anadolu sınırlarında dolaşması idi. Henüz İran, Kafkasya gibi büyük ülkeler, Harzem-Şahlar'da idi. Alâeddin Key-Kubâd'ın siyaseti, Harzem-Şahlar ve Eyyûbîler ile müttefikan hareket etmek, 3 büyük Müslüman imparatorluğunun birleşik kuvvetleriyle Moğollar'ın Yakın Doğu'ya müdahalesine meydan vermemekti.

Celâleddin Harzem-Şah da, Batı Türk Hakanı Alâeddin Key-Kubâd'a yazdığı mektupta, aynı ırkın çocukları olduklarını söyleyip ittifak teklif ediyordu. Fakat Harzem-Şah'ın büyük bir asker olmakla beraber siyasi görüşten mahrumiyeti, bu ittifakı meydana getiremedi. Çünkü, ansızın Doğu Anadolu'ya giren Doğu Türk Hakanı, büyük kültür merkezi Ahlat'ı alıp yağma etti. Bu hâdise, çok fena tesir uyandırdı. Buna rağmen siyasi deha sahibi olan ve müşterek Moğol tehlikesini kavrıyan Sultan Alâeddin, Doğu Türk Hakanı'nı son defa ikaz etmek istedi. Yazdığı namede siyasi öğütler verdi, veliahdi Melik Key-Husrev'le Harzem-Şah'ın kızının evlenerek iki Türk imparatorluğunun yakınlaşması teklifinde bulundu. Nihayet Türkiye'ye girmek isterse başına büyük felâketler geleceğini ihtar ederek son bir ültimatom verdi.

Harzem-Şah'ın bütün bunlara kulak asmak niyetinde olmadığı anlaşıldığından, Sultan Alâeddin, ordusu ile Doğu Ana-

dolu'ya geldi. 10 ağustos 1230'da Erzincan yakınlarında Yassıçeşme'de Türkiye ve Türkistan orduları karşılaştı. Bir çeşit Ankara Muharebesi olan bu büyük meydan muharebesinde Harzem-Şah, kesin şekilde bozuldu. Moğollar karşısında birçok zafer kazanmış olan bu ordunun bu kadar bozulmasına Sultan Alâeddin de hayret etti.

Bu korkunç mağlûbiyet üzerine Malazgirt'ten Ahlat'a çekilen Harzem-Şah, Anadolu'da tutunmasına imkân olmadığını anlayıp Âzerbaycan'a çekildi.

Sultan Alâeddin Erzurum'da

Bundan sonra Sultan Alâeddin, Harzem-Şah ile müttefikan kendisine baş kaldıran Erzurum meliki amcasının oğlu Rükneddin Cihan-Şah'ı esir aldı. Erzurum'a başka bir vali tâyin etti. Bu suretle bazı tarihlerde Rükneddin Cihan-Şah ile babası Mugiyseddin Tuğrul-Şah için kullanılan "Erzurum Selçukluları" adıyla tanınan dal, nihayete erdi.

Bundan sonra Celâleddin Harzem-Şah, bir dereceye kadar siyasi basiretsizliğini anladı. Türkiye've, Mısır'a ve Halife'ye müracaat etti, acele yardım istedi. Fakat kendisine itimat kalmadığından, bu yardım yapılmadı. Moğollar, son Harzem-Şah'ı kolayca alt ettiler ve İran'ı aldılar. Key-Kubâd'ın en büyük korkusu gerçekleşti: Moğollar'la komşu oldu. Gürcistan'da fütuhatta bulunan Sultan Alâeddin, Moğollar'a karşı parlak bir diplomasi yürütüyordu. Celâleddin Harzem-Şah gibi kendilerini senelerce uğraştıran çok büyük bir askeri yenmiş olması, Türk Hakanı'nı, Moğollar'ın gözünde çekinilmesi icap eden bir şahsiyet yapmıştı. Türkiye'nin büyük zenginliği ve sonsuz kaynakları, Moğollar'ı da Sultan Alâeddin ile dost geçinmek yolunu tutmaya mecbur etti.

Türkiye ve Mısır Karşı Karşıya

Türkiye Hakanlığı o derecede güç kazanmış ve refah seviyesine erişmişti ki, Mısır Eyyûbî imparatorluğunu telâşa düşürdü. Halep Eyyûbi krallığının bile Kahire'ye değil, Konya'ya tâbi olması, bu telâşı son derece artırmıştı. Zira bütün tarih gösteriyordu ki, Mısır'da bulunan kuvvetin behemehal Suriye'yi elde bulundurması ve Asya'yı tutması icap etmektedir; aksi takdirde büyük devlet olarak devamın imkânı kalmaz.

1234'te Mısır Eyyûbi imparatoru Sultan Kâmil, yanına 16 Eyyûbî melikini (kıralını) aldı; Anadolu'nun Toroslar ve Fırat'ın doğusunda kalan parçasını Türkiye'den koparmak üze-

re Sultan Alâeddin'in üzerine yürüdü. Fakat 100.000 kişiyle bu muazzam istilâ teşebbüsünü karşılıyan Türkiye Hakanı, Eyyûbîler ile müttefiklerini üstüste yendi. Eyyûbîler, kesin şekilde Anadolu'dan atıldı. Güneydoğu Anadolu'nun Konya'ya bağlılığı, münakaşa edilemez bir şekilde teeyyüt etti. Bu suretle bu seferin sebeplerinden olan Ahlat'ı geri alma işi başarılamadı. Van Gölü'nün kuzeybatı sahilindeki bu mühim şehir Türkiye'de kaldı ve Türkiye, Van Gölü'ne erişmiş oldu.

Sultan Alâeddin'in Ölümü ve Şahsiyeti

Bundan sonra Suriye'yi fethe çıkacağı sanılan Sultan Alâüddin, ordusunu Kayseri'de topladı. Kayseri dışında Meşhed Ovası'nda Şeker Bayramı'nın 3. günü verdiği ziyafette zehirlendi; 45 yaşında öldü.

Türkiye birliğini kesin şekilde kuran Sultan Alâeddin, devrinin en büyük hükümdarı idi. Halife tarafından Türkiye hükümdarının "Sultânu'l-Â'zam = En Büyük İmparator" unvanı resmen tanınmış ve İslâm hükümdarlarının en büyüğü olduğu tasdik edilmişti. Moğol tehlikesinin arifesinde Sultan Alâeddin dehasında bir hükümdarın ölümü, Türkiye için felâket olmuştur. Çünkü halefi olan oğlu, onun yerini doldurmaktan tamamen uzak kalmıştır.

Sultan Alâeddin, âlim ve şairdi. İlim ve sanat adamlarına karşı pek cömert davranmıştır. Heykel ve resim de dahil olmak üzere, güzel sanatları çok himaye etti. Şöhretini duyduğu bir ilim adamını en uzak ülkelerden Konya'ya davet eder, bizzat görüşürdü. Bahâeddin Veled ile oğlu Celâleddin Rûmî'ye büyük hürmet göstermişti. Kışın Kayseri'de, yazın Antalya ve Alâiye'de oturmayı severdi. Adalet işlerini dikkatle takip eder, en küçük haksızlığı tamir edinceye kadar arkasını bırakmazdı. Ordu ve donanmaya çok itina eder, askere pek iyi bakardı. Zamanında Türkiye'nin savunma bütçesi 100 milyon altını geçiyordu. Dâhice bir ticaret ve iktisat siyaseti takip ederek, Türkiye'yi cihanın en zengin ve müreffeh ülkesi haline koymuştu. Altın, gümüş ve değerli taşların Türkiye'ye ithali, gümrükten muaftı. Ticaret eşyası, devletin himayesi ve sigortası altındaydı; her türlü tecavüzden masundu. Korsan ve eşkıya tecavüzüne uğrıyan ticaret malını Hazine, derhal sahibine tazmin ederdi. Dünyanın en muhteşem kervansarayları ile ticaret yolları emniyet ve rahatlık altına alınmıştı. Şeker, dokuma, silâh fabrikalarının yanında pek muazzam nafia eserleri yapılmış, Türk şehirleri, hattâ kasaba ve köyleri, mamure haline getirilmişti. Köylü, tahta

sabanı *terketmişti; madenî saban kullanıyordu.*

Çağdaş Avrupalılar, o devir Türkiye'sinin zenginlik ve refahını efsanevi bir şekilde tahayyül ediyorlardı. O devir Avrupa vesikalarının Türkiye'den bahseden satırları, hayret ve ibret hislerine kapılmadan okunamaz.

Anadolu Türkü, Sultan Alâeddin'i "Uluğ Key-Kubâd" diye anmıştır. *Emsalsiz bir saadet devrinin hükümdarı olan* Sultan Key-Kubâd, çeşitli meziyetleri ve büyük bir devleti idarede gösterdiği deha ile, Türkler'in hâfızasında ölümsüz kalmıştır. Osmanoğulları'nda Kanunî ve çağı neyse, Selçuklu Türkiyesi'nde de Alâeddin Key-Kubâd ve çağı, o olmuştur.

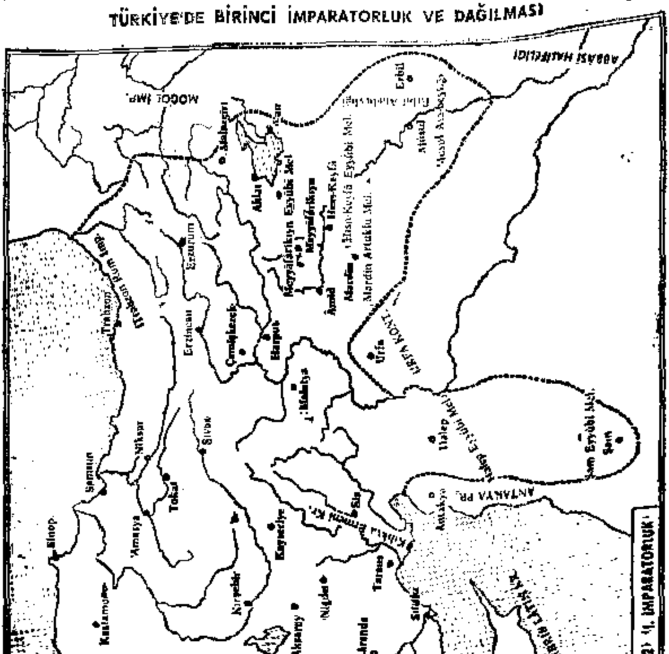
7. II. SULTAN GIYASEDDİN KEY-HUSREV (1237-1246) VE KÖSEDAĞI BOZGUNU (3 Temmuz 1243)

II. Key-Husrev'in İlk Yılları (1237-1243)

Türkiye tahtına çıkan ilk zayıf şahsiyet, Alâeddin Key-Kubâd gibi çok büyük bir babanın oğlu olan II. Gıyâseddin *Key-Husrev'dir. Annesi Mâh-Perî Hatun'*dur. Tahta geçtiği zaman ancak 13,5 yaşında idi. Şahsiyetinin zayıflığını, biraz da bu kadar genç hükümdar olmasında aramak doğrudur. 30 mayıs 1237'de babasının ölümü ile tahta geçti. 9 yıl saltanattan sonra 22,5 yaşında öldü.

II. Key-Husrev, dünyanın en parlak devletine vâris oldu. Trabzon imparatorluğu, Kilikya kırallığı, Eyyûbî ve Artuklu melikleri, Türkiye'ye tâbi bulunuyorlar, bütün komşuları, Türkiye'nin üstünlüğünü kabul ediyorlardı. Dünyanın en güclü ordu ve donanması Türkiye'nin elindeydi. Türkiye, cihanın en zengin ve mürelfeh ülkesiydi. Gürcistan kırallığı gibi, İznik'teki asıl Bizans imparatorluğu, Türkiye'ye yarı tâbi bir halde olup, artık Anadolu'da bir karış toprağı geri almayı düşünmüyordu; bütün gayesi, İstanbul'u Latinler'den istirdat edebilmekten ibaretti.

Diyarbakır, Eyyûbîler'e aitti ve Türkiye'ye tâbi idi. 1240 sonlarında veya 1241 başlarında Âmid şehri, Türkiye'ye geçti ve doğrudan doğruya Konya'ya bağlandı. Mübârizeddin İsa Bey, sü-başı tâyin edildi. Bu, II. Key-Husrev devrinin başlıca muvaffakıyetidir. Bunun üzerine Suriye Eyyûbî Melikliği de Türkiye'ye tâbi oldu ve Şam'da II. Key-Husrev adına hutbe okundu. Türkiye, şevketinin zirvesine erişmişti ki, inhitat başladı. 1241-1242 yıllarında Suriye'nin Türkiye'ye tâbi olması, Selçuklu sultanlığına büyük bir prestij kazandırmıştı ki, Orta Anadolu'da çıkan büyük Babaî isyanı, devletin bünyesini sarstı ve Moğollar'a karşı müstakbel mukavemetini azalttı.

'43 SELÇUKLU ÇAĞINDA TÜRKİYE İMPARATORLUĞU '1242' 'I. İMPARATORLUK'

Harzem-Şahlar ile Eyyûbiler'i kesin **şekilde** mağlûp eden **bir** Türkiye'den, Moğollar son haddine **kadar çekiniyorlardı. Onun için Doğu** Anadolu'ya girmeleri, **çok mahcubane bir şekilde olmuş,** fakat Kösedağı bozgunundan **sonra** inisyatifi

ellerine almışlardır. İran'daki Moğol ordularının başkumandanlığına Cormagon Noyan'ın yerine Baycu Noyan tâyin edilmişti. Kafkasya'da Gürcü ve Ermeni kuvvetlerini de beraberine alan Baycu, büyük bir Moğol-Türk ordusunun başında, Anadolu kapılarında fırsat gözlüyordu. Babai isyan veya ihtilâli ile yeni Türkiye hükümdarının çocuk yaşta bulunması ve zayıf bir şahsiyet olması, ona aradığı fırsatı verdi. Türkiye'nin gerçek askerî kudretini tartmak üzere 1242 kışında Erzurum'u muhasara etti ve bu büyük Türk şehrini alarak yağmaladı. Bu haberin şüyuu üzerinedir ki Suriye, Türkiye'yi metbu tanımaktan vazgeçti.

Tehlike çanlarının çalması üzerine 19 yaşındaki II. Key-Husrev, 80.000 kişilik ordusu ile Sıvas'a geldi.

Kösedağı Felâketi (3 temmuz 1243)

Sıvas'ın 80 km. kadar doğusunda Kösedağı mevkiinde, iki büyük ordu arasında yaklaşma oldu. Tecrübeli Türk kumandanları, Moğol ordusunun şecaati ve ölmeden muharebe meydanından çekilen her Moğol askerinin cezasının ölüm olduğunu bildikleri için, dağ geçitlerini tutup, düşman taarruzunun beklenmesini, I. ve II. Kılıç-Arslanlar'ın çok kullandıkları *bir tâbiyenin tatbikını* istediler. Genç Sultan, etrafındaki saray dalkavuklarının teşvikiyle bu plânı kabul etmedi ve derhal taarruz emrini verdi. Fakat daha Türk ordusunun öncüsü bozulur bozulmaz hayatında muharebe görmemiş olan II. Key-Husrev, ordusunun mağlûp olduğunu sanıp düşman eline geçmemek için, ordugâhı terkedip Tokat yoluyla Konya'ya kaçtı. Sultan'ın bu akıl almaz hareketi üzerine dehşet içinde kalan dünyanın birinci ordusu, tek silâh kullanmadan, dağınık birlikler halinde, çadırlarını ve mühimmatını bırakıp dağıldı. Sabahleyin Moğollar, binlerce Türk çadırını önlerinde görünce, Türkler'in dağ geçitlerine saklanıp pusu kurduklarını sandılar; bir öncü mağlûbiyetiyle koca ordunun muharebe meydanını düşmana bıraktığını akılları kesmedi.

Birkaç gün Moğollar, Türk taarruzunu ıstırap ve helecanla beklediler. Hiçbir ses çıkmayınca Türk çadırlarına girdiler ve Selçuklu ordu hazinesini, atlarını, mühimmatını, cepanesini bir arada görüp ele geçirince, vaziyeti anladılar. Türkler'in korkudan veya başka bir sebepten acele kaçtığına karar verdiler.

40.000 kişilik Moğol ordusu karşısında 80.000 kişilik Türk *ordusunun böyle yüz kızartıcı bir* şekilde dağılması ve Anadolu'yu düşman istilâsına açık bırakması, Anadolu Türk ta-

rihinin felâketli ve acıklı sayfalarından birini teşkil eder. Âkıbeti de çok vahim olmuş, Türkiye, tedricen Moğol tahakkümüne düşmüştür. Halbuki Moğollar'ı hiç olmazsa Toroslar'da durdurmak ve Türkiye'ye sokmamak, mümkündü ve Türk Hakanlığı'nın askerî ve malî gücü bunu temine müsaitti.

Bundan sonra Moğollar, sırasıyla, Türkiye'nin en büyük şehirlerinden olan Sıvas'ı, Kayseri'yi ve Erzincan'ı alıp feci şekilde yağma ettiler.

Kösedağı bozgunundan sonra Türkiye veziri (başbakanı) Mühezzibeddin Ali, Konya'ya gitmemiş, Amasya'da kalmıştı. Bu devlet adamının zekâsı, Türkiye'yi bir müddet için daha büyük bir felâketten kurtardı. Mühezzibeddin Ali, Baycu Noyan'la müzakereye girişti. Kösedağı'nda Türkler'in ancak 3.000 ölü verdiklerini, devletin 100.000 kişilik ordusunun ayakta olduğunu, bu ordunun dünyanın en iyi teçhiz edilmiş kuvveti bulunduğunu, Kösedağı'nın kumandanlar arasındaki rekabetten mütehassıl tesadüfi bir hâdise olduğunu, Türkiye halkının Selçukoğulları'ndan başka kimseye itaat ve inkıyat etmesine imkân ve ihtimal bulunmadığını, Türkiye devlet bütçesinin ve mali kaynaklarının en uzun harblere mütehammil bir azamette olduğunu Baycu Noyan'a söyledi ve onu ikna etti. Birçok hediyelerle Moğollar'ı kandırdı ve daha fazla ilerlemenin kendileri için helâke sebebiyet vereceği hususunda sözlerle düşmanı korkuttu.

Kösedağı'ndan sonra Türkiye, bir arazi kaybına uğramadı. Moğollar çekilip gittiler. Fakat gene geleceklerdi. Bizans, bu bozgundan istifade etmeyi bile düşünmedi. Bilâkis, Türkiye'nin İstanbul'daki Latin İmparatorluğu ile müzakerelerinden endişeye kapılarak, Konya ile 1211 muahedesini yenilemeye can attı.

Gıyâseddin Key-Husrev, genç yaşta vahşi hayvan ısırmasından öldü. Kösedağı, Moğollar'a yol göstermesi bakımından bir dönüm noktası olmakla beraber, 1276'ya kadar daha 33 yıl Türkiye, saadet ve refah içinde yaşadı. Fakat Selçukoğulları'nın büyük sultanlarının arkası kesildiği ve devlet iç kargaşalıklara düştüğü için, gittikçe zayıfladı. Bu müddet içinde Moğollar, cihanı fethettiler ve nihayet sıra Türkiye'ye geldi. II. Key-Husrev ve halefleri zamanında, Türkiye'nin imarı devam etti. Ticari ve iktisadi inkişaf ilerledi

BIBLIYOGRAFYA: Osman Turan'ın *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki şu mühim makaleleri: *Kılıç-Arslan II.*, c. VI, s. 688-703; *Key-Husrev I.*, s. 613-20; *Kılıç-Arslan III.*, s. 703; *Key-Kâvûs I.*, s. 631-42; *Key-Kubâd I.*, s. 646-61; *Key-Husrev II.*, s. 620-29 (yukarıdaki bahisler, bu makaleler esas alınıp yazılmıştır). — O. Turan'ın makalelerinde bibli-

yografya verilmiştir; şu eserlerin okunması, faydalıdır: İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. XI-XII; İbni Bîbî, *Selçuk-Nâme*, Farsça metin T.T.K. tarafından neşredilmiştir; Ankara, 1956; Nesewî, *Sîretu's-Sultân Celâlu'd-Din Mengü-Berti*, Paris, 1891 (Fransızca ve Türkçe tercemeleri vardır); İbrahim Hakkı Konyalı, *Alanya*, İstanbul, 1946; Halil Edhem (Eldem), *Kaysarîye Şehri*, İstanbul, 1916 (Târih-ı Osmânî Encümeni nş.); J. H. Löytved, *Konia*, Berlin, 1907; Aksarâyî, *Musâmeretu'l-Akhbâr*, Farsça metin: O. Turan nş., T.T.K., Ankara, 1944; F. Chalandon, *Jean II. Comnène et Manuel I. Comnène*, Paris, 1912; M. F. Köprülü, *Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları*, T.T.K., Ankara, 1943.

III. ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

I. DÂNİŞMENDLİLER (1095-1175)

DÂNİŞMENDLİ Türk kırallığı, Anadolu Selçukluları'na tâbi olarak takriben 1095'ten 1175 haziranına kadar tahminen 80 yıl sürmüş, yani Türkiye devletinin bir parçasını teşkil eylemiştir. Devletin esas sahası Sıvas, Tokat, Amasya çevresi idi. 1127-1142 arasında 15 yıl çok genişlemiş, Ankara, Çankırı, Kastamonu, Çorum, Yozgat çevrelerine hâkim olmuştur. 1127'den 1175 haziranına kadar 48 yıl Malatya, 1127'den 1173'e kadar 46 yıl da Kayseri, Dânişmendoğulları'nın olmuştur. Dânişmendoğulları, I. Sultan Mes'ud'dan sonra yani II. Kılıç-Arslan zamanında, tamamen Konya'ya bağlanmışlardır.

Devletin başkentleri: Niksar (1095?-1127 = 32?), Malatya (1127-1135 = 8), Kayseri (1135-1142 = 7) ve Sıvas (1142-XII.1171=32) idi. Şu halde başlangıçta Niksar, sonlarda Sıvas, Dânişmendoğulları'nın merkezi olmuştur.

Devletin kurucusu Emîr Gazi Dânişmend Taylı Bey'in adı bazı kaynaklarda "Mehmed", bazılarında "Ahmed" şeklinde geçmektedir. Dânişmend Bey, Anadolu'nun fethine katılan ve Türkiye'nin kurulmasında rol oynıyan büyük kumandanlardan biri olmakla beraber, devleti, esas itibariyle Süleyman-Şah'ın gazabına uğrayıp Anadolu'dan kovulan Artuk (Artık) Bey'in fethettiği Yeşilırmak çevresinde kurulmuştur. Anadolu Fâtihi ve Türkiye devletinin kurucusu Kutalmışoğlu Sultan Süleyman-Şah, Dânişmend Gazi'nin kızkardeşinin oğludur. Bu yüzden Artuk Bey'in fütuhatına vâris olmasının kolaylaştığı muhakkaktır.

Dânişmend Gazi'nin yerine önce "Emîr=Prens", sonra "Melik=Kıral" sanıyla oğlu Gazi Bey geçmiştir. Gazi Bey'den sonra devlet, iki kola ayrılmıştır: Gazi Bey'in büyük oğlu Melik Mehmed, Kayseri - Sıvas'ta, küçük oğlu Melik Aynuddevle ise Malatya'da saltanat sürmüşlerdir.

Melik Aynuddevle, I. Kılıç-Arslan'ın oğlu Melik Tuğrul-

Arslan'ın kızı ile evliydi. Bu Selçuklu prensesi, 1152 haziranında oğlunun namına saltanat naibesi olmuştur. Oğlu, Melik Alâeddin Zu'l-Karneyn'dir. Ondan sonra, Melik Alâeddin'in 3 oğlu Malatya'da tahta çıkmışlardır. Artukoğlu Fahreddin Kara-Arslan'ın kızı, sırasıyla bu 3 kardeş ile evlenmiştir. 1175 haziranında Selçuklular, bu dala son vermişler, dalın son hükümdarı Melik Efrîdûn, bu tarihte 18 yaşında ölmüştür.

Esas dalda ise Melik Mehmed'in yerine kardeşi Melik Nizâmeddin Yağı-Basan geçmiş, bu zat, I. Sultan Mes'ud'a damat olmuştur. 1150'de Yağı-Basan, 1164 eylülünde Melik İsmail'le evlenen bu Türkiye imparatorluk prensesi, 1171 kasımında öldürülmüştür. Yağı-Basan'ın yerine Melik İbrahim'den olma torunu Melik Şemseddin İsmail, sonra Melik Mehmed'in oğlu Melik İmâdeddin Nâsıreddin Zunnûn geçmiştir. Zunnûn da Sultan Mes'ud'un damadı olup, bir de II. Kılıç-Arslan'dan dul kalan Saltuklu prensesi ile evlenmiştir. Zunnûn, 1171 aralığından 1173'e kadar yalnız Kayseri'de hüküm sürmüş, Sivas'ı kaybetmiştir.

Melik Yağı-Basan'ın kızlarından biri Sultan Mes'ud'un oğlu Melik Şehenşâh ile, diğeri de Artukoğlu Fahreddin Kara-Arslan'la evlenmiştir. Yağı-Basan'ın 4 oğlu vardı.

I. DÂNİŞMENDOĞULLARI (1095?-VI.1175=80?)

1. **Emir Mehmed (Ahmed) Gazi Dânişmend Taylı** (1095?-1104 = 9?)
2. **Emir** (sonra: Melik) **Gazi** (1104-1134 yazı = 30)
3. **Melik Mehmed** (1134 yazı - 1142 = 8)
4. **Melik Nizâmeddin Yağı-Basan** (1142-VIII.1164 = 22)
5. **Melik Şemseddin İsmail** (VIII.1164-XII.1171 = 7, 4)
6. **Melik İmâdeddin (Nâsıreddin) Zu'n-Nûn** (XII.1171-1174 = 3) (ölümü: 1178?)

Malatya Şubesi (1135-VI.1175 = 40):

1. **Melik Aynuddevle** (1135-VI.1152 = 17)
2. **Melik Alâeddin Zu'l-Karneyn** (VI.1152 - X.1162 = 10, 4)
3. **Melik Nâsıreddin Mehmed** (X.1162-1170 = 8)
4. **Melik Fahreddin Kasım** (1170-VI.1171 = 1)
5. **Melik Efrîdûn** (VI.1171-VI-1175 = 5, 0)

2. SALTUKOĞULLARI (1080-1201)

Saltuk (Saltık)oğulları veya Saldukıyler Türk kırallığı, 1080-1201 arasında 121 yıl devam etmiş, Anadolu Selçukluları'na tâbi olmuş, bu tâbiiyet II. Kılıç-Arslan'la son derece sıkılaşmıştır. Devletin merkezi Erzurum olup, Erzurum, Kars, Çoruh, Gümüşhane, Rize çevrelerini içine alıyordu; fakat bu,

en geniş şeklidir; ilk zamanlardaki bu sınırlar, sonraları muhafaza edilememiştir. Devletin kurucusu Ebulkasım Bey, Anadolu'nun fethine Süleyman-Şah'ın maiyetinde katılan büyük kumandanlardandır. Saltuk Bey adlı birinin oğlu olduğu tahmin edilebilir. Yerine oğlu Melik Ali, sonra bunun oğlu Melik İzzeddin Saltuk, sonra bunun oğlu Nâsıreddin Mehmed, sonra bunun oğlu Melik-Şah tahta geçmiştir 1201'de bu devlet tamamen Konya'ya bağlanmıştır. Melik Mehmed'in kızkardeşi olan prenses, önce II. Kılıç-Arslan'la evlenmiş (fakat nikâh "sûri" kalmış, yani zifaf olmamıştır) (1159), sonra Dânişmendoğlu Zunnûn ile (1159), sonra da Halep meliki İsmail Zengî ile (1178?) izdivaç yapmıştır.

2. SALTUKOĞULLARI (1080-1201 = 121)

1. Emir Ebulkasım (1080-1100? = 20?)
2. Melik Ali (1100?-1145 = 45?)
3. Melik İzzeddin Saltuk (1145-1174 = 29)
4. Melik Nâsıreddin Mehmed (1174-1185? = 11?)
5. Melik Melik-Şah (1185?-1201 = 16?)

3. MENGÜCOĞULLARI (1071-1252)

Mengücoğulları veya Mengücekler Türk krallığı, Malazgirt Zaferi sıralarında yani 1071'e doğru başlamış, 1252'ye kadar 181 yıl devam etmiştir. Devlet, Anadolu Selçukluları'na tâbi olup, II. Kılıç-Arslan devrinde bu tâbiiyet çok sıkılaşmıştır. Başkent Erzincan idi, bazan Kemah'a götürülmüştür. Devletin bir de Divriği şubesi olmuştur. En geniş zamanında Mengücoğulları, Erzincan, Gümüşhane, Giresun, Divriği, Kuzey Tunceli çevrelerine hâkim olmuşlardır. Devletin kurucusu Mengücük (veya Mengücek) Gazi, Süleyman-Şah'ın maiyetinde Anadolu'nun fethine katılan büyük Türk kumandanlarındandır. Yerine oğlu Melik İshak geçmiştir. Melik İshak'tan sonra devlet iki şubeye ayrılmıştır. Asıl şube Erzincan-Kemah dalıdır Melik İshak'ın oğlu I. Davud, sonra onun oğlu Behrâm-Şah, sonra onun oğlu II. Davud bu suretle Erzincan'da saltanat sürmüşlerdir. Bunlardan 63 yıl tahtta kalan Behrâm-Şah meşhur olup, Türk asıllı büyük Farsça mesnevî şairi Nizâmî-i Gencevî tarafından öğülüp ebedileştirilmiştir.

Behrâm-Şah'ın oğullarından Selçuk-Şah, Kemah'ta ve diğer oğlu Muzaffereddin Mehmed de Şebinkarahisarı'nda hüküm sürmüşlerdir. Behrâm-Şah'ın kızlarından biri (Turan-Melik Hatun), hanedanın Divriği dalından Ahmed-Şah'la, Selçuk Hatun ise Sultan İzzeddin Key-Kâvûs ile evlenmiş, diğer

bir kızı da Erzurum Selçuklu meliki Tuğrul-Şah'a varmıştır. Muzaffereddin Mehmed'in kızı ile de II. Key-Husrev evlenmiştir. Muzaffereddin Mehmed'in oğulları İzzeddin Siyâvuş, Fahreddin Süleyman, Nâsîreddin Behrâm-Şah Beyler, Selçuklu hizmetine girmişlerdir.

Divriği dalının kurucusu, Melik İshak'ın diğer oğlu I. Süleyman olup, yerine Şehenşah, sonra bunun oğlu II. Süleyman ve bunun oğlu Ahmed-Şah, nihayet sonuncunun oğlu Melik Salih geçmiştir.

3. MENGÜCOĞULLARI (1071-1252 = 181)

1. **Emir Mengücük Gazi** (1071-? = ?)
2. **Melik İshak** (?-1242? = ?)
3. **Melik I. Davud** (1142?-1162? = 20?)
4. **Melik Fahreddin Behrâm-Şah** (1162-1225 = 63)
5. **Melik Alâeddin II. Davud-Şah** (1225-1228 = 3)

Divriği Şubesi (1142?-1252? = 110?):

1. **Melik I. Süleyman** (1142?-? = ?)
2. **Melik Seyfeddin Ebu'l-Muzaffer Şehenşah** (?-? = ?)
3. **Melik II. Süleyman** (?-? = ?)
4. **Melik Hüsâmeddin Ebu'l-Muzaffer Ahmed-Şah** (?-? = ?)
5. **Melikü'l-Müeyyed Salih** (?-1252 = ?)

4. HISN-KEYFÂ ARTUKLULARI (SÖKMENÎLER) (1098-1231)

Anadolu'nun fethine katılıp Yeşilırmak vâdisini fethettikten sonra başkumandan Süleyman-Şah tarafından Sultan Melik-Şah'a şikâyet edilip Anadolu'dan alınan ve fethettiği yerler Süleyman-Şah'ın dayısı Dânişmend Gazi'ye verilen Gazi Artuk (Artık) Bey, Anadolu'da 1098'den 1407'ye kadar 309 yıl devam eden bir hanedanın kurucusu olmuştur. Bu hanedan, 3 dal halinde devam etmiştir. Bunlar küçük Hısn-Keyfâ, Mardin ve Harput krallıklarıdır. Hısn-Keyfâ şubesine kurucusu Sokman (Sökmen) Bey'e izafeten "Sökmenîler". Mardin şubesine de kurucusu Sokman Bey'in kardeşi İlgazi'ye izafeten "İl-Gaazîler" denmektedir (her ikisi de Artuk Bey'in oğludur). Harput şubesi ise, Sökmenîler'den ayrılmıştır.

Artuk Bey, Osmanoğulları gibi Oğuzlar'ın Kayı boyu beylerinden olup, Eksük (bugünkü söyleyişimizle: Eksik) Bey'in oğludur. Anadolu'dan çıkarıldıktan sonra 1086-1091 arasında 5 yıl Selçuklular'ın Kudüs (Filistin) umumi valisi olmuş, Ummân'ı fethedip Büyük Türk Hakanlığı'na katmış, Alp-Arslan'ın oğlu ve Süleyman-Şah'ın rakibi Tutuş'un maiyetine gi-

rip Anadolu Fâtihi'nin acılı ölümünde başlıca âmil olmuştur. Türkiye tarihinin mühim ve kudretli şahsiyetlerinden, deha sahibi bir askerdir.

Artuklu hükümdarları "Melik=Kıral" sanını takınmışlar, 1182'ye kadar Büyük Selçuklular'a ve bazan Anadolu Selçukluları'na yani Türkiye'ye, sonra Eyyûbîler'e (Kahire), az sonra tekrar Türkiye'ye (Konya), 1250'de Memlûkler'e (Kahire), 1260'ta İlhanlılar'a (İran Moğolları), sonra gene Memlûkler'e, Timurlular'a, Karakoyunlular'a tâbi olmuşlar, hiçbir zaman tamamen bağımsız bulunmamışlardır.

Artuk Bey, 1183'te Âmid'i (Diyarbekir) alıp kendine merkez yapmış, 1094'te de Sürûc'u almıştı. 1108 başında Mardin, 1117'de Halep, Artukoğulları tarafından alınmıştır. O zamanlar mühim bir şehir olan Meyyâfârikıyn de (bugünkü Silvan, Diyarbakır'a bağlı) 1121-1185 arasında 64 yıl Artukoğulları'nda kalmıştır.

Artukoğulları'nın Hısn-Keyfâ (bugünkü Hasankeyf, Mardin'e bağlı nahiye) şubesinin kurucusu, Artuk Bey'in 5 oğlundan Sokman Bey'dir. Bu şube 1098'de kurulmuş, 1231'e kadar 133 yıl sürmüştür. Sokman Bey, önce 1091'de babasının yerine Selçuklular'ın (Büyük Türk Hakanlığı'nın) Kudüs (Filistin) umumi valisi olmuş, 1098'e kadar 7 yıl bu makamda kalmıştır. Sonra o zamanlar mühim bir şehir olan Hısn-Keyfâ'da bir beylik kurmuştur. Yerine oğulları İbrahim ve Davud, Davud'un oğlu Kara-Arslan, onun oğlu Mehmed Bey, onun oğulları II. Sokman (Sökmen) ve Mahmud, Mahmud'un oğlu Mevdûd geçmiştir. 1183'ten itibaren başkent, Hısn-Keyfâ'dan Âmid'e (bugünkü Diyarbakır) nakledilmiştir. 1231'de Eyyûbîler, bu şubeyi ortadan kaldırmışlar, sonuncu ve 8. Sökmenî meliki Mevdûd, 1260'a doğru Hamâ'da ölmüştür.

Artuk Bey'in diğer bir oğlundan olan Yâkutî ve Ali Bey'ler'i, Türk kumandanlarından olmak üzere tanıyoruz. Artuk Bey'in başka bir oğlu da Bedrüddevle Abdülcebbar Bey'dir. Bunun oğlu Bedrüddevle Süleyman Bey, 1121-1123 arasında Halep emîri olmuş, 1124'te ölmüştür. Yerine amcası Behrâm Bey'in oğlu Nûruddevle Gazi Belek Bey geçmiştir.

Belek Bey, Türkiye tarihinin mühim şahsiyetlerinden olup, büyükbabası Artuk Bey'in askerî dehasını tevarüs etmiştir. 1113'te I. Kılıç-Arslan'la Emîr İl-Arslan'dan dul kalan Ayşe Hatun'la evlenip I. Kılıç-Arslan'ın oğlu Tuğrul-Arslan'ın atabeyi olmuş, 12 şubat 1124'te amcası İlgazi Bey'den dul kalan Suriye Selçuklu meliki Rıdvân'ın kızı Ferhunde Hatun'la da evlenmiştir. 1121'de Harput, 1123'te ilâveten Halep emîri olmuş, 6 mayıs 1124'teki şehadetine kadar Büyük Türk Ha-

kanlığı'na tâbi olarak buralarda hüküm sürmüştür. Halep'te gömülüdür. 8 nisan 1123'te Kudüs kıralı II. Baudouin'i Turuş meydan muharebesinde yenip esir edince "Gazi" unvanını almıştır.

Belek Bey'in Hayatı ve Şahsiyeti

Belek Bey, Türk ordusunun *Antakya*'yı *Haçlılar*'dan geri almak için yaptığı başarısız büyük sefere katıldı. Haçlılar, 1094'ten beri Belek'in vali olarak bulunduğu Surûc'u (Urfa'ya bağlı) bile aldılar. Urfa Haçlı Kontluğu ile harblerden sonra *1112'de Harput ve Dersim'i (bugünkü Elâzığ ve Tunceli çevresi)* ele geçirdi. 1120'de Bizans'ın Trabzon dukasını büyük bir bozguna uğratarak esir aldı. 1122'de Urfa kontu Jocelin de Courtenay'nin ordusunu imha ederek kendisini esir eyledi ve adı bütün Avrupa'da ve İslâm âleminde meşhur oldu. Böylece Haçlılar'ın en önemli bir uzvu ortadan kaldırılmış oluyordu. Belek'in yarattığı tehlikeyi kavramakta gecikmiyen Haçlılar'ın en büyük başı Kudüs kıralı II. Baudouin, Türk prensinin üzerine yürüdü. Meydana gelen Turuş muharebesinde büyük Haçlı ordusu tamamen imha edildi, geri kalanlar, kıral ve en büyük asılzadeler başta olmak üzere esir alındı. XII. asrın mühim zaferlerinden sayılan bu vuruşma, Belek'in adını ölümsüz kılmıştır.

Büyük Türk Hakanlığı'nın Haçlılar'a karşı başkumandanı olan Belek, Güneydoğu Anadolu ve Suriye'yi Haçlılar'dan temizleme hareketine girişti. Artukoğulları hanedanı da onu baş olarak tanıyordu. 5 mayıs 1124'te Maraş kontu Geoffroy'nın idaresindeki Haçlı ordusunu, başkumandanlarıyla birlikte Menbic meydan muharebesinde imha etti. Suriye sahilinde Türkler'in elinde kalmış tek liman olan Sûr kalesinin Haçlılar'ın eline düşmek üzere olduğunu haber alıp kurtarmak üzere yetişen Belek, Sûr önüne geldiği gün, bir düşman oku ile şehit düştü. Sûr kalesi kumandanı İsa Bey, oku eliyle büyük askerin vücudundan çıkardığı zaman: "Bu ok, bütün Müslümanlar'a vurulmuş bir darbedir" demişti. Şehit başkumandan, *Halep'e nakledilip gömüldü.*

Belek, hayatını Türk topraklarını istilâ eden düşmanlarla vuruşarak geçirmiş ve pek mühim muvaffakıyetler kazanmıştır. Beklenmedik bir anda şehit olması, Türk tarihinin *bahtsızlıklarından sayılabilir. İdare adamı olarak* da iyi davranmış, Hıristiyan tebaasının bile minnetini kazanmıştır. Eğer yaşasaydı, Haçlılar'a karşı savaşlarına ve başarılarına devam edeceği muhakkaktı.

4. ARTUKOĞULLARI'NIN SÖKMENİ ŞUBESİ (1098-1231 = 133)

1. **Emîr Muinuddevle I. Sokman (Sökmen) Bey** (1098-1105=7)
2. **Emîr İbrahim Bey** (1105-1109 başları = 4)
3. **Melik Rükneddin Davud** (1109 başları - 1144 sonları = 35 küsur)
4. **Melik Fahreddin Kara-Arslan** (1144 sonları-1174 = 30)
5. **Melik Nûreddin Mehmed** (1174-1185 = 11)
6. **Melik Kutbeddin II. Sokman (Sökmen)** (1185-1200 = 15)
7. **Melikü's-Sâlih Nâsıreddin Mahmud** (1200-1222 = 22)
8. **Melikü'l-Mes'ud Rükneddin Mevdûd** (1222-1231 = 9)

5. MARDİN ARTUKLULARI (İL-GAAZİLER) (1104-1407)

Artukoğulları'nın 1104'ten 1407'ye yani Osmanlılar'ın Fetret Devri'ne kadar devam eden Mardin şubesinin kurucusu İlgazi Bey, Artuk Bey'in 5 oğlundan biridir (galiba en küçüğü). 1101'de Bağdad şahnesi yani Büyük Türk Hakanlığı'nın Abbâsî Halifesi'ne nezaret eden salâhiyetli memuru olmuş, 1104'te Mardin emîri oluncaya kadar Bağdad'da kalmıştır. 1122'de Suriye Selçuklu meliki Rıdvân'ın kızı Ferhunde Hatun'la nikâhlanmışsa da, bu evlenme "sûrî" kalmış, yani zifaf olmamış, bu prensesi sonra İlgazi'nin yeğeni Belek Bey almıştır.

İlgazi Bey'in yerine oğullarından Timurtaş Bey geçmiştir. Diğer oğlu Şemsuddevle Süleyman Bey, 1 kasım 1122'den 1124'e kadar 2 yıl Meyyâfârikıyn emîri olmuştur. Diğer bir oğlu da Mahmud Bey'dir. Kızı Yümnâ Hatun, Âmid emîri İl-Aldı Sâduddevle Bey'le evlenmiştir. İl-Aldı'nın oğlu Cemâleddin Şemsulmülûk Mahmud Bey de dayısının kızı olan Timurtaş Bey'in kızı Safiyye Hatun'la 1148'de evlenmişse de, bu prenses ertesi yıl ölmüştür. Emîr Mahmud, 32 yıldır Âmid emîri olan babasının yerine 1142'de geçmiş, 1183'e kadar 41 yıl saltanat sürmüştür. 1151'de Mardin Artukluları'na tâbi olmuştur.

Timurtaş Bey'in yerine oğlu Necmeddin Alpı, sonra onun oğlu II. İlgazi geçmiştir. 1176'da Meyyâfârikıyn kaybedilmiştir. II. İlgazi, 1164 aralığında Artukoğlu Kara-Arslan'ın kızı ile evlenmiştir. Yerine oğulları Yavlak (Yürük)-Arslan'la Artuk-Arslan geçmiştir. Yavlak-Arslan çocuk olduğu için, ilk yıllarında Nizâmeddin Alp-Kuş, naip olmuştur. Sonra Artuk-Arslan'ın oğlu I. Gazi, sonra onun oğlu Fahreddin Kara-Arslan, sonra onun oğulları I. Davud'la II. Gazi, II. Gazi'nin oğulları Ali Alpı ile Salih Şemseddin, bu sonuncunun oğlu I. Ah-

med, onun oğlu Salih Mahmud, I. Ahmed'in kardeşi II. Davud, onun oğulları Mecdeddin İsa ile II. Ahmed, saltanat sürmüşlerdir. *II. Davud'un kızkardeşi, Moğollar'ın (Sutay hanedanı)* Âmid emiri (1339-1350) İbrahim-Şah'la evlenmiştir. II. Ahmed'in saltanatına Kara-Koyunlular son vermişler, bu sonuncu Artukoğlu (ki Artuk Bey'in 11. batından torunudur) *2* yıl sonra *1409*'da *Musul'da* ölmüştür.

5. ARTUKOĞULLARI'NIN İL-GAAZÎ ŞUBESİ (1104-1407 = 303)

1. **Emîr Necmeddin I. İlgazi** (1104-1.XI.1122 = 18)
2. **Melik Hüsâmeddin Timurtaş** (1.XI.1122-1152 = 30)
3. **Melik Necmeddin Alpı** (1152-1176 = 24)
4. ***Melik Kutbeddin II. İlgazi*** (*1176-1184 = 8*)
5. **Melik Kutbeddin II. İlgazi** (1184-1201 = 17)
6. **Melikü'l-Mansûr Nâsıreddin Artuk-Arslan** (1201-1239 = 38)
7. **Melikü's-Saîd Necmeddin I. Gazi** (1239-1260 = 21)
8. **Melikü'l-Muzaffer Fahreddin Kara-Arslan** (1260-1292 = 32)
9. **Melik Şemseddin I. Davud** (1292-1294 = 2)
10. **Melikü'l-Mansûr Necmeddin II. Gazi** (1294-1312 = 18)
11. **Melikü'l-Âdil İmâdeddin Ali Alpı** (1312 = 2 hafta)
12. **Melikü's-Sâlih Şemseddin** (1312-1363 = 51)
13. **Melikü'l-Mansûr I. Ahmed** (*1363-1367 = 4*)
14. **Melikü's-Sâlih Mahmud** (1367)
15. **Melikü'l-Muzaffer II. Davud** (1367-1376 = 9)
16. **Melikü'z-Zâhir Mecdeddin İsa** (1376-1406 = 30)
17. **Melikü's-Sâlih Şihâbeddin II. Ahmed** (1406 sonları - 1407=1)

6. HARPUT ARTUKLULARI (1185-1233)

1185-1233 arasında 48 yıl devam eden bu dal, Harput'u merkez edinmiştir. Dalın kurucusu I. Ebu-Bekr, Sökmenîler'den Fahreddin Kara-Arslan'ın oğlu ve Nûreddin Mehmed'in kardeşidir. Kızkardeşi de, İlgaazîler'den II. İlgaazi ile 1164 aralığında evlenmiştir. I. Ebu-Bekr'in yerine oğulları II. Ebu-Bekr ile Nizameddin İbrahim, Harput (o zamanki telâffuz: Khartbert) meliki olmuşlardır. Sonra II. Ebu-Bekr'in oğlu İzzeddin Ahmed tahta geçmiş, onu 1233'te Sultan Alâeddin Key-Kubâd ortadan kaldırıp, ülkesini doğrudan doğruya Konya'ya bağlamıştır. Bu sonuncu Harput melikinin kardeşi Hızır Bey'le bunun oğlu Ebulfazl Nûreddin Artuk-Şah'ın isimleri malûmumuzdur. Harput Artukluları, diğer şubeler kadar tarihî bir rol oynamış değillerdir. Ancak hâkim oldukları yarım asır zarfında çevrenin Türk'leşmesindeki hizmetleri kayda değer.

6. ARTUKOĞULLARI'NIN SÖKMENİ ŞUBESİ'NİN HARPUT DALI (1185-1233=48)

1. **Melik İmâdeddin I. Ebu-Bekr** (1185-1203 = 18)
2. **Melik Nizâmeddin II. Ebu-Bekr** (1203-1223 = 20)
3. **Melik Nizâmeddin İbrahim** (1223-1230? = 7?)
4. **Melik İzzeddin Ahmed** (1230?-1233 = 3?)

7. MEYYÂFÂRİKIYN EYYÛBÎLERİ (1200-1259)

Eyyûbî Hanedanı'nın 2 dalı da Anadolu'da saltanat sürmüştür. Bunlar küçük Meyyâfârikıyn ve Hısn-Keyfâ kırallıklarıdır. Meyyâfârikıyn dalı 1200-1259 arasında 59 yıl devam etmiş, Mısır Eyyûbîleri'ne, Türkiye'ye; Moğollar'a, Memlûkler'e tâbi olmuş, hiçbir zaman tam bağımsız yaşamamıştır.

Eyyûbiler'den ilk Meyyâfârikıyn meliki olan Necmeddin Eyyûb, Salâhaddin Eyyûbî'nin kardeşi ve Mısır Büyük Sultanı I. Âdil'in 10 oğlundan biridir. Yerine kardeşi Muzaffereddin Musa geçmiştir ki sonradan Şam (1229-1237) ve Baalbek (1230-1237) meliki olmuştur; 1210'dan önce Urfa valisi idi; 27 ağustos 1237'de 56 yaşında ölmüştür. Gürcü prensesi Tamtam Hatun'la evli idi (bu prensesi 14 mayıs 1230'da Celâleddin Harzem-Şah esir almıştır). 3. Meyyâfârikıyn meliki, diğer ikisinin kardeşi Şihâbeddin Gazi'dir ve yerine oğlu Nâsıreddin Muhammed geçmiştir. 1259 nisanında bu şubeye Moğollar tarafından son verilmiştir.

7. EYYÛBÎLER'İN MEYYÂFÂRİKIYN ŞUBESİ (1200-IV.1259 = 59)

1. **Melikü'l-Evhad Necmeddin Eyyûb** (1200-1210 = 10)
2. **Melikü'l-Eşref Ebu'l-Feth Muzaffereddin Musa** (1210-1220=10)
3. **Melikü'l-Muzaffer Şihâbeddin Gazi** (1220-1230 = 10)
4. **Melikü'l-Kâmil Nâsıreddin Muhammed** (1230-IV.1259 = 29)

8. HISN-KEYFÂ EYYÛBÎLERİ (1232-1524)

Eyyûbiler'den ilk Hısn-Keyfâ meliki olan Necmeddin Eyyûb, I. Âdil'in 10 oğlunun büyüğü olan Mısır Büyük Sultanı Kâmil'in 3 oğlunun büyüğüdür. 26 ocak 1207'de doğmuş, 1249' da 42 yaşında ölmüştür. 1232-1237'de Hısn-Keyfâ Meliki, 1240' ta birkaç ay ve 1245-1249'da tekrar 4 yıl Şam Meliki olmuş, 1240-1249 arasında 9 yıl da Kahire'de Büyük Sultan bulunmuştur. Zevcesi Şecerüddür, 1250'de oğluna naibe olmakla meşhurdur. Necmeddin Eyyûb'un yerine oğlu Turan-Şah 1237-1250'de Hısn-Keyfâ meliki olmakla beraber çocuk olduğu için bu ülkeyi naiplerle idare etmiş, 1249-1250 arasında babasının

yerine Kahire'de Büyük Sultan ve ilâveten Şam Meliki olmuş ve öldürülmüştür. Bu daldan Hısn-Keyfâ Melikleri yürümüş, sırasıyla oğlu Abdullah, bunun oğlu I. Ebu-Bekr, bunun oğlu Muhammed, bunun oğlu Gazi, bunun oğulları II. Ebu-Bekr ile I. Süleyman, bunun büyük oğlu I. Ahmed, bunun oğlu I. Halil, bunun oğulları Nâsır ve II. Ahmed, I. Ahmed'in oğlu Emir Muhammed'in oğlu Halef, I. Ahmed'in kardeşi II. Halil, oğlu *II. Süleyman, tekrar II. Halil, diğer oğlu Hüseyin, tekrar* II. Süleyman tahta geçmişlerdir. I. Süleyman'ın kızkardeşi, Mardin Artuklu meliki İsa ile evlenmiştir.

Hısn-Keyfâ Melikliği, Türkiye'ye, az sonra Mısır'a (Eyyûbi Sultanlığı'na), 1250'den başlıyarak Memlûkler'e, İlhanlılar'a ve tekrar Memlûkler'e, Timurlular'a, Kara-Koyunlular'a, Ak-Koyunlular'a, Safevîler'e, bu aralarda Memlûkler'e, nihayet 1515'te Türkiye'ye yani Osmanlı İmparatorluğu'na tâbi olmuştur. Yavuz'la Kanunî, Salâhaddin Eyyûbî'nin hâtırasına hürmeten bu sonuncu Eyyûbî şubesini ortadan kaldırmamışlardır. Sonuncu melik'in ölümü ile ülke, Türkiye'ye geçmiştir. Bir ara 1260'ta İlhanlılar, 1461'de de Ak-Koyunlular, bu melikliği ortadan kaldırmışlarsa da, az sonra tekrar diriltmişlerdir.

8. EYYÛBÎLER'İN HISN-KEYFÂ ŞUBESİ (1232-1524 = 292)

1. **Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb** (1232-1237 = 5)
2. **Melikü'l-Mu'azzam Turan-Şah** (1237-1250 = 13)
3. **Melikü'l-Muwahhid Takıyyeddîn Abdullah** (1250-1260 = 10)
4. **Melikü'l-Kâmil I. Ebu-Bekr** (1260-)
5. **Melikü'l-Âdil Mucireddin Muhammed**
6. ***Melikü'l-Âdil Şihâbeddin Gazi***
7. **Melikü's-Sâlih II. Ebu-Bekr** (-1378)
8. **Melikü'l-Âdil Fahreddin (İzzeddin) I. Süleyman** (1378-)
9. **Melikü'l-Eşref Şerefeddin I. Ahmed** (-1433)
10. **Melikü's-Sâlih (Kâmil) Salâhaddin I. Halil** (1433-1452) (*)
11. **Melikü'n-Nâsır** (1452)
12. **Melikü'l-Kâmil II. Ahmed** (1452-)
13. **Melikü'l-Âdil Halef** (-1461)
14. **Melik II. Halil** (1461-)
15. **Melik II. Süleyman**

14a. **Melik II. Halil**

16. **Melik Hüseyin**

15a. **Melik II. Süleyman** (-1524)

(*) Türkçe'de divan sahibi gibidir.

9. BİTLİS ATA-BEYLERİ (DİLMAÇOĞULLARI) (1084-1102)

Dılmaç (Dilmaç/Dimlaç)oğlu Mehmed Bey, Anadolu'nun fethine katılan kumandanlardandır. "Bitlis Ata-Beyleri" denen hanedanı kurmuş, bu prenslik 1084 yıllarından 1192'ye kadar 108 sene Bitlis'te hüküm sürmüştür. Ekseriya Âmid (Diyarbakır)'de saltanat süren hanedana tâbi olan bu prenslik, 1100 yıllarında Siirt'i ve Erzen'i de ele geçirmiştir. Dilmaçoğulları'na, Ahlat Emîrleri halef olmuştur.

Mehmed Bey'den sonra oğlu Yel-Tigin Bey, onun oğlu Togan-Arslan Bey, onun 3 oğlu Kurtı, Yâkut-Arslan ve Devlet-Şah Beyler tahta çıkmışlardır. Devlet-Şah Bey'in oğlu olan emir ile hanedan son bulmuştur. Devlet-Şah'ın kızkardeşi Âmid'in diktatör-veziri Nisân-Oğlu Ebulkasım Ali ile 1162'de, kızı da Artukoğlu Kara-Arslan'ın oğlu Nâsıreddin'le evlenmiştir.

9. DİLMAÇOĞULLARI (1084?-1192 = 108?)

1. **Emîr Dılmaçoğlu Mehmed Bey** (1084?-1090? = 6?)
2. **Emîr Hüsâmuddevle Yel-Tigin Bey** (1090?-1100? = 10?)
3. **Emîr Şemsuddevle Togan-Arslan Bey** (1100?-1134 = 34?)
4. **Emîr Hüsâmuddevle Kurtı Bey** (1134-1144 = 10)
5. **Emîr Şemsüddin Yâkut-Arslan Bey** (1144-1145 = 1)
6. **Emîr Fahreddin Devlet-Şah Bey** (1145-1180? = 35?)
7. **Emîr...** (1180?-1192 = 12?)

10. AHLAT ATA-BEYLERİ (ERMEN-ŞAHLAR) (1100-1207)

Başkenti Ahlat olmak üzere 1100-1207 arasında 107 yıl sürmüş olan bu küçük Türk krallığı, Anadolu Selçukluları'na, Büyük Selçuklular'a yani Büyük Türk Hakanlığı'na tâbi olmuştur. Devletin kurucusu I. Sokman (veya Sökmen), Kutbeddin İsmail Türkî adlı bir Türk kumandanının mânevi oğludur. Yerine 2 oğlu İbrahim Şâh-Ermen'le Ahmed Şâh-Ermen, sonra İbrahim'in mânevi oğlu II. Sokman, bunun mânevi oğlu Bek-Timur Ermen-Şah, İbrahim'in diğer mânevi oğlu Ak-Sunkur Ermen-Şah, II. Sokman'ın diğer mânevi oğlu Kutlug Ermen-Şah, Bek-Timur'un mânevi oğlu Mehmed Ermen-Şah, II. Sokman'ın diğer mânevi oğlu Balaban Ermen-Şah geçmiş, 1207'de devlet Eyyûbiler tarafından ilhak olunmuştur. Görüldüğü gibi bu hanedan, tipik bir Türk memlûk hanedanıdır. Kölelikten yetişme kumandanlar, hükümdar tarafından mânevi evlât yapılıp halef olmuşlardır. Bu hüküm-

darların adlarının sonuna "Ermen-Şah" veya "Şâh-i Ermen/Şâh-Ermen" gelmektedir.

10. ERMEN-ŞAHLAR (1100-1207 = 107)

1. I. Sokmânu'l-Kutbî (1100-1112 = 12)
2. Zahireddin İbrahim Ermen-Şah (1112-1127 = 15)
3. Ahmed Ermen-Şah (1127-1128 = 1)
4. Nûruddin II. Sokman Ermen-Şah (1128-1183 = 55)
5. Seyfeddin Bekr-Timur Ermen-Şah (1183-1193 = 10)
6. Bedreddin Ak-Sunkur Hezâr-Dînârî Ermen-Şah (1193-1198=5)
7. Şucâeddin Kutluğ Ermen-Şah (1198 =1 hafta)
8. Melikü'l-Mansûr Mehmed Ermen-Şah (1198-1206 = 8)
9. İzzeddin Balaban Ermen-Şah (1206-1207 = 1)

11. DİYARBEKİR ATA-BEYLERİ (İNALOĞULLARI) (1095-1183)

"İnaloğulları" denen Diyarbekir Türk Ata-Beyleri'nin kurucusu Emir Sadr Bey olup, ondan sonra kardeşi İnal Bey, sonra bunun oğlu İbrahim Bey, sonra oğlu İl-Aldı Bey, sonra oğlu Mahmud Bey tahta çıkmışlar, 1183'te devlet Eyyûbîler'e geçmiştir. Esasen önce Selçuklular'a, sonra Zengiler'e, sonra Eyyûbiler'e tâbi olmuşlardır. Bu suretle prenslik, 1095 yıllarından 1183'e kadar takriben 88 sene devam eylemiştir. 1151'de de Mardin Artukluları'na tâbi bulunmuşlardır. İl-Aldı Bey, Artukoğlu İlgazi'nin kızı Yümnâ Hatun'la, oğlu Mahmud Bey de Hüsâmeddin Timurtaş'ın kızı Safiyye Hatun'la evlenmiştir.

İnaloğulları, 1140 yıllarından yıkılış tarihleri olan 1183'e kadar takriben 43 yıl, Nîsânoğulları denen diktatör-vezirlerin yani başbakanlarının vesâyetinde bulunmuşlardır. Nîsânoğulları'ndan 3 diktatör-vezir çıkmıştır: Nîsânoğlu Müeyyedüddin, bunun oğlu Ebulkasım Ali ve bunun oğlu Bahâeddin Mes'ud. Ebulkasım Ali, Dılmaçoğlu Devlet-Şah'ın kızkardeşi ile 1162'de evlenmiştir. Bu suretle Bitlis ve Diyarbekir sarayları arasında bir yakınlaşma olmuştur. Ebulkasım Ali'nin kardeşi Emîr İzzüddevle Ebû-Nasr da devletin hayatında mühim rol oynamıştır.

11. İNALOĞULLARI (1095?-1183 = 88?)

1. Emîr Sadr Bey (1095?-1096? = 1?)
2. Emîr İnal Bey (1096?-1098? = 2?)
3. Emîr İbrahim Bey (1098?-1110 = 12?)
4. Emîr Sâduddevle İl-Aldı Bey (1110 başları - 1142 = 32)
5. Emîr Cemâleddin Şemsu'l-Mülûk Mahmud Bey (1142-1183 = 41)

11a. Nîsânoğulları (1140?-1183 = 43?):
1. Emîr Nîsânoğlu Müeyyedüddin (1140?-1156 = 16?)
2. Emîr Cemâlüddevle Kemâleddin Ebu'l-Kasım Ali (1156-1179 = 23)
3. Emîr Bahâeddin Mes'ud (1179-1183 = 4)

12. SUTAYLAR (1312-1350)

Başkent Âmid olmak üzere Diyarbekir bölgesinde 1312-1350 arasında 38 yıl Türk'leşmiş Moğol prensleri olan Sutaylar hüküm sürmüştür. 1343'te Musul da bu ailenin idaresine geçmiştir. Ailenin kurucusu olan Sutay Noyan, İlhanlılar'ın Diyarbekir umumi valisi idi. Oğlu Baruntay ile bunun oğlu İbrahim-Şah, İlhanlılar'a ve Celâyirliler'e tâbi olarak, babalarının valilik yaptığı ülkeye vâris olmuşlardır. İbrahim-Şah, Mardin Artuklu meliki Melikü's-Sâlih Şemseddin'in kızı ile evlenmiştir. Sutay Noyan'ın diğer 2 oğlu 1343'te öldürülen Hacı Togay ile Fulad da İlhanlı kumandanlarındandır. Hacı Togay'ın oğulları Pir-Muhammed ile Pîr (veya Şeyh)-Hasan da Anadolu tarihine karışmışlardır. Erzurum'un Hasankale kasabası, bu ikincisinin adını taşımakatdır. Diyarbekir, Sutaylar'dan sonra Türk'leşmiş Moğol Celâyirliler'e geçmiştir.

12. SUTAYLAR (1312-1350 = 38)

1. **Emîr Sutay Noyan** (1312-1332 = 20)
2. **Emîr Baruntay** (1332-1339 = 7)
3. **Emîr İbrahim-Şah** (1339-1350 = 11)

BİBLİYOGRAFYA: M. H. Yınanç, *Dânişmendliler, İslâm Ans.*, c. III, İstanbul, 1945, s. 468-79; F. Sümer, *Mengücükler, İslâm Ans.*, c. VII, İstanbul, 1957, s. 713-18; Ali Kemâlî (Aksüt), *Erzincan*, İstanbul, 1932; J. H. Mordtmann, *Die Dynastie der Danischmende, ZDMG*, XXX, Leipzig; M. Th. Houtsma, *La Dynastie des Benu Mengucek, Keleti Szemle*, Budapeşte, 1904, c. V; M. F. Köprülü, *Artukoğulları, İslâm Ans.*, c. I, İstanbul, 1941, s. 617-25; Claude Cahen, *Le Diyâr Bakr au Temps des Premiers Urtuqides, Journal Asiatique*, Paris, 1935, 219-76; Kâtib Ferdî, *Mârdin Mülûk-i Artukıyye Târîhı*, İstanbul, 1913, Ali Emîrî neşri; İsmail Galib Edhem, *Meskûkât-i Türkmâniye*, İstanbul, 1894 (Fransızca'sı da vardır); S. Lane Poole, *Coins of the Urtuqî Türkmâns*, Londra, 1876; M. H. Yınanç, *Belek, İslâm Ans.*, c. II, İstanbul, 468-73; Max van Berchem ve J. Strzygowsky, *Amida*, Heidelberg, 1910; M. H. Yınanç, *Diyarbekir, İslâm Ans.*, III, s. 601-26; İbnü'l-Azrak, *Târihu Mayyâfârikıyn* (yazma).

IV. ANADOLU'DA HAÇLI DEVLETLERİ

1. KÜÇÜK-ERMENİSTAN (KİLİKYA) ERMENİ KIRALLIĞI (1080-1375)

Kilikya Ermeni Prensleri

HAÇLI Seferleri, Anadolu'da, Suriye'de, Lübnan'da, Filistin'de, Kıbrıs'ta, Yunanistan'da, İstanbul'da bir sürü devletlerin kurulmasına yol açmıştır. Anadolu topraklarında kurulan Haçlı devletleri — bir-iki ehemmiyetsiz senyörlük dışında — Küçük-Ermenistan veya Kilikya Ermeni Kırallığı ile Antakya Prensliği ve Urfa Kontluğu'dur. Bunların en mühimmi, Kilikya kırallığıdır. Gerçi bu devlet Avrupa'dan gelen Latinler tarafından değil, Anadolulu Ermeniler tarafından kurulmuştur. Fakat kuruluşunu I. Haçlı Seferi'ne borçlu olduğu gibi, Latinler'den aldığı yardımlarla idame-i hayat edebilmiş, hattâ bazan Latin kırallarını tahta geçirmeye mecbur olmuştur.

Doğu Anadolu'daki Ermeni devletçiklerinden, eserimizin I. kitabında bahsedilmişti. Bunların sonuncuları, Malazgirt zaferinden sonra ortadan kalkmıştır. Kilikya'da eskiden beri birtakım Ermeni derebeyleri vardı. Fakat Bizans çağında burada bir Ermeni devleti teşekkül edememiştir. Çukurova'nın dağlar ve sularla çevrilmiş vaziyeti dolayısiyle, Ermeni derebeyleri Malazgirt'ten sonra da Türkler'e vergi vererek burada yaşamaya devam ettiler.

Devletin I. hanedanını teşkil eden "Rubên Hanedanı"nın kurucusu I. Rubên, Bartzerberd Senyörü idi. Oğlu I. Konstantin, "Ermenistan Baronu" sanını takındı. Bunun oğlu I. Thoros ise "Ermenistan Prensi" oldu. Türkler'e vergi verirken, I. Haçlı Seferi'nden sonra Bizans'a tâbi oldu. Ermeni devleti, 1226'ya kadar Bizans'a tâbi bulunmuştur. I. Thoros'un kızkardeşi, Haçlılar'ın Urfa kontu I. Jocelin de Courtenay ile evlendi. Bu yakınlaşmalara rağmen, diğer Haçlı devletleri Kudüs kırallığını metbu tanırken, Ermeniler, Bizans'a tâbi ol-

dular. I. Thoros'un yerine kardeşi I. Levon geçti ve bir Kudüs prensesi ile evlendi. Bu Prens, 1138'den 1142'ye kadar 14 yıl Bizans'ta esir olarak yaşadı ve öldü. Yerine oğlu II. Thoros, sonra onun oğlu II. Rubên, sonra II. Thoros'un kardeşi I. Mlêh, prens oldular. Prens Mlêh'in öldürülmesi üzerine tahta kardeşi olup İstanbul'da ölmüş bulunan ve 1129-1139 arasında veliahtlık makamını işgal eden Prens Rubên'in oğlu III. Rubên geçti. 1187'de rahip olup tahttan çekilen bu Prens, Toron-Montréal ailesinden Isabelle'le evlenmişti. Kızı Alix, önce Sasun Ermeni baronu Hethum, sonra Trablus kontu IV. Raymond ile evlenmiştir. III. Rubên'i kardeşi "Büyük" diye ünlü II. Levon takip etti. Bu hükümdardır ki ilk defa olarak 1199'da "thagovor=kıral" sanını takınmaya cesaret etti. Bu suretle Kilikya devleti kuruluşundan 119 yıl sonra 6 ocak 1199'da kırallık olmuştur. Kırallık devri de 1375'e kadar 176 yıldır. 13 nisan 1375'te bu 295 yıllık devlet tarihe karışmıştır.

Kilikya devleti, derebeyliğe dayanan bir teşekküldü. Ermeni derebeyilerinin en ünlüleri Dânişmendliler'e kadar 1095-1103 arasında 8 yıl Malatya Prensi olan Gabriel'dir. Bunun kızı Morfia, Kudüs kıralı II. Baudouin ile evlenip kıraliçe olmuştur. Thomas adlı başka bir Ermeni derebeyi de 1094-1098 arasında Urfa Prensi olmuş, sonra Urfa, Haçlılar'a geçmiştir. 1072-1110 arasında 38 yıl Lambron (Nimrun) prensi olan Oşin de zikredilebilir. Vasil adlı başka bir asılzade de 1107-1112 arasında 5 yıl Keysun prensi olmuş, oğlu Vasil Tgha da 1112-1113 arasında bu makamı işgal eylemiştir. Kardeşi Bagrat da ünlü Ermeni derebeyilerindendir.

Kilikya Ermeni Kıralları

II. Levon, 1189'da Antakya prensesi Isabelle'le, 1210'da da Lusignan prensesi Sybille ile evlenmiştir. Yerine kızı Zabel (Isabelle'in Ermenice'si) kıraliçe olmuş, 1222'de Antakya prensi Philippe, sonra 1226'da Ermeni beylerinden Hethum ile evlenmiştir. Kızkardeşi Stephanie de Kudüs kıralı Jean de Brienne'le izdivaç yapmıştır. 1226'da 146 yıllık Rubên Hanedanı'nın yerine iktidara 1341'e kadar 115 sene devam edecek olan Hethum Hanedanı geçmiştir. Hanedanın kurucusu I. Hethum, kıraliçe Zabel'in zevci olup, 1265'te ölen Lambron baronu Konstantin'in oğlu ve Mareşal Smpat'ın kardeşidir. Hethum, 1269'da rahip olup tahttan çekilmiştir. 1247'de Kilikya Kırallığı, Türkiye Hakanlığı'nın tâbii olmaktan çıkmış, Moğollar'ın ve sonra İlhanlılar'ın tâbii olmuştur. Hattâ Mareşal Smpat, 1248'de Moğol Büyük Kağanı'nı ziyarete Karakurum'a

gitmiştir. Hethum'un yerine oğlu III. Levon geçmiştir. Bu kıral, 1266'da Memlûk Türkleri'ne esir olmuştur. Kardeşi Prens Thomas da aynı tarihte Memlûkler tarafından öldürülmüştür. Mısır-Suriye Türk-Memlûk Sultanlığı, Moğol İlhanlılar'ın amansız düşmanı olduğu için, İlhanlılar'a tâbi Ermeni kırallarına da bu şekilde davranmıştır. III. Levon'un 5 kızkardeşinden Prenses Sybille, 1254'te Antakya prensi VI. Bohémond'la, Prenses Maria, Lusignan hanedanından Guy'le, Prenses Femia da Sayda kontu Julien'le evlenmiştir.

III. Levon'un yerine 3 oğlu II. Hethum, III. Thoros, I. Sembat sırayla kıral olmuşlardır. II. Hethum, 1295'te metbuu Gazan İlhan'ı ziyaret etmiş, 1301'de rahip olup tahttan çekilmiş, 1307'de İlhan'ın emriyle öldürülmüştür. III. Thoros, Lusignan hanedanından Marguerite ile, I. Sembat da Ibelin hanedanından Isabelle'le evlenmişlerdir.

Sonra tahta III. Thoros'un oğulları II. Konstantin'le IV. Levon geçmiş, bu sonuncusu gene İlhan'ın emriyle öldürülmüş, Lusignan hanedanından kardeş çocukları olduğu Agnès'le evlenmiş, yerine III. Levon'un kıral olan 4. oğlu Oşin geçmiştir. Oşin, önce Kıbrıs prensesi Isabelle'le, sonra Tarente prensesi Jeanne-Irène'le evlenmiş, yerine oğlu V. Levon tahta çıkmıştır. Bu kıral, 1329'a kadar 9 sene Korikos Kontu'nun niyabetinde saltanat sürmüş, onun öldürülmesinden sonra serbes kalmış, Aragon-Sicilya prensesi ve sabık Kıbrıs kıraliçesi Constance'la evlenmiştir.

V. Levon'un vârissiz ölümü üzerine Fransız Lusignan Hanedanı 2 defada (1341-1344 + 1373-1375) 5 sene, Ermeni tahtını işgal etmiştir. Şöyle ki: V. Levon'un halası Zabel, Lusignan'lardan 1307'de İlhan'ın emriyle öldürülen Amaury ile evlenmişti. Bu evlenmeden doğan Guy, V. Levon'un yerine geçti. Guy'un kızkardeşi Agnès de IV. Levon'la evlenip Ermeni kıraliçesi olmuştu. Sonra Ermeni asillerinden III. Konstantin'le IV. Konstantin, seçilerek kıral oldular. Bunlar devletin IV. ve V. Hanedanları'nı teşkil ederler. V. Konstantin'in öldürülmesi üzerine tekrar Lusignan'lardan VI. Levon tahta çıktı. VI. Levon, I. Guy'un kardeşi olup 1341-1342'de Ermeni kırallık naibi bulunmuş Prens Jean'ın oğlu idi. 1375'te Memlûkler'e esir düştü; 1382'ye kadar 7 yıl Kahire'de esir yaşadı; sonra Paris'e gidip orada 1393'te öldü.

Ermeni Kırallığı, İlhanlılar'dan sonra Mısır-Suriye Türk-Memlûk imparatorluğunu metbu tanıdı. Memlûkler'den Halep (Kuzey Suriye) umumi valisi Emîr Seyfeddin Beydemir Hârzemî, 1360'ta Adana ile Tarsus'u fethetti. Böylece bu iki mühim şehir, Türkler'in eline geçmiş oldu. 1360'tan sonra Er-

meniler'in elinde yalnız başkent Sis (Kozan) ve Anazarba ile civarından ibaret küçük bir toprak kalmıştı. Son Ermeni kıralı esir edilip buraları da 13 nisan 1375'te yani Osmanoğulları'ndan I. Sultan Murad zamanında Memlûkler tarafından fethedildi. Bu suretle Çukurova'nın Türkler'ce fethi tamamlandı ve XIV. asır sonlarında burada kurulan Ramazanoğulları Türk Prensliği zamanında ülke, bol Türkmen göçleriyle tamamen Türk'leşti.

Kilikya Ermeni Devleti, Türkiye'ye, Bizans'a, tekrar Türkiye'ye, Moğollar'a ve İlhanlılar'a, nihayet Memlûkler'e tâbi olmuş, hiçbir zaman tam bağımsız yaşamamıştır. Buna rağmen Bizans gibi büyük bir devletin yanında, Trabzon imparatorluğu ile beraber, Türkiye'nin birliği içinde bir çıban başı teşkil etmiştir.

Devlet, bazan Kilikya'nın bir köşesinde hüküm sürmüş, bazan Kilikya'dan da taşarak genişlemiştir. 1132'de Adana ile Tarsus'u alarak sahile inmiş, 1139'da buralarını Bizans'a vermiş, tekrar Çukurova'nın kuzeyindeki dağlara çekilmiş, 1151'de gene Tarsus'u almış, 1211-1216 arasında 5 yıl Ereğli ile Karaman'ı bile elinde tutmuştur. 1293'te bir müddet evvel Selçuklular'dan aldığı Maraş'ı, 1347'de Ayas'ı, 1360'ta Adana ile Tarsus'u, Memlûkler'e vermiştir. Daha 1266'da bir müddet için bütün devlet topraklarını işgal etmiş bulunan Memlûkler, bu suretle adım adım Çukurova'yı fethederek, Ermeni devletine son vermişlerdir.

13. KİLİKYA ERMENİ PRENS VE KIRALLARI (1080-13.IV.1375 = 295)

I. RUBEN HANEDANI (1080-VI.1226 = 146) (6.I.1199'dan itibaren kırallık):

1. **I. Rubên** (Senyör: 1080-1095 = 15)
2. **I. Konstantin** (Baron: 1095-1099 = 4)
3. **I. Thoros** (Prens: 1099-1129 = 30)
4. **I. Levon** (1129-1139 = 10)
5. **II. Thoros** (1139-1168 = 29)
6. **II. Rubên** (1168-1170 = 2)
7. **Mlêh** (1170-1175 = 5)
8. **III. Rubên** (1175-1187 = 12)
9. **II. Levon ("Büyük")** (1187-1199 = 12 prens + 1199-1219 = 20 kıral = 32)
10. **Zabel** (Kıraliçe: 1219-VI.1226 = 7)

II. HETHUM HANEDANI (VI.1226-1341 = 115):

11. **I. Hethum** (VI.1226-1269 = 43)
12. **III. Levon** (1269-1289 = 20)

13. II. Hethum (1289-1293 = 4 + 1299-1301 = 2 = 6)
14. III. Thoros (1293-1296 = 3)
15. Sembat (1296-1299 = 3)
16. II. Konstantin (1299)
17. IV. Levon (1301-1307 = 6)
18. Oşin (1307-1320 = 13)
19. V. Levon (1320-1341 = 21)

III. LUSİGNAN HANEDANI (Fransız) (1341-1344 = 3 + 1373-1375 = 2 = 5):

20. Guy (1341-1344 = 3)
23. VI. Levon (1373-1375 = 2)

IV. HANEDAN: **21. III. Konstantin** (1344-1363 = 19)

V. HANEDAN: **22. IV. Konstantin** (1363-1373 = 10)

2. ANTAKYA PRENSLİĞİ (1098-1268)

Haçlılar'ın Fransızlar'ın "Levant" dedikleri Doğu Akdeniz sahillerinde ve bu sahillere yakın çevrelerde kurdukları devletlerin Kudüs kırallığından sonra en mühimmi, Antakya prensliğidir (Kilikya kırallığını yerli bir devlet sayarsak). Bu prenslik, 3 haziran 1098'den 19 mayıs 1268'e kadar 169 yıl, 11 ay, 16 gün sürmüştür. Sonunda bu da Mısır-Suriye Türk-Memlûk imparatorluğu tarafından ortadan kaldırılmış, Doğu Akdeniz, Haçlılar'dan temizlenmiş, fakat bunun için Türkler, 2 âsır gayret sarfetmişlerdir. Antakya Prensliği, 1176'ya kadar Bizans'ı metbu tanımıştır.

Antakya, I. Haçlı Seferi sonunda Kudüs'ten evvel Türkler'den alınınca, buraya I. Bohémond prens olmuştur. Tarente hanedanından olan bu zat, 1100 temmuzundan 1103 mayısına kadar 2 yıl, 10 ay Dânişmendoğulları'nın elinde esir kalmış, 1108'de de Bizans'a yani metbuuna esir düşmüş, 1111'de İtalya'da ölmüştür. 1101-1103 ve 1104-1111 arasındaki 9 yıllık gaybubetinde yeğeni Tancrède, naiplik yapmıştır. Yerine de Tancrède geçmiştir. Onun ölümünden sonra, Tancrède'in yeğeni Salernolu Roger, prens olmuş, 1119'da öldürülünce, Tarente hanedanı son bulmuştur.

İkinci hanedan Boulogne (Bulonya) veya Ardenne hanedanı yani Kudüs'te saltanat süren Fransız hanedanıdır. Kudüs kıralı I. Baudouin'in oğlu II. Bohémond, 1130'da öldürülünceye kadar Antakya prensi olmuştur. 1126'ya kadar ilk 7 senesinde kendisine Kudüs kıralı II. Baudouin niyabet ve vesayet eylemiştir. 1126'da Kudüs prensesi Alix'le evlenmiştir. Yerine, oğlu olmadığı için kızı Prenses Constance geçmiştir. Prenses'e sırasıyla şu zatlar niyabet eylemişlerdir: Kudüs kıralı II. Baudouin (1130-1131 = 1), Kudüs kıralı I. Foulque

(1131-1136 = 5), Prenses'in ilk zevci Raymond de Poitiers (1136-1149 = 13), Kudüs kralı III. Baudouin (1149-1153 = 4), Prenses'in 2. zevci Renaud de Châtillon (1153-1160 = 7). Prenses, ancak son 3 senesinde niyabetsiz saltanat sürmüştür. — Prenses Constance, 1136'da, 1149'da Türkler tarafından öldürülen Raymond de Poitiers ile, 4 yıl sonra 1153'te de Renaud de Châtillon ile evlenmiştir. Raymond, Akitanya dukası IX. Guilaume'un küçük oğludur. Renaud, 1160'ta Türk atabeyi Nûreddin Zengî'ye esir düşmüş, 1177'ye kadar tam 17 sene Halep'te esir olarak yaşamış, nihayet 1187'de Salâhaddin Eyyûbî tarafından öldürülmüştür.

1163'ten 1268'e kadar 105 yıl saltanat süren III. Antakya Hanedanı, aynı zamanda Trablus'ta (Şam Trablusu) hüküm sürmüş, bu suretle Antakya Prensliği ile Trablus Kontluğu birleşmiştir. Bu sonuncu hanedan da Fransız'dır. Bu hanedana mensup 6 Prens-Kont şunlardır: III. Bohémond ki, 1162'de ve 1164'te 2 kere Türkler'e esir düşmüş, 1165'te metbuu İmparator'u ziyarete İstanbul'a gitmiştir. Zevcesi Prenses-Kontes Sybille'dir. III. Bohémond'un oğlu III. Raymond, 1152-1187'de Trablus Kontu idi. Bunun 2 oğlundan IV. Bohémond, babasının yerine geçmiştir. Diğer oğlu IV. Raymond ise, Kilikya Ermeni prensesi Alice'in 2. zevci ve 1187-1189'da Trablus Kontu olmuştur. IV. Bohémond'un oğlu Prens Philippe, Kilikya Ermenistan kraliçesi Zabel'le evlenip, 1222-1225'te Kilikya prince consort'u olmuştur. IV. Bohémond'un yerine, kardeşi IV. Raymond'un oğlu Raymond-Roubèn geçmiştir ki, annesi Ermeni prensesidir. Onu, oğlu V. Bohémond takip etmiştir. Bu Prens-Kont, İtalyan Segni hanedanından Lucie ile evlenmiştir. Oğulları "Güzel" diye tanınan VI. Bohémond, sonuncu Antakya Prensi olmuş, 1254'te Ermeni prensesi Sybille'le evlenmiştir. İlk saltanat yılında, annesinin niyabeti altında yaşamıştır. VI. Bohémond, 1268-1275 arasında yalnız Trablus Kontu olarak kalmış, yerine kardeşi VII. Bohémond geçmiş, 12 sene sonra o da ölünce, anneleri Kontes Lucie, 1287-1288 arasında 1 yıl kadar Trablus'ta saltanat sürmüş, 1288'de Memlûkler, Trablus'u da Haçlılar'dan almışlardır. Bu suretle Trablus Kontluğu, 1102-1288 arasında 186 yıl devam etmiş, bu müddet zarfında 2 Fransız, 1 İtalyan hanedandan 11 kont ve 1 kontes saltanat sürmüştür.

14. ANTAKYA PRENSLERİ

(3.VI.1098 - 19.V.1268 = 169, 11, 16)

I. TARENTE HANEDANI (1098-1119 = 21):

1. I. Bohémond (1098-1111 = 13)

2. **Tancrède** (1111-1112 = 1)
3. **Roger** (1112-1119 = 7)

II. BOULOGNE=ARDENNE HANEDANI (1119-1163=44):

4. **II. Bohémond** (1119-1130 = 11)
5. **Prenses Constance** (1130-1163 = 33)

III. TRABLUS HANEDANI (1163-1268 = 105):

6. **III. Bohémond** (1163-1201 = 38)
7. **IV. Bohémond** (1201-1216 = 15 + 1219-1233 = 14 = 29)
8. **Raymond-Roubèn** (1216-1219 = 3)
9. **V. Bohémond** (1233-1251 = 18)
10. **VI. Bohémond** (1251-1268 = 17)

3. URFA KONTLUĞU (1098-1146)

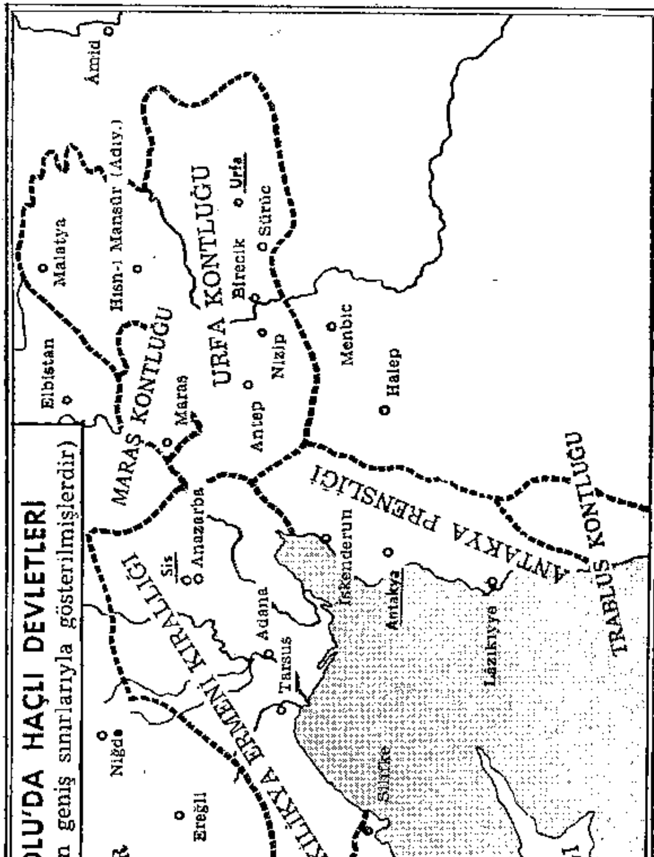
Urfa Kontluğu, 9 mart 1098'den 3 kasım 1146'ya kadar 48 sene, 7 ay, 25 gün devam eden bir Haçlı devletidir. Merkezi "Edessa" ve "Rohas" denen Araplar'ın "Ruhâ", Türkler'in "Urfa" dedikleri Güneydoğu Anadolu şehridir. Kontluk, bir ara Maraş, Hısn-ı Mansûr (Adıyaman), Malatya, Antep çevrelerini içine alacak derecede büyümüştür.

Bu Haçlı devletinde, her ikisi de Fransız olan 2 hanedan hüküm sürmüştür: Boulogne (Bulonya) veya Ardenne Hanedanı ile Courtenay Hanedanı. Her iki hanedandan ikişer kont, tahta çıkmıştır. İlk kont I. Baudouin, 1100'de kardeşi Godefroy de Bouillon'un yerine Kudüs kıralı olunca, kontluktan çekilmiş, yerine amcası Bourg Kontu'nun oğlu II. Baudouin geçmiştir.

I. Baudouin, Bulonya kontu II. Eustache ile Lorraine hanedanından Kontes Ida'nın büyük oğludur (Baudouin 1058' de, Godefroy 1061'de doğmuşlardır). Büyük-babası, Bourg Kontu idi. 18 yıl da Kudüs'te saltanat sürüp 1118'de 60 yaşında ölmüştür. 28 haziran 1113'te Türkler'e esir düşmüştür.

II. Baudouin, aynı zamanda Fransa'da Bourg Kontu idi. Malatya Ermeni prensesi Morfia ile 1105'e doğru evlenmiştir. 1104-1108 ve 1123-1124 arasında 5 yıl Türkler'in esiri olarak yaşamıştır. II. Baudouin'in nesli, Kudüs'te saltanat sürdüğü için, Urfa, Courtenay ailesine geçmiştir. II. Baudouin'in kızkardeşi, Ermenistan prensi I. Levon'la evlenmiştir.

İlk Courtenay Urfa kontu I. Jocelin de bir Ermeni prensesi ile evliydi. Bu zat da 1122 eylülünde Türkler'e esir düşmüştür. 1118-1119'da Galéran du Puiset, 1123'te Geoffroi le Moine, yerine niyabette bulunmuşlardır. Oğlu II. Jocelin, Kontes Béatrice'le evliydi. Urfa Kontluğu gittikçe Türkler tarafından daraltılmış, nihayet önce bu Haçlı devleti Türkler ta-

(5) ANADOLU'DA HAÇLI DEVLETLERİ
(Haçlı Devletleri, en geniş sınırlarıyla gösterilmişlerdir)

rafından ortadan kaldırılıp, Güneydoğu Anadolu'nun en büyük kısmı müstevlilerden temizlenmiştir. — Urfa'nın düşmesi, II. Haçlı Seferi'ne sebep olmuştur ki, bu seferde Haçlılar, Eskişehir meydan muharebesinde I. Sultan Mes'ud tarafından yok edilmişler, Urfa'yı da geri alamamışlardır.

15. URFA KONTLARI (9.III.1098-3.XI.1146 = 48, 7, 25)

I. BOULOGNE - ARDENNE HANEDANI (1098-1118 = 20):

1. **I. Baudouin** (1098-1100 = 2)
2. **II. Baudouin** (1100-1118 = 18)

II. COURTENAY HANEDANI (1118-1146 = 28):

3. **I. Jocelin** (1118-1131 = 13)
4. **II. Jocelin** (1131-1146 = 15)

BİBLİYOGRAFYA: Fr. Tournebize, *Histoire Politique et Religieuse de l'Arménie*, Paris, 1900; J. de Morgan, *Histoire du Peuple Arménien*, Paris, 1919; R. Grousset, *L'Empire du Levant*, Paris, ilk tabı: 1946; aynı müellif, *Histoire de l'Arménie*, Paris, 1950; aynı müellif, *Histoire des Croisades*, 3 c., Paris, ilk tabı: 1935-38; Cl. Cahen, *La Syrie du Nord à l'Epoque des Croisades*, Paris, 1940; Ducange, *Les Familles d'Outre-Mer*, Rey neşri, Paris, 1869; Académie des Inscriptions, *Recueil des Historiens des Croisades*, Paris, 1841-1906, 16 büyük cilt (Haçlı Seferleri kaynaklarının muhteşem külliyatı).

V. TÜRKİYE MOĞOL TAHAKKÜMÜ ALTINA DÜŞÜYOR

1. MOĞOLLAR VE CENGİZ HAN

Cengiz'e Kadar Moğollar

MOĞOLLAR, bilhassa kültür bakımından Türkler'in en yakın akrabası olan kavimdir. Bu sıfatla, Türkler'in yanında, Türk tarihinin birçok safhalarına iştirak etmişlerdir. Büyük Türk Hakanlığı'nda çok defa Moğollar da, Türkler gibi hâkim bir kavim sayılmıştır. Fakat kültür bakımından Türkler'den geri olmaları ve nüfusça Türkler'e erişememeleri, onları daima ikinci derecede bırakmış, bilhassa Açinaoğulları Sülâlesi Türk olduğu için, Moğollar, bir imparatorluk hanedanına sahip olamamışlardır. Ancak Kırgız Türkleri, Büyük Türk Hakanlığı'nı temsil eden Dokuz-Oğuz-On-Uygurlar'ı Türkler'in o çağa kadar ağırlık merkezi olan şimdiki Moğolistan'dan IX. asır ortalarında Doğu Türkistan'a sürünce, Büyük Türk Hakanlığı'nın tahakkümünden kurtulmuş ve kültür seviyesi bakımından kendilerinden üstün bulunmıyan Kırgızlar'la iyice kaynaşmışlardır. Daha sonraları Kırgızlar, batıya doğru çekilmişler, Moğolistan'da Türk nüfusu tehlikeli şekilde azalmış, göçebe Moğol kabileleri, nüfus bakımından, Türk kabilelerine üstünlük kazanmışlardır. Bu durum, Cengiz'i doğurmuştur. Bununla beraber bu ülkelerde Türk ve Moğol kabileleri o derecede karmakarışık ve içiçe yaşıyorlardı ki, tarihçiler, çok kere hangi kabilenin Türk, hangisinin Moğol olduğunda, daha açık bir söyleyişle, hangisinin Türkçe, hangisinin Moğolca konuştuğunda tereddüt etmişlerdir. Fakat bir defa daha tekrarlamak Cengiz'in doğuşunu kavramak bakımından faydalıdır ki, artık X. asırdan sonra Türkler, Türkistan'dadırlar. Hakanlıkları ve bütün teşkilât dehaları, medeniyet ve kültürleri, Türkistan'dadır. Moğolistan'da kalmış Türk kabileleri arasında devlet kuracak çapta bir hareket olmamış, bir hanedan zuhur edememiştir.

Cengiz Türk mü, Moğol mu?

Z. V. Togan'ın şiddetle desteklediği nazariyeye göre Cengiz, aslen Türk'tür. Klaproth gibi bazı büyük mütehassıs tarihçiler de daha önce bu iddiada bulunmuşlardı. Bu görüşe *göre Cengiz, Açinaoğulları'ndan olup, son Göktürk hakanlarından* birinin 25. batından torunudur. Nitekim Göktürk hakanları gibi sarışın ve elâ (gök) gözlü olduğu sabittir. Cengiz, Çin'de hâkimiyet kurmuş olan Şatolar'dan inmiştir. Bu, Cengiz'in Türk'lüğü hakkında başka bir delil teşkil eder; zira Şatolar'ın, Göktürk hanedanının bir dalı olduğu bütün tarihçilerce kabul edilmiştir. Türk ve Moğollar'da aile şeceresi mevzuunda gösterilen mutaassıpça denilecek titizlik de, başka bir ihtimal düşünmeye imkân bırakmaz. İşte Z. V. Togan'ın nazariyesinin hulâsası aşağı yukarı bundan ibarettir. Ancak Cengiz'in Moğolca gibi Türkçe bilmesi, onun mutlaka Türk olduğunu ispat etmez. Zira Türkçe, büyük bir kültür dilidir. Moğolistan'da Türkçe konuşan kabîleler de pek çoktur. Cengiz, bu suretle Türkçe öğrenmiş olabilir; keza atalarının da Türkçe bildiği kabul edilebilir; fakat bu da Türk'lüğe işaret edemez. Cengiz, cihan imparatorluğu peşinde olduğu için, tabiatiyle eski Türk cihangirlik ananesine sahip çıkmıştır ve kendini bütün Türkler'in ve Moğollar'ın imparatoru saymıştır. Bu da onun Türk'lüğüne delil değildir. Çünkü Büyük Türk Hakanları da aynı zamanda Moğollar'ın hakanı idiler. Cengiz, imparatorluğunda, Türk Hakanları'ndan fazla Türkler'e muhtaçtı. Ordusunun mühim bir kısmını Türkler teşkil etmiştir. Yalnız Moğol kavmine dayanarak bir cihan devleti kuramazdı. Netice itibariyle diyebiliriz ki, belki Cengiz'in mensup olduğu Kıyat ailesi, eski bir Türk ailesidir. Fakat Moğol'laşmış, Moğol derebeylerinden biri olmuştur. Cengiz hanedanı da, Türk'leşinceye kadar, kendilerini Türk değil, *Moğol saymışlardır. XIII. asırda Türkler Müslüman ol*dukları için, bu iki akraba kavim, tamamen düşman olarak karşı karşıya gelmişlerdir. Cengiz, Türk devletlerini çiğniyerek imparatorluğunu kurmuştur. Torunlarının Türk'leşmeleri, vaziyeti değiştiremez.

Cengiz'in İlk Yılları

Cengiz adının Moğolca'da söylenişi "Çingiz" veya "Çinggis"tir. 1167'de Onon ırmağı kıyısında Dülün-Boldak kasabasında doğdu. Babası Yesügey-Bahadır'dır. Asıl adı Timuçin' dir. İmparator *olunca "Cengiz" adını almıştır.*

Timuçin'in babası, Moğollar'ın oldukça tanınmış boy beylerindendi. Genç yaşında ölünce, Timuçin'le kardeşleri, pek dirayetli bir kadın olan annelerinin himayesinde kaldılar. Fakir düşmüşlerdi. Çocukluk ve gençlik yılları pek çetin geçti. Hayat şartlarının ağır, toprağın kısır olduğu, şehirlerin teşekkül edemediği Moğolistan'da derebeyilik teşkilâtı dışında içtimai bir devlet teşkilâtı yoktu. Kuzey Çin'deki Kin imparatorluğu, bölgelerde az çok bir nüfuz kurmaya çalışıyordu. Timuçin de, ailesinin eskiliğinden, asilliğinden, büyük azim ve cesaretinden, güçlükleri yenmenin pek ustası haline gelmesinden faydalanarak, bu durumu fırsat bildi; etrafına birtakım Moğol ve Türk kabîlelerini topladı; kendine katılmıyan kabîleleri tehdide başladı. Eski felâket arkadaşı ve kan kardeşi Camuka Han ile arası açılınca, az zamanda hem onu, hem eski müttefiki ve Kerayit Moğolları'nın kıralı Ong Han ile oğlu Sengün Han'ı yendi. Bunun üzerine, 1203'te, Doğu Moğolistan'daki bütün boylar tarafından han (kıral) olarak tanındı. 1206'da Naymanlar'ı da yenip güneye sürerek, Batı Moğolistan'a da hâkim oldu; "Çingiz" adını takınarak imparatorluğunu ilân etti.

Artık büyümüş olan devletine, ileride "Cengiz Yasası" denilecek olan kaidelerle düzen verdi. Boy beyleri ve büyük kumandanlardan bir "kurultay" topladı. Gözlerini, kendisinin metbuu geçinen Kuzey Çin (Kin) imparatorluğuna dikmişti. Artık her biri 10.000 kişilik tuman'lardan (tümen) kurulu büyük kuvvetleri vardı. Çok kudretli bir disiplinle, hatalara karşı ağır cezalarla temin edilmiş büyük bir askerlik gücüne sahip bulunuyordu. Onun için, bu işi başarabilecek kabiliyetteydi. Esasen Çin, Türk cihangirlerinin başlıca hedeflerinden birini teşkil etmişti. Yerleşik, cazibeli medeniyeti, asırlardan beri biriktirilmiş hazineleri, kendini bütün Türkler'in ve Moğollar'ın hakanı durumunda gören Cengiz'in gözünden kaçamazdı. O da asırlardan beri teşekkül etmiş ananeler içinde büyümüştü.

Cengiz'in Çin Seferi

Cengiz 1205'te Tangut (Hsia) devletiyle başarılı bir harb yaptı; birkaç sene sonra da bu mühim devleti imparatorluğuna kattı. Zaten Çin'in ana topraklarına da el atmış bulunuyordu. 1211'de Kin (Kuzey Çin) imparatorluğu üzerine yürüdü. Moğolistan'da ancak 2.000 asker bıraktı. Büyük ve emsalsiz bir disiplin altındaki ordusu ve 4 oğlu ile sefere çıktı. 1215'te pek çetin geçen muharebelerden sonra Kin impara-

torluğunun merkezi Pekin'i aldı (Türkçe'si: Han-Balık = İmparator Şehri). Böylece dünyanın en büyük merkezlerinden biri, Cengiz'in eline geçmiş oldu. Bu andan itibaren şöhreti, bütün dünyaya yayıldı.

Büyük cihangir, ertesi yıl anayurduna döndü. Çin Fâtihi olmanın hiçbir şeyle ölçülemiyen emsalsiz prestiji, Orta Asya'yı da Cengiz'in hâkimiyetine doğru itiyordu. Daha 1209'da Uygur Türk devleti, 1211'de Karluk Türk devleti, Cengiz'i metbu tanımışlardı. Böylece Çungarya ve Yedisu ülkeleri, Cengiz imparatorluğuna katılmış oluyordu.

Cengiz, Doğu Türk Hakanlığı'nı Yıkıyor

1216'da Cengiz'in büyük oğlu Cuci Han, Merkitler'i yenerek bugünkü Kırgızistan ve Doğu Kazakıstan'ı aldı. Artık Nayman Türk imparatoru Küçlük Han ile Harzem-Şahlar yani *Doğu Türk Hakanlığı, Cengiz'le karşı karşıya bulunuyor*lardı. Ordusunun mühim kısmı yerleşik olmıyan Şamanî Türkler'den müteşekkil olan Cengiz, iki büyük Türk devleti ile, Asya hâkimiyeti uğrunda çarpışmaya mecburdu. 1218'de Cengiz'in Semerkand'a gönderdiği mektuplarda Harzem-Şah Muhammed için "oğul" tâbirini kullanması, kendisini dünyanın en büyük devletinin hükümdarı sayan Doğu Türk Hakanı'nı kızdırmış ve kırmıştı. Harzem-Şahlar, göçebe bir devletin, kendileri gibi pek yüksek bir medeniyete sahip büyük bir yerleşik devleti boyunduruğu altına almasını bahis mevzuu bile etmiyorlardı. Halbuki bu fikir temelinden yanlış ve tarih gerçeklerine aykırı idi. Göçebeler daîma büyük medeni devletleri yıkmışlar, bir müddet sonra onların medeniyetini *en ince teferruatına kadar kabul zorunda kalıp bu sefer* kendileri yeni bir göçebe istilâsı bekler duruma gelmişlerdir.

1218'de Cengiz'in en büyük kumandanlarından Cebe, Küçlük Han'ı yenerek Nayman Türk imparatorluğunu fethetti. Bundan sonra Cengiz, 4 oğlu ile beraber 200.000 kişilik ordusu ile Türkistan'a, Harzem-Şahlar'a, Doğu Türk Hakanlığı'na karşı sefere çıktı.

Harzem-Şahlar, birbiri ardısıra Cengiz'in kazandığı muharebelerle, son Harzem-Şah Celâleddin'in kahramanlıklarına rağmen, Moğollar'a yenildi. Bütün Türkistan, başkenti Semerkand da dahil olmak üzere, Cengiz'e geçti. Celâleddin Harzem-Şah, İran'a çekildi. Bir müddet sonra Moğollar buraya da gelecekler, Orta Asya'dan Yakın Doğu'ya ineceklerdir.

Moğollar, Türk şehirlerinde müthiş *katliâmlar* yaptılar. Doğu Türk Hakanlığı'nın çökmesi, bütün dünyada Moğollar'a karşı büyük bir korku uyandırdı.

Cengiz'in Ölümü ve Şahsiyeti

Bundan sonra Moğolistan'a dönen Cengiz, Çin'e karşı son seferine çıktı. 1227 ağustosunda Kansu'da öldü. Onon ve Kerülen ırmaklarının kaynakları yakınında Burhan-Haldun dağlarında bir yere gömüldü. Eski Türk-Moğol ananesi mucibince gömüldüğü yer, gizli tutuldu; bugün de bilinmiyor.

Dünya tarihinin en büyük bir-iki cihangirinden biri olan Cengiz, o çağların ulaştırma imkânlarına göre değil, bugün için bile şaşılacak genişlikte bir imparatorluk bıraktı. XIII. asır içinde bu imparatorluk, daha da genişledi ve âdeta bütün dünyayı kapladı.

Cengiz'in 4 oğlu olmuştu. Büyük oğlu Cuci Han, babasından 6 ay önce öldü. Onun hissesine düşen parçada oğulları ve torunları tarafından Altın-Ordu Hakanlığı kuruldu. İkinci oğlu Çağatay Han'a düşen ülkelerde Çağatay Hakanlığı teessüs etti. Üçüncü oğlu Ögedey (Oktay) Han, küçük oğlu da Tulı Han'dır. Ögedey Han, babası Cengiz'in yerine geçti. Tulı Han ise, Çin'deki Yüen ve Yakın Doğu'daki İlhanlı hakanlıklarının atası oldu.

"Cengiz Yasası" denen ve Cengiz Han tarafından Türk-Moğol anane ve âdetlerine müsteniden düzenlenen yasa, Moğol imparatorluğunun baş döndürücü muvaffakıyetlerinin sebebini az çok izaha yarar. Müsamahasız bir ahlâk ve disiplin anlayışı, bu kanunnamenin ruhudur. Askerî teşkilât basit, fakat çok güzel düzenlenmişti. Birlikler atlı idi. 10, 50, 100, 1.000, 10.000 kişilik kıtalardan kurulmuştu. Başarı ve kabiliyetler, derhal ve parlak şekilde mükâfat görürdü.

Cengiz'in başkenti Karakurum şehri idi ki, eski Büyük Türk Hakanlığı'nın merkezi Ötüken'e çok yakındır.

2. CENGİZ'DEN SONRA MOĞOL CİHAN İMPARATORLUĞU

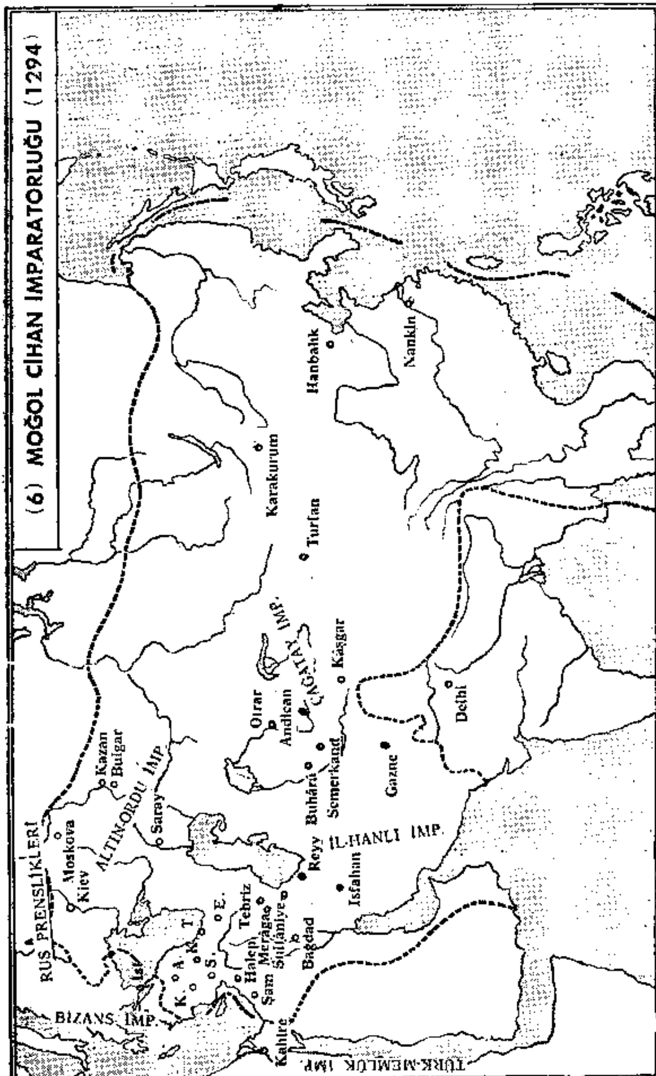
Cengiz Han'ın Halefleri

Cengiz'in ölümünde "Büyük Kağan" olarak yerine 3. oğlu Ögedey geçti ve 1241'e kadar 14 yıl bu makamda kaldı. Ondan sonra Ögedey'in oğlu Kiyük tahta çıktı ve 1251'e kadar 10 yıl saltanat sürdü. Bunu Cengiz'in 4. oğlu Tulı'nın oğlu Mengü takip etti; 1259'a kadar 8 sene tahtta kaldı. Yerine 5. Büyük Kağan olarak kardeşi Kubılay Kağan geçti. 1294'e kadar 35 yıl makamını muhafaza etti. Kubılay, Kağanlık başkentini Karakurum'dan "Hanbalık" denen Pekin'e götürdü.

1214'te doğan ve 80 yaşında ölen Kubılay, gerek küçük kardeşi Arık-Boğa, gerek Ögedey'in torunu Kaydu ile Büyük Kağanlık makamını çekiştikten sonra, her ikisini de bertaraf etti. Bu sıralarda Moğol Büyük Kağanlığı'nın Altın-Ordu şubesinin başındaki Mengü-Timur, İlhanlı şubesinin başındaki Kubılay'ın kardeşi Hulagu ile oğlu Abaka, Çağatay şubesinin başındaki Mübârek-Şah, "Büyük-Kağan" olarak Kubılay'ın yüksek hâkimiyetini tanıyorlardı. Bir kelime ile, Asya kıtası Pekin Sarayı'nı metbu tanıyordu.

Kubılay, Güney Çin'deki Sung imparatorluğunu, Çinhindi'ni (Birmanya, Siyam, Annam, Tonkin, Laos, Kamboç), Malaya'yı, Sumatra ve Cava'yı ve daha birçok yerleri imparatorluğuna kattı. Fakat Japonya seferleri akim kaldı. Japonya ve Hindistan dışında bütün Asya, bütün Doğu Avrupa, Viyana'ya kadar Orta Avrupa, Trakya'ya kadar Balkanlar, Moğol hâkimiyetine düştü. Okyanusya ile Almanya arasında kesiksiz uzanan bu muazzam imparatorluk, bütün tarihteki devletlerin mutlak şekilde en genişidir. Yalnız Kubılay'ın doğrudan doğruya idaresinde bulunan ülkeler ki, Sibirya'dan Okyanusya'ya kadar uzanıyordu, 24 milyon km^2 olup bir rivayete göre 300 milyon nüfusu içine alıyordu. Kubılay'a tâbi olan kardeş Altın-Ordu, İlhanlı, Çağatay imparatorlukları ile bunlara tâbi olan devletlerle birlikte Büyük Moğol Kağanlığı 44 milyon km^2 bir toprağa sahip bulunuyordu. O zamanki dünyanın 64 milyon km^2 kadar olduğu hatırlanırsa, dünyanın üçte ikisinin ve dünya nüfusunun üçte ikisinden fazlasının Moğol idaresinde birleştiği anlaşılır. Gene Kubılay zamanında Fransa'da 10, İngiltere'de 2 milyon nüfusun yaşadığı hatırlanmalıdır. Marco Polo, Kubılay hakkında "Hazret-i Âdem'den beri yeryüzüne gelmiş en büyük ve en zengin hükümdar" dediği, onun nüfuzunun Kore ve Çinhindi'nden Tibet'e, Moğolistan'a, Orta Asya ve İran'a, Rusya'ya ve Anadolu'ya yayıldığını hayranlıkla anlattığı zaman, en küçük mübalâğada bulunmuyordu. Türkiye imparatorluğu da Kubılay'ın tâbii olan İlhan Abaka'nın bir tâbii idi. Bundan, Moğol Büyük Kağanlığı'nın azameti iyice anlaşılır.

Bununla beraber Moğol imparatorluğunun tarihteki mevkii, Türk-Osmanlı, Roma ve Britanya imparatorlukları derecesinde büyük değildir. Çünkü az zamanda dağılmış, ayrıldığı 4 imparatorluktan 3'ü Türk'leşmiş ve bu saydığımız 3 muazzam siyasi teşekkül derecesinde devamlılık gösterememiştir. Bununla beraber Cengiz Hanedanı, tarihin en muazzam hanedanlarından biridir ve hâlâ devam etmektedir. İlhanlar, Çağatay ve Altın-Ordu hanları, Kırım, Kazan, Astırhan, Kasım, Şay-

(6) MOĞOL CİHAN İMPARATORLUĞU (1294)
RUS PRENSLİKLERİ
Moskova
Kiev
Kazan
Bulgar
ALTIN-ORDU İMP.
Saray
BİZANS İMP.
İst.
K.
A.
R.
S.
T.
E.
Halep
Şam
Tebriz
Merağa
Sultaniye
Bağdad
Reyy
Isfahan
İL-HANLI İMP.
Buhârâ
Semerkand
Otrar
Andican
ÇAĞATAY İMP.
Kâşgar
Gazne
Delhi
Turfan
Karakurum
Hanbalık
Nankin
Kahire
TÜRK-MEMLÛK İMP.

ban hanları ve daha birçok Türk devletinin hanedanları, hep Cengiz'in torunlarıdır. Keza hiçbir Türk hanedanı yoktur ki, kız tarafından bir nebze olsun Cengiz'in kanını taşımasın.

Kubılay'ın torunları, Çin'de ve Moğolistan'da, Çin'den kovuluncaya kadar saltanat sürdüler. Pekin'den kovulunca da Karakurum'da Kuzeydoğu Asya'da hüküm sürdüler ve Büyük Kâğan tiltrini taşıdılar. Fakat Kubılay'ın ölümünden sonra, hele XIV. asrın başlarından itibaren, diğer Moğol şubeleri, Pekin'deki Büyük Kağan'ı metbu tanımaktan vazgeçtiler. Zira İlhanlı, Çağatay ve Altın-Ordu şubeleri Müslüman'lığı kabul edip Türk'leşmişlerdir. Müslüman ve Türk olmıyan tek şube, Çin'deki Kubılay şubesidir.

Kubılay Han'ın Şahsiyeti

Cengiz'in torunu Kubılay, mükemmel bir tahsil görmüştü. Moğolca, Çince, Türkçe, Tibetçe bilirdi. Edebiyat, ilim, fen ve güzel sanatlara çok meraklı idi. En çok Buda dinini tutmakla beraber, Müslümanlar'a, hattâ Hıristiyanlar'a tam bir müsamaha göstermiştir. Bazı Müslümanlar'ı başbakanlığa, umumi valiliklere kadar yükseltmiştir. Pekin Sarayı'nı mutlak şekilde yeryüzünün en kalabalık, en muhteşem ve en zengin sarayı haline getirmiştir. İmparatorluğunda muhtelif derecelerde yüzlerce mektep açmış, çok güzel yollar yaptırmış, dünyanın birinci posta teşkilâtını kurmuş, kâğıt parayı tedavüle çıkarmıştır.

Kubılay Kağan, zenginlik ve haşmet sembolü olarak bir çeşit Hârûnu'r-Reşîd şeklinde hâfızalardan günümüze kadar silinmemiş, masallara mevzu olmuştur.

3. İL-HANLILAR (1256-1344)

İl-Hanlar

Cengiz imparatorluğunun ayrıldığı 4 parçadan birinin başında bulunan imparatorlara "İl-Han" denir. İl-Hanlar, Türkiye'nin yani Anadolu Selçuklu Sultanları'nın metbuu oldukları için, Türkiye tarihindeki rolleri mühimdir. Osmanoğlu Orhan Gazi bile, başlangıçta İl-Han'ın bir tâbii idi.

İlk İl-han Hulagu (Hülâgû) Han'dır. Kubılay Kağan'ın kardeşidir. 2. il-han Hulagu'nun oğlu Abaka, 3.'sü Abaka'nın kardeşi Ahmed Teküdâr, 4.'sü Abaka'nın oğlu Argun, 5.'si Argun'un kardeşi Keykhatu, 6.'sı Hulagu'nun oğullarından Turagay'ın oğlu Baydu, 7.'si Argun'un oğlu Gazan Mahmud, 8.'si bunun kardeşi Olcayto Hudâ-bende Muhammed, 9.'su bunun

oğlu Ebû-Said Bahâdır, 10.'su Hulagu'nun kardeşlerinden Kubilay'ın rakibi Arık-Boğa'nın torunu Muizzeddin Arpa, 11.'si Baydu'nun oğlu Ali'nin oğlu Musa, 12.'si Hulagu'nun oğullarından Mengü-Timur'un oğlu Anbarcı'nın oğlu Timur'un oğlu Yol-Kutluğ'un oğlu Muhammed, 13.'sü Cengiz'in kardeşi Cuci-Kasar'ın neslinden Toga-Timur, 14.'sü Keykhatu'nun oğlu Alafrang'ın oğlu Cihan-Timur, 15.'si Olcayto'nun kızı İmparatoriçe Satı-Bey, 16.'sı Hulagu'nun oğullarından Yeşmut'un oğlu Süke'nin oğlu Yusuf-Şah'ın oğlu Süleyman, 17.'si Enûşirvân'dır.

3. İl-han Ahmed Teküdâr Müslüman iken, halefleri tekrar Şaman'lığa dönmüşler, ancak 7. il-han Gazan Mahmud tahta çıkınca, kesin şekilde Müslüman olmuştur. Bu 1295 tarihi, İl-hanlılar'ın Müslüman ve Türk oluşlarının başlangıcı sayılabilir. Gazan İlhan'ı, IV. Kılıç-Arslan'ın kızı ve III. Keyhusrev'in kızkardeşi Hudâvend Selçuk Hatun yetiştirmiş ve ona İslâm dinini telkin etmiştir. Selçuk Hatun, Argun İlhan ile evli idi ve Gazan'ın üvey anası oluyordu. 13 nisan 1330'da Niğde'de ölmüş ve meşhur Hudâvend Hatun Türbesi'ne gömülmüştür. İlhanlı hanedanı mensupları içinde Müslüman ve Şaman olanlardan başka, Budistler ve çeşitli Hıristiyan mezheplerinin sâlikleri de vardı. Türkler'deki dinî tesamuh, Moğollar'da da mer'i bulunuyordu. Ancak XIV. asırdan başlıyarak Müslümanlık, kesin şekilde galebe çalmıştır. Zira İlhanlı devleti, büyük çoğunluğu Müslüman Türk olan ülkelere dayanıyordu.

İl-Hanlı İmparatorluğu'nun Bünyesi

İl-hanlılar, en geniş zamanlarında İran'ı, Türkiye'yi ve Anadolu'daki Trabzon imparatorluğu, Kilikya krallığı gibi diğer devletleri, Kafkasya'yı, Dağıstan'ı, Afganistan'ı, Türkmenistan'ı, Üst-Yurd'u, Harzem'i, Belûcistan'ı, Sind'i, Pathunistan'ı, Irak'ı, Suriye'yi, Filistin'i, Lübnan'ı ihtiva ediyor, hattâ daha da yayılıyordu. Bizans, İl-hanlılar'ın üstünlüğünü tanımıştır.

Ancak İl-hanlılar'ın esas ülkeleri İran ile Irak'tı. Onun için İl-hanlılar'a "İran Moğolları" da denir. İl-hanlılar'ın bilhassa Müslüman olmalarından önce amansız düşmanları olan Mısır-Suriye Türk-Memlûkleri, onları az zamanda Suriye ve Filistin'den atmışlardır. Memlûkler bahsinde Sultan Kutuz ve Sultan Baybars'tan bahsedilirken, bu mevzua avdet olunacaktır.

Ebû-Said Bahâdır İl-han'ın ölüm tarihi olan 1335'ten son-

ra imparatorluk dağılmaya başlamıştır. Ondan sonra 1344'e kadar 9 yılda gelip geçen 8 il-han, Türkiye'de metbu tanınmamıştır. *1335'te Türkiye, Beylikler'e bölünmüş ve Selçuklu* hanedanı düşmüş bulunuyordu. — 1335'e kadar olan İl-hanlı tarihi de 1256'dan 1295'te Gazan İl-han'ın cülûsuna kadar devam eden 39 yıllık devre ve bundan sonraki gene 39 yıl devam eden devre olmak üzere ikiye ayrılabilir.

Hulagu'nun İslâm tarihindeki büyük rolü, Bağdad'daki Abbâsî Halifeleri'ne 1258'de son vermiş olmasıdır. Onun için bu tarihten sonra Abbâsî Halifeleri, 1516'da hilâfet Osmanoğulları'na geçinceye kadar Kahire'de, dünyevi iktidardan mahrum olarak, Türk-Memlûk sultanlarının himayesinde yaşamışlardır. Hulagu'nun diğer bir mühim rolü de, Sünnî Müslümanlar'ın başına belâ olan *Hasan Sabbâh'ın kurduğu* Bâtınî İsmailî devletini, başkentleri Alamut kalesini yerle bir ederek ortadan kaldırmasıdır.

Çağatay ve Altın-Ordu devletlerinde XIV. asırda tek resmî dil Türkçe olmuş, hattâ Moğolca birçok mahfillerde unutulmuştur. İl-hanhlar'da Farsça, Türkçe ile rekabet etmiş, Türkçe ordu, saray ve hanedan dili, fakat Farsça, resmî yazışmalarda *kullanılan lisan olmuştur*. Esasen Ortaçağ Türk devletlerinden birçoğunda Farsça, birkaçında da Arapça, resmî yazışma dili olmuştur. Gazneliler, Selçuklular, Hindistan Türk sultanları, resmî yazışmalarda Farsça kullanmışlardır. Ancak Osmanoğulları'dır ki, resmî muamelede Türkçe'den başka bir dil kullanmamak hususunda Karahanlılar'ın ananesini canlandırmışlardır. XVI. asra kadar Fransa ve başka Avrupa ülkelerinde de resmi yazışmalarda, hattâ mahkemelerde millî diller değil, fakat Latince kullanıldığını, Latincenin resmî yazışma dili olarak bazı Avrupa devletlerinde XVI. asırdan sonra da kullanıldığını hatırlarsak, bu hususta fazla *hayrette kalmamış oluruz. Din ve kısmen ilim* dili ise Arapça idi; Avrupa'da da XVII. asra kadar en mühim din ve ilim eserleri millî lisanlarda değil, Latince yazılmıştır. Osmanoğulları, akla gelebilecek her türlü sahada Türkçe'yi tek dil haline getirmek ve yükseltmek suretiyle XV.-XVI. asırlarda büyük bir millî hamle yapmışlardır. XVI. asırdan sonra Türkiye'de Arapça ilim eseri yazmak, Farsça şiir söylemek, fantezi derecesini aşamamıştır.

Moğol paraları da Türkçe ibarelerle basılmıştır. Çağatay paralarında Moğolca hiçbir ibareye şimdiye kadar tesadüf edilmemiştir; hepsi Türkçe ibarelidir. Altın-Ordu paralarında da Moğolca pek az ibare vardır; sikkelerin kahir ekseriyeti Türkçe'dir ve üzerlerinde Türkçe "kutlug bolsun (şimdiki

Türkçe'de: kutlu olsun!)" ibaresi görülmektedir.

Önce Altın-Ordu'nun, sonra İl-hanlılar'ın ve Çağataylılar'ın Müslüman olduklarını burada hatırlamak lâzımdır. Daha Cuci Han'ın oğlu Altın-Ordu imparatoru Berke, XIII. asır ortalarında bu dini kabul etmiştir. Çünkü bu 3 imparatorluk, kahir ekseriyet itibariyle Türk nüfusuna dayanıyorlardı. Cengiz'in ordusunda ise yalnız Türk değil, Müslüman tümenler dahi olduğunu biliyoruz. Berke Han'ın 1250'ye doğru Müslüman olduğu sanılmaktadır; 1253'te Müslüman olduğu ise katîdir. Bu tarihlerde ise daha İl-hanlı imparatorluğu kurulmamıştı.

Bu çağ Yakın Doğu tarihini anlıyabilmek için, Altın-Ordu ile İl-hanlılar arasında büyük bir rekabet olduğunu, erken zamanda Müslüman'lığı kabul eden Altın-Ordu hanlarının Mısır-Suriye Türk-Memlûk imparatorluğu ile İl-hanlılar'a karşı müttefik bulunduğunu hatırdan çıkarmamak lâzımdır. Türk Memlûkleri, Mısır'a Deşt-i Kıpçak'tan yani Altın-Ordu topraklarında geldiği ve Kafkas ülkeleri Altın-Ordu ile İl-hanlılar arasında çekişildiği için, bu rekabet teşekkül etmiştir. Bu sebeplere, derin iktisadi meseleleri de ilâve eylemek lâzımdır.

XIV. asrın ilk çeyreğinde İl-hanlı, Çağatay ve Altın-Ordu hanedanlarında Moğolca'yı unutmıyanlar, parmakla gösterilecek derecede azalmıştı. Hepsinin anadili Türkçe olmuştu (burada Moğollar'ın kendilerine "Mongol" dediklerini, "Moğol"un Türk ve Müslümanlar'ın kullandıkları şekil olduğunu hatırlatalım).

Moğollar ve Cihan Sulhu

XIV. asrın ilk ve XIII. asrın son yıllarında Moğollar, "cihan sulhu" için ciddî teşebbüslere geçmişlerdir. Bu teşebbüse göre harb yasak olacak, harb çıkaracak olan devlet ve hükümdar, bütün öteki devlet ve hükümdarların ittifakı ile sulha davet edilecekti. Moğol hükümdarları, bu sulhun Asya'da kendi aralarında sağlandığını bildiriyor, Papa'ya, Fransa ve İngiltere krallarına gönderdikleri elçilerle, onları da bu muahedeye katılmaya çağırıyorlardı. Avrupa hükümdarları, dua ve iyi temenni cevabı verdiler. Bu suretle Romalılar'dan sonra Moğollar'ın da dünyaya bir sulh dikte etmek istediklerini görüyoruz. Osmanlılar da aynı şeyi yapacaklar, bu teşebbüs I. ve II. Cihan Harbleri'nden sonra çok geniş ölçüde tekrar ele alınacaktır.

Moğollar'ın tarih telâkkisi de cihanşümuldür. Bizzat büyük âlim ve vezir (yani İl-hanlı başbakanı) Reşîdeddin'in ri-

yaset ettiği bir heyetin telif ettiği *"Câmî'u't-Tewârîkh"*, cihan tarih edebiyatının en mühim eserlerinden biridir. Bu eserin telifine 1 Moğol, 2 Çinli, 1 Kişmirli Budist, 1 Fransız, birçok İranlı ve Türk âlimi katılmıştır. Büyük Rus tarihçisi Barthold, bu eser hakkında şöyle diyor:

"Milletler tarihine ait malzemenin toplu olarak tertibi ve neşri mahiyetindeki *Câmî'u't-Tewârîkh,* cihan edebiyatında bu hususta emsali görülmiyen bir iştir. Gerek bu kitabın telifinden önce ve gerekse ondan sonra Batı'da Atlas Okyanusu ile Doğu'da Büyük Okyanus arasında yaşıyan tekmil milletlerin tarihlerine ait toplu malûmatı her milletin kendi mümessilinin yardımıyla bir araya toplamak tecrübesi yapılmamıştır. Böyle bir eser, tarihî görüş ufkunun genişlemesine hizmet etmiştir. Reşîdeddin'in çalışma arkadaşlarından Abdullah Kâşânî: "Araplar'ın ve Farslar'ın tarihleri, cihan tarih denizine munsap olan nehirlerin ancak ikisidir" demiştir. Halbuki Avrupa âlimleri, b u g ü n b i l e umumi cihan tarihini Roma-Cermen âleminin tarihinden ibaret gibi telâkki etmekte devam ediyorlar. Reşîdeddin'in eserinde her milletin tarihi, kendi telâkkilerine göre yazılmış ve öyle derceedilmiştir. Bu telâkkiler, İslâm'ın esaslarına aykırı olsa bile değiştirilmemiş ve Reşîdeddin zamanındaki edebî zevklere uygun bir tadil tecrübesi de yapılmamıştır."

İl-hanlı Medeniyet ve Kültür Hayatından Sahifeler

Cengizoğulları, yüzyıllarca kendilerini dünyanın en asil hanedanı telâkki etmiştir. İl-han Abaka, Bizans imparatoru Mikhail Paleologos'un kızını sarayında cariyeler arasına katmış, kalabalık Türk ve Moğol zevceleri ile aynı payeyi vermemiştir. İmparator II. Andronikos'un kızı Prenses Maria da İl-han Olcaytu tarafından ancak "kuma" yani cariye olarak kabul edilmiş, asla hatun yani zevce mevkiine yükseltilmemiştir. Altın-Ordu imparatoru Özbek Han da Bizans prensesini cariyeleri arasında saymıştır. Üstelik bu prenseslerden çocuk yapılmamış, yalnız Türk ve Moğol zevcelerden çocuk olmasına itina edilmiştir.

İl-hanlılar'ın başkenti daima Güney Âzerbaycan'da olmuştur. Tebriz, Merâga, Sultâniye şehirleri, zaman zaman taht şehri kabul edilmiştir. Bu devirde bu şehirler çok parlamıştır. Meselâ Tebriz'in nüfusu 1 milyondu ki, bu devirde Türkiye'de 1 milyon nüfuslu hiçbir şehir yoktu. Şehirler, ilim, sanat ve kültür müesseseleriyle donatılmıştır. İl-hanlılar, müspet ilimlere, tarihe, coğrafyaya, astronomiye, riyaziyata çok

ehemmiyet vermişlerdir. Nasîreddin Tûsî, ölümsüz ilim eserlerini Hulagu sayesinde yazmıştır.

İran, Araplar'dan Türkler'in idaresine geçince, İran şiiri yeniden parlamıştır. Çünkü Türkler (Gazneliler, Selçuklular), Araplar gibi millî İran kültürünü ezmemişler, himaye etmişlerdir. Bu sayede Yeni İran Edebiyatı denen modern Farsça ile yazılmış bilhassa şiir sahasında pek üstün edebiyat doğmuş, Türk hükümdarlarının himayesi sayesinde bazıları bütün dünyanın en büyük şairleri arasında sayılan ve bir kısmı da Türk aslından olan dâhi şairler yetişmiştir. Harzem-Şahlar'ın yerine İran'a vâris olan Moğollar yani İl-hanlılar da aynı ananeyi takip etmişler ve Fars şiiri parlamaya devam etmiş, XIV. asırda zirvesine vâsıl olmuştur.

İki kardeşin, yani Kubılay ile Hulagu'nun Uzak Doğu ile Yakın Doğu'da iki büyük imparatorluk kurmaları, Asya'nın iki yakası arasındaki münasebetleri, o zamana kadar görülmemiş bir kesafete ulaştırmıştır. Çin ile İran arasında, bütün Asya'yı kaplıyan bir deniz ve kara ticareti mevcut olmuştur. İndonezya, Malaya ve kıyı Hindistanı'nın mahsulleri, Yakın Doğu'ya bu suretle gelmiştir. Hind Okyanusu'na ve Orta Asya kervan yoluna Türk-Moğollar hâkim olmuşlardır.

Türkler'den alarak Büyük Türk Hakanlığı'nın Asya'ya hâkim olduğu devirlerdeki gibi "ortak" teşkilâtı kurulmuş ve Türk-Moğollar, büyük bir servet ve refah seviyesine erişmişlerdir. Türkiye'de, yani Anadolu Selçukluları'nda olduğu gibi, Moğol Kağanlığı'nda da ticaret, devletin himaye, hattâ sigortası altında bulunmuştur. Halbuki bu devirde Avrupa'da devletin ticareti himaye etmek için hiçbir şey yapmadığı malûmdur. Sonradan İtalyan siteleri, Selçuklular'daki ticari sigorta usulünü kabul etmişler ve modern Avrupa ticareti doğmuştur.

Milyonlarca altın sermayeyle işliyen "ortak" teşkilâtı, hükümdarlar, prensler, asilzadeleri de ortak olarak kabul etmiş, onların sermayesini işletmiş, faizli kredi usulüne dayanan geniş bir ticari aktivite hâsıl olmuştur. Moğollar, "ortak" teşkilâtının bütün teferruatını Uygurlar'dan öğrenmişlerdir. Esasen Moğol saraylarında devlet memurlarının çoğu Uygur'du ve Uygur alfabesi, resmi yazışmalarda kullanılıyordu.

Az zamanda Müslüman Türkler'in, İranlılar'ın, Araplar'ın sermaye iştirakiyle "ortak" teşkilâtı, âdeta cihanşümul bir mahiyet iktisap eylemiştir. Modern zamanlara gelinceye kadar bu derecede dal budak sarmış hiçbir ticari müessese tanımıyoruz. "Ortak" teşkilâtının, bütün dünya şehirlerinde mümessilleri bulunmuştur. Yüzlerce ticaret gemisi ve binlerce develik kervanlarla iş yapmışlardır. Bu yüzden devletler ara-

sında harb bile çıkmıştır. Meselâ 1263'te İl-han Hulagu ile Altın-Ordu hanı Berke arasındaki harbin sebebi, Tebriz'de Altın-Ordu "ortak"larının Hulagu tarafından mallarının müsaderesi idi. Bir müddet iki büyük imparatorluk arasında bütün iktisadi münasebetler kesilmiştir. Şunu ilâve etmek lâzımdır ki, "ortak" lâfzı, hem şirketin, hem de şirketi teşkil eden şeriklerin adı olarak kullanılmıştır.

Bu muazzam ticaretin yürümesi için mutlak şekilde elzem bulunan asayiş, Türk-Moğollar tarafından temin edilmiştir. Çağdaş seyyah rahip Plano Carpini, XIII. asır Asya'sını aynen şöyle anlatıyor:

"Dünyada Tatar kadar saygı bilir bir kavim daha yoktur (Rahip, Türk ve Moğollar'ın topuna "Tatar" diyor). Tatarlar'da inzibat, büyüklere karşı itaat o derecededir ki, bizim keşiş sınıfımız bile onlardan örnek alabilir. Aralarında sözlü kavga, nadir bir şeydir; dövüş ve hele katil ise, hiç görülmez. Hırsızlardan bu ülkelerde korkulmaz. Sarayları, hazineleri, kilitlemeye bile lüzum yoktur. Başıboş dolaşan bir hayvanı bulan kimse, onu kendine mal edinmez; bu gibi işlere bakan memura gidip teslim eder. Asıl sahibi ne zaman olsa malını orada bulur. Tatarlar, bir tek büyük ailenin fertleri gibi yaşarlar ve dar şartlar içinde olsalar dahi, yiyeceklerini kardeşçe paylaşırlar. Hiç şikâyetsiz icabında açlığa katlandıkları gibi, at üzerinde soğuğa da tahammül ederler. Kıskançlık nedir bilmezler. Nadiren birbirlerinden dâvacı olurlar. Kadınları, sadık ve namusludur".

Bu derece muazzam bir ticarî hayatın büyük şehirlere muhtaç olduğu, izahtan vâreste bir keyfiyettir. Bu şehirler, çoktan beri Asya'da teşekkül eylemişti. Gerçi Moğol istilâsı birçok şehri yerle bir etmişti. Meselâ Doğu Türk Hakanlığı'nın (Harzem-Şahlar'ın) başkenti Semerkand'da evvelce 1 milyon kişi yaşarken, bu nüfus Moğol istilâsından sonra 250.000'e düşmüştü. Fakat Moğollar, birçok şehirler de kurdular ve birçoklarını da ihya ettiler. 1 milyon nüfuslu Tebriz bu arada sayılabilir. İl-hanlılar'dan önceki Tebriz şehri, İl-hanlı Tebriz'inin yanında bir mahalle gibi kalmıştı. Tebriz şehrinin "tamga" (vergi) varidatı 1340 senesinde 1.150.000 dinar idi ki, şimdiki rayiçle aşağı yukarı 46.000.000 TL. eder. 1311'de Fransa krallığının bütçesinin aynı rayice göre 40.000.000 TL.'dan biraz eksik olduğunu ilâve edersek, büyük bir gerçek ortaya çıkar. Gene Batı şehirleri ile mukayeseye medar olmak üzere şunu söyliyelim ki, 1377'de Londra'nın nüfusu 37.000, İngiltere'nin 2. büyük şehri olan York'unki ise 11.000 idi. Avrupa'nın — İstanbul ve Gırnâta hariç — en büyük şehri olan Pa-

ris'te 1328'de 250.000 kişi yaşıyordu. Aynı devirde Kubılay Kağan zamanında Çin'de milyonluk birçok şehir vardı. Meselâ Hangçov'un nüfusu 1.600.000 idi, yani İngiltere'nin nüfusuna müsavi idi.

Cengiz'in 4 oğlundan üçünün sülâlesinden gelenler Altın-Ordu, Çağatay, İl-hanlı ve Yüen imparatorluklarına sahip olmuşlar, son ikisi, Cengiz'in en küçük oğlu olup Harzem-Şahlar'la bir muharebede ölen Tulı'nın 2 oğlu Hulagu ve Kubılay tarafından kurulmuştur. Cengiz'in yerine geçen 3. oğlu Oktay'ın ahfadı ise, Kubılay ile çekişmiş, fakat bir imparatorluğa sahip olamamıştır. Oktay (Ögedey) Ulusu'nun en büyük kısmı, Büyük Hakanlık mücadelesini kaybedince, İl-hanlı devletine gelmişler ve Hulaguoğulları ile kaynaşmışlardır.

İl-hanlılar'ın Türk'leşmesi, Türk tarihinin mühim hâdiselerinden olup, Âzerbaycan'ın ve Hâmse'nin ebedi bir Türk yurdu olarak kalmasını sağlamıştır. Gazan Mahmud Han zamanında bu Türk'leşme tamamlanmıştır ki, bu büyük İl-han, Osman Gazi ile çağdaştır. Daha Cengiz'in Türkçe sikkelerinden başlıyan bu Türk'leşme, Türk kültürünün zaferlerinden biridir (Cengiz'in parasının üzerindeki ibare: "Kaan el-Âdil Çengiz Khannıng yarlıkı"). Türkçe, XIII-XIV. asırlarda bütün Asya'da, Büyük Okyanus'tan Macaristan'a, Sibirya'dan Çinhindi'ne kadar olan sahalarda "lingua franca" olmuştur. Türkçe bilen bir kimsenin Asya'nın ve Doğu Avrupa'nın, Kuzeydoğu Afrika'nın hiçbir ülkesinde anlaşma zorluğu çekmesine imkân kalmamıştır. Mısır ve Hindistan'ın da Memlûk Türkleri'nin elinde iki muazzam imparatorluk olduğu hatırlanmalıdır. Gene Türkçe, edebî dil olmak bakımından da ilk defa XIII. asırda Arapça ve Farsça ile beraber İslâm dünyasının ve Asya'nın 3 büyük edebî dilinden biri sayılmıştır. Barthold'un işaret ettiği gibi, XIII. asırdan evvel Türkçe'nin edebî dil olarak Arapça ve Farsça ile bir hizaya konması vâki değildir.

Gazan İl-han, Türkçe ve Moğolca'dan başka Arapça, Farsça, Sanskrit, Kişmirce, Tibetçe, Çince, Yunanca öğrenmişti. Askerlik, iktisat, inşaat sahalarında mütehassıstı. Kahraman, millî ananelere ve tarihe son derece bağlı bir hükümdardı.

16. İ L - H A N L I L A R (1256-1344 = 88)

1. **Hülâgû İl-han** (1256-1265 = 9)
2. **Abaka İl-han** (1265-1282 = 17)
3. **Ahmed Teküdâr İl-han** (1282-1284 = 2)
4. **Argun İl-han** (1284-1291 = 7)
5. **Keykhatu İl-han** (1291-1295 = 4)

6. Baydu İl-han (1295)
7. Gazan Mahmud İl-han (1295-1304 = 9)
8. Olcayto Muhammed Hudâ-bende İl-han (1304-1316 = 12)
9. Ebû-Said Bahâdır İl-han (1316-1335 = 19)
10. Mu'izzuddin Arpa İl-han (1335-1336 = 1)
11. Musa İl-han (1336)
12. Muhammed İl-han (1336-1338 = 2)
13. Toga-Timur İl-han (1338-1339 = 1)
14. Cihan-Timur İl-han (1339-1341 = 2)
15. Satı-Bey Hatun İl-han (1338-1339 = 1)
16. Süleyman İl-han (1341-1344 = 3)
17. Enûşirvân İl-han (1344)

16a. Büyük Türk Hakanlığı Tahtında Oturan İl-hanlar (1308-1335 = 27):

1. Olcayto Muhammed Hudâ-bende İl-han (1308-1316 = 8)
2. Ebû-Said Bahâdır İl-han (1316-1335 = 19)

4. İL-HANLI HAKİMİYETİNDE TÜRKİYE İMPARATORLUĞU (1243-1308)

II. Sultan İzzeddin Key-Kâvûs (1246-1265)

II. Key-Husrev'in yerine büyük oğlu II. Sultan İzzeddin Key-Kâvûs tahta çıktı. 1256-57'de kardeşi IV. Kılıç-Arslan'ın bir yıllık saltanatı fasılası hesaba katılmazsa, 1261'e kadar 14 yıl saltanat sürdü. 1278'de 40 yaşında öldü. Tahta çıktığında ancak 8 yaşında idi ki, bundan sonra tahtın çocuk sultanlara kalması, Türkiye'nin kendini Moğollar'a karşı savunamamasının âmillerinden biri olmuştur.

II. Key-Kâvûs'un zamanında Türkiye Hakanlığı, resmen Moğol Büyük Kağanı'nın tâbii oldu ve birçok devlet gibi Karakurum'u metbu tanıdı. Moğollar, II. Key-Kâvûs'un küçük kardeşleri IV. Kılıç-Arslan ile II. Key-Kubâd'ı da müşterek hükümdar olarak tanıdılar ve bu suretle Türkiye'nin merkezî bünyesini baltalamak istediler; muvaffak da oldular. Diğer 2 kardeş, ağabeylerini "Büyük-Sultan" tanımakla beraber, resmen "sultan" unvanını takınmaktan çekinmediler. O zamana kadar bir Selçuklu şeh-zadesi ancak "melik=kıral" unvanını taşıyabilirdi.

Bu çağda vezir (başbakan) Celâleddin Karatay, kardeşler arasında harb çıkmasına mâni olabilmek ve Moğollar'ın gittikçe aşırılaşan isteklerini karşılamak için, dirayetle çalıştı. Moğollar, zamanla vergi, haraç ve hediye olarak daha büyük miktarlar talep ediyorlar ve Anadolu'yu sömürüyorlardı. Bu yüzden XIII. asrın ortalarında dünyanın en zengin ve müref-

feh ülkesi olan Anadolu'nun birçok bölgeleri, asır sonunda fakirleşti ve geriledi.

3 sultanın müşterek saltanat devirleri 1249-1254 arasındaki 5 sene olup, hutbe ve sikkede üçünün adı bir arada zikrediliyordu. Fakat asıl hükümdar olarak büyük kardeş II. Key-Kâvûs tanınmıştır; nitekim o zamandan kalma kitabelerin çoğunda yalnız onun adı zikredilmekle iktifa olunmuştur. Karatay'ın devlet adamlığında gösterdiği yüksek şahsiyet, XIII. asrın ikinci yarısının ilk yıllarında Türkiye'yi dağılmaktan korumuştur. Ancak Hulagu'nun Yakın Doğu'ya gelerek İl-hanlı imparatorluğunu kurması ve 1258'de Bağdad'ı alıp Halife'yi öldürtüp Abbâsîler'i beş yüz yıllık ülkelerinden kovması, bütün Müslüman âlemini dehşet içinde bıraktı. Türkiye'nin de İran'dan kontrolü daha kolaylaştı.

Kardeşlerin küçüğü olan II. Key-Kubâd, bizzat Karakum'a gidip 1254'te Büyük Kağan'a arz-ı tazimatta bulunmak istedi. Karatay'ın ölümünden sonra 3 kardeş arasındaki zoraki ahenk bozuldu. Az zamanda II. Key-Kâvûs, tek başına kaldı. II. Key-Kubâd, Moğol Kağanı ile görüşemeden yolda öldü. Hükümdarlığı isimden ibaret kalan II. Key-Kubâd, 1254'te öldüğü zaman 14 yaşında idi. Anne tarafından da Erzurum Selçuklu meliki Tuğrul-Şah'ın torunu idi.

1256'da Moğollar, Selçuklu ordusunu dağıtıp Konya'ya girdiler. Kalenin burçlarını yıktılar; yağma ve katilde bulunmadılar. Külliyetli bir haraç alan Baycu Noyan, müşterek hükümdarlardan Sultan Kılıç-Arslan'ı tahta çıkarıp çekildi. Bu suretle II. Key-Kâvûs'un 10 yıllık saltanat devresi bitti. 1256-1257 arasında 1 yıl kadar 1 yaş küçük kardeşi IV. Kılıç-Arslan, Konya'da sultan oldu.

II. Key-Kâvûs, İznik'e gidip Bizans imparatoruna misafir oldu. Denizli'nin terki mukabilinde ondan asker aldı. Uc bölgesinde yani Bizans sınırında bulunan Türkmenler'i de yanına katıp Konya'ya geldi. Kardeşini kovdu. Tekrar tahta geçti. Bu kereki saltanatı 1261'e kadar 4 yıl sürmüştür. IV. Kılıç-Arslan, Sıvas'a giderek orada hükümdarlığını ilân etti. Hulagu'nun emriyle Kızılırmak, iki kardeş arasında sınır kesildi. Fakat II. Key-Kâvûs, büyük-sultan sayılıyordu. 1259'da Hulagu, her iki Selçuklu Hakanı'nı da yanına çağırdı; kendileriyle görüştü; harb etmemelerini istedi.

II. Key-Kâvûs, Moğol tahakkümünü bu derecelere kadar kabul etmek niyetinde olmadığı için, Moğollar'ı Anadolu'dan kovmak peşinde koştu. Fakat kuvvetli bir şahsiyete sahip olamaması bir tarafa, maddi kuvveti de buna müsait değildi. Moğollar'a yenildi. Antalya'ya kaçtı. 1261'de tahtı kardeşi IV.

Kılıç-Arslan'a terkederek Antalya'dan gemilere bindi; İstanbul'a gitti. Bu sıralarda İstanbul, henüz Bizanslılar'ın eline geçmiş, Latinler, 57 yıl sonra kovulmuştu. Mikhail Paleologos, vaktiyle müşkül demlerinde Konya'ya gelip II. Key-Kâvûs'un misafiri olduğu için, Türkiye Hakanı'm iyi karşıladı. Fakat 1264'te II. Key-Kâvûs'un bir ihtilâlle İmparator'u devirip Bizans'ta tahta çıkmaya teşebbüs etmesi üzerine vaziyet değişti. Mihail Paleologos, vukuundan evvel haber aldığı teşebbüsü bastırdı. Sultan'ın bütün maiyetini dağıttı. Sultan'ı, ailesi ve yakın maiyetinden birkaç kişiyle beraber Rumeli'nde bir kaleye sürdü. 1270'te Altın-Ordu Hanı'nın gönderdiği kuvvetler, sabık Türkiye Hakanı'nı 6 yıllık esaret hayatından kurtardı. Altın-Ordu, İl-hanlılar'ın rakîbi olduğu için, II. Key-Kâvûs'a çok iyi davrandı. Ona Kırım'da büyük bir malikâne verdi. Sultan, 1278'de ölünceye kadar 8 yıl, bu malikânesinde yaşadı. Kırım'da iken, Türkiye hâdiselerini yakından takip etti. Türkiye veziri (başbakanı) Fahreddin Ali de kendisine para göndermekten geri kalmadı. Altın-Ordu ve Memlûk imparatorluklarının İl-hanlılar'la düşmanlığından faydalanıp tahtını geri almak ve İl-hanlılar'ı Türkiye'den kovmak istediyse de, muvaffak olamadı. Oğullarından II. Mes'ud, babası ölünce Türkiye'ye döndü ve Türkiye'nin Selçukoğulları'ndan sonuncu padişahı oldu.

Kırım'da Soğdak'ta ölüp gömülen Sultan Key-Kâvûs, babası gibi silik bir şahsiyet olup, büyükbabası Alâeddin Key-Kubâd'ın ve adını taşıdığı büyük amcası I. Key-Kâvûs'un dehalarından tamamen mahrumdu. Etrafında yeteri kadar büyük devlet adamı ve kumandanı da yoktu. Yoksa Anadolu Türkleri, Sultan'ı, müşrik Moğollar'a karşı mücadelesinde candan destekliyordu. Buna rağmen devrinde Türkiye imparatorluğu, Moğol tahakkümüne düştü. Trabzon imparatorluğu ile Ermeni kırallığı da diğer küçük Yakın Doğu devletleri gibi İl-hanlılar'ı metbu tanımışlardı. Hattâ Bizans da İl-hanlı üstünlüğünü birçok defalar kabul eylemişti.

IV. Sultan Rükneddin Kılıç-Arslan (1261-1266)

II. Key-Husrev'in ortanca oğlu olan IV. Kılıç-Arslan, ağabeyisi II. Key-Kâvûs ve kardeşi II. Key-Kubâd ile (ki 3 kardeş arasında birer yaş fark olduğu sanılır) 5 yıl müşterek saltanat sürdü. Fakat söylediğimiz gibi asıl Türkiye Hakanı, büyük kardeş olan II. Key-Kâvûs idi. Baycu Noyan, Konya'yı işgal edip Moğollar, Türkiye'nin taht şehrine girince, 1256'da IV. Kılıç-Arslan, tahta çıktı ve 1257'ye kadar takriben 1 yıl, ağabeyisi tarafından kovuluncaya kadar makamını

muhafaza etti. 1257'den ağabeyisinin nihai olarak tahttan çekildiği 1261'e kadar 4 yıl Sivas'ta, Kızılırmak'ın doğusunda kalan ülkelerde saltanat sürdü. 1266'da ölünceye kadar 2. kere 5 yıl ve ceman 6 sene padişahlık etti.

IV. Kılıç-Arslan, 1246'da Büyük Kağan'ın cülûs kurultayında davetli olarak bulundu ve bu vesileyle Karakurum'a yani cihanın idare edildiği Moğol taht şehrine gitti.

IV. Kılıç-Arslan'ın veziri (başbakanı) meşhur Muîneddin Süleyman Pervâne'dir. Saltanatı da bu çok zeki ve entrikacı vezirin tahakkümü ve diktatörlüğü altında geçmiştir. Bir ara Sinop, Trabzon Rum imparatorluğunun eline geçmiş, Muîneddin Süleyman, oğlunu gönderip geri almış, fakat şehri ve civarını ailesine malikâne olarak alıkoymuştu ki, böylece Pervâneoğulları beyliği doğmuştur. Sultan Kılıç-Arslan, bunu hazmedemedi. Bunun üzerine muhteris vezir, Sultan'ı eski Türk ananesi mucibince (ki Osmanlılar'da da devam etmiştir) hanedan âzasının kanı mukaddes olduğu için, yay kirişi ile boğdurttu. 27 yaşında bulunan IV. Kılıç-Arslan, öldürüldüğü Aksaray'dan Konya'ya nakledilip atalarının türbesine gömüldü. Yerine geçen oğlu III. Key-Husrev çocuk olduğu için, bütün idare Pervâne'nin eline geçti ve onun dayanağı olan Moğollar'ın Türkiye'nin iç işlerine müdahalesi, bu andan itibaren son haddini buldu. Babası gibi Budist olan Hulagu'nun oğlu Abaka, Müslümanlar'a ve kendisine bütün ikbal yollarını tıkayan Memlûk Türkleri'ne düşman olduğu için, Anadolu halkına fena muamele ediyordu.

III. Sultan Gıyâseddin Key-Husrev (1266-1281)

III. Key-Husrev, 2 yaşında idi. 15 yıl saltanat sürüp 19 yaşında öldü. Bu padişah, Ertuğrul Gazi ile çağdaş olup, Osman Gazi onun saltanatının sonuna doğru 1281'de babasının yerine uc beyi olmuştur. Zamanında Türkiye'de Moğol tahakkümü acıklı şekiller almıştır. İl-hanlılar, henüz Müslüman olmamışlardı. Gerçi Türkler'le Moğollar akraba kavimlerdi ve İl-hanlılar'da iktidar Moğollar'dan sonra Türkler'de idi. Hattâ çağdaş Arap tarihçisi İbnu'l-Esîr: "Anadolu Türkler'i, milliyet ve cinsiyet birliği dolayısiyle Moğollar'a temayül gösterdiler" demektedir. Fakat Türk ırkının tarihî hâkimiyet temayülü ve Anadolu'da Türkmen milliyetinin teşekkülü, her hangi bir yabancı tahakkümü reddediyordu. 1279'da artık Moğol tahakkümünden bizar olan Pervâne de ileride anlatılacağı gibi Anadolu Türkleri tarafından Türkiye'ye çağırılan Memlûk sultanı Baybars hâdisesi dolayısiyle, Moğollar tarafından idam edildi.

1279'dan 1281'e kadar genç III. Key-Husrev, Türkiye'nin idaresine bizzat sahip oldu. Fakat bundan telâşlanan İl-hanlılar, *14 ağustos 1281'de Kırım'dan gelmiş olan II. Key-Kâvûs'un* oğlu II. Gıyâseddin Mes'ud'u sultan ilân ettiler. Sinop'tan Erzincan'a giden II. Mes'ud, Abaka İl-han'a arz-ı tazimatta bulunmuştu. Abaka'nın ölümü üzerine tahta geçen ve Müslüman olan Ahmed İl-han, II. Mes'ud'un Türkiye padişahlığını tasdik etti. III. Key-Husrev'e de Anadolu'da bazı ülkeler verildiyse de, o buna razı olmadı. Bunun üzerine Âzerbaycan'a İl-hanlı başkentine çağırıldı. 2 sene Tebriz'de kaldı. Erzincan'a tahtını geri almak üzere gelince, 1283'te İl-han'ın emriyle katlolundu.

III. Key-Husrev devrinde Altın-Ordu hanı Berke ile müstakbel il-han Argun (Abaka'nın oğlu) Selçuklu Türk imparatorluk prensesleriyle evlenmişlerdir. Gene onun devrinde Selçuklu şehzadelerinden Siyâvuş, Karamanoğlu Mehmed Bey tarafından Konya'da padişah ilân edildi. Fakat III. Key-Husrev, onun Selçuklu şehzadesi olduğunu bile kabul etmedi ve resmi *Selçuk-Name*'lere adını "Cimri" olarak geçirtti. Bu çağda Karamanoğulları, İçel'de kuvvetli bir beylik kurdular. Memlûkler'in *yardımiyle İl-hanlılar'la mücadele ettiler* ve millî kahraman mertebesine çıkarak Karamanoğulları'nın müstakbel ikbalinin temellerini attılar.

Bunlarla beraber Moğollar'ın Türk'leşmesi de başlıyordu. Cengiz'in torunlarından birkaçı Müslüman olmuştu. Müslüman olan ve yeni dinlerini şiddetle savunan birçok Moğol görülüyordu. Anadolulu Türk din adamları ve mutasavvıfları, Moğollar'a *"kâfir" değil, yakın istikbalin Müslüman'ı olacak* cahiller göziyle bakıyorlardı. Zira Moğollar'ın behemehal toptan Müslüman olup Türklük içinde kaynıyacağını pek iyi sezmişlerdi. Bu gerçeği, Mevlânâ Celâleddin Rûmî pek aydın olarak görmüş ve: "Sen Tatarlar'dan korkuyorsan, Tanrı'yı tanımıyorsun demektir; ben ise onları yüz tane iman sancağı ile istikbal ediyorum" demiştir. Nitekim Gazan Mahmud Han, Müslüman olunca (çeyrek asır sonra), Mevlânâ'nın bu şiirini, giydiği hırkaya altın telle yazdırmıştır. Mevlânâ'nın torunu Ulu Ârif Çelebi, Gazan Han'ın ve halefinin sarayında en büyük ihtiramlarla misafir edilmiştir. Sultan Veled ve oğlu Ulu Ârif Çelebi, *Moğol beylerini teshir etmişler, henüz Müslüman* olmıyan bu noyanları kendilerine hayran bırakmışlardır. Çünkü büyük mutasavvıflara has bir incelikle psikolojiye vâkıftılar. Müslüman olmıyan il-han Keykhatu, Konya'yı yağmalamak isterken rüyasında Mevlânâ'nın: "Ey Türk, Konya muhasarasından vazgeç!" ihtarı üzerine büyük tesir altında kalarak

Konya muhasarasını kaldırmıştır. Bu gibi vakalar, Müslüman Türk muhitinin, Anadolu Türk'lüğünün, muharebe sahasında yenemediği müstevliyi, mânevi sahada fethetmek üzere bulunduğunu gösterir. Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled, iman sahibi bir Budist olan büyük Moğol kumandanlarından İrencin Noyan'a Müslüman'lığı o derecede üzeri kapalı telkin etmiştir ki, bu Moğol beyi Mevlevi tarikatine girmiş ve Müslüman'lığa doğru adım atmıştır.

Selçukoğulları'ndan Son Türkiye Padişahları: II. Sultan Gıyâseddin Mes'ud ve III. Sultan Alâeddin Key-Kubâd (1281-1308)

II. Sultan Gıyâseddin Mes'ud, 14 temmuz 1281'den 1297' ye kadar önce 16, nihayet 1302 ağustostan 1308'e kadar 6 yıl, ceman 22 yıl saltanat sürdü. İki saltanatı arasında III Sultan Alâeddin Key-Kubâd, 1297'den 1302 ağustosuna kadar 5 yıl Türkiye tahtını işgal etti. III. Key-Kubâd, Melik Ferâmurz'un, o da II. Key-Kâvûs'un oğludur. Yani III. Key-Kubâd, II. Mes'ud'un yeğeni, küçük kardeşinin oğlu olmaktadır. II. Mes'ud, ölümünde 50, III. Key-Kubâd ise 25 yaşlarında olmalıdır. II. Key-Kâvûs'un doğum tarihine göre II. Mes'ud, en uzak ihtimalle en çok 1253 doğumlu ve en fazla 55 yaşında olabilir.

1301 yılı başlarında II. Mes'ud'u Uluborlu'da melik olarak görüyoruz ve 6 ay kadar yeğeni III. Key-Kubâd'a naiplik etmiş olması muhtemeldir; bu müddet zarfında III. Key-Kubâd, İran'da İlhanlılar'ın yanında idi. Bununla beraber bu zatın II. Mes'ud değil, III. Key-Kubâd'ın oğlu başka bir şehzade olması ihtimali de vardır; bu takdirde bu şehzadenin, çocuk yaşta bulunması icap eder.

III. Key-Kubâd, Gazan İl-han'ın Memlûkler'e mağlûp olarak 2. Suriye seferinden dönüşünde onu Suriye sınırında karşılamış ve bu hareketiyle İl-han'ın minnetini kazanmıştır. Gazan Han, III. Key-Kubâd'ın Antalya'dan Erzurum'a, Sinop'tan Diyarbekir'e kadar bütün Türkiye'nin padişahı olduğunu yeni bir fermanla tesdik eylemiş, Türkiye Hakanı'na bir de İlhanlı prensesi vermiştir. Bu karşılamadan sonra Re'su'l-Ayn' dan (şimdi Mardin'de ve Suriye hududunda) Harput'a gelen III. Key-Kubâd, Sıvas'ı başkent seçerek saltanat sürmüştür. O da inhitat devri Selçuklu padişahlarının çoğu gibi zayıf bir şahsiyettir. Bir ara Konya'ya gelmişse de, hareketleri Gazan İl-han'ın gazabını tahrik etmiş, İran'a çağırılmış, İsfahan' da oturmuş, tahttan indirildikten birkaç ay sonra, maiyetin-

den biri tarafından yaralanarak ölmüştür. Hemedân'da bulunan amcası II. Mes'ud, ikinci kere Türkiye padişahı olmuş, Kayseri'yi başkent seçerek 6 yıl burada sessiz sadasız saltanat sürmüştür.

II. Mes'ud, Cengiz'in torununun torunu oluyordu. Şöyle ki, anası Urbay Hanım, Cengiz'in oğlu Cuci'nin oğlu meşhur Altın-Ordu hakanı Berke Han'ın kızı idi (Berke Han: 1209-1266, saltanatı: 1257-1266). Urbay Hanım'ın anası olan Berke'nin zevcesi de, Büyük Sultan Alâeddin Keykubâd'ın kızı idi. Bu suretle II. Mes'ud, ana tarafından hem Cengizliler'in Cuci Ulusu'na, hem de gene Selçuklular'a bağlanıyordu.

II. Mes'ud, 1308'de Kayseri'de ölmüştür. Bu suretle Osmanoğulları'ndan sonra Türkler'in bütün tarihleri boyunca malik oldukları hanedanların en büyüğü olan, Anadolu'yu açan ve Türkler'in ikinci anayurdu yapan, Türkiye devletini ölümsüz bir devlet olarak kuran Selçukoğulları'nın sonuncu hükümdarı, tarihten çekilmiştir. Dandânakan meydan muharebesinden sonra Sultan Tuğrul Bey'in Büyük Türk Hakanı olmasından tam 268 yıl geçmişti.

Türkiye'nin sonuncu imparatorluk veliahdi şehzade Gazi Çelebi, Sinop'ta İl-hanlılar'ın tâbii bir bey oldu ve 1355'e kadar Sinop, Selçukoğulları'nda kaldı. İl-hanlılar, Türkiye tahtına ne Gazi Çelebi'yi, ne de başka bir Selçukoğlu'nu çıkarmadılar. Anadolu, görülmemiş bir anarşiye düştü.

5. SELÇUKLU HANEDANI DÜŞÜYOR (1308)

1308'de Anadolu'nun Siyasi Durumu

Türkiye devleti, sonuncu Selçukoğlu'nun keder ve hüzün içinde, şanlı atalarının, Çağrı Bey'lerin, Tuğrul Beyler'in, Alp-Arslan'ların, Melik-Şah'ların, Süleyman-Şah'ların, I. ve II. Kılıç-Arslan'ların, I. Mes'ud'ların, Büyük Key-Kubâd'ların hâtıraları ile meşbu bir halde 1308'de Kayseri Sarayı'nda ölümü üzerine, parçalandı. Bu parçaları birleştirmek için Osmanoğulları, tam iki yüz yıl mücadele ettiler.

1308'de Anadolu, şu manzarayı arzediyordu: Orta ve Doğu Anadolu, İlhanlılar'ın Anadolu umumi valilerinin elinde. Trabzon İmparatorluğu ile Kilikya Ermeni Kırallığı, İl-hanlılar'a tâbi. Maraş, Antep çevreleri Memlûk'lerde. Marmara'nın güney ve doğu sahilleri Bizans'ın. Batı Anadolu, İçel, Kastamonu'da Türkmen beylikleri ki, hepsi İl-hanlılar'a tâbi. Bu umumi tabloyu, gelecek bahiste fazla açmak üzere, bu kadarla bırakıyoruz.

Saltanat Krizi

1308'de Anadolu'da saltanat tahtının açılmasından mütevellit içtimai buhran, müthişti. Gerçi İl-hanlar, Selçukoğulları'na vâris olmuşlardı. Fakat Anadolu'ya gönderdikleri umumi valiler, Anadolu halkını mümkün olabildiği kadar çabuk soymaktan başka bir şey düşünmüyorlardı. Anadolu Türkü, Selçukoğulları'nın şanlı hâtırasını unutamıyor, ihtiyarlar, yeni nesillere Uluğ Key-Kubâd devrinin artık masal olan refah ve saadetini anlatıyorlardı.

Karamanoğulları, en kudretli Türkmen beyliği olarak, Selçukoğulları'nın vârisi olmak ve İl-hanlı müstevlileri Anadolu'dan kovmak iddiasında bulunmakla beraber, Türkiye'yi birleştirmeleri bir hayalden ibaretti. Nitekim asla "sultan = imparator" unvanını almaya cesaret edemediler. Selçukoğulları'nın yerine geçmek için Konya'ya hâkim olmak kâfi değildi. Fâtih bir hanedanın otoritesine sahip olmak elzemdi. Anadolu halkının yıllarca Sinop'taki son Türkiye veliahtı Gazi Çelebi'ye büyük ve acıklı ümitler bağlanması, bunu çok iyi gösterir.

6. İL-HANLILAR TÜRKİYE İMPARATORLUK TACINI DA ÜZERLERİNE ALIYOR (1308-1335)

İl-hanlar Büyük Türk Hakanlığı Tahtında

İl-han Olcayto ile oğlu İl-han Muhammed Hudâ-bende, Selçukoğulları'nın vârisi sıfatıyla Büyük Türk Hakanı oluyorlardı. Artık Türkiye İmparatorluğu'nun metbuu değil, bilfiil Türkiye imparatoru idiler. Ancak Türkiye dışında bulunmaları, her ne kadar Âzerbaycan gibi Anadolu'ya komşu bir bölgede oturuyorlarsa da, Anadolu halkı üzerinde az çok yabancı bir hükümdar tesiri yapıyordu. Zaten İl-hanlar'ın, Selçukoğulları'nın ne otoritesine, ne prestij ve perestişine mazhar olmaları mevzuu bahis bile değildi.

İl-hanlar'ın yani 2 il-han'ın Büyük Türk Hakanı olduğu 1308-1335 arasındaki 17 senede, artık tamamen Türk'leşmiş olan bu büyük imparatorluk da çatırdıyordu. Feodal bünye, zaıf alâmetleri göstermeye başlamıştı. Umumi valilerin ve şehzadelerin isyanlarının ardı kesilmiyordu. Bu 17 yıl içinde, Batı Anadolu'da, Batı Karadeniz ve Akdeniz sahillerinde yerleşmiş olan Türkmen beylikleri büyük terakkiler yaptılar. Güneyde Karamanoğulları, kuzeyde Osmanoğulları, son derece dikkati çekecek bir hale geldiler.

İl-hanlılar ve Anadolu

Anadolu beyliklerinin hepsi, İl-hanlılar'ın tâbii idiler. Onlara vergi, haraç, hediye, asker veriyorlardı. Arada İl-hanlı müfettişleri ve kumandanları Batı Anadolu'ya geliyor, serkeşlik yapan ve İl-han'ı memnun edemiyen Türkmen beylerini cezalandırıyordu. Karamanoğulları, Memlûkler'le alâkasını kesmiyor, fırsat buldukça İl-hanlı hâkimiyetinden sıyrılmak için, Memlûkler'e dayanmak istiyor, bu vaziyet Orta Anadolu halkında ümit ve senpati uyandırıyordu. Osmanoğulları, İl-hanlı hâkimiyetinden, uzaklıkları dolayısiyle daha az müteessir idiler. Gaza yoluyla büyük şöhret ve prestij sahibi olmaya çalışıyor, müstakbel azametlerini buna dayandırıyorlardı.

Orta Anadolu, Anadolu'nun en büyük kısmı, İl-hanlı umumi valilerinin elindeydi. 1327'den itibaren bu mevkide Eretna Bey bulunuyordu. Anadolu'nun en büyük kısmına hâkim olmakla beraber, alelâde bir İl-hanlı valisi olduğu, Oğuz beylerinden bulunmadığı için, Anadolu halkı üzerinde hiçbir prestiji yoktu.

7. ANADOLU'DA İL-HANLI TAHAKKÜMÜNÜN SON İZLERİ DE SİLİNİYOR (1335-1344)

İl-hanlı İmparatorluğu'nun Dağılması

1335'te Muhammed Hudâ-bende İl-han'ın çocuksuz ölümü üzerine, İl-hanlı imparatorluğu dağıldı. Aynı zamanda birçok il-han tahta çıktı. Hepsi kısa süre, bir veya iki yıl için muayyen ülkelerde saltanat sürdüler. Çoğu da diktatörlük taslıyan Moğol ve Türk kumandanlarının tahakkümünde idiler. Onun için Muhammed Hudâbende'den sonraki bir sürü il-han'ı Büyük Türk Hakanı saymaya imkân yoktur. Çünkü 1335'ten sonra Anadolu beylikleri, hattâ İl-hanlı umumi valisi Eretna Bey, istiklâl kazanmışlar, İran ile bütün alâkalarını kesmişlerdir. 1335'ten sonra Türkiye'de il-hanlar adına yazılmış kitabe, basılmış sikke, okunmuş hutbe, gönderilmiş vergi, yollanmış asker, hâsılı hiçbir tâbiiyet alâmeti görmüyoruz.

Boşalmış olan Büyük Türk Hakanlığı tahtının en büyük müddeîsi, Bizans'a karşı yaptığı emsalsiz gazalarla büyük bir şöhret ve şan kazanmış olan Osmanoğlu Orhan Gazi idi. Hemen yegâne rakibi Karamanoğlu idi. Diğer Türkmen beylikleri, Osmanoğulları'nın ne askeri gücü, ne siyasi dehaları, ne de emsalsiz prestijleri ile rekabet edecek gücde değillerdi. Orhan Gazi, "sultan=imparator" unvanını takındı. Oğlu I.

Murad, ismen değil, fiilen de imparator olduğunu ispat etti. Ancak Türkiye'nin Osmanoğulları tarafından birleştirilmesi bahis mevzuu değildi. Anadolu'nun en büyük hükümdarının kim olduğu bahis mevzuu bulunuyordu. Bu şahıs ise, şüphesiz Osmanoğlu Orhan Bey idi ve bu iddiasını destekliyecek her türlü vesaite malik bulunuyordu. Maddi olduğu kadar mânevi kuvvetler de onun tarafında idi.

1344'te Anadolu'ya tesir edebilecek hiçbir dış kuvvet olmadığı ileriye sürülebilir. Hele Batı Anadolu için bu iddia, hakikattir. Memlûkler'in tesir sahasının Fırat'ı ve Toroslar'ı aştığı oluyorsa da, Batı'ya erişemiyordu. İran ve Irak'ta Celâyirliler, İl-hanlılar'ın vârisi sıfatıyla ancak Doğu Anadolu'ya erişebilmişlerdi ve fâtih bir devlet hüviyetinde değillerdi.

Trabzon imparatorluğu, Doğu Karadeniz kıyılarına sinmişti. Bizans, Marmara kıyılarını elinde tutabilmekten âciz görünüyordu. Cenevizliler ve diğer Latinler, kıyıda birkaç limana sahip olup, ticari menfaatleri dışında Anadolu işlerine karışmaya ne niyetleri, ne de güçleri vardı.

1344'te Anadolu işleriyle meşgul yegâne büyük devletin Mısır-Suriye Türk-Memlûk imparatorluğundan ibaret olduğunu söyliyebiliriz. Bu imparatorluğun da bir deniz devleti olmaması ve Batı Anadolu'ya erişememesi, Osmanoğulları'nın hiçbir büyük devletin baskısı altında kalmaksızın Avrupa işleriyle uğraşmasına zemin hazırlamıştır. Bu zemin, Osmanoğulları'na akıldan geçirilemiyecek azamette bir şevket yolu açmıştır.

17. TÜRKİYE SELÇUKLULARI (1077-1308 = 231)

1. **Kutalmışoğlu Nâsıruddevle Ebu'l-Fevâris Gazi Sultan I. Süleyman-Şah** (Anadolu Fâtihi ve Türkiye Devleti'nin Kurucusu) (1045?-1086 = 41?) (saltanatı: 1077-5.VI.1086 = 9)
2. **Kutalmışoğlu Melik Dâvud** (1'in kardeşi) (1050?-1095? = 45?) (salt. 0.VI.1086-20.XI.1092 = 6, 5, 15) (*)
3. **I. Sultan Kılıç-Arslan (İzzeddin?)** (1'in oğlu) (1073?-VII.1107 = 34?) (salt. 20.XI.1092-VII.1107 = 13, 8)
4. **Sultan Kutbeddin Melik-Şah** (3'ün oğlu) (1096-1116 = 20) (salt. VII.1107-1116 = 9)
5. **I. Sultan Rükneddin Mes'ud** (3'ün oğlu) (1098?-1155 = 57?) (salt. 1116-1155 = 39)
6. **II. Sultan İzzeddin Kılıç-Arslan** (5'in oğlu) (1115?-VIII.1192 = 77?) (1155-VIII.1192 = 37)
7. **I. Sultan Gıyâseddin Key-Husrev** (6'nın küçük oğlu) (1169?-

(*) Bunu kaldırıp 1'den sonra 3'e geçen tarihçiler de vardır.

IV.1211 = 42?) (VIII.1192-1196 = 4 + II.1205-IV.1211 = 6, 2 = 10, 2?)

8. **II. Sultan Rükneddin Süleyman-Şah** (6'nın ortanca oğlu) (1150?-II-1204 = 54?) (1196-II.1204 = 8)

9. **III. Sultan İzzeddin Kılıç-Arslan** (8'in oğlu) (1190?-II.1205 = 15?) (II.1204-II.1205 = 1, 0?)

7a. Tekrar **I. Key-Husrev**

10. **I. Sultan İzzeddin Key-Kâvûs** (7'nin oğlu) (1184?-XII.1219 = 35?) (IV.1211-XII.1219 = 8, 8)

11. **I. Sultan Alâeddin Key-Kubâd** ("Uluğ, Büyük") (1192-30.V.1237 = 45) (XII.1219-30.V.1237 = 17, 5) (7'nin oğlu)

12. **II. Sultan Gıyâseddin Key-Husrev** (11'in oğlu) (XII.1223-1246 = 22,6?) (30.V.1237-1246 = 9)

13. **II. Sultan İzzeddin Key-Kâvûs** (12'nin oğlu) (1238-1278 = 40) (1246-1256 = 10 + 1257-1261 = 4 = 14)

14. **IV. Sultan Rükneddin Kılıç-Arslan** (12'nin oğlu) (1239-1266 = 27) (1256-1257 = 1 + 1261-1266 = 5 = 6) (müşterek-sultan: 1249-1254 = 5)

13a. Tekrar **II. Key-Kâvûs**

14a. Tekrar **IV. Kılıç-Arslan**

14. **bis. II. Sultan Alâeddin Key-Kubâd** (12'nin oğlu) (1239-1254 = 15) (müşterek-sultan: 1249-1254 = 5)

15. **III. Sultan Gıyâseddin Key-Husrev** (14'ün oğlu) (1264-1283 = 19) (1266-14.VIII.1281 = 15)

16. **II. Sultan Gıyâseddin Mes'ud** (13'ün oğlu) (1258?-1308 = 50?) (14.VIII.1281-1297 = 16 + VIII.1302-1308 = 6 = 22)

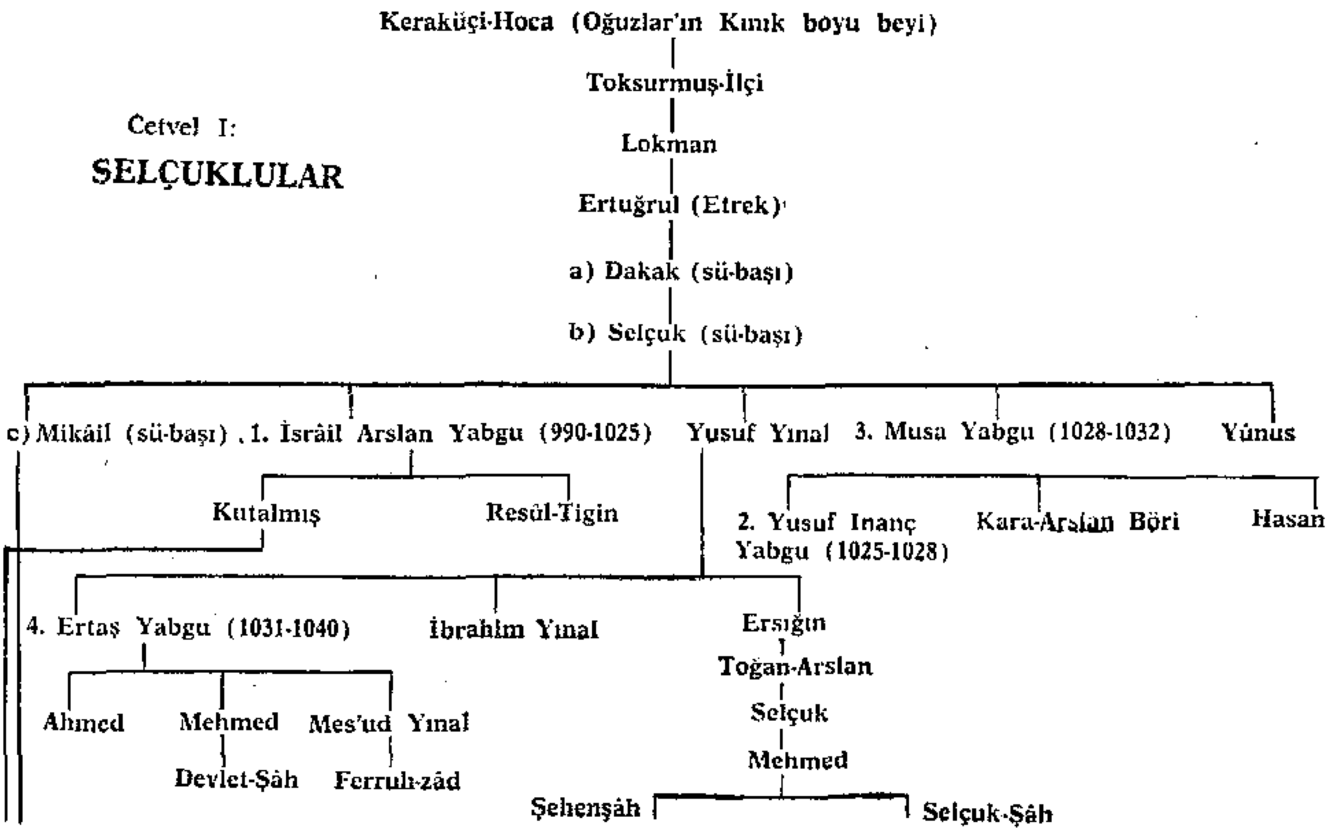
17. **III. Sultan Alâeddin Key-Kubâd** (13'ün oğlu Melik Ferâmurz'un oğlu) (1277?-VIII.1302 = 25?) (1297-VIII.1302 = 5)

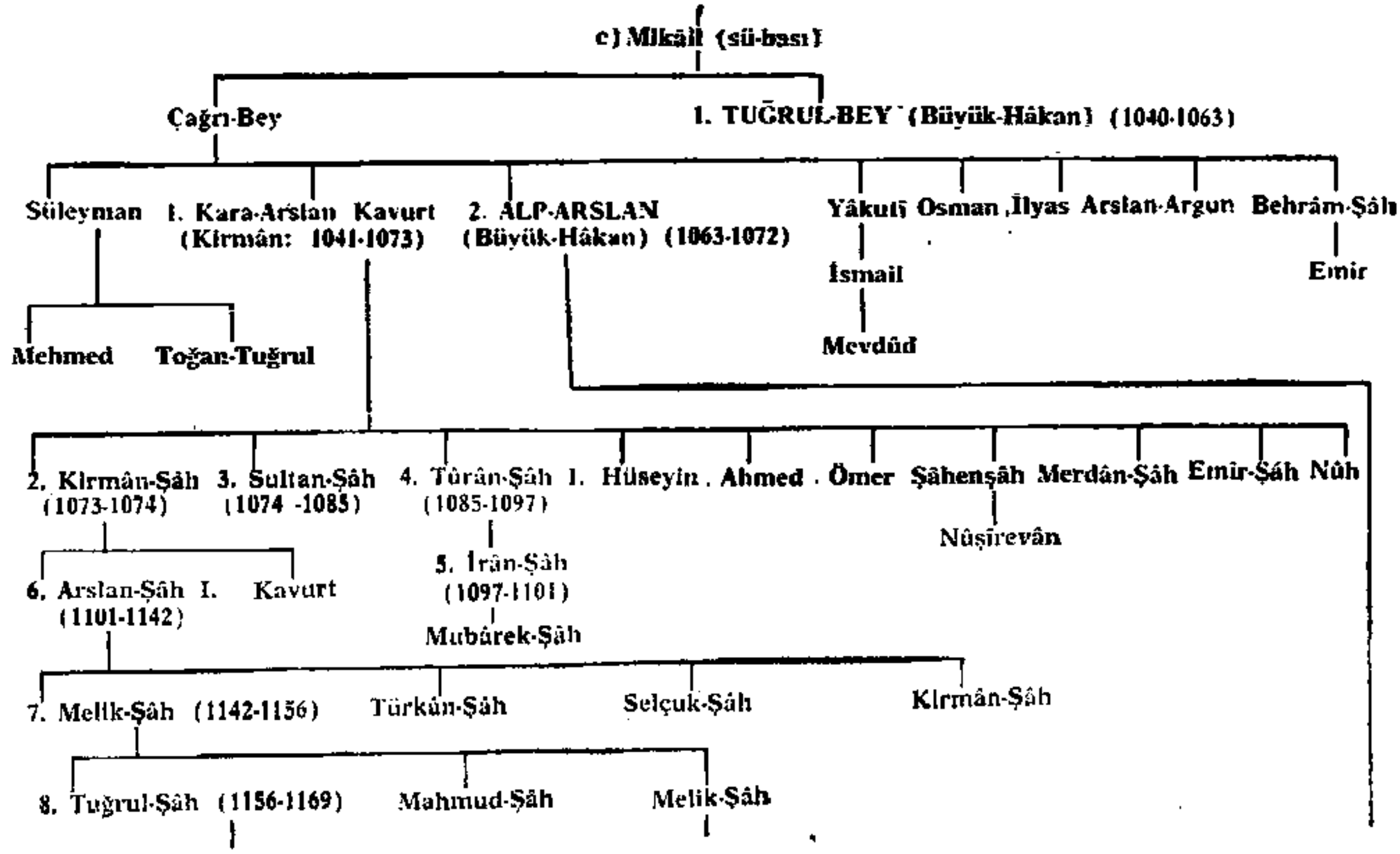
16a. Tekrar **II. Mes'ud**

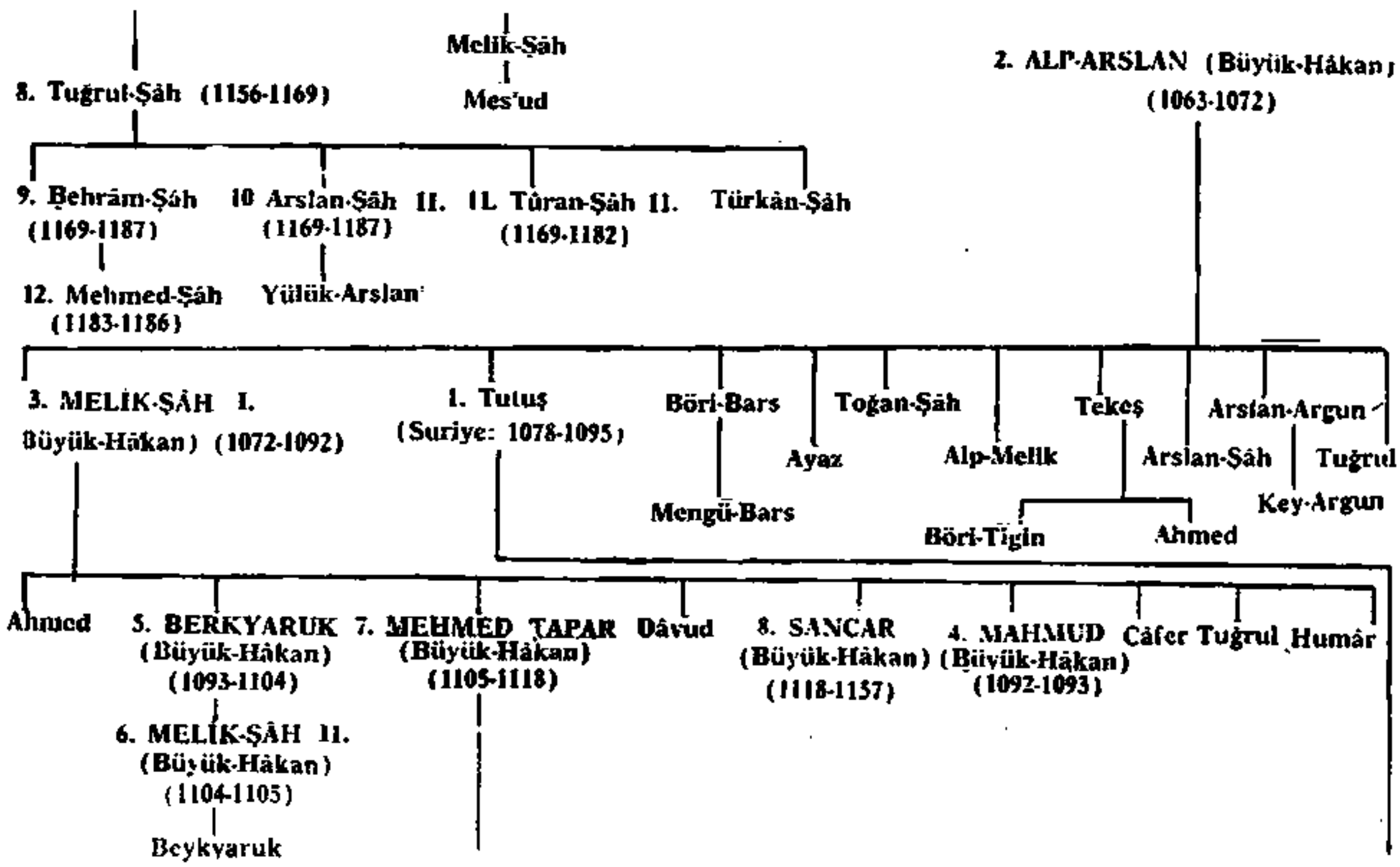
BİBLİYOGRAFYA: Bertold Spuler, *Die Mongolen in Iran*, Leipzig, 1939 (Türkçe'si: T.T.K., Ankara, 1951); M. d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, 2. tabı: Amsterdam, 1854, 4 cilt; von Hammer, *Geschichte der Ilhane*, 2 c., Darmstadt, 1841-43; R. Grousset, *L'Empire des Steppes*, ilk tabı: Paris, 1939; H. H. Howorth, *History of the Mongols*, 4 cilt, Londra, 1876-88; A. Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul, 1946. — Aksarâyî, *Musâmeretu'l-Akhbâr*, Farsça metin: O. Turan nş., T.T.K., Ankara, 1944; Râwendî, *Râhatu's-Sudûr*, Londra, 1921 (Farsça'dan trc. A. Ateş, T.T.K., 2 c., Ankara); Reşîdeddin, *Câmi'u't-Tewârikh* (Farsça); Aynî, *Ikdu'l-Cumân* (Arapça, yazma); Cuweynî, *Târîh-ı Cihân-Güşây*, 3 c., Farsça, M. M. Kazwînî nş.; Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Weledu's-Şefîq* (Farsça, yazma); H. Edhem (Eldem), *Kaysariye Şehri*, İstanbul, 1916, Târih-i Osmânî Encümeni nş.; Hamdullah Kazwînî, *Târîh-ı Güzîde* (Farsça), Londra; İbni Bîbî, *el-Awâmiru'l-Alâiye*, Farsça metin: Ankara, 1956, T.T.K.; daha geniş bibliyografya için: O. Turan'ın *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki maddeleri: *Key-Kâwûs II.* (s. 642-5), *Kılıç-Arslan IV.* (s. 703-7), *Key-Kubâd II.* (s. 661-2), *Key-Kubâd II.* (s. 661-2), *Key-Husrev III.* (629-30, Tahrir Heyeti'nin), *Key-Kubâd III.* (662-3, İ. Kafesoğlu'nun).

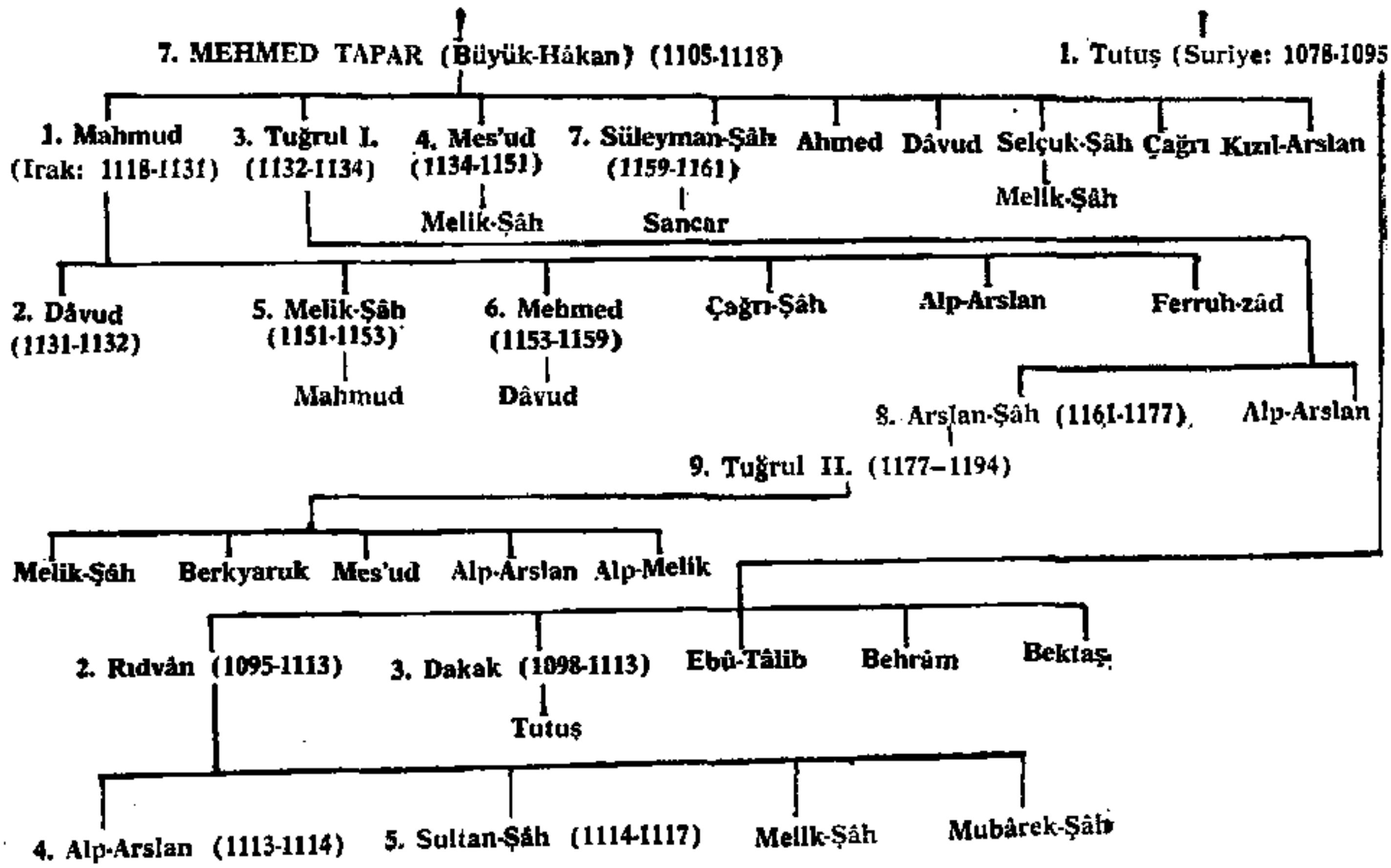
Cetvel I:

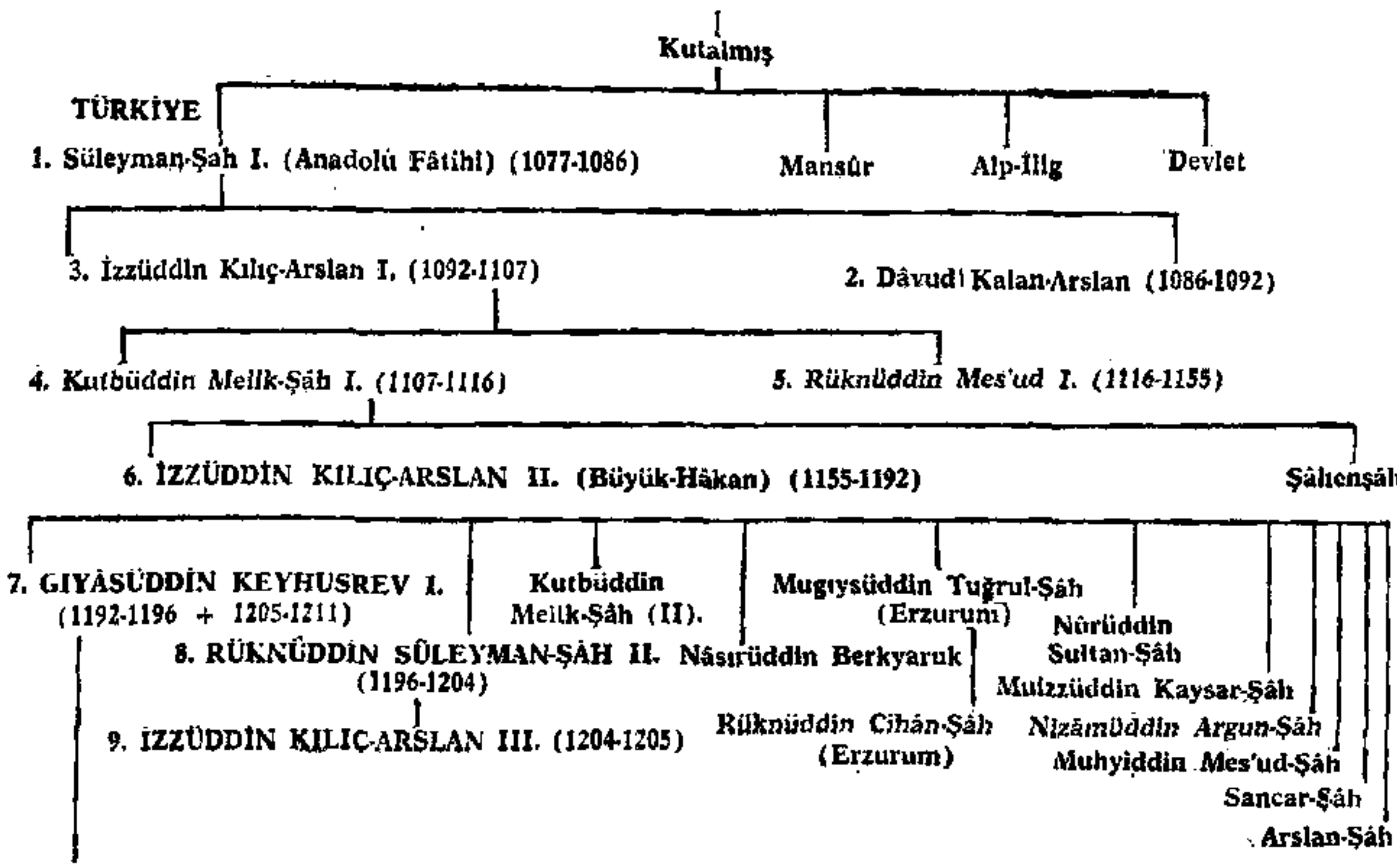
SELÇUKLULAR

c) Mikâil (sü-bası)
Çağrı-Bey
1. TUĞRUL-BEY (Büyük-Hâkan) (1040-1063)
Süleyman
1. Kara-Arslan Kavurt (Kirmân: 1041-1073)
2. ALP-ARSLAN (Büyük-Hâkan) (1063-1072)
Yâkutî
Osman
İlyas
Arslan-Argun
Behrâm-Şâh
İsmail
Emir
Mevdûd
Mehmed
Toğan-Tuğrul
2. Kirmân-Şâh (1073-1074)
3. Sultan-Şâh (1074 -1085)
4. Tûrân-Şâh I. (1085-1097)
Hüseyin
Ahmed
Ömer
Şâhenşâh
Merdân-Şâh
Emir-Şâh
Nûh
Nûşirevân
5. İrân-Şâh (1097-1101)
Mubârek-Şâh
6. Arslan-Şâh I. (1101-1142)
Kavurt
7. Melik-Şâh (1142-1156)
Türkân-Şâh
Selçuk-Şâh
Kirmân-Şâh
8. Tuğrul-Şâh (1156-1169)
Mahmud-Şâh
Melik-Şâh

8. Tuğrul-Şâh (1156-1169)
Melik-Şâh
Mes'ud
2. ALP-ARSLAN (Büyük-Hâkan) (1063-1072)
9. Behrâm-Şâh (1169-1187)
10 Arslan-Şâh II. (1169-1187)
11. Tûran-Şâh II. (1169-1182)
Türkân-Şâh
12. Mehmed-Şâh (1183-1186)
Yülük-Arslan
3. MELİK-ŞÂH I. Büyük-Hâkan) (1072-1092)
1. Tutuş (Suriye: 1078-1095)
Böri-Bars
Ayaz
Toğan-Şâh
Alp-Melik
Tekeş
Arslan-Şâh
Arslan-Argun
Tuğrul
Mengü-Bars
Böri-Tigin
Ahmed
Key-Argun
Ahmed
5. BERKYARUK (Büyük-Hâkan) (1093-1104)
7. MEHMED TAPAR (Büyük-Hâkan) (1105-1118)
Dâvud
8. SANCAR (Büyük-Hâkan) (1118-1157)
4. MAHMUD (Büyük-Hâkan) (1092-1093)
Câfer
Tuğrul
Humâr
6. MELİK-ŞÂH II. (Büyük-Hâkan) (1104-1105)
Beykyaruk

7. MEHMED TAPAR (Büyük-Hâkan) (1105-1118)
1. Tutuş (Suriye: 1078-1095)
1. Mahmud (Irak: 1118-1131)
3. Tuğrul I. (1132-1134)
4. Mes'ud (1134-1151)
7. Süleyman-Şâh (1159-1161)
Ahmed
Dâvud
Selçuk-Şâh
Çağrı
Kızıl-Arslan
Melik-Şâh
Sancar
Melik-Şâh
2. Dâvud (1131-1132)
5. Melik-Şâh (1151-1153)
6. Mehmed (1153-1159)
Çağrı-Şâh
Alp-Arslan
Ferruh-zâd
Mahmud
Dâvud
8. Arslan-Şâh (1161-1177)
Alp-Arslan
9. Tuğrul II. (1177–1194)
Melik-Şâh
Berkyaruk
Mes'ud
Alp-Arslan
Alp-Melik
2. Rıdvân (1095-1113)
3. Dakak (1098-1113)
Ebû-Tâlib
Behrâm
Bektaş
Tutuş
4. Alp-Arslan (1113-1114)
5. Sultan-Şâh (1114-1117)
Melik-Şâh
Mubârek-Şâh

Kutalmış
TÜRKİYE
1. Süleyman-Şah I. (Anadolu Fâtihi) (1077-1086)
Mansûr
Alp-İlig
Devlet
3. İzzüddin Kılıç-Arslan I. (1092-1107)
2. Dâvud Kalan-Arslan (1086-1092)
4. Kutbüddin Melik-Şâh I. (1107-1116)
5. Rüknüddin Mes'ud I. (1116-1155)
6. İZZÜDDİN KILIÇ-ARSLAN II. (Büyük-Hâkan) (1155-1192)
Şâhenşâh
7. GIYÂSÜDDİN KEYHUSREV I. (1192-1196 + 1205-1211)
Kutbüddin Melik-Şâh (II).
Mugıysüddin Tuğrul-Şâh (Erzurum)
Nûrüddin Sultan-Şâh
8. RÜKNÜDDİN SÜLEYMAN-ŞAH II. (1196-1204)
Nâsırüddin Berkyaruk
Muizzüddin Kaysar-Şâh
9. İZZÜDDİN KILIÇ-ARSLAN III. (1204-1205)
Rüknüddin Cihân-Şâh (Erzurum)
Nizâmüddin Argun-Şâh
Muhyiddin Mes'ud-Şâh
Sancar-Şâh
Arslan-Şâh

- 7. GIYÂSÜDDİN KEYHUSREV I. (1192-1196 + 1205-1211)
  - 10. İZZÜDDİN KEYKÂVUS I. (1211-1219)
  - 11. ALÂÜDDİN KEYKUBÂD I. (Uluğ=Büyük) (1219-1237)
    - 12. GIYÂSÜDDİN KEYHUSREV II. (1237-1246)
      - 13. İZZÜDDİN KEYKÂVUS II. (1246-1256 + 1257-1261)
        - 16. GIYÂSÜDDİN MES'UD II. (1281-1297 + 1302-1308)
          - Tâcüddin *Altınbaş Gazi-Çelebi* (Son Veliahd)
            - İbrahim (Sinop beyi)
            - Kılıç-Arslan (Ertena kıralı: 1380)
        - Rüknüddin *Kılıç-Arslan*
        - *Ferâmurz*
          - 17. ALÂÜDDİN KEYKUBÂD III. (1297-1302)
            - Gıyâsüddin Mes'ud (III.)
        - Siyâvuş
      - 14. RÜKNÜDDİN KILIÇ-ARSLAN IV. (1256-1257 + 1261-1266)
        - 15. GIYÂSÜDDİN KEYHUSREV III. (1266-1281)
      - Alâüddin Keykubâd II.
      - Felekiddin
  - Celâlüddin Key-Feridûn

VI. TÜRKİYE İMPARATORLUĞU PARÇALANIYOR: ANADOLU BEYLİKLERİ

1. 1308'DE ANADOLU'NUN SİYASİ MANZARASI

İl-hanlılar'ın Doğrudan Doğruya İdaresindeki Bölgeler

1308'DE, Selçukoğulları'nın düştüğü anda Anadolu, şu manzarayı arzediyordu: Doğrudan doğruya İl-hanlılar'ın idaresindeki bölgeler, Anadolu Türkmen Beyleri'nin elindeki bölgeler, İl-hanlılar'ın himayesindeki Trabzon İmparatorluğu ile Kilikya Ermeni Kırallığı, Memlûkler'in idaresindeki bölgeler, Bizans'ın elindeki bölgeler ve Latinler'in elindeki siteler.

Şimdiki Türkiye'nin aşağıda zikredilen vilâyetlerine tekabül eden bölgeler, doğrudan doğruya İl-hanlılar'ın Anadolu umumi valisinin idaresinde bulunuyordu:

Ankara, Doğu Eskişehir, Kırşehir, Nevşehir, Yozgat, Niğde, Kayseri, Çorum, Amasya, Tokat, Kuzey ve Doğu Konya, Malatya, Sıvas, Erzincan, Erzurum, Gümüşhane, Kars, Ağrı, Van, Hakkâri, Bitlis, Siirt, Muş, Bingöl, Tunçeli, Elâzığ, Mardin, Diyarbakır, Urfa.

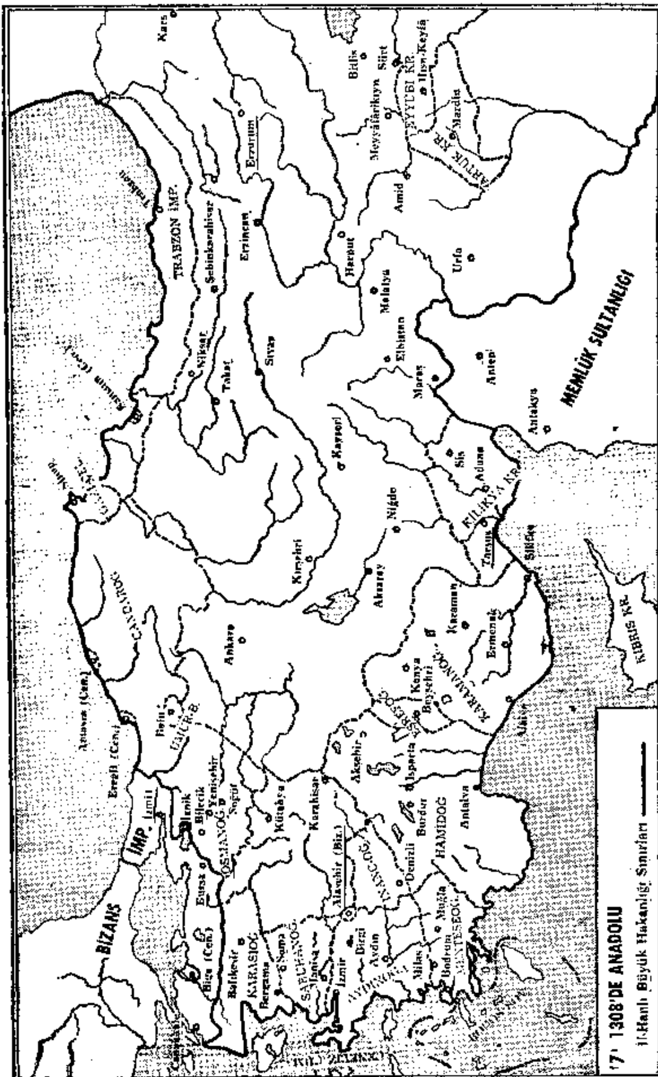
İlhanlılar'ı Metbû Tanıyan Bölgeler

Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve Çoruh'a hâkim olan Trabzon Rum imparatorluğu ile Adana ve Doğu Mersin'e hâkim olan Kilikya Ermeni kırallığı, İl-hanlılar'a tâbi idi.

Türkmen Beylikleri de İl-hanlılar'a tâbi idi. Bu beylikler kaba çizgilerle şöyleydi:

Batı İçel (Lamos Çayı'na kadar) ile Güney Konya'da (Karaman, Ermenak, Hadım, Bozkır) ve Doğu Antalya'da (Kargı Çayı'na kadar) istikbalin kudretli kırallığı Karamanoğulları,

Sinop ile Samsun'da Selçukoğulları yani Türkiye imparatorluk hanedanı,

17 1308'DE ANADOLU

İl-Hanlı Büyük Hakanlığı Sınırları

Kastamonu, Çankırı, Zonguldak'ta (Cenevizliler'in elindeki Ereğli ile Amasra hariç) Candaroğulları,

Bugünkü Türkiye'nin Bilecik vilâyetinin tamamı ile Eskişehir merkez ve Mihallıççık, Sakarya'nın Geyve, Bolu'nun Göynük, Bursa'nın İnegöl, Keles, Yenişehir kazalarında müstakbel Türkiye imparatorluk hanedanı Osmanoğulları,

Bolu merkez kazasında Umur Bey,

Kütahya, Afyon, Uşak, Denizli'de Germiyanoğulları,

Isparta, Burdur, Doğu Antalya (Kargı Çayı'na kadar), Konya'nın Akşehir, Beyşehir, Seydişehir ve Muğla'nın Fethiye kazalarında Hamîdoğulları,

Muğla'da (Fethiye hariç) Menteşeoğulları,

Aydın ve İzmir'de (Latinler'e ait İzmir kalesi hariç) Aydınoğulları,

Manisa'da (Bizans'a ait Alaşehir ile Karası'ya ait Soma hariç) Saruhanoğulları,

Bergama, Soma, Ayvacık, Ezine, Bayramiç, Çanakkale, Çan, Yenice, Ayvalık, Edremit, Burhaniye, Ilıca, Palamutluk, İvrindi, Balya, Balıkesir, Sındırgı, Bigadiç, Dursunbey, Kepsut kazalarında yani Güney Balıkesir ile Güney Çanakkale, Kuzey İzmir ve Kuzeybatı Manisa'da Karasıoğulları ki, Dânişmendoğulları hanedanından inmişlerdi.

İl-hanlılar'la Alâkasız Bölgeler

İl-hanlılar'la alâkasız Anadolu bölgeleri şöyleydi:

Mısır-Suriye Türk-Memlûk imparatorluğuna ait Maraş, Antep, Hatay, Adıyaman,

Cenevizliler'e ait Karadeniz Ereğlisi ve Amasra, genc Latinler'e ait İzmir kalesi, Biga, Gâvur Samsun kalesi.

Bizans imparatorluğuna ait Manisa'nın Alaşehir'i, Kocaeli, Geyve hariç Sakarya, İnegöl, Keles ve Yenişehir hariç Bursa, Çanakkale'nin Lapseki kazası, Balıkesir'in Bandırma, Erdek, Manyas, Susurluk ve Gönen kazaları, İstanbul vilâyetinin Asya'da kalan toprakları, yani Yalova, Şile, Kartal, Üsküdar, Kadıköy, Beykoz, Adalar kazaları,

Asya'ya ait Bozcaada ile Avrupa'da kalan İmroz, yani Çanakkale Boğazı'nı hâkim adalar, Limni ve Semendirek adaları gibi Bizans'ın idi. Midilli, Sakız, Sisam, Nikarya adaları Ceneviz'e, Rodos ve Oniki Ada, Şövalyeler'e aitti. Kıbrıs'ta, Latin kırallığı vardı. Doğu ve Batı Trakya, Bizans'ın idi.

2. 1335'TE ANADOLU'NUN SİYASİ MANZARASI

İl-hanlı İmparatorluğu'nun Dağılması

Gerçi İl-hanlı imparatorluğu 1344'te çökmüştür. Fakat 1335'te Muhammed Hudâ-bende İl-han'ın ölümü ile çözülmüştür. Bunun üzerine Anadolu'daki Türkmen Beylikleri istiklâl kazanmışlar, en kudretlileri ve gaza dolayısiyle en meşhurları olan Osmanoğulları, Selçukoğulları tahtına namzet olmuşlardır. Doğrudan doğruya İl-hanlı idaresinde bulunan Anadolu topraklarının en büyük kısmı, İl-hanlı valisi iken istiklâl kazanan Eretna Bey'in eline geçmiştir.

Eretna Bey'in asıl adı "Ertene" olup, "Ertana" ve bilhassa "Eretna" telâffuzları şöhret bulmuştur. Türk'tür; fakat Oğuz değil, Uygur'dur. 1335-1338 arasında istiklâl kazanmış, 1338'de Memlûkler'e tâbi olmuş, 1343'te Memlûk tâbiiyetinden çıkarak tekrar müstakil olmuştur. Şu bölgelere hâkim bulunuyordu: Erzurum, Erzincan, Tokat, Amasya, Samsun; Ankara, Niğde, Kayseri, Sıvas, Bayburt, Şebinkarahisarı, Niksar, Merzifon, Aksaray, Dârende, Develikarahisar vs.

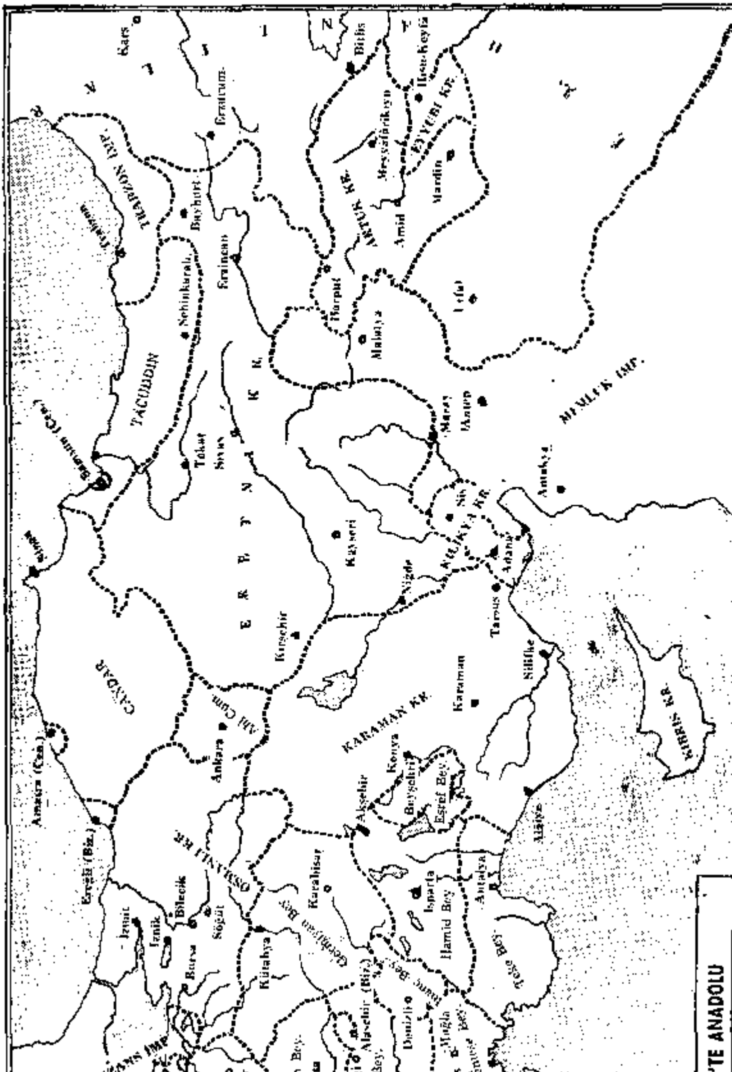
Eretna devleti (kırallığı) dışındaki Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Kars ve Artvin'den Hakkâri'ye, Van'dan Elâzığ ve Urfa'ya kadar, 1336'ya kadar İl-hanlılar'da kalmış, bu tarihte İl-hanlılar'ın en büyük vârisi olan Celâyirliler'e geçmiştir. Âmid (Diyarbakır) şehrinde, bunlara tâbi Akkoyunlular vardır.

Trabzon ve Rize'den ibaret Trabzon imparatorluğu, Beylikler gibi müstakil olmuş, Kilikya kırallığı ise, Memlûk hâkimiyetini tanımıştır.

İl-hanlılar, en büyük Yakın Doğu devleti sıfatını taşıyan Memlûkler'e, Orta Anadolu'ya kadar olan sahaların metbuluğu mirasını da bırakmışlardır. Maraş, Hatay, Antep, Malatya, Adıyaman doğrudan doğruya Memlûk idaresindedir. Karaman kırallığı da bazan Memlûkler'e tâbi, bazan onların nüfuzundadır.

Beylikler

Karamanoğulları çok büyümüş, bugünkü Konya, Kırşehir, Nevşehir vilâyetlerinin tamamı ile İçel'e (bugünkü vilâyetin batı yarısı), Antalya vilâyetinin doğu yarısına hâkim olmuşlardır. Yalnız Akşehir, Hamidoğulları'ndadır. Karamanoğulları, daha da genişlemek istidadındadırlar. Ankara'daki Ahi Cumhuriyeti, Karaman nüfuz ve tesirindedir.

(8) 1335'TE ANADOLU

Osmanoğulları da büyük inkişaf göstermişlerdir. Bugünkü Bursa, Eskişehir, Bilecik, Bolu, Sakarya vilâyetlerinin tamamına hâkimdirler. Yalova, Karamürsel, Gölcük de ellerindedir.

Germiyanoğulları toprak kaybetmiş, Aydınoğulları ise kazanmıştır. Menteşe, Aydın, Saruhan, Karası beylikleri, büyük donanma sahibi olmuşlar ve Ege Denizi'ne hâkim bulunmuşlardır.

Karasıoğulları da Güney Marmara'yı Bizans'ın elinden almış, Bizans, Güney Marmara'dan tamamen çekilmiştir. Ancak Kocaeli yarımadasını elinde tutmaktadır.

3. 1344'te ANADOLU'NUN SİYASÎ MANZARASI

Türkmen Beylikleri

9 yıl sonra, 1344'te, ki İl-hanlı imparatorluğunun kesin çöküş tarihidir. Anadolu'da Türkmen Beylikleri hâkim vaziyettedirler. Bu Beylikler'in elinde bulunmıyan Anadolu toprakları, geniş de olsa, siyasi ve askerî ehemmiyet arzetmemektedir.

Osmanoğulları, İzmit şehrini de almışlar, Maltepe meydan muharebesinde Bizans İmparatoru'nu bozmuşlar, Karasıoğulları'na metbuluklarını tanıtmışlar, Ankara'dakı Ahi Cumhuriyeti'ni tehdide başlamışlar, Karamanlılar'ın nüfuz mıntakalarına uzanmışlar, mutlak surette Anadolu'nun en prestij sahibi hükümdarı olmuşlardır (tahtta gene Osmanoğlu Orhan Bey vardır).

Karamanoğulları da Eretna devleti başta olmak üzere komşularından fütuhatta bulunmuşsa da, Osmanoğulları'nın prestijine erişmeleri mümkün olamamıştır. Türkiye'nin eski başkenti Konya'yı ellerinde tutmaları, Osmanlılar'ın jeopolitik konuşlarının yanında ehemmiyetsiz kalmıştır.

Kocaeli yarımadası Osmanoğulları'na geçince, Bizans, Anadolu ile hemen hemen alâkasını kesmiştir. Osmanlılar, Karası Beyliği'ni ortadan kaldırıp Çanakkale Boğazı'na dayanmanın arifesindedirler.

Memlûk Nüfuz Bölgesi

Memlûk nüfuz bölgesinde, hattâ doğrudan doğruya Memlûk idaresindeki topraklarda da bir genişleme görülmektedir. Celâyirliler, Güneydoğu Anadolu'ya, Kars'a, Artvin'e, hâkimdirler.

Kilikya Ermeni kırallığı, Memlûkler'e tâbi olup, Memlûk

darbeleri altında son derece küçülmüş, Çukurova'ya sığınmıştır. Kaybettiği topraklar, Memlûk imparatorluğuna katılmaktadır.

Biga, İzmir, Samsun, Ereğli, Amasra gibi siteler, hâlâ Cenevizliler'in, Rodos Saint-Iean Şövalyeleri'nin elindedir.

Anadolu Beylikleri'nin Kuvvetleri

Arap tarih ve coğrafya âlimi İbni Fazlullaahü'l-Ömerî, 1332 senesine ait Anadolu'nun vaziyeti hakkında çok kıymetli bilgiler vermektedir. Bu tarih, İlhanlılar'ın Anadolu'daki son hâkimiyet senelerinden biridir. Arap âlimi diyor ki: "Bu Türk Uc Beyleri, yüksek dağlar ve kalelere ve muharip unsurlara dayanırlar. Ordu ve silâhlarının çokluğu sayesinde pek kuvvetlidirler. Hulâgû neslinden olan il-hanlar'ın adına hutbe okutup sikke kestirirler. İl-hanlılar'ın Anadolu'daki naiplerine hediye verirler ve onların arkasında duran İl-hanlar'dan sakınırlar. Naibin İl-han'a yazacağı namenin kendi lehlerine olmasına dikkat ederler".

Aynı âlim, 1332 senesinde Türkmen Beylikleri'nin nüfus ve ordularına dair de pek kıymetli malûmat vermektedir. Bu malûmattan, 1332 senesinde Türkmen Beylikleri'nin nüfusu şu şekilde tahmin ve istidlâl edilebilir:

Osmanoğulları 1.030.000, Karasıoğulları 250.000 (her ikisi: 1.280.000), Karamanoğulları 750.000, Germiyanoğulları 800.000, Aydınoğulları 700.000, Candaroğulları 420.000, Hamîdoğulları 380.000 (Isparta şubesi: 300.000, Antalya = Teke şubesi: 80.000), Saruhanoğulları 280.000, Menteşeoğulları 170.000, İnançoğulları (Denizli Beyliği) 100.000, Eşrefoğulları (Beyşehir Beyliği) 70.000, Selçukoğulları (Gazi Çelebi'nin Sinop Beyliği) 70.000, yekûn: 5.020.000.

Türkmen Beylikleri dışında İl-hanlılar'a, Memlûkler'e, Trabzon ve Kilikya devletlerine, Bizans'a, Latinler'e ait Anadolu topraklarının nüfusunu da bu devirde 6-7 milyon tahmin edebiliriz (İstanbul ve Trakya bu hesaba dahil değildir). Şu halde XIV. asrın ikinci çeyreğinde bugünkü Türkiye topraklarının nüfusunun kaba bir tahminle 13 milyon kadar olduğu anlaşılır. Tarihî vaziyet de bunu göstermektedir. Aynı devirde İngiltere'nin nüfusu takriben 2,5, Fransa'nınki 12,5 milyon kadardı (bugünkü sınırlar). Şu halde XIV. asırda Türkiye ile Avrupa'nın mutlak surette en kalabalık ülkesi olan Fransa'nın nüfusu eşitti. Şunu da ilâve etmek lâzımdır ki, XIII. asrın ortalarında Türkiye nüfusunun daha fazla, hiç olmazsa 15-16 milyon olması icap etmektedir. Moğol idaresin-

de Türkiye'nin nüfusunun azaldığı muhakkaktır. Demek XIII. asırda, Avrupa'da hiçbir devletin ve hiçbir ülkenin (meselâ bugünkü sınırlarıyla Fransa veya Almanya yahut Rusya'nın) nüfusu, Türkiye'nin nüfusuna yakın bile değildi. Yalnız Türkiye Hakanlığı yani Anadolu Selçukluları için de aynı şey söylenebilir. Şüphe yoktur ki XIII. asırda Türkiye'nin nüfusu, Anadolu'nun en mamur olduğu Roma ve ilk Bizans çağının nüfusunu geçmişti.

4. ANADOLU'DA SELÇUKLULAR'A TÂBİ İLK BEYLİKLER

a. Pervâneoğulları (1277-1300)

Bu beylik 23 yıl sürmüştür (1277-1300). Selçukoğulları'na tâbi olup Türkiye Hakanlığı'nın bir parçasını teşkil ediyordu. Başkenti Sinop olup, Sinop ile çevresini içine alıyordu. Bir ara Trabzon Rum imparatorluğunun eline geçen Sinop'u geri alan meşhur Selçuklu diktatör veziri, yani Türkiye başbakanı Muineddin Süleyman Pervâne ("pervâne" saray nazırı demekti), Sinop'u Selçuklu Sultanı'na kerhen kendisine temlik ettirmişti. Oğlu Mehmed Bey'i buraya kendi naibi olarak vali yolladı. II. Key-Husrev'in kızı Gürcü Hatun'la evli olan Pervâne öldürülünce, Mehmed Bey, Sinop beyi yani prensi oldu. Oğlu Mes'ud Bey yerine geçti. Mes'ud Bey, bir ara 1298'de Cenevizliler'e esir olup Kırım'da Kefe'ye götürüldü. 1300'de son Türkiye imparatorluk veliahti Selçukoğlu Gazi Çelebi, Sinop'a hâkim oldu ve Pervâneoğulları prensliği son buldu. Muîneddin Süleyman Pervâne'nin babası Mühezzibeddin Ali Kâşi'nin de vezir yani Türkiye başbakanı olduğunu hatırlatalım.

18. PERVÂNEOĞULLARI (1277-1300 = 23)

1. **Muîneddin Mehmed Bey** (1277-1296 = 19)
2. **Mühezzibeddin Mes'ud Bey** (1296-1300 = 4)

b. Gazi Çelebi (1300-1355)

Pervâneoğlu Mes'ud Bey'in yerine son Selçuklu imparatorluk veliahti Gazi Çelebi (II. Sultan Mes'ud'un oğludur), Sinop prensi oldu. Yerine oğlu İbrahim Bey geçti. Candaroğulları, Sinop'u ilhak ettiler. 1308'e kadar Türkiye Selçukluları'na tâbi olan Gazi Çelebi, 1335'e kadar da İl-hanlılar'a tâbi bulundu. 1355'e kadar 20 yıl, müstakil kaldı. Fakat Candaroğulları'nın Sinop beyliğinde nüfuzları büyüktü. — Gazi Çele-

bi'nin oğullarından Melik Kılıç-Arslan, 1380'de Eretna kıralı olmuştur.

19. SELÇUKOĞULLARI'NIN GAZİ-ÇELEBİ ŞUBESİ (1300b-1355 = 55)

1. **Sultan Tâceddin Altınbaş Gazi Çelebi** (1300b-1322 = 22)
2. **İbrahim Bey** (1322-1355 = 33)

e. Sâhib-Ataoğulları (1265-1333)

Bu beyliğin kurucusu Ebû-Bekr oğlu Hüseyin oğlu Sâhib-Ata Fahreddin Ali de, 1266'dan 1285'e kadar 19 yıl Türkiye veziri yani başbakanı idi. Büyük bir devlet adamı olarak tanınmış, pek çok da hayır eseri bırakmış, ilmi ve güzel sanatları himaye eylemiştir. Sâhib-Ata, hayatında Afyon'u malikâne olarak aldı. O zamana kadar "Kara-Hisar" denen şehre, onun adına izafeten "Kara-Hisâr-ı Sâhib/Sâhib'in Kara-Hisârı" dendi. Sonra "Afyonkarahisarı" olmuştur. Çünkü Anadolu'da başka "Kara-Hisar"lar da vardı ki, en tanınmışı, Şebinkarahisarı'dır ve eski adı Şarki-Kara-Hisar'dır.

Sâhip-Ata, oğullarının niyabeti ile Afyon başkent olmak üzere çevrenin beyliğini idare etti. 1285 kasımında Aksaray'da öldü. Oğulları Tâceddin Hüseyin ile Nusreteddin Hasan, 1276 mayısında yani babalarından önce öldürülmüşlerdi. Kızı Melike Hatun'un da adını biliyoruz. Yerine geçen torunu Şemseddin Ahmed Bey, Hasan Bey'in oğludur. Ahmed Bey, Germiyanoğlu'nun damadı idi. O da öldürülünce yerine oğulları Nusreteddin Ahmed ve Muzaffereddin Devlet Beyler geçtiler. Ahmed Bey, tahttan feragat edip Kütahya'ya ana tarafından bağlı bulunduğu Germiyan Sarayı'na gitti. 1308'e kadar Türkiye Hakanlığı'nın bir parçasını teşkil eden beylik, sonuna kadar İl-hanlılar'ı metbu tanımıştır. Önce bütün Afyon çevresine hâkimken, gittikçe küçülmüş, şehirle civarından ibaret kalmış, daha fazla Germiyan tesirine düşmüş, nihayet Germiyan beyliğine katılmıştır. Devlet Bey'in oğulları, Germiyanoğulları zamanında da şehirde nafiz olmuşlardır. Bazı kitaplarda Afyon'a, bu Devlet Bey'e izafeten "Kara-Hisâr-ı Devle" de denilmektedir.

20. SÂHİB-ATAOĞULLARI (1265-1333 = 68)

1. **Sâhib-Ata Fahreddin Ali** (1265-XI.1285 = 20)
2. **Şemseddin Ahmed Bey** (XI.1285-1287 = 2)
3. **Nusreteddin Ahmed Bey** (1287-1327 = 30)
4. **Muzaffereddin Devlet Bey** (1327-1333 = 6)

d. Çobanoğulları (1204-1320)

Oğuzlar'ın Kayı beylerinden Hüsâmeddin Çoban Bey, Kastamonu'yu 1204'e doğru fethedip orada Türkiye'nin Bizans'a karşı kuzey uc beyi olmuştur. 1308'e kadar Selçuklu valisi, 1320'ye kadar da İl-hanlılar'a tâbi olarak bu aileden baba-oğul 4 bey, Kastamonu başkent olmak üzere hüküm sürdüler. Gittikçe Candaroğulları tarafından tazyik edildiler ve nihayet bu beyliğe katıldılar.

21. ÇOBANOĞULLARI (1204-1320 = 116)

1. **Hüsâmeddin Çoban Bey** (1204-? = ?)
2. **Alp-Yürek Bey** (?-1284)
3. **Muzaffereddin Yülük-Arslan Bey** (1284-1292 = 8)
4. **Nâsıreddin Mahmud Bey** (1292-1320 = 28)

5. ERETNAOĞULLARI ve KADI BURHANEDDİN.

a. Eretnaoğulları (1327-1380)

Eretna Krallığı, İl-hanlılar'ın Anadolu'da en mühim vârisi olmuştur. Devlet, 1327-1380 arasında 53 yıl sürdü. 1327-1335 arasındaki 8 yılda Eretna Bey, İl-hanlılar'ın Anadolu umumi valisi idi. 1335'te istiklâl kazandı. Fakat 1338-1343 arasında 5 yıl Memlûkler'e tâbi olmaya mecbur bulundu. Bu tarihten sonra istiklâlini devam ettirdi. Önce Sıvas olan başkent, sonra Kayseri'ye (o zaman: Kaysarîye) nakledildi. Bütün Anadolu Türk devletleri gibi Sünnî/Hanefî mezhebinden olan Eretna devletinin kurucusu Eretna veya Ertana Bey (aslı Ertene'dir), Oğuz değil, İl-hanlı hizmetinde Uygur beylerindendir. Babası Câfer Bey de Kayseri'de ölmüştür. Eretnaoğulları ile bu suretle Anadolu'ya bir miktar Uygur Türkü de girmiştir.

Devlette babadan oğula 4 hükümdar gelip geçmiş, kendilerini İl-hanlılar'ın meşru halefi sayan bu hükümdarlar "sultan" unvanını takınmışlar, fakat daha çok "Bey" diye anılmışlardır. Bunlar sırasıyla Eretna, Mehmed, Ali ve II. Mehmed Beyler'dir. Eretna Bey, kızkardeşini meşhur İl-hanlı kumandanı Emîr Çoban'ın oğlu Emir Demirtaş'a vermiştir. Halası ile Karamanoğulları'nın atası Nûre-Sûfî Bey ile evliydi. Erkek kardeşi Barak Bey'in oğlu Mutahharten Bey, Yıldırım Bâyezid - Timur mücadelesinde Timur'un safında mühim rol oynamış, 1375 yıllarından 1404'e kadar takriben 29 yıl Erzincan beyi olmuştur. Mutahharten Bey, 1379 sıralarında Erzu-

rum beyi de bulunmuştur. Erzincan 1401 temmuzundan 28 temmuz 1402'ye kadar 1 yıl Osmanoğulları'na geçmiş, Mutahharten, Timur'a sığınmıştır. Mutahharten Bey, ilk zamanlarda Bayburd beyi idi.

Kayseri'de Köşk Türbesi'ne gömülü olan Eretna Bey'in Süli-Paşa Hatun'dan 3 oğlu olmuştur. Büyük oğlu Şeyh-Hasan Bey, 20 yıllık veliahtlikten sonra aralık 1347'de ölmüş, Sıvas'ta Güdük-Minâre Türbesi'ne gömülmüştür. İkinci oğlu Câfer Bey, babasına baş kaldırdığı için veliaht olamamış, 1352'de babası ölünce, tahta hak iddia eylemiştir. Eretna Bey'in yerine, küçük oğlu I. Mehmed Bey geçmiştir. Onu bunun oğlu Alâeddin Ali Bey takip etmiştir. Ali Bey'in kardeşi Eretna Bey'in İsen Bey ve Gazi Bey adlı oğullarını tanıyoruz. Ali Bey'in yerine geçen oğlu II. Mehmed Bey'in kızı, son Selçuklu şehzadelerinden Kılıç-Arslan'la (Türkiye'nin son imparatorluk veliahti Gazi Çelebi'nin oğlu ve II. Mes'ud'un torunudur) evlenmiştir ki, kısa bir müddet Eretna kıralı da ilân edilen bu şehzade 1380'de öldürülmüştür. II. Mehmed'in çocukları şunlardır: 1434 başlarında ölen son veliaht Ahmed Bey, 1435 başlarında ölen Yusuf Çelebi, 1431'de ölen Fatma, 1437 başlarında ölen Ayşe, 1456'da ölen Neslihan Hatunlar. Ahmed Bey'in oğlu, 1443'te ölen Mehmed Bey, onun oğlu da 1477'de ölen Ahmed Bey'dir. II. Mehmed'in birkaç aylık saltanatı sırasiyle Şarki-Karahisar valisi Selçuklu şehzadesi Kılıç-Arslan'ın ve vezir (başbakan) Kadı Burhâneddin'in niyabetinde geçmiştir. Sonunda Kadı Burhâneddin, Eretnaoğulları'na son vererek kendi kıral olmuştur. Son Eretna kıralı Melik Rükneddin Kılıç-Arslan, Türkiye'nin son Selçuklu imparatorluk veliahti Tâceddin Altınbaş Gazi Çelebi'nin küçük oğlu ve Sinop'ta saltanat süren İbrahim Çelebi'nin kardeşidir.

İlk zamanlarda çok geniş bir sahaya yayılan Eretna devleti, sonra nispeten daralmış, fakat her zaman için Anadolu'nun en geniş devleti olmuştur. Bununla beraber prestiji olsun, askerî ve malî kudreti olsun, genişliğiyle mütenasip bulunmamıştır. İl-hanlı valiliğinden gelme olan Eretnaoğulları, Türkmen asılzadesi ve Oğuz boy beyleri olan Batı Anadolu Beyleri gibi, Anadolu Türk halkı tarafından sevilmemişlerdir.

Eretnaoğulları devleti, en geniş şekliyle, Türkiye'nin şimdiki şu vilâyetlerini kaplıyordu: Ankara, Kırşehir, Nevşehir, Yozgat, Tokat, Çorum, Amasya, Niğde, Kayseri, Sıvas, Erzincan, Erzurum, Tunceli, Samsun, Gümüşhane, Güney Giresun, Kuzey Malatya (asıl Giresun ve Malatya şehirleri dahil değil). Bu arazi, 214.000 km² etmektedir. 1360'a doğru devlet, ancak 142.000 km² bir yer işgal etmekteydi ve Ankara, Niğde, Kır-

şehir, Nevşehir, Samsun gibi birçok yerleri, Anadolu Beylikleri'ne kaptırmıştı.

22. E R E T N A O Ğ U L L A R I (1327-1380 = 53)

1. **Sultan Alâeddin Eretna (Ertana, Ertene) Bey** (1327-1352 = 25)
2. **Sultan Gıyâseddin I. Mehmed Bey** (1352-1365 = 13)
3. **Sultan Alâeddin Ali Bey** (1365-1380 = 15)
4. **Sultan II. Mehmed Bey** (1380)
5. **Melik Rükneddin Kılıç-Arslan** (1380) (Selçuklu Hanedanındandır)

b. Kadı Burhâneddin (1380-1398)

Eretnaoğulları'nın veziri (başbakanı) Kadı Burhâneddin Ahmed, onları devirip "sultan" unvanı ile Sıvas'ta tahta geçmiştir. Türk tarihinin seçkin şahsiyetlerinden olan büyük âlim, şair ve devlet adamı Kadı Burhâneddin, Kayseri kadısı Şemseddin Mehmed'in, o da Kadı Sirâceddin Süleyman'ın oğludur. Burhâneddin'in büyükbabasının büyükbabasının babası olan Sevinç oğlu Resûl oğlu Mehmed, 1230'da Harzem'den Kastamonu'ya yerleşmişti. Oğuzlar'ın Salur boyundan idi. Arapça, Farsça, bilhassa büyük divanı ile Türkçe'de mühim bir şair olan Kadı Burhâneddin, daha çok Oğuz lehçesinin Âzerî şivesini kullanmıştır. İlmî eserleri de vardır. Dulkadıroğlu Süli Bey'in kızı ile evliydi. Süli Bey'in hem damadı, hem kayınpederiydi. Kızkardeşinin oğlu olan Şeyh Müeyyed, Kayseri valisi iken 1396'da ölmüştür. Kızlarından Habîbe Selçuk Hatun, Dulkadıroğlu Süli Bey'le evlenmiş ve 1447'de ölmüş, Mısır Hatun ise Dulkadıroğlu Mehmed Bey'le evlenmiştir. Büyük oğlu Mehmed Bey, 1391'de 11 yıllık veliaht iken ölmüştür. Annesi Dulkadır Prensesi olan küçük oğlu Alâeddin Ali Zeynülâbidin Bey, 1398'e kadar 7 yıl veliahtlık etmiş, babasından sonra birkaç hafta hükümdar olmuş, önce Dulkadır, sonra Osmanlı hizmetine girmiş, 1445'e kadar yaşamıştır. Kadı Burhâneddin, öldürüldüğü zaman, henüz gençti. Devleti, Osmanoğlu Yıldırım Bâyezid'e geçti. Eretna devletinin 140.000 km² kadar olan toprakları üzerinde saltanat sürmüş bir Türk kıralıdır. Bir ara çok güc kazanmış, fakat sonradan düşmanları tarafından ezilmiştir. Mücadelelerine ait tafsilât, Yıldırım Bâyezid bahsinde görülecektir.

23. K A D I B U R H Â N E D D İ N (1380-1398 = 18)

1. **Sultan Kadı Burhâneddin Ahmed** (1380-1398 = 18)
2. **Alâeddin Ali Zeynülâbidin Bey** (1398 = birkaç hafta)

6. KARAMANOĞULLARI (1250-1487)

Karaman Kırallığı'nın Umumi Tablosu

Karamanoğulları, Anadolu Türkmen Beylikleri'nin Osmanoğulları'ndan sonra en mühimmi, en büyüğü ve kudretlisi, en devamlısıdır. "Karaman Tâcı" bir prenslik değil, bir kırallık sayılmıştır. Konya'yı yani Türkiye Hakanlığı'nın sabık başkentini ellerinde tutan Karamanoğulları, Selçuklular'ın halefi olarak kendilerini takdim eylemişlerse de, Osmanoğulları'nın jeopolitik konuşlarından, gazalarının yarattığı prestijden ve hükümdarlarının emsalsiz dehasından mütevellit bulunan rekabet ve üstünlüğü karşısında, bu iddiaları hayalden öteye gidememiştir. Anadolu Birliği'ni yapmak ve Türkiye Hakanlığı'nı yeniden inşa etmek istiyen Osmanoğulları'na en büyük güçlük çıkartanlar, Karamanoğulları'dır. Osmanlılar'ın şevket ve azametini zedelemek, mümkünse yıkmak için, Avrupa Hıristiyan devletleri ile bile ittifak akletmişlerdir.

Karaman Türkmen kırallığı, 1250 yıllarından 1487'ye kadar takriben 237 yıl sürmüştür. Fakat son yıllar, mutlak Osmanlı hâkimiyeti altında geçmiş ve Karamanoğulları, İçel'de küçük bir toprak parçası ile iktifa eylemişlerdir. Karamanoğulları, 1308'e kadar Türkiye Hakanlığı'nın bir parçasını meydana getirmişler ve Selçukoğulları'na tâbi olmuşlardır. Hattâ Selçukoğulları'nı İl-hanlı boyunduruğundan kurtarmak için millî ihtilâller çıkarmışlar ve Memlûk Türkleri tarafından desteklenmişlerdir. Karamanoğulları'nın Orta Anadolu'da prestijleri bu yüzden İl-hanlı tahakkümünden bıkan Türk halk tabakaları arasında çok artmıştır.

1335'e kadar Karamanoğulları, mecbur oldukça İl-hanlılar'a tâbi olmuşlar, fakat bu tâbiiyet bağını koparmak için her türlü fırsatı kullanmışlardır. Bu tarihten sonra istiklâl kazanmışlarsa da, Memlûk tesiri ülkeden eksik olmamıştır. Karamanlılar, Memlûkler'in hâkimiyet sahasına doğru yayılma temayülleri gösterdikleri için, arada çatışmalar olmuştur. 1399'dan 28 temmuz 1402'ye kadar 3 yıl Karaman Beyliği, Osmanlı İmparatorluğu'na katılmış, Ankara felâketinden sonra Timur tarafından, eskisinden daha genişçe olarak diriltilmiştir. 1399'a takaddüm eden senelerde de Karamanlılar, Osmanlı nüfuz sahasına girmişler, hattâ onu metbu tanımışlardır. 1417'de Memlükler'i metbu tanımışlar, fakat az sonra tekrar Osmanlılar'ı metbu tanımaya mecbur olmuşlardır. Bununla beraber her fırsatta Osmanlılar'a baş kaldırmaktan geri durmamışlardır.

1250 yıllarından 1256 yıllarına kadar takriben 6 yıl Ereğli, 1256 yıllarından 1261'e kadar takriben 5 yıl Ermenak, Beylik başkenti olmuştur. Sonra başkent o zaman daha çok "Lârende" denen Karaman şehrine nakledilmiş, sonuna kadar bu şehirde kalmakla beraber Konya, zaman zaman, ülkenin en büyük şehri olmak haysiyetiyle taht şehri de olmuş ve bazı beyler burada oturmuşlardır.

Karamanoğulları, Oğuzlar'ın Kaçar boyu beylerinden olan Ahmed Sâdeddin Bey'in oğlu Nûre-Sûfî Bey'den inmişlerdir. Nûre-Sûfî Bey, Eretna Bey'in halası ile evli idi.

2,5 asırlık tarihleri boyunca Karaman toprakları büyüyüp küçülmüştür. Önceleri asıl İçel'e yani Göksu'nun batısında kalan topraklara, Manavgat Çayı'nın doğusunda kalan topraklarla Alâiye'ye, Ermenak, Hadım, Bozkır, Karaman, Ereğli taraflarına hâkim olmuşlardır. Zaman zaman Konya'ya girmişlerse de, Selçukoğulları namına hareket etmiş, hükümdarlık iddia etmemişlerdir. Anadolu'da İl-hanlı hâkimiyeti kalktıktan sonra Konya'yı, Ankara'ya kadar ele geçirmişlerdir. 1417'de Tarsus'u Memlûkler'e bırakmışlar, 1433'te Beyşehri'ni Osmanlılar'dan almışlar, 1437'de Kayseri'yi Osmanlılar'a vermişler, fakat Develikarahisar sonuna kadar Karamanlılar'da kalmış, 1465'te Osmanlılar tarafından Akşehir, Beyşehir ve Ilgın'dan da çıkarılmışlardır. En geniş şekliyle Karaman krallığı, bugünkü Türkiye'nin şu vilâyet ve kazalarına yayılmıştır: Konya, Niğde, Kayseri, Ankara, Nevşehir, İçel, Kırşehir vilâyetlerinin tamamı, Antalya vilâyetinin doğu yarısı. Ankara'daki Ahi Cumhuriyeti, Karaman nüfuz ve tâbiiyetinde bulunmuştur. Karamanlılar, batıya doğru Antalya, Isparta, Afyon sahalarında zaman zaman yukarıda gösterilen sınırları da aşmışlardır. Akın mahiyetinde çok daha uzaklara gitmişler, Bursa şehrine bile girmişlerdir. Yukarıda gösterilen topraklar, 146.000 km² tutmaktadır. Bu topraklarda o zamanlar 2 milyon nüfus olduğunu tahmin edebiliriz. 1360'a doğru olan sınırlariyle Karaman krallığı, 100.000 km² kadardı.

I. Mehmed Bey'in Türkçe'yi Türkiye'nin Tek Resmî Lisanı Olarak İlânı (13 mayıs 1277)

13 mayıs 1277'de Karamanoğlu I. Mehmed Bey, Selçuklu Hanedanı namına Konya'da:

"Bugünden sonra divanda, dergâhta, bârgâhta, mecliste ve meydanda Türkçe'den başka dil kullanılmaması"

hakkındaki mühim fermanını neşretmiştir. Bu suretle resmî devlet işlerinde kullanılan Arapça ve bilhassa Farsça'nın hâ-

kimiyetine büyük bir darbe vurulmuştur. Osmanoğulları, Türkçe'nin mutlak hâkimiyetini XVI. asırda temin eylemişlerdir. Mehmed Bey'in fermanı, Türk kültür tarihinin mühim hâdiselerindendir. Bugün "Dil Bayramı" olarak her yıl 13 mayısta Karaman'da Türkiye ölçüsünde tesit edilmektedir.

Karamanoğulları'nın Başlıca Şahsiyetleri

Ereğli'de hüküm süren devletin kurucusu Nûre-Sûfi Bey, Mut'a bağlı Sinanlı yakınlarında Değirmenlik mevkiinde gömülüdür. Yerine geçen büyük oğlu ve hanedana adını veren Kerîmeddin Karaman Bey, başkenti Ermenak'a götürmüştür. Karaman Bey, III. Sultan Kılıç-Arslan'ın kızı ile evlenmiştir. 6 kardeşini tanıyoruz: Kemâleddin Bey, Oğuz-Han Bey, Timur-Han Bey, Hayreddin Bey, Zeynulhac Bey ve Bonsuz Bey. Bu son ikisi, 1261'de Konya'da öldürülmüşlerdir. Bonsuz Bey, IV. Sultan Kılıç-Arslan'ın emîr-i cândâr'ı idi.

Karaman Bey, 8 oğul bırakmıştır: Şemseddin Mehmed, Güneri, Bedreddin (Mecdeddin) Mahmud, Kasım, Zekeriya, Tanu, Halil ve Ali Beyler. Karaman Bey'in yerine I. Mehmed Bey, sonra kardeşleri Güneri ve Mahmud Beyler, sonra Mehmed Bey'in oğlu Yahşı-Han Bey geçmişlerdir. Mehmed, Zezeriya ve Tanu Beyler, 1283'te şehit olmuşlardır. Mahmud Bey de şehiden ölmüştür. Yahşı-Han Bey, Konya'da 4 yıl saltanat sürmüş, yerine amcası Mahmud Bey'in oğulları Bedreddin I. İbrahim ve Alâeddin Halil-Mirza Beyler geçmişlerdir. Halîl-Mîrza Bey, 1312-1333 arasında devletin başkumandanı idi. Ölünce yerine tekrar I. İbrahim Bey, sonra İbrahim Bey'in büyük oğlu Fahreddin Ahmed Bey, sonra ortanca oğlu Şemseddin Bey, onun öldürülmesinden sonra Mahmud Bey'in oğullarından Hacı Sûfî Burhâneddin Musa Bey, tahta geçmişlerdir. Musa Bey, 5 sene Mut'u başkent yapıp saltanat sürmüştür; tahta geçmeden Ermenak beyi idi. Küçük kardeşi ve Mahmud Bey'in küçük oğlu, İsa Bey'dir.

Musa Bey'den sonra tahta, İbrahim Bey'in küçük oğlu Seyfeddin Süleyman Bey geçti. Amcası Musa Bey, Mut'ta saltanat sürerken, Süleyman Bey 5 sene Karaman'da beylik yapmıştı. 11 ocak 1350'de de Eretnalılar'a esir düşmüştür. Öldürülünce yerine Halil-Mirza Bey'in büyük oğlu I. Alâeddin Ali Bey geçti. Halil-Mirza Bey'in diğer oğulları 1370 yıllarında ölen Seyfeddin Süleyman, Davud, İshak ve Hızır Beyler'dir. Süleyman Bey'in oğlu Şeyh-Hasan Bey'le İshak Bey'in oğulları Gıyâseddin ve Emîr-Şah Beyler'i de tanıyoruz.

Alâeddin Ali Bey, 41 yıl süren bir saltanat devresi geçirdi. Orhan Gazi, I. Murad ve Yıldırım Bâyezid ile muasırdır. I. Murad'ın kızı ve Yıldırım'ın kızkardeşi Nefîse Sultan'la evlenmiştir. 1398'de kayınbiraderi Yıldırım Bâyezid tarafından esir alınmış ve idam edilmiştir. Tahta çıkmadan önce, Konya beyi idi.

Alâeddin Ali Bey'e, Nefîse Sultan'dan doğan oğlu Nâsıreddin (Gıyâseddin) II. Mehmed Bey halef oldu. Ana tarafından I. Murad'ın torunu, Yıldırım'ın yeğeni, Çelebi Mehmed'in halazadesi, II. Murad'ın ikinci derecede amcası idi. 1399'dan 1402 ağustosuna kadar 3 yıl Bursa'da dayısı Yıldırım'ın yanında yaşadı. *Bu yıllarda Osmanlılar, Karaman Beyliğini ilga etmişlerdi* II. Mehmed'in ilk beyliği 1398-1399 arasındadır. 1402'de tekrar bey oldu. 1418'de tahtı kardeşi II. Alâeddin Ali Bey'e bıraktı, fakat ertesi sene tekrar avdet etti. Daha 4 yıl tahtta kalıp Osmanlılar'la yaptığı bir muharebede öldü. Yerine tekrar kardeşi II. Alâeddin Ali Bey geçti. 1411'de Bursa'ya giren bu II. Mehmed'dir. 1406'da Kırşehri yakınlarında Mâliye ovasında dayısının oğlu Çelebi Sultan Mehmed ile buluşup görüşmüştür. 1414'te Çelebi Mehmed, Konya'yı işgal etmiş, fakat boşaltmıştır. 1418'de de Memlûkler, Konya'yı ve Karaman'ı işgal etmiş. II. Mehmed'i esir eylemişlerdir. Onun *1 yıllık son saltanat fasılası,* bu esaret dolayısıyledir.

II. Alâeddin Ali Bey de, 1398-1402 arasında Bursa'da oturmuştur; daha önce Niğde beyi idi. 1418'de Kahire'ye gitmiş, Osmanlılar'a karşı Memlûk ittifakını aramıştır. I. Mehmed'in damadıdır. Kızkardeşi de Yıldırım Sultan Bâyezid ile evliydi. Bu suretle Yıldırım, II. Mehmed'in hem eniştesi, hem dayısı olur. Diğer kardeşleri Hüsâmeddin Mahmud Bey'dir.

Alâeddin Ali Bey'den sonra tahta, II. Mehmed'in 2. oğlu II. İbrahim Bey geçmiştir. II. Mehmed'in büyük oğlu Mustafa Bey, 17 yıl veliaht olmuş, 1414'te Osmanlılar'a esir düşmüş, 1418'de öldürülmüştür. II. İbrahim'in diğer kardeşleri İsa, *Alâeddin Ali, Mirza ve 1471 sonunda Edirne'de ölen Karaman* Beyler'dir. Mirza Bey'in oğlu Hacı Hamza Bey'in oğlu Mustafa Bey, 1501'de atalarının tahtını ele geçirmek istemiş, fakat öldürülmüştür. İsa Bey, 1423'ten 1426'ya kadar 3 yıl tahta hak iddia etmiştir. 1426'da Kahire'de bulunmuş, 1430 sıralarında Osmanlı hizmetine girip sancakbeyi olmuş, 1437'de öldürülmüştür. Çelebi Sultan Mehmed'in damadı idi. Çelebi Sultan Mehmed, II. İbrahim Bey'le kardeşlerinin aynı zamanda ikinci derecede amcaları olur. II. İbrahim Bey de kardeşi İsa Bey gibi Çelebi Sultan Mehmed'in damadı olmuştur. Bütün bu içli, dışlı akrabalık, Osmanlı - Karaman rekabetini, hattâ düşman-

lığını söndürmekten uzak kalmıştır. 40 yıl tahtta kalan II. İbrahim, Konya Kavalası'nda ölmüştür. 1437'de kayınbiraderi II. Sultan Murad, Konya'ya gelmiştir.

Karamanoğulları'nın Sonu

II. İbrahim Bey'in son zamanlarında, yani Fâtih çağında devlet, iyice Osmanlı nüfuzuna düşmüştür. Fâtih, II. İbrahim'in bir kızı ile 1458 sıralarında evlenmiştir. II. İbrahim'in 7'si ana tarafından Osmanoğlu olan 8 oğlu vardı: İshak, Pîr-Ahmed, Kasım, 1446 başlarında ölen Alâeddin, Karaman, Süleyman, Nûre-Sûfî ve Mehmed Beyler. İlk üç oğlu İshak, Pîr-Ahmed ve Kasım Beyler, birbirini müteakıp tahta geçmişlerdir.

İshak Bey, 40 yıl babasının veliahti ve tahta geçmeden Silifke beyi idi. Birkaç aylık bir saltanattan sonra Fâtih'in büyük düşmanı ve rakibi Uzun Hasan Bey'e iltica etmiştir. 1487'de II. Bâyezid devrinde ölmüştür. Oğlu ve zevcesi, 1471'de Osmanlılar'a esir düşmüştür. Yerine geçen kardeşi Pîr-Ahmed Bey, Konya'yı başkent yapıp 5 yıl saltanat sürmüştür. Otlukbeli meydan muharebesinde Fâtih'in karşısında ve Uzun Hasan'ın safında idi. Kızı Halîme Hatun, 1508'de ölmüştür. Yerine geçen Kasım Bey, bir Osmanlı sancakbeyi derekesine düşmüş, saltanat yıllarının çoğu da ülkesinden uzakta, taht müddeîsi sıfatıyla geçmiştir. 1464'te o da ağabeyisi İshak Bey'le beraber Uzun Hasan Padişah'a iltica etmişti. O da Otlukbeli'nde Uzun Hasan'ın safında yer almıştır. 1482-1483'te Osmanlılar'ın İçel (merkezi Silifke) sancakbeyi olmuştur.

Kasım Bey'in yerine damadı Turgutoğlu Mahmud Bey geçmiş ve Osmanlılar'ın İçel sancakbeyi olarak 4 yıl İçel'de hüküm sürdükten sonra burada da tutunamayıp 1487'de Memlûkler'e iltica etmiş, böylece II. Sultan Bâyezid'in ilk yıllarında, Karaman meselesi tamamen kapanmış, Türkiye'nin birliği mevzuunda Osmanoğulları, büyük bir adım atmışlardır. Kasım Bey'in 3 de oğlu vardı.

"Taht-ı Karaman" denen merkezi Konya olan Karaman Eyaleti yani beylerbeyiliği, önceleri en seçkin Osmanlı şehzadelerine verilmiş, bu şehzadeler "Taht-ı Karamân'a oturmuş" yani Karaman kıralı olmuşlardır. Bunlar, Fâtih'in büyük oğlu ve veliahti Şehzade Mustafa, Fâtih'in küçük oğlu Şehzade Cem, II. Bâyezid'in büyük oğlu ve veliahti Şehzade Damat Abdullah, II. Bâyezid'in oğullarından anası Karaman prensesi olan Şehzade Şehenşah ve bunun oğlu Şehzade Mehmed-Şah'tan ibarettir. Daha sonra Karaman eyaleti, hanedan

dışından beylerbeyilere verilmiştir. İmparatorluğun sonuna kadar Tanzimat'tan sonraKonya vilâyeti (eyaleti) denen Karaman beylerbeyiliği, aşağı yukarı tarihî Karaman beyliğinin sınırlarına tekabül ediyordu. — Karaman tarihinin Osmanlı tarihi ile olan bütün münasebetleri, Osmanlı tarihi kısmında tafsilâtiyle görülecektir.

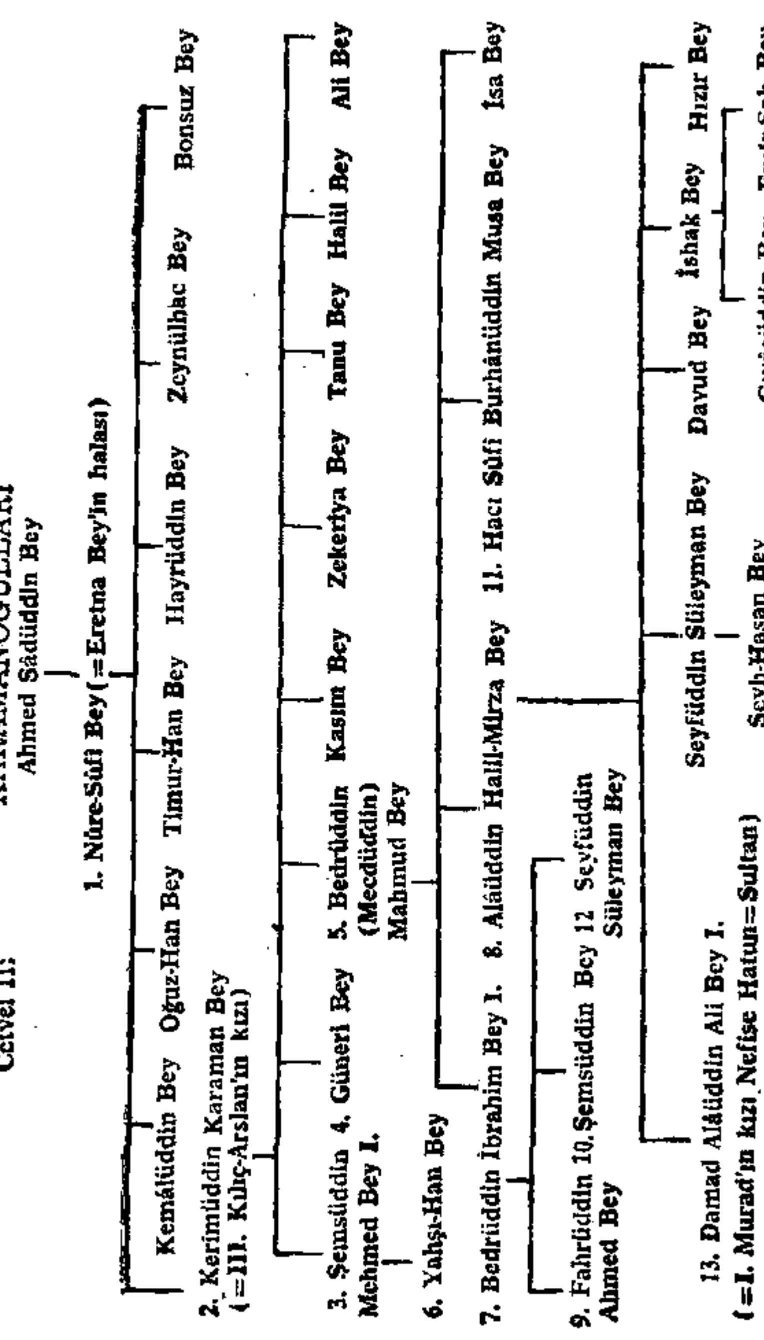
24. K A R A M A N O Ğ U L L A R I (1250?-1487 = 237?)

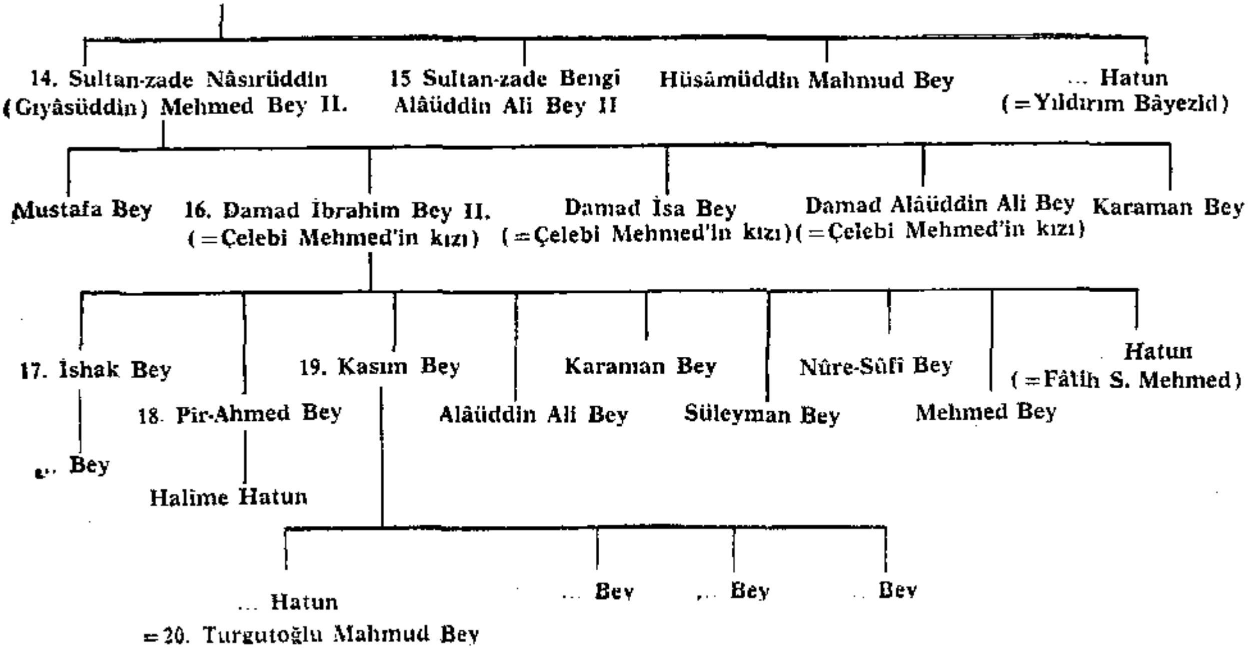
1. **Nûre-Sûfî Bey** (başkenti: Ereğli) (1250?-1256? = 6?)
2. **Kerîmeddin Karaman Bey** (başkenti: Ermenak) (1256?-1261 = 5?)
3. **Şemseddin I. Mehmed Bey** (1261-1283 = 22)
4. **Güneri Bey** (1283-19.IV.1300 = 17)
5. Bedreddin (Mecdeddin) Mahmud Bey (19.IV.1300-1308 = 8)
6. Yahşı-Han Bey (1308-1312 = 4) (başkenti: Konya)
7. Bedreddin I. İbrahim Bey (1312-1333 = 21 + 1348-1349 = 1 = 22)
8. Alâeddin Halil-Mirza Bey (1333-1348 = 15)
9. Fahreddin Ahmed Bey (1349-2.I.1350 = 1)
10. **Şemseddin Bey** (2.I.1350-1351 = 1)
11. **Hacı Sûfi Burhâneddin Musa Bey** (başkenti: Mut) (1351-1356 = 5)
12. *Seyfeddin Süleyman Bey* (1356-1357 = 1)
13. Damat I. Alâeddin Ali Bey (1357-1398 = 41)
14. Sultan-zâde Nâsıreddin (Gıyâseddin) II. Mehmed Bey (1398-1399 = 1 + 28.VII.1402-1418 = 16 + 1419-1423 = 4 = 21)
15. **Damat Bengi II. Alâeddin** Ali Bey (1418-1419 = 1 + 1423-1424 = 1 = 2)
16. **Damat II. İbrahim Bey** (1424-1464 = 40)
17. **Sultan-zâde İshak Bey** (1464)
18. Sultan-zâde Pîr-Ahmed Bey (1464-1469 = 5) (başkenti: Konya)
19. Kasım Bey (1469-1483 = 14) (başkenti: Silifke)
20. Turgutoğlu Mahmud Bey (1483-1487 = 4) (başkenti: Silifke)

24a. K A R A M A N T A H T I ' N A O T U R A N O S M A N O Ğ U L L A R I (1466-1512 = 46)

1. Veliaht-Şehzade Mustafa (Fâtih'in oğlu) (1466-1474 = 8)
2. **Şehzade Cem** (Fâtih'in oğlu) (1474-1481 = 5)
3. Veliaht-Şehzade Damat Abdullah (II. Bâyezid'in oğlu) (1481-1483 = 2)
4. **Şehzade Şehenşah** (II. Bâyezid'in oğlu) (1483-1511 = 28)
5. Şehzade Mehmed-Şah (Şehzade Şehenşah'ın oğlu) (1511-1518 = 1)
6. **Şehzade Bâyezid** (Kanunî'nin oğlu) (1546)
7. **Şehzade Selim** (II. Selim) (1558-1559)

Cetvel II: KARAMANOĞULLARI

14. Sultan-zade Nâsırüddin (Gıyâsüddin) Mehmed Bey II.
15 Sultan-zade Bengi Alâüddin Ali Bey II
Hüsâmüddin Mahmud Bey
... Hatun (=Yıldırım Bâyezid)
Mustafa Bey
16. Damad İbrahim Bey II. (=Çelebi Mehmed'in kızı)
Damad İsa Bey (=Çelebi Mehmed'in kızı)
Damad Alâüddin Ali Bey (=Çelebi Mehmed'in kızı)
Karaman Bey
17. İshak Bey
18. Pir-Ahmed Bey
19. Kasım Bey
Alâüddin Ali Bey
Karaman Bey
Süleyman Bey
Nûre-Sûfî Bey
Mehmed Bey
Hatun (=Fâtih S. Mehmed)
... Bey
Halime Hatun
... Hatun =20. Turgutoğlu Mahmud Bey
... Bey
... Bey
... Bey

7. GERMİYANOĞULLARI (1260?-1429)

İlk zamanlarda, XIII. asırda Selçuklular'ın uc beyleri arasında Karamanoğulları'ndan sonra en kudretlisi ve en büyüğü, Germiyanoğulları idi. Beylik, 1260 yıllarından 1390'a kadar takriben 130, sonra 28 temmuz 1402 Ankara muharebesinden 1429 şubatına kadar tekrar 26,5 yıl olmak üzere takriben 156,5 sene devam etmiştir. 1390'dan 28 temmuz 1402'ye kadar 12 yıl, Yıldırım zamanında, Osmanlılar'a katılmıştır. 1308'e kadar Selçuklular'ın uc beylerinin en kudretlisi olan Germiyanoğulları, 1335'e kadar İl-hanlılar'a tâbi olmuş, sonra istiklâl kazanmıştır. 1414'te Osmanlılar'ı metbu tanımıştır. 1325 yıllarına kadar Aydınoğulları, Germiyanoğulları'na tâbi olmuşlardır. Germiyanoğulları, Oğuzlar'ın Avşar boyu beylerinden idiler. Fakat bunlar da Karamanoğulları gibi, Osmanoğulları'nın jeopolitik konuşuna sahip olmadıkları ve Osman ve Orhan Gaziler'in büyük dehalarına malik hükümdarları bulunmadığı için, onlarla rekabet edememişler, gittikçe küçülmüşler ve güçden düşmüşlerdir.

Devletin başkenti Kütahya şehriydi. 1381'de Kütahya, Simav ve Tavşanlı, Osmanlılar'a verilmiş, Germiyanoğulları, Kula'ya çekilmişlerdir.

Germiyanoğulları, Batı Anadolu'da mühim yerleri kesin şekilde Bizanslılar'dan fethedip Türk'leştiren Türkmen hanedanlarının başında gelir. Onun için prestijleri çoktu.

En geniş şekliyle beylik, bugünkü Kütahya, Uşak, Denizli, Afyon vilâyetleri ile Manisa vilâyetinin doğusunu kaplıyordu. Bu topraklar 44.000 km^2 eder. Aydınoğulları'nın da Germiyanlılar'a tâbi olduğu düşünülürse, beylik, Ege'ye dayanıyor demektir. 1360'a doğru beylik, 37.000 km^2 kadardı. Germiyanoğulları, Afyon ve çevresini Sâhib-Ataoğulları'ndan almışlardır.

Denizli'de 92 yıl saltanat süren İnançoğulları, Germiyanoğulları hanedanındandırlar.

Beyliğin kurucusu olan Kerimeddin Ali-Şir Bey, Muzaffereddin Bey'in oğlu ve Ali-Şir Bey'in torunudur. O ve halefi ve oğlu I. Yâkub Bey, Batı Anadolu'nun Türk fâtihlerinin başında gelirler. Yâkub Bey'in yerine oğlu Mehmed Bey geçmiştir. Diğer oğlu Musa Bey, 1370'e doğru ölmüştür. Kızı, İnançoğulları'ndan Arslan Bey'le evlenmiştir.

Mehmed Bey'i oğlu Süleyman-Şah Bey takip etmiştir. Süleyman-Şah, hem Aydınoğlu Umur Bey'in kızı, hem de Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin oğlu Sultan-Veled'in kızı Mutahhara Hatun'la evlenmiştir. Mutahhara Hatun'dan olan kızı Dev-

let Hatun, 1381'de Yıldırım Bâyezid'le evlenmiş, 1413'te ölmüştür. Umur Bey'in kızından olma üç oğlu II. Yâkub, İlyas Paşa ve Hızır Paşa'dır. Son ikisi, Osmanlı hizmetinde beylerbeyi olmuşlardır. II. Yâkub Bey, kuvvetli bir Osmanlı dostu olmuştur. 1390'dan 1399'a kadar İpsala'da Osmanlı ülkesinde oturmuş, 1428'de Çelebi Sultan Mehmed'i ziyarete Edirne'ye gelmiştir. Ölümünde devletini vasiyet yoluyla II. Murad'a bırakmış, bu suretle Kütahya bölgesi, Osmanlı idaresine geçmiştir. Sonradan (1451) Kütahya şehri, Anadolu beylerbeyiliği denen çok geniş eyaletin merkezi olmuştur.

Germiyanoğulları, zamanımıza kadar gelmişler ve Osmanlı hizmetinde sadrâzamlığa, damatlığa kadar yükselen birçok şahsiyetler yetiştirmişlerdir.

25. GERMİYANOĞULLARI (1260?-1390 = 130? + 28.VII.1402-II.1429 = 26, 6 = 156, 6?)

1. **Kerimeddin Ali-Şir Bey** (1260?-1264 = 4?)
2. **I. Yâkub Bey** (1264-1325? = 61?)
3. **Mehmed Bey** (1325?-1360? = 35?)
4. **Süleyman-Şah Bey (Âdil)** (1360?-1387 = 27?)
5. **II. Yâkub Bey** (1387-1390 = 3 + 28.VII.1402-II.1429 = 26, 6 = 29, 6)

8. KARASIOĞULLARI (1303?-1345)

Karasıoğulları, Osmanlılar'ın ilk ilhak ettikleri Türkmen Beyliği'dir. Karasıoğulları, Dânişmendoğulları hanedanındandır. Karası Bey'in babası Kalem-Şah Bey, onunki Yağdı Bey, onunki 1250 sıralarında ölen Nizâmeddin Suhrâb Bey, onunki Muzaffereddin Mahmud Bey, onunki Melik Yağıbasan, onunki Melik Gazi, onunki de Melik Dânişmend Gazi'dir. Dânişmendoğulları, devletlerini kaybettikten sonra, Bizans sınırında uc beyi olmuşlardı. Karası Bey'le babası Kalem-Şah Bey, bu suretle Kuzeybatı Anadolu'da birçok yerleri Bizans'tan fethetmişler ve kesin şekilde Türk'leştirmişlerdir. Karası Bey, Balıkesir ve Bergama fâtihidir. Balıkesir, devletin merkezi olmuştur.

1303 sıralarından 1345'e kadar takriben 42 yıl devam eden bu Türkmen prensliği, 1303-1308 arasında Selçuklu uc beyi olmuş, 1308-1335 arasında İl-hanlılar'a, 1335-1345 arasında da Osmanoğulları'na yani Orhan Gazi'ye tâbi bulunmuştur.

Önceleri Güney Marmara'ya erişemiyen Karasıoğulları, zamanla kuzeye doğru ilerlemişler, Bizans'ı tamamen Güney Marmara'dan atmışlardır. Bu suretle bugünkü Balıkesir vilâ-

yetine, Çanakkale vilâyetinin Asya topraklarına (Bozcaada hariç), Bergama, Dikili, Soma kazalarına hâkim olmuşlardır. Bu topraklar, 24.000 km² eder.

Karası Bey'den sonra torunu Demir-Han Bey, hükümdar olmuştur. İkisinin arasında, Karası Bey'in oğlu ve Demir-Han Bey'in babası olması lâzım gelen Aclân Bey vardır. 1335'te Osmanlı nüfuzuna giren Demir-Han Bey, 1345'te bütün beyliğin Osmanlılar'a katılması üzerine Bursa'ya gelmiş, 1347'de orada ölmüştür. Oğlu Cüce-Han Bey'le beraber Bursa'da Deveciler'de gömülüdür.

Karası Bey'in diğer oğulları Yahşı-Han Bey'le 1325 sıralarında Orhan Gazi'nin hizmetine girip 1345'te Karasıoğulları tarafından öldürülen Dursun Bey'dir.

Yahşı-Han Bey, babasının ölümü üzerine Bergama beyi olmuştur. 1344'e kadar takriben 19 yıl Bergama'da kalmıştır. 1341 ve 1342'de iki kere Çanakkale Boğazı'nı geçip Gelibolu yarımadasına çıkmışsa da, başarı kazanamamıştır. Mamafih, bu seferler, Osmanoğlu Süleyman Paşa'ya yol göstermiştir. Esasen bu bölgeleri çok iyi tanıyan Karası kumandanları, Veliaht-Şehzade Süleyman Paşa'nın hizmetine girmişlerdir. Yahşı-Bey'in oğlu olduğu sanılan Süleyman Bey de 1343'te Karasıoğulları'nın 3. Gelibolu seferini yapmıştır. 1345'te Osmanlılar'ın Çanakkale beyi olan Süleyman Bey, 1361'e doğru yani Orhan Bey'in son zamanında ölmüştür. Bizans generali Vatatzes'in kızı ile evliydi. Oğlu Mustafa Bey, Mustafa Bey'in oğulları Kutlug-Melik ve İsa Beyler, Kutlug-Melik Bey'in oğlu Mustafa Bey, İsa Bey'in kızı da Hundî Hatun'dur.

26. KARASIOĞULLARI (1303?-1345 = 42?)

1. **Karası Bey** (1303?-1320? = 17?)
2. **Aclân Bey** (1320?-1325? = 5?)
3. **Demir-Han Bey** (1325?-1345 = 20?)

9. AYDINOĞULLARI (1300-1425)

Aydın Beyliği'nin Umumi Tablosu

Aydınoğulları, Batı Anadolu'yu, Ege kıyılarını açan fâtih Türkmen prenslerindendir. Gazi Umur Bey gibi Türkiye tarihinin büyük şahsiyetlerinden birini yetiştirmiştir. 1300'den 1390 nisanına kadar önce 90 yıl, 28 temmuz 1402'den 1425'e kadar sonra da 23 yıl, ceman 116 yıl sürmüştür. Nisan 1390'dan 28 temmuz 1402'ye kadar Yıldırım Bâyezid zamanında 12 yıl, 3 ay, Osmanlı devletine katılmıştır. 1308'e kadar Selçukoğulları'na, 1335'e kadar İl-hanlılar'a tâbi, sonra müstakil

olmuşlardır. 1308'den 1312'ye kadar da İl-hanlılar'a tâbi olan Germiyanoğulları'na tâbi bulunmuşlardır. Zaten başlangıçta Aydın beyleri, Germiyanoğulları'nın hizmetinde idiler. 1403'te tekrar Osmanlılar'a tâbi olmuşlar, bundan sonraki 22 yılda bazan tamamen Osmanlılar'a katılmışlar, bazan onlara baş kaldırmışlardır. Bu devreyi, Cüneyd Bey temsil eder.

1300-1307 sonları arasında 7 yıl Aydın, 1307 sonlarından 1348'e kadar 41 yıl Birgi, 1348'den 1390'a kadar 42 yıl Ayasluğ, 1402'den 1425'e kadar 23 yıl da İzmir, başkent olmuştur. "Gâvur İzmir" denen ve "Müslüman İzmir"in yanında bulunan kale, ancak Timur tarafından 1403 başında Şövalyeler'den fethedilip Aydınoğulları'na verilmiştir. Birgi, Ödemiş'in az kuzeydoğusundadır. Ayasluğ ise Selçuk ile Kuşadası arasındaki Efes'tir.

1307 sonlarında Birgi, 1328'de Müslüman İzmir şehri, 1335'te Alaşehir, Bizans'tan fethedilmiştir. Fakat bir müddet sonra Alaşehir, gene Bizans'ın eline düşmüş, hattâ Bizans'ın Anadolu'daki tek sitesini teşkil eylemiş, Yıldırım Bâyezid tarafından fethedilip Türkiye'ye katılmıştır.

Aydınoğulları, en geniş zamanlarında Türkiye'nin şimdiki Aydın vilâyetine (Söke ve Çine kazaları hariç), İzmir vilâyetine (Bergama, Menemen, Kınık, Dikili, Kemalpaşa kazaları hariç), Manisa'nın Alaşehir, Salihli, Denizli'nin Buldan kazalarına hâkim olmuşlardır. Bu topraklar, 20.000 km² etmektedir. Fakat deniz kuvvetlerinin gücü sayesinde Aydınoğulları, toprak genişlikleriyle mütenasip olmıyan bir prestij ve kudret iktisap etmişlerdir.

Aydınoğulları'nın Başlıca Şahsiyetleri

Aydın Bey, Mehmed Bey'in oğludur. Yerine oğlu Mubârizeddin Gazi Mehmed Bey geçmiştir. Aydın Bey'in diğer oğulları Osman Bey, Hamza Bey, Karaman Bey, Hasan Bey ve ismini bilmediğimiz daha bir prens, kızı da Sultan-Şah Hatun'dur. Hasan Bey'in kızı Şah-Sultan Hatun, Halil Bey'le evlenmiş, bu evlenmeden Hûrî Hatun'la İbrahim Bahâdır Bey doğmuştur; İbrahim Bey, Aydınoğulları'nın Bâdemiye valisi olmuş, 1345'te ölüp Birgi'ye gömülmüştür. İşte son Aydınoğlu olup "İzmiroğlu" diye tanınan Cüneyd Bey, bu İbrahim Bahâdır Bey'in oğludur, yani anne tarafından Aydın hanedanına mensuptur.

Mehmed Bey'in yerine sırasiyle 3 oğlu Gazi Bahâeddin I. Umur Bey (Paşa), Hızır Bey ve İsa Bey geçmiştir. Hızır Bey, Mehmed Bey'in büyük, İsa Bey ise en küçük oğludur.

1309 sonlarında doğan Umur Bey, 39 yaşında şehit olarak ölmüştür. Birgi'de gömülüdür. Veliahtlığında, İzmir valisi idi. Hızır Bey, tahta çıkmadan Ayasluğ beyi idi. 1307 yıllarında doğmuş, 53 yaşlarında ölmüştür. İsa Bey, istisnai olarak Şiî mezhebini kabul etmiş, 1395 sıralarında 75 yaşlarında Tire'de ölmüş, orada gömülmüştür. Yıldırım Bâyezid tarafından tahtından mahrum edilmiş olup, Tire'de oturuyordu. Zevcesi Azîze Hatun'dur.

Mehmed Bey'in bunlardan başka Hanzade Hatun adlı 1387'de ölen bir kızı ile Süleyman-Şah Bey adlı bir oğlu vardır. Süleyman-Şah Bey, Tire valisi iken 1349'da ölmüş, burada gömülmüştür. Yaşça İsa Bey'den büyüktü. Menteşeoğlu Orhan Bey'in kızı ile evli idi. Oğlu Yâkub Bey, onun oğlu Ahmed Efendi ve kızı Hafsa Hatun, Ahmed Efendi'nin oğlu Mustafâ Bey, onun oğulları da Bâyezid Çelebi, Mehmed Çelebi ve Süleyman-Şah Çelebi'dir ki, XV. asır sonlarına kadar yaşamışlardır.

Umur Bey'in 3 kızı olmuştur: Hundî-Paşa, Azîze-Melek ve Gürcî-Melek Hatunlar. Hundî-Paşa Hatun'un oğulları Dursun ve Mehmed Beyler, Mehmed Bey'in oğlu Hamza Bey, Dursun Bey'in oğulları da Yâkub, Veled, Rüstem ve Câfer Beyler'dir.

İsa Bey'in çocukları Musa, Umur ve Hamza Beyler'le Hafsa Hatun'dur. Hafsa Hatun, Yıldırım Sultan Bâyezid ile evlenmiştir. Hamza Bey, Osmanlı sancakbeyi olmuştur. Musa Bey, Ankara felâketinden sonra birkaç ay Aydın tahtına çıkmıştır. Yerine kardeşi II. Umur veya Ömer Bey geçmiş, bu da 1 yıl kadar hükümdarlık etmiştir. II. Umur Bey, Menteşeoğulları'ndan bir prensesle evliydi. Oğlu ve veliahti Ayasluğ valisi olan Mustafa Bey'dir ki, 1424'te Ayasluğ'da öldürülmüştür. Kızı, son Aydın beyi İzmiroğlu Cüneyd Bey'le 1403'te evlenmiştir. Bu suretle Cüneyd Bey, hem ana, hem de zevce tarafından Aydınoğulları'na müntesip bulunuyor. Musa Bey'in oğulları, veliahti olan Tâc-Paşa Bey ile Mehmed-Şah Çelebi'dir.

Gazi Cüneyd Bey, 1345 sıralarında doğmuş, 1425'te 80 yaşlarında öldürülmüştür. Gayet zeki ve entrikacı olan bu zat, 1409-1411'de Osmanlılar'ın Ohri (Arnavutluk'ta) sancakbeyi, 1414-1422'de Niğbolu sancakbeyi olmuş ve İstanbul'da mecburen oturmuştur. Bu sıralarda ancak unvan (titre) olarak Aydın beyi idi. Kardeşi Kara Hasan Bey, 1390 nisanından 1402 ağustosuna kadar 12 yıl, 3 ay Osmanlılar'ın (Yıldırım Bâyezid'in) İzmir subaşısı olmuştur. 1402-1403 arasında da Ayasluğ valiliğinde bulunmuştur. Cüneyd Bey'in oğulları Bâyezid, Kurd Hasan ve Hamza Beyler'dir; bir de kızı vardı ki, Arnavut beylerinden Andula ile evlenmiştir. Kurd Hasan Bey,

babası ile beraber 1425'te öldürülmüştür. Bâyezid Bey'in oğlu Ömer Bey'dir.

Aydınoğlu Gazi Umur Bey

XV. asırda şair Enverî tarafından *"Düstûr-Nâme"*de hayatı destanlaştırılmış bir şiir diliyle anlatılan Gazi Umur Bey, Türk teşebbüs ve kabiliyetinin ve Türkiye'nin kuruluş devresinin mükemmel örneklerinden biridir.

İzmir, 1076'da Türkiye devletinin kurucusu Anadolu Fâtihi I. Süleyman-Şah tarafından fethedilmişti. Çaka Bey'e verilen İzmir, bu Türk beyinin büyük deniz proje ve teşebbüslerine sahne oldu. Umur Bey, 2,5 asır sonra bu proje ve teşebbüsleri tekrar ele almıştır. Bizans, 1097'de İzmir'i de İznik ve Batı Anadolu gibi Türkler'den geri aldı. Şu halde İzmir'de ilk Türk hâkimiyeti, ancak 21 yıl sürmüştür. İşte Aydınoğlu Umur Bey, 1320'de İzmir'i tekrar fethetmiştir. Şu suretle 223 yıl daha İzmir, Hıristiyanlar'da kalmıştır.

28 ekim 1344'te bütün Avrupa devletlerinin birlikleri tarafından desteklenen Rodos'taki Saint-Jean Şövalyeleri, İzmir'i bastı; Aydınoğulları'nın tersane ve donanmalarını yaktı. Liman, Şövalyeler'in eline geçti. Fakat yukarı kale, Türkler'in elinde kaldı. Bu suretle şehir, "Müslüman İzmir" ve "Gâvur İzmir" diye ikiye bölündü ve 1403'ün ilk günlerinde Timur'un Şövalyeler'i kovmasına kadar tam 5 yıl bu vaziyet devam etti.

Umur Bey, Avrupa siyaset âlemine faal bir şekilde iştirak etti. 1328-29'da, yanında Cüneyd Bey'in babası İbrahim Bahâdır Bey olduğu halde, Bozca-Ada'ya çıktı. 1330'da Gelibolu yarımadasına ayak bastı. 1332'de 75 gemisi ile Semendirek adasını bastı ve Batı Trakya'da Gümülcine'ye asker çıkardı. Gene aynı yıl, 250 parçalık büyük bir donanma ile Adalar, Ağrıboz ve Yunanistan'a asker çıkardı ve ilk defa Ege denizini doğudan batıya geçmiş, Yunan karasında, Attika'ya ayak basmış oldu. 1333'te 170 parça donanma ile Mora'ya çıktı. 1333'te Saruhanoğlu Süleyman Bey'le müttefikan Yunanistan'a ve Mora'ya sefer yaptı. 1336'da Foça'da İmparator Kantakuzinos'la buluştu. 1338'de tekrar Yunanistan'a ve Ege Adaları'na sefer yaptı. 1339'da Eflâk yani Romanya seferine çıktı ve bu suretle Balkanlar'ın kuzeyine kadar erişti. 1342'de Girit ve Kıbrıs sahillerini yaktı. 1345'te Makedonya'ya asker çıkardı; bu seferde, müttefiki Saruhanoğlu Süleyman Bey, şehit düştü. Osmanoğulları, Süleyman Paşa ile kardeşi I. Murad, şehit Aydınoğlu Umur Bey'le şehit Saruhanoğlu Süley-

man Bey'in izlerini adım adım takip etmişler ve onların teşebbüslerini taçlandırmışlardır.

Bulgaristan kırallığı ile başa çıkmaktan âciz kalan Bizans imparatoru Ioannis Kantakuzinos, Umur Bey'den imdat istemişti. Umur Bey, 32 harb gemisi ve 29.000 askerle Avrupa kıtasına ayak bastı. Dimetoka'yı Bulgarlar'dan alıp müttefiki İmparator'a verdi. Ertesi yıl, 1342'de İmparator, rakîbi Paleologoslar'a karşı tekrar Umur Bey'den yardım istedi ve bu suretle Türk hükümdarını, Bizans'ın dahilî işlerine karıştırmış oldu. Aydınoğlu, Rumeli'ne geçip İmparator'a istediği yardımı yaptı. Bunlar, Müslüman Türkler'in Rumeli'ne ilk ayak basışlarını teşkil eder.

1348'de Gâvur İzmir'i Şövalyeler'den geri almak istiyen Umur Bey, kalenin önünde düşman tarafından şehit edildi. Onun şehadeti, Rumeli'ndeki projelerini yarıda bıraktı. Bıraktığı yerden, Osmanoğlu Şehzade Süleyman Paşa devam etmiştir. Daha 1344'te İmparator, tekrar Umur Bey'den yardım istediği zaman, Aydınoğlu, İzmir meselesiyle uğraşmakta olduğundan, müttefiki İmparator'a Osmanoğlu Orhan Gazi'ye baş vurmasını tavsiye etmişti. Donanması Haçlılar tarafından yakıldıktan sonra Umur Bey, komşuları Menteşeoğulları, Saruhanoğulları, Karasıoğulları'ndan tedarik edebildiği gemilerle acele yeni bir donanmaya sahip olmuştu. Bu donanmayla Gelibolu yarımadasına çıktı, Vardar vâdisini taradı, Bulgar kuvvetlerini yok etti. Batı Anadolu Türk Beylikleri, yani Osmanoğulları, Aydınoğulları, Menteşeoğulları, Saruhanoğulları ve Karasıoğulları, müttefikan takibine muvaffak oldukları siyaset yüzünden büyük başarı kazanmışlardır. Bunlardan Osmanoğulları'nın donanmaları yoktu; ancak 1345'ten sonra Karasıoğulları'nın pek de ehemmiyet arzetmiyen deniz kuvvetlerine sahip oldular. Fakat Aydın ve Menteşe donanmaları çok güçlüydü ve Ege Denizi'ne hâkimdi.

27. AYDINOĞULLARI (1300-IV.1390 = 90 + 28.VII.1402-1425 = 23 = 113)

1. Aydın Bey (1300-1307b = 7)
2. Mubârizeddîn Gazi Mehmed Bey (1307b-1334 = 27)
3. Bahâeddin Gazi I. Umur Bey (Paşa) (1334-V.1348 = 14)
4. Hızır Bey (V.1348-1360? = 12?)
5. İsa Bey (1360?-IV.1390 = 30?)
6. Musa Bey (28.VII.1402-1402)
7. II. Umur (Ömer) Bey (1402-1403 = 1)
8. İzmiroğlu Gazi Cüneyd Bey (1403-1425 = 22)

10. SARUHANOĞULLARI (1300-1410)

Saruhanoğulları ("Saru", "Sarı"nın eski telâffuzudur), 1300'den 1390 nisanına kadar önce 90, 28 temmuz 1402'den 1410'a kadar sonra 8 ve ceman 98 yıl devam etmiştir. Başkentleri Manisa'dır. 1308'e kadar Selçukoğulları'nın uc beyi olup, 1335'e kadar İl-hanlılar'a tâbi bulunmuşlar, sonra müstakil olmuşlardır. Ankara muharebesinden sonra da 8 yıl, Osmanlılar'a tâbi olarak yaşamışlardır. Osmanlılar, "Saruhan Tahtı" denen Manisa sancakbeyliğine, ekseriya veliaht-şehzadeleri yollamışlardır. Beylik, Soma ve Alaşehir dışında hemen bugünkü bütün Manisa vilâyeti ile Menemen, Kemalpaşa ve Foça'yı kaplıyordu. Yani Gediz vâdisine hâkim olup, Gediz'le beraber dar bir topraktan Ege'ye çıkıyordu. Kuzeyinde Karasıoğulları, güneyinde Aydınoğulları vardı. Doğusundaki Germiyanoğulları, ilk zamanlarda Saruhanlılar'ın metbuu idiler. Esasen Saruhan beylerinin ataları, evvelce Germiyanoğulları hizmetinde bulunuyorlardı. Aydın ve Saruhan beyleri, Germiyanoğulları'nın en batıya, Ege kıyılarına gönderdikleri kumandanları olup, fethettikleri bölgede kılıç hakkı olarak kalıp devlet kurmuşlardır. Saruhan prensliğinin büyüklüğü 14.000 km² kadardı. Bilhassa deniz gücüne, yani donanmalarına dayanıyorlar, Aydınoğulları ile müttefikan hareket ediyorlardı. Cenevizliler, Rodos Saint-Jean Şövalyeleri, Bizans ve başka Hıristiyan kuvvetler, henüz Anadolu'nun yeni fethedilmiş Batı kıyılarını tehdit ediyorlardı.

1313'te Manisa şehrini fethetmiş olan Saruhan Bey'in babası Alpagı Bey, onun babası da Saruhan Bey olup, Cengiz'in taarruzu ile Osmanoğulları'nın ataları gibi Harzem-Şahlar ülkesinden kaçıp Büyük Sultan Key-Kubâd'ın hizmetine girmişti. Kardeşi Ali Paşa, Nif (şimdiki Kemalpaşa) beyi idi. Saruhan Bey'in diğer kardeşi Çuga Bey'dir. Yerine oğlu İlyas Bey, sonra bunun oğlu İshak Çelebi, sonra da bunun oğlu Hızır-Şah Bey geçtiler. 1410'da devlet, tamamen Osmanlılar'a geçti. Son beyin kardeşi Orhan Bey, 1403'ten sonra ölmüştür.

Saruhanoğulları'nın büyük gazi siması Gazi Süleyman Bey, Saruhan Bey'in büyük oğlu ve 29 yıllık veliahtidir. 1334'te Aydınoğlu Umur Bey'le beraber Saruhan donanmasının başında Mora ve Yunanistan seferine çıkmış, bu sefere Batı Anadolu Türkmen Beylikleri'nin 276 parçadan müteşekkil tam donanması katılmıştır. 1345'te gene Umur Bey'le beraber Makedonya seferine çıktı ve Makedonya topraklarında şehit oldu. Şehadetini haber alan babası Saruhan Bey, müteessiren öldü ve birkaç ay sonra Süleyman Bey'in kardeşi İlyas

Bey, tahta çıktı. Süleyman Bey'in şüphesiz daha pek çok seferi olmuştur. Fakat Umur Bey'in hayatını yazan Enverî gibi bir tarihçi Süleyman Bey'in hayatını yazmadığı için bilmiyoruz. Saruhan Bey'in diğer oğulları Devlet-Han, Atmaz-Han, Orhan, Timur-Han, Gördes beyi Yusuf, Kayacık beyi İdris Beyler, Devlet-Han Bey'in oğlu da Demirci beyi Yâkub-Han Bey'dir.

28. SARUHANOĞULLARI (1300-IV.1390 = 90 + 28.VII.1402 - 1410 = 8 = 98)

1. **Saruhan Bey** (1300-1345 = 45)
2. **Fahreddin İlyas Bey** (1345-1374 = 29)
3. **Muzaffereddin İshak Çelebi** (1374-1388 = 14)
4. **Hızır-Şah Bey** (1388-IV-1390 = 2 + 28.VII.1402-1410 = 8 = 10)

28a. SARUHAN TAHTI'NA OTURAN OSMANOĞULLARI

Şehzade Ertuğrul (I. Bâyezid'in veliahti): IV.1390-1396 = 6
Şehzade Alâeddin (II. Murad'ın veliahti): 1437-1443 = 6
Şehzade Mehmet (II. Mehmet): 1443-1444 = 1 + 1446-1451 = 5 = 6
II. Murat: 1444-1446 = 2
Şehzade Mustafa (II. Mehmet'in veliahdi): 1451-1472 = 21
Şehzade Ahmed (II. Bâyezid'in veliahti): 1481-1483 = 2
Şehzade Korkut (II. Bâyezid'in oğlu): 1483-1503 = 20
Şehzade Alem-Şah (II. Bâyezid'in oğlu): 1503-1504 = 1
Şehzade Mahmut (II. Bâyezid'in oğlu): 1504-1507 = 3
Şehzade Korkut (II. Bâyezid'in oğlu): 1511-1513 = 2
Şehzade Süleyman (I. Süleyman): 1513-1520 = 7
Şehzade Mustafa (I. Süleyman'ın veliahdi): 1533-1541 = 8
Şehzade Mehmet (I. Süleyman'ın oğlu): 1541-1543 = 2
Şehzade Selim (II. Selim): 1549-1558 = 9
Şehzade Murad (III. Murad): 1561-1574 = 13
Şehzade Mehmet (III. Mehmet): 1583-1595 = 12

11. MENTEŞEOĞULLARI (1300-1426)

Büyük donanması ile Ege Denizi'nde mühim rol oynıyan bir kuvveti de, Menteşeoğulları teşkil etmişlerdir. Beylik 1280 yıllarından 1391 temmuzuna kadar önce takriben 111 yıl, sonra 28 temmuz 1402 Ankara felâketinden 1425'e kadar takriben 23 yıl, ceman 134 sene kadar devam etmiştir. 1308'e kadar Selçukoğulları'nın uc beyi, 1335'e kadar İl-hanlılar'a tâbi olmuş, sonra istiklâl kesbetmişlerdir. Yıldırım Bâyezid, 1390 nisanında beyliğin Balat şubesini, 1391 temmuzunda da Beçin şubesini, Osmanlı birliğine katmıştır. Ankara muharebesin-

den sonra 10 yıl müstakil yaşamış, 1414'te Osmanlılar'a tâbi olmuştur. Başkentleri Beçin olup, 1358 yıllarından 1390 nisanına kadar Balat ve bu mevkide bulunmuştur. Beylik, bütün Muğla'yı, Kaş ve Fenike'yi, Bozdoğan ve Çine'yi, Tavas, Çameli ve Acıpayam'ı yani Antalya vilâyetinin Alakır çayı ötesinde kalan batı ucu ile, Aydın ve Denizli vilâyetlerinin güneyini kaplıyordu. Bu topraklar, 23.000 km² kadardır.

Menteşe Bey, Eblistan Bey'in oğlu ve Kuru (veya Kara) Bey'in torunudur. Yerine oğlu Mes'ud Bey geçmiştir. Kızı, Aydın Fâtihi Sasa Bey'le evlenmiş, diğer oğlu Kirman Bey, Föke (Finike) beyi olmuştur. Kirman Bey'in oğlu Zevan Bey'dir. Mes'ud Bey'in yerine oğlu Orhan Bey geçmiştir. Diğer oğlu İbrahim Bey'dir. Orhan Bey'in yerine oğlu İbrahim Bey tahta oturmuş, kızı, Aydınoğlu Süleyman-Şah Bey'le evlenmiştir. İbrahim Bey'den sonra büyük oğlu Mehmed Bey hükümdar olmuştur. Bu zat, başkenti Beçin'den Balat'a götürmüştür. Kardeşi Ahmed Bey, Beçin beyi olmuştur. Diğer kardeş de 1370 yıllarında ölen Musa Bey'dir. Mehmed Bey, Yıldırım tarafından tahtından mahrum edilmiş, Gazi Ahmed Bey'in ölümü üzerine Beçin de Osmanlı birliğine katılmıştır.

Ankara muharebesinden sonra Mehmed Bey, tekrar hükümdar olmuş, az sonra yerine oğlu İlyas Bey geçmiştir. Kızı, Aydınoğlu II. Umur Bey'le evlenmiştir. Diğer oğlu Gıyâseddin Mahmud Bey, 1392 sıralarında ölmüş, kızı Fatma Hatun'dan Umur-Paşa ve Sultan-Paşa Hatunlar adlarındaki kız torunları olmuştur. İlyas Bey, Çelebi Sultan Mehmed'e tâbi olduktan sonra ölmüş, yerine oğlu Leys Bey geçmiştir. Diğer çocukları 1420'de ölen Fatma Hatun, Hüseyin-Paşa Hatun, Sultan-Paşa Hatun, 1425 yıllarında ölen Ahmed Bey'dir. Ahmed Bey'in oğlu, 1455 yıllarında ölen İlyas Bey'dir. 1425 yılında veya bir yıl önce veya sonra devlet, tamamen Osmanlılar'a geçmiş, Menteşe sancakbeyliğini teşkil eylemiştir.

29. *M E N T E Ş E O Ğ U L L A R I (1280?-VII.1391 = 111? + 28.VII.1402-1425? = 23? = 134?)*

1. **Menteşe Bey** (1280?-1282? = 2?)
2. **Mes'ud Bey** (1282?-1318? = 36?)
3. **Şücâeddin Orhan Bey** (1318?-1344? = 26?)
4. ***İbrahim Bey*** *(1344?-1358? = 14?)*
5. **Mehmed Bey** (1358?-IV.1390 = 32?+28.VII.1402-1403=1=34?)
6. **Tâceddin Gazi Ahmed Bey** (IV.1390-VII.1391 = 1, 3)
7. **Şucâeddin İlyas Bey** (1403-1421 = 18)
8. **Leys Bey** (1421-1425? = 4?)

12. EŞREFOĞULLARI (1280-1326)

1280 yıllarından 1326 ekimine kadar takriben 46 yıl sürmüş olan Eşrefoğlu prensliğinin başkenti "Süleyman-Şehri" de denmiş olan ve ilk beye izafe olunmuş bulunan Beyşehri'dir. 1308'e kadar Selçukoğulları'na, sonra İl-hanlılar'a tâbi olmuşlardır. Beyşehri, Seydişehri, Ilgın, Akşehir ve Bolvadin'i içine alan bu beylik, takriben 10.000 km² idi. Akşehir ile Bolvadin, 1305'e doğru ilhak edilmiştir. Eşrefoğulları'nın mirasının büyük kısmı Hamîdoğulları'na, bir kısmı Karamanoğulları'na geçmiş, 1391'de ise Osmanlılar, bu çevreyi almışlardır.

Süleyman Bey, Eşref Bey'in oğlu olup, Selçuklular'ın en büyük memurlarından biri idi. Karamanoğulları ile müttefikan hareket etmiştir. Yerine oğlu Mehmed Bey geçmiştir. Diğer oğlu Eşref Bey'dir. Mehmed Bey'in yerine Süleyman-Şah Bey tahta çıkmış, fakat İl-hanlılar'ın Anadolu umumi valisi Timurtaş Bey tarafından öldürülmüştür.

30. E Ş R E F O Ğ U L L A R I (1280?-X.1346 = 46?)

1. Eşrefoğlu Seyfeddin Süleyman Bey (1280?-1305? = 25?)
2. Mubârizeddin Mehmed Bey (1305?-1325? = 20?)
3. Süleyman-Şah Bey (1325?-X.1326 = 1?)

13. HAMİDOĞULLARI ve TEKE BEYLİĞİ

a. HAMÎDOĞULLARI (1280-1391)

Hamîdoğulları'nın bir Isparta, bir de Teke (Antalya) şubesi vardır. Isparta şubesi, 1280 yılarında 1324'e kadar 44 yıl, sonra 1327'den 1391'e kadar 64 yıl, ceman takriben 108 yıl sürmüştür. Tekeoğulları, 1423'e kadar takriben 123 yıl devam etmiştir. Beylik, 1308'e kadar Selçukoğulları'na, 1324'e kadar İl-hanlılar'a tâbi olmuş, 1324-1327 arasında 3 yıl İl-hanlı devletine katılmış, 1327'de yeniden meydana çıkmış, 1335'e kadar İl-hanlılar'a tâbi olmuş, sonra istiklâl kesbeylemiştir. 1374'te I. Sultan Murad, Akşehir, Yalvaç, Beyşehri, Karaağaç, Seydişehri'ni 80.000 altın karşılığında Osmanlılar'a bırakmaya Hüseyin Bey'i mecbur etmiştir. Bu suretle bu tarihten sonra beylik çok küçülmüş, Beyşehri gölünün batısına çekilmiştir. 1391'de Yıldırım Sultan Bâyezid, ülkeyi Osmanlı birliğine katmıştır. Timur, Hamîdoğulları'nın bu şubesini Ankara muharebesinden sonra ihya etmemiştir. Çünkü bu, Osmanlılar kadar Karamanlılar'ın da aleyhine olurdu.

Başkent 1310 tarihlerine kadar Uluborlu iken, sonradan Dündar Bey'e izafeten "Felek-Âbâd" denen Eğridir'e getirilmiştir. Osmanlılar zamanında Isparta'ya "Hamîd-İli" denmiş ve sancak, bu adı taşımıştır.

Beylik, en geniş şekliyle Isparta ve Burdur vilâyetlerinin tamamını, Şuhut, Akşehir, Beyşehri, Seydişehri kazalarını, Antalya'nın merkez kazası ile Elmalı, Korkuteli, Serik, Manavgat, Akseki kazalarını, hattâ tâbiiyet yoluyla Menteşeoğulları'na ait Kaş ve Finike'yi içine almıştır. Bu arazinin büyüklüğü *takriben 30.000 km²'dir.* Bundan 14.000 km²'si Tekeoğulları beyliğini teşkil etmektedir. I. Murad'a satılan topraklar da 8.000 km²'dir.

Hamîd Bey'in oğlu İlyas Bey'in ölümünden sonra oğullarından Yunus Bey, Antalya (Teke) dalının kurucusu olmuştur. *Diğer oğlu Dündar Bey kendisini istihlâf eylemiştir. Dündar* Bey öldürüldükten sonra 3 yıl devlet yok edilmiş, sonra Dündar Bey'in oğulları Hızır ve İshak Beyler tahta geçmişlerdir. Onu Gölhisarı beyi olan diğer kardeşleri Mehmed Bey'in oğlu Mustafa Bey takip etmiştir. Mustafa Bey'den sonra oğlu *İlyas Bey, bunun oğlu Hüseyin Bey hükümdar olmuşlar*dır. 1374'ten sonra beylik, Osmanlılar'a tâbi olmuş veya Osmanlı nüfuzuna düşmüştür. Son veliaht Mustafa Bey (Hüseyin Bey'in oğlu), I. Kosova'ya katılmış ve sonra Osmanlı hizmetine girip sancakbeyi olmuştur. Hızır Bey'in oğlu Muizzeddin İbrahim Bey, *1370 sıralarında Şuhud beyi iken ölmüştür.* Hamîdoğulları'nın bir kısım mirasına da Karamanoğulları konmuşlardır. Hamîdoğulları, Beyşehri, Eğridir ve Burdur göllerinin bütün çevresine hâkimdiler.

b. *TEKEOĞULLARI (1300-1423)*

Yunus Bey'in yerine oğulları Mahmud ve Hızır Beyler, Teke beyi olmuşlardır. Yunus Bey'in diğer oğlu Sinâneddin Çalış Bey, Korkuteli beyi idi. Sonra Hızır Bey'in oğlu Sinâneddin Bey ve onun oğlu Dadı Bey tahta geçmiş, sonra Mahmud Bey'in oğlu Mehmed Bey ve onun oğlu Osman Bey hükümdar olmuşlardır. Osman Bey'in kardeşi, Ali Bey'dir.

Osman Bey, 1392'de Yıldırım Sultan Bâyezid tarafından hükümdarlıktan uzaklaştırılmış ve Teke, Osmanlı birliğine *katılmıştır. Ankara felâketinden sonra* Antalya gene Osmanlılar'da kalmış, Osman Bey, Korkuteli'nde saltanat sürmüş, 1423'te öldürülmüş ve burası da Osmanlılar'a geçmiştir. Osman Bey, Ankara muharebesinden sonra, Osmanlılar'a tâbi olmuştur.

Bu suretle Tekeoğulları, 1300 yıllarından 1392'ye kadar önce takriben 92 yıl, sonra 28 temmuz 1402'den 1423'e kadar 21 yıl ve cem'an 113 yıl iktidarda kalmışlardır.

Başkent 1300 yıllarından 1361 ağustosuna kadar 61 yıl Antalya, 1373-1392 arasında 19 yıl gene Antalya olmuş, 1361 ağustosundan 1373'e kadar 12 yıl ve sonra 28 temmuz 1402' den 1423'e kadar tekrar 21 yıl da Korkuteli başkentlik yapmıştır. Zira 1361 ağustosundan 1373'e kadar 12 yıl Antalya, Kıbrıs kırallığı tarafından işgal edilmiştir. Ankara muharebesinden sonra da Osmanlılar bu mühim limanda sıkıca tutunmuşlardır.

31. HAMÎDOĞULLARI (1280?-1324 = 44? + 1327-1391 = 64 = 108?)

1. Hamîdoğlu İlyas Bey (1280?-1300? = 20?)
2. Felekeddin Dündar Bey (1300?-1324 = 24?)
3. Hızır Bey (1327-1328 = 1)
4. Necmeddin İshak Bey (1328-1340? = 12?)
5. Muzaffereddin Mustafa Bey (1340?-1355? = 15?)
6. Hüsâmeddin İlyas Bey (1355?-1370? = 15?)
7. Kemâleddin Hüseyin Bey (1370?-1391 = 21?)

31a. TEKEOĞULLARI (1300?-1392 = 92? + 28.VIII.1402-1423 = 21 = 113)

1. Yunus Bey (1300?-1324? = 24?)
2. Mahmud Bey (1324?-1328? = 4?)
3. Hızır Bey (1328?-1335? = 7?)
4. Sinâneddin Bey (1335?-)
5. Dadı Bey (-1360?)
6. Zencir-Kıran Mubârizeddin Mehmed Bey (1360?-1380? = 20?)
7. Osman Bey (1380?-1392 = 12? + 20.VII.1402-1423 = 21 = 33?)

14. İNANÇOĞULLARI (1276-1368)

İnançoğulları, Germiyanoğulları hanedanındandır. Fakat İnanç Bey'le babasının hangi Germiyan beyinin oğlu veya kardeşi olduğunu şimdilik bilmiyoruz. Bunlar o zaman "Lâdik" denen Denizli başkent olmak üzere Denizli bölgesinde hüküm sürmüşlerdir. Toprakları 8.000 km²'yi geçmemiştir. 1276'dan 1368'e kadar 92 yıl devam etmişlerdir. Önce Selçuklu valisi, sonra 1335'e kadar İl-hanlılar'a tâbi olan Germiyanoğulları'na tâbi olmuşlardır. Sonuna kadar Germiyanlılar'a tâbi bulunmaları, kuvvetle muhtemeldir. "Denizli Beyleri" de denen İnançoğulları'nın ilki Ali Bey, Türkiye Hakanlığı'nın Denizli valisi idi. Oğlu İnanç Bey ve diğer oğlu Toğan Paşa,

onu makamında istihlâf etmişlerdir. Toğan Paşa'dan sonra oğlu Arslan Bey ve bunun oğlu İshak Bey, tahta çıkmışlardır. Beylik, 1368'de Germiyanoğulları'na katılmıştır.

32. İ N A N Ç O Ğ U L L A R I (1276-1368 = 92)

1. **Ali Bey** (1276-)
2. **Şucâeddin İnanç Bey** (-1340?)
3. **Toğan Paşa** (1340?-)
4. **Bedreddin Murad Arslan Bey**
5. **İshak Bey** (-1368)

15. CANDAROĞULLARI (1291-1461)

Beyliğin Umumi Tablosu

Beyliğin asıl adı "Cân-dâroğulları Beyliği"dir. Fakat sonradan hanedana 8. hükümdarlarına izafeten "İsfendiyâroğulları" denmiş ve Osmanlı tarihlerinde hep böyle geçmiştir. Son *hükümdarlarına göre "Kızıl-Ahmedlular" diyen tarihçiler de* vardır.

Candaroğulları, devamlılık ve Osmanlılar'la son derece sıkı münasebetleri bakımından mühim bir beylik kurmuşlardır. Devletin dış siyasi tarihi ve Osmanlılar'la olan bütün siyasi münasebetleri, diğer beyliklerde olduğu gibi, Osmanlı tarihi bahislerinde sırası gelince incelenecektir. Burada beyliğin ve hanedanın umumi tablosu gösterilmekle iktifa edilecek, fakat Osmanoğulları ile sıkı akrabalıkları sebebiyle, şahsiyetler üzerinde fazlaca durulacaktır.

1291-1461 arasında 170 yıl sürmüştür. Karamanoğulları'ndan sonra, Dulkadıroğulları ile beraber en devamlı Türkmen beyliği Candarlılar'dır. Ben, hanedan âzasından 64 kişinin adını tesbit ettim; bunlara evlenme dolayısıyla hanedana mensup olanlarla ana tarafından hanedan kanı taşıyanlar dahil değildir.

1308'e kadar Selçuklular'a, 1335'e kadar İl-hanlılar'a tâbi olan Candaroğulları, bu tarihten 1383'e kadar 49 yıl istiklâl kazanmışlar, 1383'te Osmanoğlu I. Murad'a tâbi olmuşlardır. 1392'den 1402'ye kadar 10 yıl, alelâde Osmanlı valisi durumuna düşmüşler, Ankara felâketinden sonra tekrar istiklâl kazanmışlar, fakat 1413'te tekrar Osmanlı tâbiiyetine girmişler, 1417'de ve sonraki yıllarda bu tâbiiyet bağları gittikçe artmıştır. 1459-1461 arasında gene Osmanlı valisi vaziyetinde kalmışlardır. Osmanoğulları ile Candaroğulları'nın kanı o derece karışmıştır ki, Candaroğulları, nadiren Osmanlılar'a muhalif bir siyaset takip edebilmişler, ekseriya onlarla müttefi-

kan hareket etmişler, birçok Candaroğlu doğrudan doğruya Osmanlı hizmetine girmiştir.

Candaroğulları da, Osmanoğulları gibi Oğuzlar'ın Kayı boyundandır. Bu sebeple ve coğrafi yakınlık durumuyla siyasi ve ailevi münasebetleri pek kesif olmuştur.

1308 sonlarına kadar 17 yıl Eflânî kasabası merkez olmuş, 1308 sonlarında Kastamonu'ya nakledilmiştir.

En geniş şekliyle beylik, bugünkü Türkiye'nin Kastamonu, Sinop, Samsun, Çankırı, Zonguldak vilâyetlerinin tamamı ile Çorum vilâyetinin Kızılırmak'ın batısında kalan parçasına yayılmış, hattâ Bolu içerilerine kadar girmiştir. Fakat Filyos'un batısında kalan Zonguldak topraklarında hâkimiyeti az sürmüştür. Osmanlılar, mütemadiyen sıkıştırarak beyliğin sınırlarını daraltmışlardır. En geniş şekliyle hemen 50.000 km²'yi buluyordu; fakat bu genişliği kısa müddet muhafaza edebildi.

1322'de Selçukoğlu Gazi Çelebi, yani Türkiye'nin sonuncu imparatorluk veliahti (II. Mes'ud'un oğlu) ve onun oğlu ölünce, Sinop, Candaroğulları'na geçmiştir. 1326'ya doğru Safranbolu alınmıştır. 1419'da Samsun, Bafra ve çevresi, doğrudan doğruya Osmanlılar'a geçmiştir.

Şunu da ilâve etmek lâzımdır ki, Ankara muharebesinden Timuroğlu Sultan Şahruh'un ölümüne kadar (28 temmuz 1402 - 12 mart 1447 = 44, 7, 15), bütün Türkiye, Türkistan'a, Büyük Türk Hakanlığı tacına sahip olan Doğu Türk Hakanlığı'na tâbidir. Bu tâbiiyet, nazari de olsa mevcuttur. Binaenaleyh, 1447'ye kadar Osmanlılar'a tâbi olan Anadolu Beylikleri bile, dolayısiyle Timuroğulları'na tâbi bulunmaktadır. Çelebi Sultan Mehmed ile oğlu II. Sultan Murad, Timuroğulları'nın tâbiidirler. Ancak Sultan Şahruh'un ölümiyle II. Murad bu tâbiiyetten çıkmış ve en büyük Türk hükümdarı sıfatıyla Büyük Türk Hakanı olmuştur.

İsfendiyâr Bey'e Kadar Candaroğulları

İl-hanlılar tarafından bu bölgeye vali tâyin edilen Şemseddin Demir Yaman Candar Bey'in babası, Yazıcıoğlu'nun *Selçuk-Nâme*'de teyit ettiği gibi Kayı boyundan olan Alp (Melik-) Arslan Yaman Candar Mehmed Bey'dir ("candar", Selçuklular'da bir memuriyet adıdır). Candar Bey'in yerine büyük oğlu Şucâeddin (Bedreddin) Gazi I. Süleyman-Paşa geçmiştir. İbni Battûta bu hükümdarı 1333'te Kastamonu'da ziyaret etmiştir. Safranbolu'da bir cami yaptırmıştır. Yerine büyük oğlu Tâceddin (Gıyâseddin) I. İbrahim-Paşa geçmiş-

tir. İbrahim-Paşa, 1322'den sonra Sinop beyi idi. Kardeşleri Emiri Ali Bey (Safranbolu beyi), Cevad ve Çoban Bey'dir.

Tahta 4. bey olarak Süleyman-Paşa'nın kardeşi Yâkub Bey geçti (buradaki "Paşa", Osmanlılar'daki rütbe adı değildir; büyük kardeşlere verilen bir Türk unvanıdır). Onu oğlu Âdil Bey takip etti ki, hanedan bu zattan devam etmiştir. Âdil Bey'in mezarı, Kastamonu'da Kuzkaya'da Türbe-i Âdil-Bey köyündedir (*Kastamonu'nun yazılışı, Cumhuriyet devrine kadar "Kastamoni" şeklindeydi*). Âdil Bey'in küçük oğlu Mahmud Bey, ağabeyisinin başkumandanı olmuştur; Kastamonu'da Göl'de camii vardır; oğlu Mehmed Bey'dir.

Âdil Bey'in yerine, büyük oğlu Damat *Kötürüm Celâleddin* Bâyezid Veli Bey geçti (Osmanoğulları'nın "sultan" denen imparatorluk prensesleri ile evlenenlere "Damat" unvanı verilir). Bu zat, I. Murad'ın ağabeyisi Veliaht-Şehzade Rumeli Fâtihi *Gazi Süleyman Paşa'nın büyük kızı Efenzed Hatun* (Sultan)'la evlenmiştir; Efenzed Hatun'un kızkardeşi olan Sultan'la da Bâyezid Bey'in oğlu Süleyman-Paşa evlenmiştir. Efenzed Sultan, Sinop'ta Aynalıkadın Türbesi'nde gömülüdür. Amasya beyi Ahmed Bey (Paşa), Kötürüm Bâyezid'in damadı idi. — Bâyezid Bey zamanında I. Sultan Murad, Kastamonu'ya 1383'te girmiş ve Candaroğulları artık Osmanlılar'a tâbi olmuşlardır. Bâyezid Bey, büyük oğlu Süleyman-Paşa ile saltanat kavgalarına girişmiş ve Osmanlılar, bu kavgalara geniş ölçüde müdahale etmişlerdir. Bâyezid Bey, Sinop'ta Alâeddin Camii'nde gömülüdür.

Yerine büyük oğlu Damat II. Süleyman-Paşa geçmiştir. Bu zat, Osmanoğulları'na "damat" olan 2. Candaroğlu'dur. Babası ile, Gazi Süleyman Paşa'nın 2 kızını almışlardır. 1383'te I. Murad'a iltica etmiş olan II. Süleyman, Yıldırım Bâyezid tarafından öldürülmüş ve bütün Anadolu Beylikleri gibi Candaroğulları'na Yıldırım son vermiştir. Ancak akrabalık dolayısiyle haklarında daha merhametli davranmış, Süleyman Bey'in kardeşi İsfendiyâr Bey'i, Kastamonu valiliğine tâyin etmiştir. Süleyman Bey'in bir kızı ile bir oğlu 1383'te dedeleri Bâyezid Bey tarafından öldürülmüştür. Diğer bir kızı, I. Sultan Murad'la evlenmiştir. Osmanoğulları ile evlenen ilk İsfendiyâr prensesi budur.

İsfendiyâroğulları

Sultan-zâde İftihâreddin Mubârizeddin İsfendiyâr Bey, ana tarafından Gazi Süleyman Paşa'nın torunu yani Osmanoğlu'dur (ana tarafından Osmanoğlu olan prenslere "Sultan-

zâde, prenseslere "Hanım-Sultan" denir). 10 yıl Osmanlı valiliği yapmış, Ankara muharebesinden sonra Timuroğulları'na, 1413'te de Timuroğulları'na tâbi bulunan Osmanoğulları'na tâbi olmuştur. Bu suretle tam 48 yıl hüküm sürmüştür. Bu uzun zaman dolayısiyle ondan sonra artık "Candaroğulları" tâbiri yerine "İsfendiyâroğulları" tâbiri kullanılmıştır. İsfendiyar Bey, Sinop'taki türbesinde gömülüdür. Kendisine ithafen yazılmış bir tıp kitabı, Paris'te Bibliothèque Nationale'dedir.

İsfendiyâr Bey, Timur, Anadolu'ya gelince onu Erzincan'a gidip karşılamış ve Timur'la beraber Ankara'da, valisi bulunduğu Yıldırım Bâyezid'e karşı çarpışmıştır. Fetret Devri'nde Göynük'te Osmanoğlu Emir Süleyman'la buluşup görüşmüştür. 1423'te Osmanlılar'a baş kaldırmış, fakat II. Sultan Murad tarafından Bolu meydan muharebesinde yenilmiş ve bu muharebede bir kulağı sağır olmuştur. Bununla beraber II. Murad, onu atalarının tahtında bırakmıştır. 1402-1403'te Yıldırım'ın diğer oğlu İsa Çelebi, İsfendiyâr Bey'e misafir olmuşlardır. İsfendiyâr Bey'in zevcesi Tatlı (Kutlu) Hatun'dur. Hanedan İsfendiyâr Bey'den yürümüştür.

İsfendiyâr Bey'in kardeşi İskender Bey, 1383'te büyük ağabeyisi II. Süleyman tarafından öldürülmüştür. Kızı 1439 sonunda veya 1440 başında ölen Tura Hatun'dur. İsfendiyâr Bey'in kızkardeşi de, babası Bâyezid Bey tarafından 1383'te öldürülmüştür. Bâyezid Bey, zalimliğiyle meşhurdu. Bu hatunun oğlu Kara Yahya Bey, I. Sultan Mehmed'e karşı harb etmiştir.

İsfendiyâr Bey'in yerine büyük oğlu Damat Tâceddin II. İbrahim Bey geçmiştir. Bu zat, Osmanoğulları'na damat olan 3. Candaroğlu'dur. Çelebi Sultan Mehmed'in kızı Selçuk Hatun (Sultan)'la evlenmiştir. Diğer zevcesi Devlet Hatun, Abdullah Bey'in kızıdır ve Kastamonu'da hayır eserleri vardır. II. İbrahim, Sinop'ta İsfendiyâr-Bey Türbesi'nde gömülüdür. Kastamonu'da camii vardır. İsfendiyâroğulları, II. İbrahim'den yürümüştür.

II. İbrahim'in kardeşlerinin büyüğü Damat Kıvâmeddin Kasım Bey, 1464'te ölmüştür. Candaroğulları'ndan Osmanoğulları'na damat olan 4. prenstir. Çelebi Sultan Mehmed'in diğer bir kızını almıştır. Çankırı'da gömülüdür. 1416'dan beri Osmanlı hizmetine girmiş, sancakbeyi olmuştur. Çankırı'da camii, medrese ve imareti vardır. Kızı Selçuk Hatun'la oğlu Kaya Bey, muhtemelen ana tarafından Çelebi Sultan Mehmed'in torunları, yani Hanım-Sultan ve Sultan-zâde'dirler. Selçuk Hatun, 1429'da ölmüştür. Kastamonu'nun Kemah kö-

yünde gömülüdür. Osmanlı hizmetine giren Kaya Bey, Malkara'da kervansaray, imaret vs. yaptırmıştır.

II. İbrahim'in diğer kardeşleri Yâkub Bey (bunun oğlu Murad Bey'dir), Murad Bey (bunun oğlu Mirza-İskender Bey'dir), 1420'ye kadar Osmanlılar'ın Samsun valisi olan Hızır Bey, Kara İsa Bey, Edirne'de gömülen ve bu şehirde hayır eserleri olan gene Osmanlı hizmetindeki Bâyezid Bey, 1460'ta ölen Said-Baht Hatun ve Hümâ Hatun'dur. Hümâ (Halime, Hadice) Hatun, II. Sultan Murad'la evlenmiştir. Osmanoğulları ile evlenen *2. Candarlı prensesidir. Bursa'da Murâdiye'de* Hatuniye Türbesi'nde gömülüdür. 1449'da 39 yaşlarında ölmüştür. II. Murad'la Bursa'da 1424'te evlenmiştir. II. Murad'dan takriben 6 yaş küçüktü. 25 yıl II. Murad'la evli kalmıştır. En kuvvetli rivayete göre Fâtih Sultan Mehmed'le Şehzade Küçük-Ahmed'in annesi bu Hümâ Hatun'dur. Bu suretle Türk tarihinin en büyük şahsiyeti olan Fâtih Sultan Mehmed, ana tarafından İsfendiyâroğlu olmuş oluyor.

İsfendiyâroğlu İsmail Bey

II. İbrahim Bey'in yerine büyük oğlu Damat Kemâleddin Ebu'l-Hasan İsmail Bey geçmiştir. Osmanoğulları'na damat olan 5. İsfendiyâroğlu'dur. 1440'ta kendisinden 7 yaş küçük olan II. Sultan Murad'ın kızı Hadice Sultan'la evlenmiştir (bu Sultan'ın adının Hadice olduğu kati değildir). 1418'de doğan İsmail Bey, 1479'da 61 yaşında ölmüştür. Hanedanının büyük şahsiyetlerinden, belki en büyüğüdür. Gerçek bir devlet adamı şahsiyeti göstermiştir. Osmanlı tarihinin Fâtih bahsinde kendisi birçok yerde anılacaktır.

1459-1461'de Kastamonu elinden alındığı için, yalnız Sinop'ta saltanat sürmüş, 1461'de Sinop'u da güçlük göstermeden kayınbiraderi ve halasının oğlu olan Fâtih Sultan Mehmed'e bırakmıştır. Fâtih kendisine Bursa Yenişehri sancakbeyliğini (İnegöl, Yarhisar ve çevresi) vermiş, sonra Filibe sancakbeyi yapmıştır. 1461 sonlarından ölümüne kadar 18 yıl Filibe'de kalmış, Fâtih'ten 2 yıl önce ölmüştür. Filibe'de *İsmail Bey Türbesi'ne* gömülüdür (bu türbe, İsmail Bey'in camii ile beraber 1914'te Bulgarlar tarafından yıkılmıştır). Kastamonu'da 3 cami, 2 han, imaret, medrese, kervansaray, hamam ve daha pek çok hayır eseri, Filibe'de 3 cami, hamam, suyolları, çeşme ve daha pek çok eser yaptırmıştır. Başka şehirleri de imar ettiği muhakkaktır. Fâtih'in hem dayısının oğlu, hem de eniştesi olan İsmail Bey, büyük bir âlimdi. Fıkıh'tan (İslâm hukuku) *"Hulwîyât"* adlı büyük bir Türkçe eser yazmıştır.

3 yıl, 3 aylık bir veliahtlik devresinden sonra hükümdar olan, II. Murad ve Fâtih'le çağdaş bulunan İsmail Bey, bir kıta askerin başında İstanbul'un Fethi'ne yani Türk tarihinin en mühim hâdisesine iştirak eylemiştir. 1461'de Sinop'ta tekrar Fâtih'le görüşmüştür. Fâtih'in huzuruna çıktığı zaman (bu tarihte Fâtih 29, İsmail Bey ise 43 yaşında idi) Türk Hakanı, çadırından dışarıda birkaç adım ileride eniştesi İsmail Bey'i karşılamış, İsfendiyâroğlu elini öpmek istediği zaman büyük bir tevazu göstererek müsaade etmemiş: "Sen benim, demiştir; ulu kardeşimsin; reva mıdır ki elim öpesin?" İsmail Bey, Devrekâni'ye gelmiş, yanına veziri (başbakanı) Şihâbeddin Ağa'yı alıp oradan Fâtih'in kendisine verdiği Bursa Yenişehri'ne gitmiştir.

İsfendiyâroğulları bu İsmail Bey'den değil, kardeşi Kızıl-Ahmed Paşa'dan yürümüştür. Onun için ondan sonra Candaroğulları'nın 3. devresi başlamış, hanedana bazan "Kızıl-Ahmedlular" da denmiştir. İsmail Bey'in çocukları Hasan Bey, 1460'ta ölen Yahya Bey, Murad Bey, 1461'de ölen İshak Bey, Hüseyin Bey ve 2 de prensestir. İshak Bey, Kastamonu'daki türbede gömülüdür. Murad Bey'in kızı Sitti-Nefîse Hatun, 1493'te ölmüş, Kastamonu'da Hatun-Sultan Türbesi'ne gömülmüştür. Sitti-Nefîse Hatun'un Hanım-Sultan olmak, yani ana tarafından II. Murad'ın torunu ve Fâtih'in yeğeni bulunmak ihtimali çok kuvvetlidir. İsmail Bey'in diğer çocuklarından da hangilerinin Hadice Sultan'dan doğduğunu bilmiyoruz.

İsmail Bey'in veliahtı (1443-1461) Hasan Bey, babasının Kastamonu sancakbeyi idi. 1458'de Osmanlı hizmetine girmiş, 1461'de Bolu sancakbeyliğine tâyin edilmiştir. Fâtih'in Trabzon sefer-i hümâyûnuna amcası Kızıl-Ahmed Paşa ile beraber katılmıştır.

İsmail Bey'in Kızıl-Ahmed Paşa'dan başka kardeşleri Mahmud Bey, Yusuf Bey, Orhan Bey, Âzâde Hatun, Hafîza Hatun, Paşa-Melek Hanım-Sultan ve Hadice Hanım-Sultan'dır (bu son ikisinin Selçuk Sultan'dan doğdukları kesindir). Mahmud Bey, 1490'a doğru ölmüştür. Osmanlı hizmetine girmiştir. Edirne'de, Dimetoka'da, Medine'de (ki o zaman daha Türkiye'ye dahil değil, Memlûkler'de idi) mülkleri, hayır eserleri, tekyesi vardır. Oğlu Bâyezid Bey, 1530'a doğru ölmüştür. Dimetoka'da emlâki vardı. — Yusuf Bey, 16 eylül 1441'de ölmüş, Kastamonu'da Hatun-Sultan Türbesi'ne gömülmüştür. Orhan Bey de 1429 kasımında ölüp aynı türbeye gömülmüştür. — Âzâde Hatun, 27 mart 1457'de ölmüş, Kastamonu'da İsmail Bey Türbesi denen türbeye gömülmüştür. Hafîza Hatun, 1442 mayısında ölmüş, Hatun-Sultan Türbesi'ne defne-

dilmiştir. Paşa-Melek Hatun (Hanım-Sultan), 1436'da ölmüş, *aynı türbeye konmuştur. Hadice Hatun (Hanım-Sultan), çok* yaşlı olarak 1510 yıllarında ölmüştür. Bursa'da hayır eserleri yaptırmıştır. Oğlu Süleyman Çelebi ile kızı Han-zâde Hatun'un isimlerini biliyoruz.

Kızıl-Ahmed Paşa ve Ahfâdı

Son İsfendiyâr hükümdarı, Fâtih'in 2 yıl Kastamonu sancakbeyi olan Cemâleddin Kızıl-Ahmed Paşa olup, 1481'den, yani Fâtih'ten sonra ölmüştür. 1443'ten beri Osmanlı sancakbeyi idi. Fâtih'in dayısının oğlu, eğer Selçuk Sultan'dan doğmuşsa, aynı zamanda halasının oğlu olur. Fâtih'in Trabzon sefer-i hümâyûnuna sancakbeyi olarak katılmış, sonra beylerbeyi olmuş ve "paşa" rütbesini almıştır. 1461'de Fâtih'in kendisini táyin ettiği Mora sancakbeyliğini reddetmiş, Konya'ya Karamanoğulları'na, az sonra Tebriz'e Akkoyunlular'a gidip sığınmıştır. 20 sene sonra 1481'de II. Bâyezid tahta geçince affedilerek İstanbul'a dönmüştür (II. Bâyezid'in 2. derecede amcası olmaktadır).

Kızıl-Ahmed Paşa'nın çocukları Damat Mirza-Mehmed ve Musa Paşalar'dır. Mirza-Mehmed Paşa, Osmanlı hizmetinde beylerbeyiliğe yükselmiş, 1530'a doğru ölmüştür. II. Sultan Bâyezid'in kızlarından biri ile evliydi. Bu suretle damat olan 6. İsfendiyâroğlu'dur. Hanedan, bu prensten yürümüştür. Kardeşi Musa Paşa da beylerbeyiliğe yükselmiş, 1544'te Gürcistan'da şehit olmuştur.

Damat Mirza-Mehmed Paşa'nın çocukları Ahmed Paşa, Vezir Musâhib Şemsî Ahmed Paşa ve Vezir Kara Mustafa Paşa'dır. Hanedan, Şemsi Paşa'dan yürümüştür. Ahmed Paşa, 1588'de 95 yaşlarında ölmüştür. Rumeli beylerbeyisi (yani merkezi Sofya olan büyük eyaletin umumi valisi), yaşlanınca da II. Selim'le oğlu III. Murad'ın musahibi olmuştur. Kara Mustafa Paşa, beylerbeyilik rütbesini de geçip en yüksek rütbe olan vezirliği (mareşal rütbesi) almış, 1568 sonlarında veya 1569 başlarında hacc esnasında Mekke'de Arafât dağında ölmüştür. 1555'te Rumeli beylerbeyisi, 1561 eylülünde 5. vezir olmuş, 1565 aralığında kendi arzusu ile Kanunî tarafından tekaüt edilmiştir. 3 sene sonra da hacca gidip ölmüştür. 1 nisandan 8 eylûl 1565'e kadar 5 ay, 7 gün devam eden Malta seferinde Mustafa Paşa, 200 harb gemisi ve 30.000 askerle kara harekâtına memur edilmiştir. Malta seferinde kendisinden tafsilâtla bahsedilecektir. 3 oğlu ve 1 kızı olmuştur.

Şemsî Paşa, 1580'de 75 yaşlarında ölmüştür. 1551'de Şam

(Suriye) beylerbeyisi, 1555'te Anadolu (merkezi Kütahya) beylerbeyisi, 1560'ta Rumeli (merkezi Sofya) beylerbeyisi, 1567'de vezir, 1575'te III. Murad'ın serımusahibi olmuştur. 1580'de Mimar Sinan'a yaptırdığı Üsküdar'daki Şemsî-Ahmed-Paşa Türbesi'nde gömülüdür. Aynı yıl Mimar Sinan'a yaptırdığı kendi adını taşıyan semtte camii ve medresesi vardır. Camii deniz üzerinde gibi duran son derece zarif bir eser ve Türk mimarisinin şaheserlerindendir. Paşa şairdi ve mahlâsı "Şemşî" idi.

Şemsî Ahmed Paşa'nın oğulları 1602 sonunda veya 1603 başında Nahcuvan beylerbeyisi iken şehit düşen Mahmud Paşa ile 1665'e doğru 90 yaşlarında ölen Vezir Mehmed Emin Paşa'dır. Mahmud Paşa'nın oğlu Yahşı Paşa'dır. Yahşı Paşa'dan İsfendiyâroğulları devam etmişlerdir.

Anadolu beylerbeyiliğine bir sancak (vilâyet) olarak bağlanan Kastamonu, Tanzimat'tan sonra vilâyet (eyalet) merkezi olmuştur.

33. CANDAROĞULLARI (1291-1461 = 170)

1. Alp (Melik)-Arslan Yaman Cân-dâr Mehmed Beyoğlu Şemseddin Demir Yaman Cân-dâr Bey (1291-1300? = 9?)
2. Bedreddin Şucâeddin Gazi I. Süleyman-Paşa Bey (1300?-1340? = 40?)
3. Tâceddin Gıyâseddin I. İbrahim-Paşa Bey (1340?-1342?=2?)
4. Yâkub Bey (1342?-1345? = 3?)
5. Âdil Bey (1345?-1360? = 15?)
6. Damat Kötürüm Celâleddin Bâyezid Velî Bey (1360?-1385 = 25?)
7. Damat II. Süleyman-Paşa Bey (1385-1392 = 7)
8. Sultan-zâde İftihâreddin Mubârizeddin İsfendiyar Bey (1392-26.II.1440 = 48)
9. Damat Tâceddin II. İbrahim Bey (26.II.1440-V.1443 = 3, 3)
10. Damat Kemâleddin Ebu'l-Hasan İsmail Bey (V.1443-1461 = 18; yalnız Sinop'ta: 1459-1461 = 2)
11. Cemâleddin Kızıl-Ahmed Bey (sonra: Paşa) (Kastamonu sancakbeyi: 1459-1461 = 2)

16. TÂCÜDDİNOĞULLARI (1308-1425)

Tâcüddinoğulları, 1308 yıllarından 1415'e kadar takriben 117 sene Kelkit havzasında hüküm sürmüşlerdir. 1335'e kadar İlhanlılar'a, sonra Eretnaoğulları'na, 1380'den 1392'ye kadar Kadı Burhâneddin'e, bu tarihten 1415'e kadar 23 yıl da Osmanlılar'a tâbi olmuşlardır. Başkentleri Niksar'dır. Esas toprakları Tokat vilâyetinin Yeşilırmak'la Kelkit arasında kalan parçası olup, Amasya'ya, Samsun'a, Ordu'ya, belki Sıvas vi-

lâyetine doğru taşmışlar, her halde en geniş olarak 12.000 km² yi geçmemişlerdir. Diğer beylikler gibi Anadolu tarihinde rol oynamış değillerdir. Mahallî derebeyi olmaktan ileri gidememişlerdir.

Beyliğin müessisi Doğan-Şah Bey, Alâeddin Savcı Bey'in, o Rifâî Şeyhi Nûreddin Alp-Arslan'ın, o Sârimeddin Mehmed' in, o da *1257'de hayatta bulunan Kemahlı Ebû-Bekr'in* oğludur. Doğan-Şah'ın yerine oğlu Tâceddin Bey geçmiştir. Bu bey, 1381'de Trabzon Rum imparatoru III. Alexius Komnenos'la görüşmüş, güzelliğiyle o zaman dünyaca meşhur olan kızı Prenses Eudoxia ile evlenmiş, 1387'de öldürülmüştür. Prenses Eudoxia dul kalınca, Bizans imparatoru Ioannes Paleologos'la evlenip 1388-1391 arasında Bizans İmparatoriçesi olmuştur. Eudoxia'nın kızkardeşleri de güzellikleriyle çok meşhur olup, başka Türk beyleri ile evlenmişlerdir. Tâceddinoğulları ile Trabzon imparatorluğu, birbirlerine komşu idiler.

Tâceddin Bey'in yerine oğlu Mahmud Çelebi geçmiştir. Diğer oğulları âlim olan Alp-Arslan Bey, 1394'te Kadı Burhâneddin tarafından öldürülen Kılıç-Arslan Bey ve Süleyman Bey' dir. Mahmud Çelebi'nin yerine Alp-Arslan Bey'in oğlu Hasan Bey geçmiştir. Hasan Bey'in kardeşi Hüsâmeddin Mehmed Yavuz Bey'dir. Hasan Bey, 1425-1427 arasında 2 yıl kadar beyliğine son veren Osmanlılar'dan beyliği geri almak istemişse de, sonunda Osmanlı hizmetine girip, 1427'de Gümülcine sancakbeyliğine tâyin olunmuştur.

34. T Â C E D D İ N O Ğ U L L A R I (1308?-1415 = 107?)

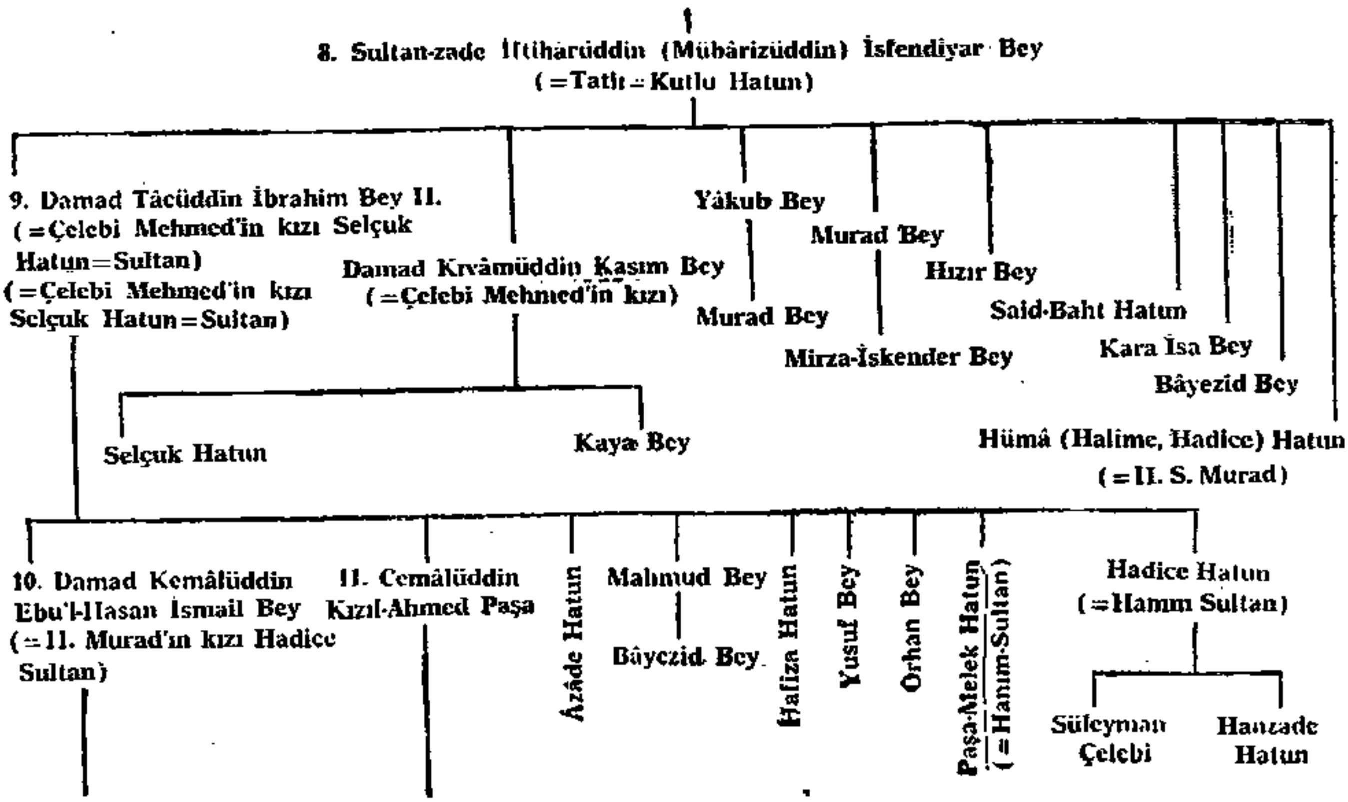
1. **Tâceddin Doğan-Şah (Doğancık) Bey** (1308?-1348 = 40?)
2. **Tâceddin Bey** (1348-1387 = 39)
3. **Mahmud Çelebi** (1387-)
4. **Hüsâmeddin Hasan Bey** (-1425)

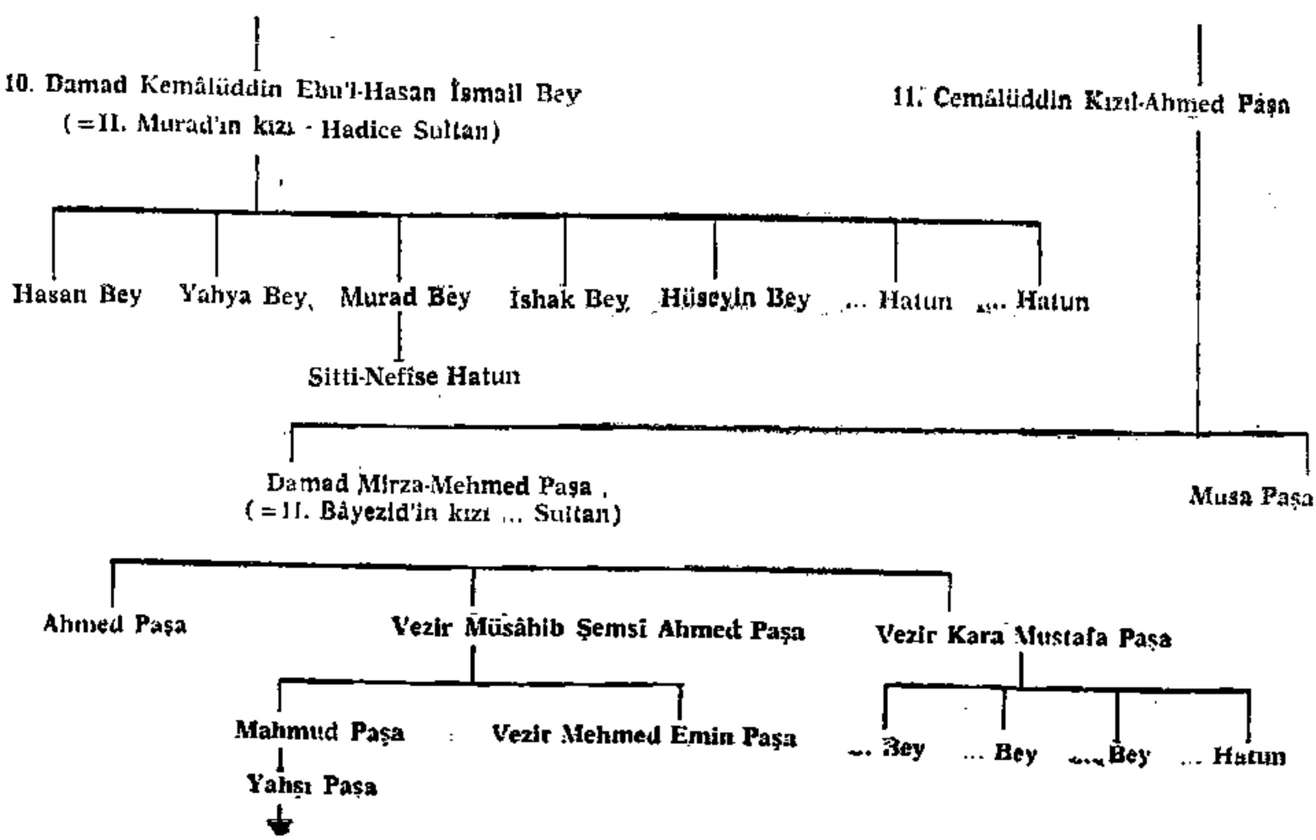
17. KUTLU-ŞAHLAR (1340-1393)

Kutlu-Şahlar, Amasya beyleri veya derebeyleridir. 1340 yıllarından 1393'e kadar takriben 53 yıl devam etmişlerdir. Eretnaoğulları'na, Kadı Burhâneddin'e, son bir-iki yılda da Osmanlılar'a tâbi olmuşlardır. Merkezleri Amasya'dır. En fazla 5.000 km² araziye hâkim bulunmuşlardır. Kutlu-Şah, son Türkiye Selçuklu veliahti Tâceddin Altınbaş Bey'in kölesi ve mânevi oğludur. Oğlu Şâdgeldi, Candaroğlu Kötürüm Bâyezid Bey'in kızı ile evlenmiş ve Kadı Burhâneddin tarafından öldürülmüştür. Oğlu Ahmed Bey'den sonra Amasya, Osmanlı toprağı olmuştur.

Cetvel III:
Candaroğulları

- Alp (Melik)-Arslan Yaman Candar Mehmed Bey
  - 1. Şemsüddin Demir Yaman Candar Bey
    - 2. Şücâüddin (Bedrüddin) Gazi Süleyman Paşa I.
      - 3. Tâcüddin (Gıyâsüddin) İbrahim Paşa I.
      - Emîrî Ali Bey
      - Cevad Bey
      - Çoban Bey
    - 4. Emîr Yâkub Bey
      - 5. Âdil Bey
        - 6. Damad Kötürüm Celâlüddin Bâyezid Veli Bey (=Veliahd-Şehzade Gazi Süleyman Paşa'nın kızı Efenzed Hatun=Sultan)
          - 7. Damad Süleyman Paşa II. (=Veliahd-Şehzade Gazi Süleyman Paşa'nın kızı Sultan Hatun=Sultan)
            - ... Hatun (=I. Murad)
            - ... Bey
            - ... Hatun
          - 8. Sultan-zade İftihârüddin (Mübârizüddin) İsfendiyar Bey (=Tatlı=Kutlu Hatun)
          - ... Hatun (=Şâdgeldioğlu Ahmed Paşa)
          - İskender Bey
            - Tura Hatun
          - ... Hatun
            - Kara Yahya Bey
        - Emîr Mahmud Bey
          - Mehmed Bey

8. Sultan-zade İftiharüddin (Mübârizüddin) İsfendiyar Bey
(=Tatlı=Kutlu Hatun)
9. Damad Tâcüddin İbrahim Bey II.
(=Çelebi Mehmed'in kızı Selçuk Hatun=Sultan)
(=Çelebi Mehmed'in kızı Selçuk Hatun=Sultan)
Damad Kıvâmüddin Kasım Bey
(=Çelebi Mehmed'in kızı)
Yâkub Bey
Murad Bey
Murad Bey
Mirza-İskender Bey
Hızır Bey
Said-Baht Hatun
Kara İsa Bey
Bâyezid Bey
Hümâ (Halime, Hadice) Hatun
(=II. S. Murad)
Selçuk Hatun
Kaya Bey
10. Damad Kemâlüddin Ebu'l-Hasan İsmail Bey
(=II. Murad'ın kızı Hadice Sultan)
11. Cemâlüddin Kızıl-Ahmed Paşa
Âzâde Hatun
Mahmud Bey
Bâyezid Bey
Hafiza Hatun
Yusuf Bey
Orhan Bey
Paşa-Melek Hatun
(=Hanım-Sultan)
Hadice Hatun
(=Hanım Sultan)
Süleyman Çelebi
Hanzade Hatun

10. Damad Kemâlüddin Ebu'l-Hasan İsmail Bey
(=II. Murad'ın kızı - Hadice Sultan)
11. Cemâlüddin Kızıl-Ahmed Paşa
Hasan Bey
Yahya Bey
Murad Bey
İshak Bey
Hüseyin Bey
... Hatun
... Hatun
Sitti-Nefise Hatun
Damad Mirza-Mehmed Paşa
(=II. Bâyezid'in kızı ... Sultan)
Musa Paşa
Ahmed Paşa
Vezir Müsâhib Şemsi Ahmed Paşa
Vezir Kara Mustafa Paşa
Mahmud Paşa
Vezir Mehmed Emin Paşa
Yahşı Paşa
... Bey
... Bey
... Bey
... Hatun

35. KUTLU-ŞAHLAR (1340?-1393 = 53?)

1. **Hacı Kutlu-Şah Bey** (1340?-1361 = 21?)
2. **Hacı Şâdgeldi Bey** (Paşa) (1361-XII.1381 = 20)
3. **Ahmed Bey** (Paşa) (XII.1381-1393 = 12)

18. RÂHATOĞULLARI (XIII-XIV. Asırlar)

Râhatoğulları, Sıvas şehrinde nüfuz kazanmış bir ailedir. Şehrin idaresi, Selçuklular'ın, İl-hanlılar'ın ve Eretnalılar'ın namına kendilerinde kalmıştır. Valilik etmişler, saltanat sürmemişlerdir. Sıvas şehriyle yakın çevresine hüküm geçirdikleri sanılabilir. Râhat Bey'in babası Hattâb Bey'dir. Oğlu Kemâleddin Ahmed Bey'dir. Ahmed Bey'in oğulları Alâeddin Ali, Rükneddin Hattâb, İzzeddin Hüseyin, Şemseddin Mehmed Beyler'dir. Elimizdeki vesikalar Ali Bey'in 1288'de, Hattâb ve Hüseyin Beyler'in 1320'de hayatta bulunduklarını gösteriyor. Fakat Dulkadıroğlu Süli Bey'in kızı ile evlenmesine ve kızını Dulkadıroğlu Mehmed Bey'e vermesine bakılırsa, Ali Bey, 1288'den sonra daha pek çok yaşamış olacaktır. Hattâb Bey'in oğlu Ömer Bey, onun oğlu Dilşâd Bey'dir. Mehmed Bey'in oğulları Zıyâeddin Mahmud, Abdullah ve Nasrullah Beyler'dir. Hüseyin Bey'in oğlu 1328 şubatında ölen Abdülvehhâb Bey, onun oğlu da 1377'de hayatta olduğu tesbit edilebilen Şeyh-Hasan Bey'dir.

19. ANKARA AHİ CUMHURİYETİ (1290-1354)

Ankara'yı merkez edinen ve şehirle civarında teşekkül eyliyen Ahi hükümeti, bir derviş-esnaf cumhuriyeti olup, bir bakıma Ortaçağ İtalyan site cumhuriyetlerine benzemektedir. Takriben 1290'da başlamış, 1354'e kadar aşağı yukarı 64 yıl devam etmiştir. 1308'e kadar Selçukoğulları'na, 1335'e kadar İl-hanlılar'a, sonra Eretnaoğulları'na, nihayet Karamanoğulları'na bağlanmışlar, hiçbir zaman tam müstakil olmamışlardır. 1354'te Osmanoğlu Gazi Süleyman Paşa (Rumeli Fâtihi olan Veliaht-Şehzade), Ankara'yı fethetmiş, Osmanlı devletine bağlamıştır. Bir ara Ankara, Karamanoğulları'nın eline geçmişse de, hemen yetişen Süleyman Paşa'nın kardeşi I. Sultan Murad, Ankara'yı kesin şekilde almıştır. Ankara, garip bir tecelli olarak 570 yıl kadar sonra, bu kere çok büyük bir Türk cumhuriyetine başkent olmuştur. Türkler'de cumhuriyet idaresi Atatürk'ten önce tamamen meçhul olduğu için, Ahi Cumhuriyeti dikkate değer. Ahiler, teşkilâtlanmış ve tasavvufi dervişlik esaslarına dayanan esnaf loncası başkanlarıdır. Osman-

lı devletinin kuruluşunda rolleri mühimdir. Bununla beraber Ahi cumhurreislerinin, aynı aileden geldikleri anlaşılıyor. Ahi Şemseddin Yusuf Efendi'nin ailesi, çok nüfuz kazanmış olacaktır. Oğulları Ahi Hüseyin Efendi ile Ahi Kemâleddin Hasan Efendi'dir. Hüseyin Efendi'den sonra oğlu Mehmed Efendi, sonra onun oğlu II. Hüseyin Efendi'nin reis oldukları sanılıyor. II. Hüseyin Efendi'nin kardeşleri, Hasan ve Yusuf Efendiler'dir.

Aslı "Akhî" şeklinde yazılan "Ahi" kelimesinin Arapça "kardeşim" mânasına geldiği açık olmakla beraber, Türkçe "akı" kelimesinden bozulduğu rivayeti üzerinde de durulabilir.

36. ANKARA AHİ CUMHUR REİSLERİ (1290?-1354 = 64?)

1. Ahi Hüsâmeddin I. Hüseyin Efendi (1290?-1296 = 6?)
2. Ahi Şerefeddin Mehmed Efendi (1296-1332? = 36?)
3. Ahi II. Hüseyin Efendi (1332?-1354 = 22?)

20. DULKADIROĞULLARI (1337-1522)

Beyliğin Umumi Tablosu

Ortaçağ'ın sonunda Anadolu tarihinde mühim rol oynıyan devamlı hanedanlardan biri Dulkadıroğulları'dır. 1337'den 1522'ye kadar 185 yıl sürmüştür. Geç teşekkül etmiş, geç sona ermiştir. Osmanoğulları ile münasebetleri, İsfendiyâroğulları ve Karamanoğulları gibi pek sıkı olmuştur.

Dulkadıroğulları, jeopolitik konuşları yüzünden, Osmanlı ve Memlûk yani Türkiye ve Mısır Türk Hakanlıkları arasında bir tampon devlet olmuş, kâh bu tarafa, kâh öteye tâbi olmuşlardı. 1337'den 2 eylül 1399'a kadar 62 yıl Memlûkler'e tâbi iken, bu tarihte Osmanlılar'a tâbi olmuşlar, 12 haziran 1515'e kadar 116 sene, 9 ay, 10 gün, arada bir Mısır nüfuzuna düşmek ve Osmanlılar'a baş kaldırmakla beraber, Osmanlı tâbiiyetinden çıkmamışlar, esasen Osmanoğulları ile pek içli dışlı akraba olmuşlar, padişahların ana tarafından hanedanlarını teşkil eylemişlerdir. 1522'ye kadar son 7 yılları da, Osmanlı valisi olarak geçmiştir.

Başkentleri Elbistan'dır. 1507'de bu şehrin Şah İsmail Safevî yani İran Türk imparatoru tarafından tahribi üzerine 1515'e kadar başkent, Maraş'a götürülmüştür. Fakat beylerin arada Maraş'ta oturdukları da olmuştur. Maraş, çevrenin en büyük şehriydi.

Dulkadıroğulları'nın hayli yayıldıkları devirler olmuştur.

Meselâ 1419'da Kayseri'yi, hattâ Diyarbakır'ı ve 1515'te Memlûkler'den Ayntab'ı almışlardır. 1362-1455 arasında 93 yıl Harput yani şimdiki Elâzığ çevresi de Dulkadırlılar'da kalmıştır. Devlet en geniş şekliyle şimdiki Maraş, Kayseri, Elâzığ, Ayntab, Malatya, Adıyaman vilâyetlerine yayılmış, fakat esas saha olarak şimdiki Maraş vilâyetini muhafaza etmiştir. En geniş şekliyle sınırları 70.000 km²'yi bulmuştur. Fakat devamlı olarak bu sahanın belki ancak yarısı ellerinde olmuştur.

Dulkadıroğulları'nın Başlıca Şahsiyetleri

Beyliğin kurucusu Zeyneddin Karaca Ahmed Bey, Hasan Dulkadır Bey'in oğlu ve Halil Bey Türkmen'in torunudur. 11 aralık 1353'te Kahire'de 83 yaşlarında öldürülmüştür. Orhan Gazi ile çağdaştır. Yerine oğulları Garseddin Halil ve Şâban Süli Beyler geçmiştir. Halil Bey, 96 yaşlarında öldürülmüştür. Süli Bey, Kadı Burhâneddin'in kızı Habibe Selçuk Hatun'la evlenmiştir ki, bu Hatun 1447'de ölmüştür. Karaca Bey'in diğer oğulları Sârimeddin İbrahim, İsa, Osman, Davud Beyler'dir. Davud Bey'in oğlu Tuğruk Bey'dir. İbrahim Bey, 1416'da saltanata hak iddia etmiş ve Osmanlılar'a iltica eylemiştir. 1386'da Harput beyi olmuştur.

Süli Bey'in oğlu Sadaka Bey, 30 mayıs 1398'den 2 eylül 1399'a kadar 1 sene, 3 ay, 3 gün saltanata hak iddia etmiştir. Süli Bey'in 3 kızı vardır: Büyük kızı, Râhatoğlu Alâeddin Ali Bey'le, diğeri Kadı Burhâneddin'le, küçüğü de (Devlet Hatun), Yıldırım Sultan Bâyezid'le evlenmiştir.

Süli Bey'in yerine Halil Bey'in oğlu Nâsıruddin Mehmed Bey geçmiştir. 1443'te 77 yaşında ölünceye kadar 45 yıl saltanat sürmüştür. Kadı Burhâneddin'in kızı Mısır Hatun'la ve Râhatoğlu Alâeddin Ali Bey'in kızı ile evliydi. Kardeşi Ali Bey'in oğlu Hamza Bey, 1436'da ölmüştür.

Mehmed Bey'in yerine büyük oğlu Süleyman Bey geçmiştir. 1454'te öldürülmüştür. Kardeşleri 1500'de ölen Elbistan beyi Rüstem Bey (bunun kızı Şems Hatun'dur), Davud Bey, 1440 sıralarında genç ölen Feyyâz Bey'dir. 3 de kızkardeşi vardır: Emine Hatun, Çelebi Sultan Mehmed'le evlenmiştir. Bu izdivaçtan Fâtih'in babası II. Sultan Murad doğmuştur. Diğer kızı, Mısır-Suriye Türk-Memlûk imparatoru *Sultan* Çakmak'la, öbürü de Memlûk emîrlerinden Câne Bey Sûfî ile — 1437'de — evlenmiştir.

Süleyman Bey'in yerine sırasıyla 4 oğlu Melik-Arslan, Şah-Budak, Şehsuvâr ve Alâuddevle Bozkurd Beyler geçmiştir. *Süleyman Bey'in diğer* çocukları 1516'da Osmanlılar'ın Kös-

tendil sancakbeyi iken ölen Abdürrezzak Bey, İsa Bey, Hudâdâd Bey, Yahya Bey, Erduvâne Bey, Selmân Bey, Yunus Bey, Moğol Bey, 5 de prensestir. Bu 5 prensesten Sitti Hatun, 1449' da Edirne'de müstakbel Fâtih Sultan Mehmed'le evlenmiştir; esasen Fâtih'in büyük dayısının kızı olur. 1467'de Edirne'de ölmüş ve birçok hayır eseri yaptırmıştır. Şehsuvâr Bey, 1472 ağustosunda Kahire'de ölmüş, yerine 2. kere kardeşi Şah-Budak Bey tahta geçmiştir. Şah-Budak Bey, tahttan indirildikten sonra 1492 yıllarında ölmüştür. Oğulları 1516'da Memlûkler'in Humus naibi (valisi) iken öldürülen Zeyneddin Melik-Arslan Bey'le 1484'te amcası Bozkurd Bey tarafından gözlerine mil çektirilen Şah-Kubâd Bey'dir.

Bozkurd Bey, 12 haziran 1515'te 87 yaşında ölmüştür. Bu hanedan âzasının çok yaşadıkları anlaşılmaktadır. Yerine Şehsuvâr Bey'in oğlu Ali Bey geçmiştr. "Paşa" titri ile Osmanlılar'ın "Dulkadır" denen Maraş beylerbeyisi iken 1522'de oğulları Sarı-Arslan, Divane Veled, Üveys Beyler'le beraber öldürülmüştür. Onunla Dulkadıroğulları bitmiştir. Kardeşi Kasım Bey, Osmanlılar'ın Sultânönü yani Eskişehir sancakbeyi idi.

Yavuz'un ana tarafından büyükbabası olan Bozkurd Bey' in çocukları, Kırşehir sancakbeyi olup amcası Şah-Budak Bey tarafından 1472'de gözlerine mil çektirilen Şahruh Bey, Hısn-ı Mansûr (Adıyaman) beyi Durak Bey, Osmanlılar'ın Bozok yani Yozgat sancakbeyi olup 1514'te öldürülen Süleyman Bey, 1507'de öldürülen Erduvâne Bey, aynı yıl öldürülen Sarı-Kaplan Kasım Bey, Ahmed Bey, Şah İsmail Safevî'nin talip olduğu Beğli Hatun, 1506'da Memlûk emîri Kayıtmerk Bey'le evlenen bir Hatun, nihayet 1469 civarında müstakbel II. Sultan Bâyezid'le evlenip Şehzade Sultan Korkut ile Yavuz Sultan Selim'i doğuran ve Trabzon'da Yavuz sancakbeyi iken ölen Ayşe Hatun'dur.

Şahruh Bey'in oğulları Mehmed-Han, Ali ve Ahmed Beyler'dir. Mehmed-Han Bey, 1569'da Osmanlı sancakbeyi ve hanedan reisi olarak ölmüştür. Ali Bey de sancakbeyi olup 1536' ya doğru ölmüştür. Ali Bey'in oğlu Kara-Han Bey, onun da oğlu Câfer Bey'dir. Câfer Bey, Çorum sancakbeyi idi; 1600'e doğru Kayseri'de ölmüştür.

37. DULKADIROĞULLARI (1337-1522=185)

1. **Dulkadıroğlu Zeynüddin Ahmed Karaca Bey** (1337-22.IX. 1353 = 17)
2. **Gârsuddin Halil Bey** (22.IX.1353-1386 = 33)
3. **Şâban Sûli Bey** (1386-30.V.1398 = 12)

4. **Nâsıruddin Mehmed Bey** (30.V.1398-1443 = 45)
5. **Süleyman Bey** (1443-1454 = 11)
6. **Melik-Arslan Bey** (1454-1466 = 12)
7. **Şah-Budak Bey** (1466-1468 = 2 + VIII.1472-1480 = 8 = 10)
8. **Şehsuvâr Bey** (1468-VIII.1472 = 4)
9. **Alâuddevle Bozkurd Bey** (1480-12.VI.1515 = 35)
10. **Ali Bey (Paşa)** (12.VI.1515-1522 = 7)

21. RAMAZANOĞULLARI (1358-1608)

Beyliğin Umumi Tablosu

Dulkadıroğulları gibi en son teşekkül eden ve eski Kilikya Ermeni kırallığının toprakları üzerinde yerleşen bir Türkmen beyliği, Ramazanoğulları'dır. Oğuzlar'ın Yüregir boyu beylerinden Ramazan Bey tarafından kurulan bu devlet, 1383'e kadar Elbistan'ı, sonra orasını Dulkadırlılar'a bırakarak Adana'yı merkez ittihaz eylemiştir. 1352'den 1608'e kadar 256 yıl devam etmekle beraber, son 92 yılda hanedan, Osmanlı sancakbeyleri şekline geçmiştir. Bununla beraber, Anadolu Türkmen hanedanlarının en devamlılarından biri olmuştur. 1516'ya kadar sıkı şekilde Memlûkler'e tâbi iken, bu tarihte Osmanlılar'a tâbi olmuş, hattâ Osmanlılar'ın alelâde bir sancak beyi durumuna düşmüştür. Bu hanedandan da mühim Osmanlı devlet adamları yetişmiştir.

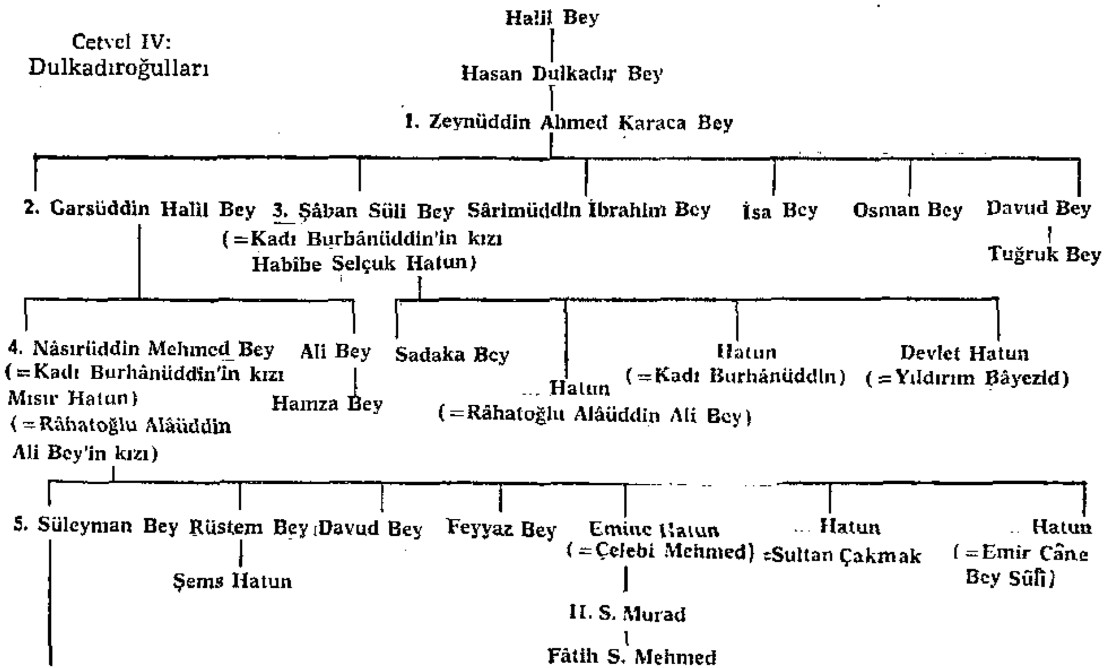
1415'te Sis, Ayas, Tarsus, Ramazanoğulları'na geçmiş, 1417'de Tarsus, tekrar Karamanlılar'ın olmuştur. 1457'de gene Ramazanoğulları'na geçmiştir. 1470'te Ayas'ı, Dulkadırlılar almışlardır.

En geniş şekliyle beylik bugünkü Adana vilâyeti ile Mersin vilâyetinin doğusunu (Mersin ve Tarsus çevresi), Maraş'ın kuzeyini kaplamış, fakat az zamanda Maraş'tan Dulkadıroğulları lehine tamamen çekilmiştir. En geniş şekli takriben 33.000 km²'dir.

Ramazanoğulları'nın Başlıca Şahsiyetleri

Ramazan Bey'in yerine sırasıyla iki oğlu Sârimeddin I. İbrahim Bey'le Şihâbeddin Ahmed Bey geçmiştir. Diğer oğlu Kara Mehmed Bey, 1383'te ölmüştür. İbrahim Bey, Adana'yı almış, merkez yapmış ve aynı yıl ölmüştür. 2 oğul bırakmıştır. Ahmed Bey, 1410'da Kahire'yi ziyaret etmiştir. Yerine sırasıyla oğulları Sârimuddin II. İbrahim, İzzeddin Hamza ve I. Mehmed Beyler geçmiştir (Mehmed Bey'in, Ahmed Bey'in oğlu olduğu katî değildir). Diğer bir oğlunun da Ali Bey olduğu sanılmaktadır. Kızı, Memlûk sultanı Ferec'in başhatunu idi.

Cetvel IV:
Dulkadıroğulları

5. Süleyman Bey

6. Melik-Arslan Bey
7. Şah-Budak Bey
8. Şehsuvar Bey
9. Alâüddevle Bozkurd Bey (=Şems-Mâh Hatun)
Abdürrezzak Bey
İsa Bey
Hudâdâd Bey
Yahya Bey
Erduvâne Bey
Selman Bey
Yunus Bey
Moğol Bey
(=Fâtih S. Mehmed) Sitti Hatun
... Hatun
... Hatun
... Hatun
... Hatun

Zeynüddin Melik-Arslan Bey
Şah-Kubad Bey

10. Ali Paşa
Kasım Bey

Sarı-Arslan Bey
Divâne-Veled Bey
Üveys Bey

Şahruh Bey
Durak Bey
Süleyman Bey
Erduvane Bey
Sarı-Kaplan
Kasım Bey
Ahmed Bey
Ayşe Hatun (=II. Bâyezid)
Beğli Hatun
... Hatun (=Emir Kayıtmerk)

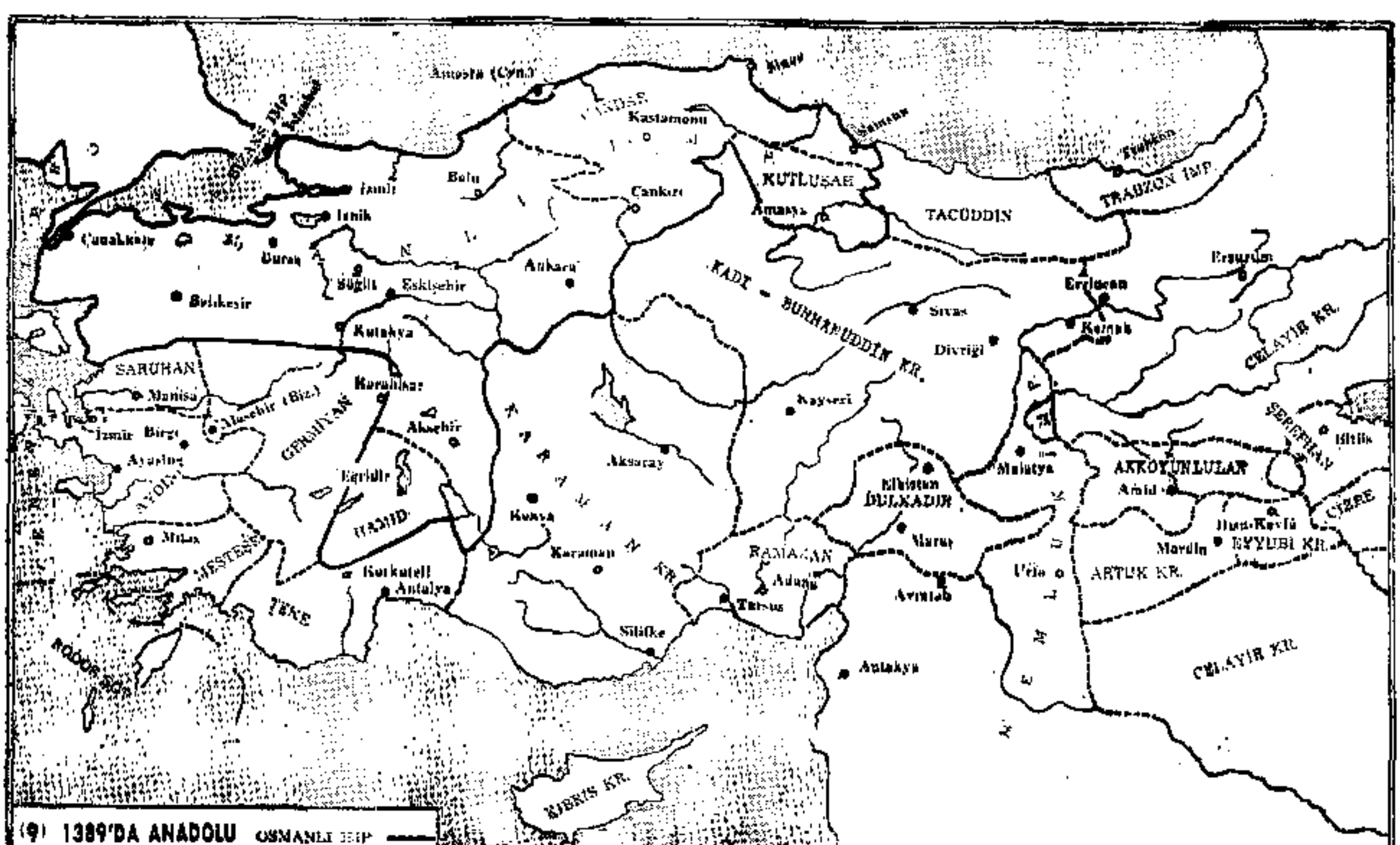
Mehmed Han Paşa
Mirza-Ali Paşa
Ahmed Bey

Karahan Bey

Cafer Bey

Yavuz S. Selim

Kanuni S. Süleyman

(9) 1389'DA ANADOLU OSMANLI İMP.

II. İbrahim, Karamanoğlu Mehmed Bey'in damadı idi. 1415-1417'de Tarsus beyi olmuş, 1418-1426'da yalnız Adana şehrini elinde bulundurmuş, asıl beylik kardeşi Hamza Bey'e geçmiştir. *15 aralık 1427'de Kahire'de öldürülmüştür. Kardeşi* Hamza Bey de, I. ve II. İbrahim Beyler gibi öldürülerek ölmüştür.

I. Mehmed Bey'in yerine oğlu olduğu sanılan Eylük Bey, onun öldürülmesinden sonra onun oğlu olduğu zannedilen Dündâr Bey geçmişlerdir. Mehmed Bey'in diğer oğlu İbrahim Bey'in oğlu Ömer Bey, Dündâr Bey'e halef olmuştur. 1485'te Osmanlılar'a esir düşen Ömer Bey, İstanbul'da ölmüştür. Yerine 1480'de Halep'te öldürülen kardeşi Davud Bey'in oğulları Garsuddin Halil ve Mahmud Beyler geçmişlerdir. Mahmud Bey, 1514-1516 arasında İstanbul'da yaşamıştır. Yerine geçen Ömer Bey'in oğlu Selim Bey'den sonra, Osmanlı sancakbeyi *olarak tekrar Adana'ya yollanmıştır.* 22 ocak 1517'de Rîddânîye meydan muharebesinde, Kahire'de, Osmanlı saflarında Memlûkler'e karşı vuruşurken şehit olmuştur. Hanedan, kardeşi Halil Bey'den yürümüş ve artık Osmanlı sancakbeyleri olarak hüküm sürmüştür.

Osmanlı Sancakbeyi Olarak Ramazanoğulları

Halil Bey'in oğulları Kubâd ve Pîri-Mehmed Paşalar, amcaları Mahmud Bey'e halef olmuşlardır. Mahmud Bey'in diğer oğulları Davud, Korkut ve Mahmud Beyler, Osmanlı sancakbeyi idiler. Kubâd Paşa, yerini kardeşi Pîrî-Mehmed Paşa'ya bıraktıktan sonra 1520'de Rumeli'nde Osmanlı sancakbeyi, sonra Basra, Halep ve Van beylerbeyisi olmuş, beylerbeyilere mahsus "paşa" unvanını almıştır. Kardeşi Pîrî-Mehmed Paşa, Türkçe ve Farsça'da şairdir. 48 yıl Ramazan (Adana) sancakbeyi olmakla beraber, arada Karaman (Konya), Haleb, Şam (Suriye), tekrar Şam beylerbeyisi olmuş, Adana'yı vekilleriyle idare etmiştir.

Pîrî-Mehmed Paşa'nın yerine önce küçük oğlu Derviş Bey, 6 ay sonra da büyük oğlu III. İbrahim Bey geçmiştir. Pîrî-Mehmed Paşa'nın diğer oğulları Osmanlı beylerbeyi iken 1534 başlarında ölen Şerif Mehmed Paşa ile sancakbeyi iken 1552'de ölen Mustafa Bey'dir. III. İbrahim Bey'in yerine oğlu II. Mehmed Bey, onun yerine de oğlu olduğu sanılan Pîr-Mansûr Bey geçmiştir. 1608'de Pîr-Mansûr Bey'in ölümüyle Osmanlılar, artık Adana'ya Ramazanoğulları'ndan vali tâyin etmekten vazgeçmişlerdir. Bununla beraber hâlâ devam eden hanedan, Adana'da nüfuzunu muhafaza eylemiştir.

Kubâd Paşa'nın çocukları Uzun Süleyman Paşa, Ahmed Paşa, sancakbeylerinden Ömer Bey ve önce amcasının oğlu Derviş Bey, sonra da 1570'te onun ağabeyisi III. İbrahim Bey'le evlenen bir prensestir. Ahmed Paşa, Habeşistan beylerbeyisi iken Massawa'da öldürülmüştür. Uzun Süleyman Paşa, Şam'da öldürülmüştür. Habeşistan, Karaman (Konya), Diyâr-ı Bekr, Bağdad (Irak) ve Türkler'in ilk Budin (Macaristan) beylerbeyisi olmuştur. Oğulları, ikisi de sancakbeyi olan Bekir ve İskender Beyler'dir.

38. RAMAZANOĞULLARI (1352-1608 = 256)

1. Ramazan Bey (1352-1378? = 26?)
2. Sârimeddin I. İbrahim Bey (1378?-1383 = 5?)
3. Şihâbeddin Ahmed Bey (1383-1416 = 33)
4. Sârimeddin II. İbrahim Bey (1416-1418 = 2)
5. İzzeddin Hamza Bey (1418-1426 = 8)
6. I. Mehmed Bey (1426-1435? = 9?)
7. Eylük Bey (1435?-1439b = 4?)
8. Dündâr Bey (1439b-1470? = 31?)
9. Ömer Bey (1470?-1485 = 15?)
10. Garseddin Halil Bey (1485-1510 = 25)
11. Mahmud Bey (1510-1514 = 4 + 1516-22.I.1517 = 1 = 5)
12. Selim Bey (1514-1516 = 2)
13. Kubâd Paşa (22.I.1517-1520 = 3)
14. Pîri-Mehmed Paşa (1520-1568 = 48)
15. Derviş Bey (1568-1569 = 0,6)
16. III. İbrahim Bey (1569-1589 = 20)
17. II. Mehmed Bey (1589-1594 = 5)
18. Pîr-Mansûr Bey (1594-1608 = 14)

22. ANADOLU'DA KÜRT DEREBEYLERİ

a. CİZRE BEYLERİ (1200-1596)

Güneydoğu Anadolu'daki Kürt derebeylerinin en meşhurları Cezîret-İbni-Ömer (bugünkü Cizre) Beyleri, Hâkkârîye Beyleri ve bilhassa Şeref-Hanlar'dır. Bunlar Anadolu Türkmen beylikleri derecesinde bile bir devlet teşkilâtı kuramamışlar, tamamen mütevazı derebeyleri olarak asırlarca yaşamışlar, Kürt aşiretlerine hükmetmişler, hiçbir zaman da müstakil olmamışlardır. Yaşadıkları bölgenin pek sarp olması yüzünden, Güneydoğu Anadolu'nun bu çevrelerine sahip bulunan devlet, bu derebeylerden vergi ve asker almakla iktifa etmiş, iç işlerine karışmamıştır. Çünkü bunun için, tahripkâr ve yıpratıcı çete muharebelerine ihtiyaç vardı. Bu ta-

raflarda şehir hayatı teşekkül edememiştir. Kürt derebeyleri, Sünnî'liğin Türkler gibi Hanefî mezhebinden değil, Şâfiî mezhebindendirler. Haklarındaki tarihî malûmatımız son derece kıttır. Başlıca *Şeref-Nâme*'ye dayanmaktadır. Doğu İran'da, Âzerbaycan'ın güneyinde de Kürt derebeyi hanedanları teşekkül etmiş, keza Kuzey Irak'ta Zaho ve İmâdîye'de, Şehr-i Zor'da da Kürt beyleri bulunmuşsa da, bunlar, mevzuumuzun dışında kalmaktadır.

Cezîret-İbni-Ömer (Cizre), Cebel-Cûdî (Cûdî dağı, 2.089 metre), Finik'te hüküm süren Kürt beyleri, 1200 tarihlerinden 1596 tarihlerine kadar takriben 396 yıl devam etmişlerdir. Musul Atabeyleri, İl-hanlılar, Celâyirliler, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safevîler, 1515'ten sonra da Osmanlılar'ın hükmü altında bulunmuşlardır. Bugünkü Cizre, Şırnak, Eruh kazaları (Mardin ve Siirt vilâyetlerinde) çevresi hâkimiyetlerinde kalmıştır ki, en çok 6.000 km² eder.

Beyliğin kurucusu Süleyman olup, oğulları Hacı Bedr, Abdülaziz ve Abdül'dür. Hacı Bedr, Cûdî (Cizre) dalının kurucusu olmuş, Abdülaziz, Finik'te, babasının yerine geçmiştir. Bu suretle iki dal halinde derebeylik, 1596 yıllarına kadar sürmüştür.

Hacı Bedr'in yerine oğlu Şemseddin'in oğlu I. Muhammed, sonra sırasıyla onun oğlu I. Şemseddin, onun oğulları Bedr, II. Muhammed, I. Ahmed, II. Bedr'in oğulları II. Şemseddin, İbrahim (diğer oğulları Ömer ve Muhammed'dir), *İbrahim'in oğlu II. Ahmed, onun oğlu III. Muhammed* ve onun oğlu III. Ahmed geçmişlerdir.

Abdülaziz'in yerine de sırasıyla oğulları Seyfeddin ve Mecdeddin, onun oğlu İsa, onun oğlu Bedreddin, onun oğlu I. Abdül, onun oğlu 1394'te Timur'a inkıyat eden I. İzzeddin, onun oğlu II. Abdül, onun oğlu Uzun-Hasan'a inkıyat eden II. İzzeddin, onun oğulları I. Şeref, I. Bedr ve Kelek-Muhammed, onun oğulları II. Şeref ve Ali (diğer oğlu Muhammed'dir), Ali'nin oğlu II. Bedr, onun oğlu I. Muhammed, onun oğlu II. Muhammed, *Ali'nin* oğullarından *Kelek-Muhammed'in* oğlu Aziz, Ali'nin oğullarından Nâsır'ın 1573'te Edirne'de ölen oğlu Abdül'ün oğulları III. Muhammed'le III. Şeref geçmişlerdir. III. Muhammed, 1584'te de derebeylik için baş kaldırmıştır. Abdül'ün diğer oğulları 17 ekim 1583'te ölen Nâsır, 1584'te ölen Seyfeddin, Ali, İzzeddin ve Abdül Beyler'dir. Aziz Bey'in oğlu Hacı Bey de 1584'te ölmüştür. Ali'nin diğer bir oğlu da Mîr-Muhammed ve bunun oğlu Süleyman Beyler'dir. II. Bedr, Hısn-Keyfâ Eyyûbî meliki II. Halil'in damadı idi.

39. CİZRE BEYLERİ (1200?-1596 = 396?)

a. Finik dalı:
1. Süleyman Bey
2. Abdülaziz Bey
3. Seyfeddin Bey
4. Mecdeddin Bey
5. İsa Bey
6. Bedreddin Bey
7. I. Abdül Bey
8. I. İzzeddin Bey
9. II. Abdül Bey
10. II. İzzeddin Bey
11. I. Şeref Bey
12. I. Bedr Bey (-1475?)
13. Kelek-Muhammed Bey (1475?-)
14. II. Şeref Bey
15. Ali Bey (-1524?)
16. II. Bedr Bey (1524?-1573? = 49?)
17. I. Muhammed Bey (1573?-1583 = 10?)
18. II. Muhammed Bey (1583)
19. Aziz Bey (1583-1591 = 8)
20. III. Muhammed Bey (1591-1596 = 5)
21. III. Şeref Bey (1596)

b. Cûdi (Cizre) dalı:
1. I. Hacı Bedr Bey
2. I. Muhammed Bey
3. I. Şemseddin Bey
4. II. Bedr Bey
5. II. Muhammed Bey
6. I. Ahmed Bey
7. II. Şemseddin Bey
8. İbrahim Bey (-1563?)
9. II. Ahmed Bey (1563?-1582? = 19?)
10. III. Muhammed Bey (1582?-1592? = 10?)
11. III. Ahmed Bey (1592? - 1596? = 4?)

b. ŞEREF-HANLAR (1220-1670)

Kürt beylerinin en tanınmışı olmakla beraber tarihleri hakkında hemen hiçbir şey bilmediğimiz Şeref-Hanlar, 1220 yıllarından 1670'e kadar takriben 550 yıl devam etmişlerdir. İl-hanlılar'ın, Celâyirliler'in, Timurlular'ın, Karakoyunlular'ın, Akkoyunlular'ın, Safevîler'in, 1514'ten sonra da Osmanlılar'ın hâkimiyetinde yaşıyan bu aile, Bitlis'i merkez ittihaz etmiş, Ahlat'ı da elde etmiş, en geniş zamanında bütün Bitlis çevresine (6.000 km²) hâkim olmuş, Bitlis şehrinden kovulduğu zamanlarda dağlık yerlerde yaşamıştır.

Şeref-Hanlar'dan önce Zıyâeddin ve İzzeddin kardeşleri tanıyoruz. Zıyâeddin'in oğulları Melik Eşref'le Mecdeddin, XIII. asrın 2. çeyreğinden itibaren Bitlis çevresine hüküm geçirmeye başlamışlardır. Mecdeddin'in yerine Melik Eşref'in oğlu İzzeddin, sonra babadan oğula olmak üzere Mîr Ebû-Bekr, Mîr Şeyh I. Şeref, Mîr Zıyâeddin, 1394'te Timur'a inkıyat eden Hacı II. Şeref, Emîr I. Şemseddin Velî, III. Emîr Şeref, II. Emîr Şemseddin, I. İbrahim, Hacı Mehmed, II. İbrahim, bey olmuşlardır. II. Şemseddin'in diğer oğulları hepsi 1432 başlarında ölen Zıyâeddin, Sultan-Mahmud, Sultan-Ahmed ile Emîr Şeref'tir. Akkoyunlular, 1467 başlarından 1495 başlarına kadar 28 yıl, Şeref-Hanlar'ı Bitlis çevresinden

tamamen kovmuşlardır. Akkoyunlu hâkimiyeti zayıflayınca Şeref-Hanlar, tekrar bu çevreye hâkim olmuşlardır.

III. İbrahim'in yerine oğlu Şah-Mehmed, sonra onun oğlu II. İbrahim, sonra Hacı Mehmed'in oğlu Şemseddin'in oğlu IV. Emîr Şeref, onun öldürülmesinden sonra oğlu III. Şemseddin, "Bitlis hanı" olmuşlardır. III. İbrahim'in oğlu Murad, III. İbrahim'in amcaları Hüseyin Ali ile Hasan Ali'yi de tanıyoruz.

III. Şemseddin'in yerine oğlu Farsça meşhur tarih "*Şeref-Nâme*"nin müellifi V. Şeref Han, sonra onun oğlu IV. Şemseddin ve onun oğlu Abdal Han, Bitlis'e hâkim olmuşlardır. V. Şeref Han'ın kardeşi Halef Bey, Osmanlılar'ın Malazgirt sancakbeyi idi. Şeref-Hanlar, Şah İsmail ve halefleri ile çapraşık münasebetlere girişmişler, mühim memuriyetlerle Safevî sarayında bulunmuşlar, bazan Osmanlılar'ı, bazan Safeviler'i tutarak Bitlis'e hâkim olmaya çalışmışlardır.

1657'de İstanbul'da 90 yaşında öldürülen Abdal Han da, Osmanlılar aleyhine İran'la münasebetlerde bulunmuştur. Bunun kardeşi Ahmed Bey-Mirza, onun da oğlu 1669'da *Şeref-Nâme*'yi Farsça'dan Türkçe'ye terceme eden Mehmed Bey'dir. Abdal Han'ın oğulları Zıyâeddin Han'la Celâleddin VI. Şeref Han, *yerine geçmişlerdir. Diğer oğulları* Hüseyin, Hasan, İsmail, Şemseddin, Nûruddehr, Bedreddin Beyler'dir. 1670'te Osmanlılar, Bitlis'i Şeref-Hanlar'a vermekten vazgeçmişlerdir. Bitlis, bir Osmanlı sancak (vilâyet) merkezi idi; Tanzimat'tan sonra vilâyet (eyalet) merkezi olmuştur. Abdal Han'a karşı sadrâzam Melek Ahmed Paşa'nın seferini Evliyâ Çelebi, pek mufassal anlatmıştır.

40. ŞEREF-HANLAR (1220?-1670 = 550?)

1. **Melik Eşref** (1220?-)
2. **Mecdeddin**
3. **İzzeddin**
4. **Mîr Ebû-Bekr**
5. **Mîr Şeyh I. Şeref**
6. **Mîr Zıyâeddin** (-1394)
7. **Hacı II. Şeref** (1394-1421 = 27)
8. **Emîr I. Şemseddin Veli** (1421-)
9. **Emîr III. Şeref**
10. **Emîr III. Şemseddin**
11. **I. İbrahim** (-1441?)
12. **Hacı Mehmed** (1441?-1461 = 20?)
13. **II. İbrahim** (1461-1467a = 6)
14. **Şah-Mehmed** (1495a-1498a = 3)
15. **III. İbrahim** (1498a-1504b = 6)

16. **Emîr IV. Şeref** (1504b-1534a = 30)
17. **III. Şemseddin** (1534a-1574 = 40)
18. **V. Şeref Han** (1574-1597a = 23)
19. **IV. Şemseddin** (1597a-1638 = 41)
20. **Abdal Han** (1638-1655 = 17 + 1656-1657 = 1 = 18)
21. **Ziyâeddin Han** (1655-1656 = 1)
22. **Celâleddin VI. Şeref Han** (1657-1670 = 13)

c. HAKKÂRİYE BEYLERİ (1450-1600)

Hâkkârîye Beyleri denen Kürt derebeyleri, 1450 sıralarından 1600 sıralarına kadar takriben 150 sene devam etmiştir. Akkoyunlular'ın, Safevîler'in, Osmanlılar'ın idaresinde yaşamışlardır. Van, Vastân, fakat ekseriyetle Cûlemerg (Çölemerik)'i merkez yapmışlardır. Son yarım asırda yani Osmanlı idaresinde Van bir beylerbeyilik merkezi olduğu için, bu bölgeden tamamen şimdiki Hakkâri'ye çekilmişlerdir. En geniş zamanlarında 30.000 km² kadar bir toprağa, son zamanlarında 8.000 km² kadar bir çevreye hâkimdiler. Memlûkler'le de münasebette bulunmuşlar ve Akkoyunlular'a karşı Memlûkler'e dayanmak istemişlerdir.

İlk Hâkkârîye derebeyi Esededdin Kelânî, İmâdeddin adında birinin oğlu olup, 1467'de Kahire'ye gitmiştir. Yerine oğlu İzzeddin Şîr, sonra bunun oğlu Zâhid Bey, bunun oğulları Melik ve Seyyid-Muhammed Beyler geçmişlerdir. Vastân'ı merkez yapan Seyyid-Muhammed'in oğlu Yâkub'dur. Yerine Melik Bey'in oğlu Zeynel Bey, sonra Çölemerik'te hüküm süren bunun oğlu Zekeriya Bey geçmişlerdir. Zeynel Bey'in kardeşleri Bahâeddin, Bayındır (bunun oğulları Zâhid, Muhammed ve Hacı Beyler'dir), Bâyezid, Budak (bunun oğulları Mîr Aziz ve Hüseyin Beyler'dir), Ahtamâr adacığının (Van Gölü'nün güneydoğusunda) beyi Rüstem Beyler'dir. Zekeriya Bey'in kardeşleri de 1587'de ölen Zâhid Bey (bunun oğlu Melik Bey'dir), Seyyidî-Han Bey ve İbrahim Bey'dir.

41. HÂKKÂRÎYE BEYLERİ (1450?-1600? = 150?)

1. **Esededdin Kelânî** (1450?-1470? = 20?)
2. **İzzeddin Şîr** (1470?-1502a = 30?)
3. **Zâhid Bey** (1502a-)
4. **Melik Bey**
5. **Seyyid-Muhammed Bey** (-1561)
6. **Zeynel Bey** (1561-1585 = 24)
7. **Zekeriya Bey** (1585-1600? = 15?)

BİBLİYOGRAFYA: Beylikler'in Osmanlılar'la münasebetlerine dair bibliyografya, Osmanlı tarihi bahislerinde geçecektir. — Sel-

çuklu devrine ait ilk beylikler üzerinde, son Selçuklu çağı bibliyografyasına bakılabilir. — İbni Battûta, *Rihla (Seyâhat-Nâme)* (Fransızca ve Türkçe tercemeleri vardır); Aynî, Makrîzî, İbni Hacer, Sekhâwi, İbni Tagrıbirdi ve diğer Memlûk tarihçilerinin Arapça eserlerinde, Beylikler hakkında bazan mühim malûmat vardır. — Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiye*, IV, Beylikler paraları hakkında bilgi verir. — Şihâbuddinu'l-Ömeri, *Mesâlikü'l-Absâr* (Anadolu üzerindeki kısımları: Taeschner, *al-Umeri's Bericht über Anatolien*, Leipzig, 1929); aynı müellif, *at-Ta'rif*, Kahire, 1912; Hamdullah Müstewfi, *Nüzhetu'l-Kulûb* (Farsça). — İslâm Ansiklopedisi'nde beyliklere dair verilen maddeler bazan pek mühimdir (meselâ M. C. Şihâbeddin Tekindağ'ın *Karamanlılar* maddesi, c. VI, s. 316-30 ve Faruk Sümer'in *Ramazanoğulları* maddesi); İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, T.T.K. nş., İstanbul, 1937 ve düzeltilmiş olarak *Osmanlı Tarihi*, T.T.K. nş., c. I, 2. tabı, Ankara, 1961 başında umumi malûmat vermiştir. — İ. H. Uzunçarşılı, Karamanoğlu İbrahim Bey'in ve Karamanoğlu Ali Bey'in vakfiyelerini *Belleten* (T.T.K., c. I) ve *Vakıflar Dergisi*'nde (c. II) neşretmiştir. — Şikâri'nin *Karaman Tarihi*, 1946'da Konya'da neşrolunmuştur. — Osmanlı tarihi hakkında malûmat veren bütün ilk devir Osmanlı ve Bizans kaynaklarında, Beylikler hakkında da bilgi vardır; bunlar ileride gösterileceklerdir. — Aydın ve Menteşe beylikleri, şu mükemmel monografilerde incelenmişlerdir (M. C. Ş. Tekindağ'ın Karamanoğulları üzerindeki monografisi yayınlanmamıştır): Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, T.T.K., Ankara, 1944, O. Ş. Gökyay terc. (Almanca aslı: İstanbul, 1934); Himmet Akın, *Aydınoğulları*, İstanbul, 1946. — M. H. Yınanç, *Düstûr-Nâme-i Enveri* neşri ve methali, 2 cilt, İstanbul, 1928 ve 1930 (Türk Tarih Encümeni nş.) (Fransızca terceme ve geniş tefsiri de vardır); F. Köprülü, *Anadolu Beylikleri Tarihine Ait Notlar*, *Türkiyat Mecmuası*, c. I, İstanbul, 1925; Halil Edhem, *Düwel-i İslâmiye*, İstanbul, 1928; E. von Zambaur, *Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'Hist. de l'Islam*, Hanover, 1927 (2. tabı da vardır); Müneccim-Başı, *Câmi'u'd-Düwel* ve Türkçe'si: *Sahâifu'l-Akhbâr* (Beylikler tarihi çok iyi derlenip toplanmıştır). — Yukarıdaki eserlerde, diğer bibliyografya malûmatı gösterilmiştir; bilhassa *Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*'nda çok değerli makaleler intişar etmiştir.

VII. ORTAÇAĞ TÜRKİYESİ'NİN KÜLTÜR TARİHİ (1077-1391)

1. SELÇUKLU TÜRKİYESİ'NİN İÇTİMAİ VE İKTİSADİ DURUMU

Ticaret Ortaçağ Türkiyesi'ni Dünyanın En Zengin Ülkesi Yaptı

ORTAÇAĞ Türkiyesi'nin büyük zenginliği, birinci derecede ticarete dayanıyordu.

Avrupa'da modern sanayiin ilk defa teşekkül ettiği Flandr, Şampanya gibi ülkelerle ilk zengin ticaret siteleri olan İtalyan limanları, Haçlı seferlerinden sonra Türk tesirinde kaldılar. Türk esnaf loncaları, Avrupa şehirlerinde taklit edildi ve bu suretle Avrupa'da burjuva sınıfının doğmasında, yani modern Avrupa cemiyetinin vücuda gelmesinde birinci derecede âmil oldu. XIII. asırda, Batı Avrupa'nın tanınmış şehirlerinde, henüz silik de olsa artık bir burjuva sınıfı doğmuş bulunuyordu. Haçlı seferlerinde güç tüketen derebeyleri, yani Avrupa'nın "senyör", "baron", "vikont", "kont", "marki" gibi kademeli unvanlar taşıyan hükümdarcıkları, kırallar, yani büyük hükümdarlar tarafından kolayca ezildi. Bu suretle modern devlet mefhumu doğdu ve Roma'nın yıkılışından sonra ilk defadır ki Avrupa'da merkezi hükümetler güç kazandı. IV. Haçlı seferinden sonra Venedikliler'le Cenevizliler'in Yakın Doğu'ya ayak basması, Ege Denizi'ne hâkim olması, İstanbul'da Galata'da bir muhtar Ceneviz sitesi kurulması, Cenevizliler'in Karadeniz'e çıkmaları, Kuzey Anadolu ve Kırım sahillerinde üsler edinmeleri, Avrupalılar'ın gözünü açtı. Doğu Avrupa'da Kıpçak Türkleri ile ticari münasebetler kuruldu. Bu suretle Avrupa'ya lüks Doğu malları yavaş yavaş girmeye başladı.

Türkiye, cihan transit merkezinin düğüm noktasını teşkil ediyordu. Büyük bir kara imparatorluğu olan, donanmaları güçsüz bulunan Mısır-Suriye Türk-Memlûk sultanlığı bi-

le, güc kaynağı olan Kıpçak Türk kölelerini Türkiye yoluyla getirtiyordu. Doğu Akdeniz'e Venedikliler hâkimdi. Kıbrıs kırallığı, bu hâkimiyeti kesinleştiriyordu. Bu suretle Çin'den ve Hind'den başlıyarak İran ve Orta Asya'da biriken muazzam ticari emtia, Türkiye'den Yakın Doğu'ya tevzi ediliyordu.

Ticaret devlet himayesinde olup, muntazam yollar üzerindeki muazzam kervansarayların dünyada eşi yoktu. Sultan Alâeddin Key-Kubâd'ın Konya-Aksaray yolu üzerinde yaptırdığı Sultan Hanı, 110×50=5.500 m² bir saha kaplamaktadır.

Anadolu'da Selçuklular'ın bu çeşitten 96 kervansaray yaptırdıklarını biliyoruz. Bunların 58'inin plânları mevcuttur (E. Erdman, *Das Anatolische Karavansaray*, Berlin, 1961).

Ortaçağ Avrupası'nda devletin ticareti himayesi altına almadığı malûmdur. Türkiye'de ise devlet, ticari mallara sigorta tatbik ediyordu. Zarara uğrıyan ticari mal, devlet tarafından tazmin olunuyordu. Bu suretle Türkiye ile sıkı temasta bulunan Cenevizliler ve Venedikliler, sigortayı öğrenerek Avrupa'ya taşımışlar ve böylece Avrupa'nın azametini temin eden modern kapitalizmin temelleri atılmıştır.

İçtimai yardım müesseselerinin çokluğu, halkın refahını sağlamış ve ticaretin bir kat daha genişlemesini temin eylemiştir. 1205'te Kayseri'de, 1217'de Sıvas'ta, 1230 yıllarında Konya'da, 1235'te Çankırı'da, 1228'de Divriği'de, 1266'da Amasya'da, 1275'te Tokat'ta, 1272'de Kastamonuda, 1308'de Amasya'da (bunu Olcayto İl-han yaptırmıştır) yapılan muazzam hastahaneler, büyük gelirli vakıflarla besleniyordu. Büyük Selçuklular'da olduğu gibi Anadolu Selçukluları'nda da develer üzerinde taşınan seyyar ordu hastahaneleri bulunduğu şüphesizdir.

Bu suretle refahı temin edilen devlet, büyük mali güce dayanan bir siyaset takip edebilecek iktidarı haiz olmuştu. Devlet varidatı pek büyüktü. Moğol tahakkümüne kadar Türkiye'nin zenginliği efsanevi derecede idi. Moğollar da ilk zamanlarda ehemmiyetsiz bir vergi almışlardır. Fakat XIII. asrın sonlarında artık tam mânasiyle Anadolu'yu soymaya girişmişler ve Türkiye'de Selçukoğulları'nın otoritesinin kırılması, ülkede anarşi, sefalet, neticede nüfus kıtlığı doğurmuştur.

1243 Kösedağı bozgunundan sonra Baycu Noyan, Türkiye İmparatorluğu'nu senelik 60.000 gümüş dinarlık (bugünkü rayiçle aşağı yukarı 3.600.000 TL. kadar) ehemmiyetsiz bir haraca bağlamıştı. 1258'de Hulâgu İl-han, bu haracı nakten 200.000 dinara (24.000.000 TL.) çıkardı, ayrıca ayni haraç (hayvan, kumaş vs.) da istedi. Fakat 1335'te İl-hanlılar'ın Ana-

dolu'dan aldıkları vergi, 5.645.000 dinara (677.000.000 TL.) yükselmişti. Bu, İl-han'ın aldığı resmî vergi idi. Aynî haraçlar, İl-hanlı valilerinin aldıkları vergiler başka idi. Bütün bunlardan başka halk, bir de Selçuklu devletine ve onların yerine geçen beyliklere vergi veriyordu ki, bu, İl-hanlılar'a ödeneni şüphesiz kat kat aşıyordu. Halbuki XIII. asrın ilk yarısındaki gelir kaynakları geniş ölçüde azalmış, asayişsizlik ve merkezî devlet otoritesinin za'fı yüzünden ticaret pek mutazarrır olmuş, nüfus azalarak birçok ekili toprak terkedilmiş bulunuyordu. Yani Anadolu bu vergileri, eski devirle mukayese edilemiyecek derecede az bir varidatla ödemeye mecbur tutulmuştu. Bu, Türkiye İmparatorluğu'nun gerçek yıkımı olmuştur.

Ortaçağ Türkiyesi'nde İçtimai Durum

Türkler, milyonlarca sayıda Türkistan'dan gelip Anadolu'da yerleştiler. Bunların kahir ekseriyeti Oğuz Türkü idi. Uygur, Karluk, Kıpçak gibi diğer Türkler'in sayısının yüzde beşi bile bulmadığı emniyetle söylenebilir. Yerli halk, yerinde kaldı. Hiçbir zaman toptan din değiştirerek Türk'leşmedi ve dinlerini ve milliyetlerini, zamanımıza kadar sakladı. Anadolu'daki son Rum ve Ermeniler, I. Cihan Harbi'ne, Millî Mücadele'ye, Lozan'a kadar yaşamakta devam ettiler. Din değiştirme, şahsi vakalara inhisar etti. Kitlenin din değiştirmesi, Müslüman olmıyanlardan "cizye" denen hususi vergi alındığı için, devletin malî siyasetine uygun değildi. Türk hükümdarları ve devlet adamları, o çağda yalnız Türkler'e has bir din ve mezhep hürriyeti görüşüne ananc olarak sahip bulundukları için, Hıristiyanlar da kitle halinde bir ihtida (Müslüman'laşma) hareketini akıllarına getirmediler. Fakat dediğimiz gibi, şu veya bu sebeple, şu veya bu şahsın Müslüman dinini kabul etmesi, Türk'leşerek Türk milletine katılması vâkıası, zamanımıza kadar devam eyledi.

Asırlar süren Arap ve Türk akınları, zaten Anadolu'da Rum ve Ermeniler'in köy hayatını temelinden yıkmıştı. Gerçi söylediğimiz gibi XX. asır başlarına kadar Anadolu'da Rum ve Ermeni köyleri vardı. Fakat bunlar, ehemmiyetsiz bir azınlık teşkil etmekten ileri gidememişlerdir. Başta Rumlar ve Ermeniler olmak üzere Hıristiyan halk, Anadolu'nun Fethi'ni hazırlıyan Türk akınları karşısında, müstahkem kalelere, şehirlere sığınmaya mecbur olmuşlardı. Daha sonra sahillere çekilmişler ve böylece önce Orta Anadolu tamamen Türk'leşmiştir. Sahillerin tamamen Türk'leşmesi, ancak XV. asrın

sonlarında yani Osmanlı çağında, Fâtih zamanında mümkün olmuştur. Moğol tahakkümünden sonra ticaret hayatının mahvolması ve dışarıya (İl-hanlılar'a) ödenen baracın gittikçe ağırlaşması gibi çifte bir felâkete mâruz kalan Türkiye, ihtida vakalarını büsbütün hoş görmez bir tavır takınmaya, cizye'nin eksikliğini daha duyar bir hale gelmeye başlamıştır.

Anadolu'nun İslâm âleminin bir parçası haline gelmesi, bu büyük, nüfuslu ve zengin ülkeyi de İspanya'dan Çin ve *Hind'e kadar uzanan Müslüman dünyasının içtimai ve fikrî* aktivitesine dahil etmiştir. Selçuklu padişahlarının ilim ve sanatı Türkiye sınırlarını taşan bir anlayışla korumaları, bu aktiviteyi artırmıştır. Muhyiddin İbnu'l-Arabî gibi en büyük İslâm mütefekkirleri Anadolu'yu ziyaret etmişlerdir. Meselâ "vahdet-i vücûd" felsefesinin bu büyük şampiyonu, Mevlânâ'nın zuhuriyle otoritesi kırılmakla beraber, Tanzimat'a kadar Türk tefekkürüne tesir etmiş, uzun zaman Konya'da oturmuş, I. Sultan Key-Kâvûs'un hocası olmuş, Sadreddin Konevî (= Konyalı) gibi büyük bir mütefekkir yetiştirmiştir.

Resmî yazışmalarda Arapça, şiir dili olarak Farsça kullanılmıştır. Ancak XIII. asrın ikinci yarısında resmî yazışmalarda da Farsça kullanılmaya başlanmış, Arapça, kitabe ve vakfiyelerde geçen bir dil derekesine düşmüştür. Konuşma dili olan Türkçe de, Oğuz lehçesinde, yavaş yavaş edebiyat ve sonra ilim dili olmaya başlamıştır (Hakaniye lehçesinde Türkçe, çoktan bu dereceye erişmişti). Türkler'in gittikçe kesafet peyda etmesi, Türkçe'yi mutlak hâkimiyet zirvesine yaklaştırmıştır. Urfalı Mattheos, I. Sultan Kılıç-Arslan'a yardım olarak Haçlılar'a karşı 1.900.000 Türk'ün gönderildiğini yazdığı zaman, şüphesiz mübalâğalı olan ve ailelerini de ihtiva etse bile bir defa için fazla bulunan bu rakamla, Türkistan'dan gelen Türk akınının kesafet derecesine tercüman olmuştur.

Türkiye Selçuklu padişahları, şehzadeliklerinde Türkçe'den başka başta Farsça olmak üzere, Arapça ve Yunanca da öğrenmişlerdir. Çoğu Farsça şiir yazan bu çok münevver hükümdarlar, ilim ve sanat muhitinin teşekkülünde birinci derecede âmil olmuşlardır.

Türkistan'dan, Horasan'dan, Âzerbaycan'dan, hattâ Mezopotamya'dan gelen Türk göçmenleri, ileriye, Bizans sınırları üzerindeki vilâyetlere iskân edilmişlerdir. Bunlar, pioniyelik vazifesi gördükleri için, bütün enerji kudretleriyle bu topraklara yerleşmişler, sâf Türk kültürünü temsil etmişler ve Batı Anadolu Türkmen beyliklerinin nüvesi olmuşlardır. Bu nüve, Osmanlı cihan imparatorluğunu doğurmuştur. Moğollar'ın önünden kaçan yüz binlerce, milyonlarca Türk de, Anadolu'

nun Fethi'nden sonra ikinci bir Oğuz yığılması halinde Yakın Doğu'ya inmişlerdir. Bu arada Anadolu'ya gelen mahdut sayıda İranlı ve daha az sayıda Moğol da, derhal Türk'leşmiştir. Karamanoğulları, Candaroğulları, Germiyanoğulları, Osmanoğulları gibi Türkmen beylikleri, mutaassıp bir şekilde Türk ananelerine dayanmış ve Selçuklular'ın İran kültürü tesirindeki medeniyetlerinden farklı bir medeni tezahür göstermişlerdir. Böylece Anadolu'nun ırkan olduğu gibi, kültür bakımından tamamen Türk'leşmesinin de yeni bir devresine girilmiştir.

2. SELÇUKLU TÜRKİYESİ'NDE İLİM VE EDEBİYAT

Selçuklu Türkiyesi'nin En Mühim İlim ve Edebiyat Mahsulleri

Selçuklu Türkiyesi'nde Türk âlim ve edipleri, çok değerli eserler yazmışlardır. Bunlardan ancak son derece meşhur ve asırlarca şöhretini kaybetmemiş olanları ve deha sahibi büyük müellifleri kaydedeceğiz:

II. Kılıç-Arslan, Anadolu'ya gelen Şihâbeddin Sühreverdi-i Maktûl'e çok iltifat etmişti. Şihâbeddin Sühreverdi (ölümü: †189), *"Pertew-Nâme"* adlı Farsça felsefe eserini, II. Kılıç-Arslan'ın oğlu Niksar meliki Berkyaruk'a ithaf etmiştir. Çok münevver bir şehzade olan Melik Berkyaruk adına yazılan bir eser de 1163'te telif edilen, Kemâleddin Ebû-Bekr'in *"Rawzatu'l-Manâzır"*ıdır. Farsça olan bu eserin mevzuu kelâm (İslâm felsefesi)dır. Aynı müellif, Melik Berkyaruk'un kardeşi Melik Muhyiddin Mes'ud adına da Farsça bir rubâî mecmuası kaleme almıştır. II. Kılıç-Arslan'ın oğullarından büyük hükümdar II. Sultan Süleyman-Şah adına Malatyalı Gazioğlu Mehmed, *"Rawzatu'l-Ukuul"* adlı Farsça hikâye kitabını telif etmiştir. Bu eser, Farsça edebiyatın şaheserlerindendir. II. Süleyman-Şah, büyük İran şairi Zahîr-i Fâryâbî'ye, kendisini öğen bir kasidenin caizesi olarak 2.000 altın dinar (şimdiki rayiçle 2.400.000 TL.), 5 cariye, 5 köle, 50 kat elbise, 10 değerli at, 5 katır yollamıştır. Bu misal, ilim ve sanatın ne derecelerde himaye edildiğine açık bir misal teşkil edecek mahiyettedir.

Mehmed Râvendî, *"Râhatu's-Sudûr we Âyetu's-Surûr"* adlı Farsça Selçuklu tarihini, I. Sultan Key-Husrev için yazmıştır. Bu eser, Selçuklu tarihinin en mühim kaynaklarından biridir (son senelerde A. Ateş tarafından tercеme edilip

2 cilt halinde T.T.K. tarafından yayınlanmıştır).

I. Sultan Key-Kâvûs, kendisini 72 beyitli bir kaside ile öğen Musullu Hüsâmeddin Sâlâr Bey'in kızına, câize olarak — her beyit için 100 dinar olmak üzere — 7.200 altın dinar (yani 8.640.000 TL.) gönderilmiştir.

Gene Kadı Burhâneddin Anevî'nin *"Enîsu'l-Kulûb"* adlı Farsça tarihi, I. Key-Kâvûs için telif olunmuştur.

Muhyiddin İbnu'l-Arabî'nin (1165-1240) Türkiye'ye gelmesinden sonra, tasavvuf cereyanı kuvvet bulmuştur. Bu zatın *yetiştirdiği Konyalı Şeyh Sadreddin, Mevlânâ, Necmeddin* Dâye, Seyyid Burhâneddin Muhakkak-ı Tirmizî, XIII. asrın büyük mutavassıflarıdır.

Konya kaadi'l-kuzât'ı yani Türkiye şeyhulislâmı olan ve 1283'te 87 yaşında ölen Urmiyeli Kadı Sirâceddin, mantık ve kelâm üzerine *"Metâlî'u'l-Enwâr"*ını telif eylemiştir. Büyük kumandanlardan Kemaleddin Kâmyâr, aynı zamanda büyük bir âlimdi. Buhârâ'da da okumuştu. Felsefeyi Şihâbeddin Sühreverdî'den öğrenmişti.

Anadolu Selçuklu tarihinin en mühim kaynağı sayılan İbni Bibi'nin *"el-Awâmiru'l-Alâ'îye"*si, adından da anlaşılacağı gibi, Büyük Alâeddin Key-Kubâd için kaleme alınmış büyük bir Farsça tarihtir. T.T.K. tarafından yayınlanan bu mühim eser, XV. asırda Türkçe'ye çevrilmiştir.

Rükneddin Ebû-Bekr'in *"Ravzatu'l-Küttâb"*ı, inşâ (nesir) sanatına dair bu devirde yazılmış pek meşhur bir eserdir.

Selçuklu Türkiyesi'nde Kültür Durumu

Türkiye, birinci imparatorluk devrinde, binlerce cami, yüzlerce hastahane, kervansaray, medrese ile imar edilmiş büyük bir kültür merkezi olmuştur. Eskiden Bağdad, Buhârâ şehirleri gibi, bu çağda Konya ve diğer Anadolu şehirleri, *dışarıdan, İslâm dünyasının her tarafından,* hattâ Endülüs'ten (Müslüman İspanya) talebe ve müderris çeken üniversite merkezleri haline gelmiştir.

Türk edebiyatı, bilhassa şiiri, Oğuz lehçesinde ilk filizlerini vermiş, Dehhânî gibi mühim bir Türkçe söyliyen şair yetişmiştir. Önümüzdeki bahiste hususi ehemmiyetine binaen *Mevlânâ*'yı ayrıca inceledikten sonra, *Selçuklular* ve *Beylikler* çağında Türkiye'de Türkçe'nin Oğuz lehçesi ile yazılmış edebiyatı ve XIII. asır Türk şiirini gözden geçireceğiz. Diğer Türk ülkelerinde başka Türk lehçeleri ile yazılmış Türk edebiyatını da, Çağatay edebiyatını hulâsa ederken göreceğiz.

3. MEVLÂNÂ CELÂLEDDİN RÛMÎ VE MEVLEVÎLİK

Mevlânâ Celâleddin Rûmî (1207-1273)

Büyük Türk şair, mutasavvıf, âlim ve mütefekkiri Mevlânâ Celâleddin Rûmî, bütün cihan medeniyetinin yetiştirdiği dâhiler arasında sayılır. Mevlevî tarikatinin de fiilî olmasa bile, mânevi kurucusudur.

Bugün Afganistan Türkistanı'nda kalan çağının büyük kültür merkezi Belh'de doğmuştur. Anadolu'da yerleşip şöhret kazandığı için "Rûmî = Anadolulu" diye anılır. "Mevlânâ" kelimesi ise Arapça'da "efendimiz" demektir. Gerek hayatında, gerek ölümünden sonra hürmet makamında böyle anılmış, asıl adı, bu lâkabın yanında âdeta unutulmuştur. "Mollaa Hunkâr, Hudâvendigâr, Mevlevî, Mevlây-i Rûm (= Türkiye'nin Efendisi)" şeklinde de anılır.

Doğum günü 30 eylül 1207'dir. Babası "Sultanu'l-Ulemâ = Âlimlerin Sultanı" diye tanınan Bahâeddin Veled, annesi Mü'mine Hatun'dur. Babası, devrinin en büyük âlimlerindendi. Mü'mine Hatun ise, Harzem-Şahlar Türk imparatorluk hanedanından bir prensestir.

Bahâeddin Veled, mânevi nüfuzundan çekinen Harzem-Şahlar'la arası açılıp Belh'ten ayrıldığı sırada Mevlânâ, pek küçük bir çocuktu. Babası ile İran'dan ve Bağdad'dan geçip Hicaz'a geldi; haccı ifa ettikten sonra Şam yolu ile Türkiye'ye geçtiler.

Türkiye imparatorluğunun ihtişam çağı idi. Tahtta Büyük Sultan Alâeddin Key-Kubâd bulunuyordu. Taht şehri Konya'da Bahâeddin Veled, pek büyük hürmetle karşılandı. Bu sırada (1228) Mevlânâ, 21 yaşında bulunuyordu. Konya'ya gelmeden, Anadolu'nun birçok yerlerini gezmişlerdi. Bu arada Karaman (Lârende) şehrinde Mevlânâ, Şerefeddin Semerkandî'nin kızı Gevher Hatun'la evlendirildi. Annesi Mü'mine Hatun da bu şehirde ölmüştür. Bahâeddin Veled, 23 şubat 1231'de Konya'da vefat etti.

Mevlânâ, babasından ve gittikleri her yerde en büyük âlimlerden son derece mükemmel bir tahsil ve terbiye görmüştü. İnsanlığın milyonlarda bir ihtimalle mazhar olduğu bir dehaya sahip bulunan genç âlim, aynen babasının gördüğü itibara nail oldu. Konya'da en yüksek dereceli medreselerde ders vermeye başladı.

Mevlânâ, talebesine bir hocadan çok bir mürşit gibi davranıyor, etrafına topladığı seçkin zümreye pek aydın ufuk-

lar gösteriyor, Türkiye padişahını ve vezirlerini bile aydınlatmaya çalışıyordu.

1244'te Konya'ya gelen Tebrizli Şemseddin Mehmed adında esrarlı, pek yüksek fikir ve hislere malik bir derviş, Mevlânâ'nın hayatını tamamen değiştirdi. Mevlânâ, 37 yaşına kadar, ciddî, büyük bir âlimdi, bir fikir adamıydı. Tebrizli Şems'in gelişi, onun his âlemini altüst etti, onu bir gönül adamı yaptı. Mevlânâ daha çocukken bu dervişle Şam'da kısa bir müddet görüşmüştü. Bu sefer Şems, Mevlânâ'daki deha ateşini tamamen tutuşturdu. Onun Şems'ten başka herkesi ihmali, kendisini sevenleri ve talebesini son derece müteessir etti. Bunlar hattâ Şems'i ölümle tehdit ettiler. Bu durumdan sıkılan Şems, 1246'da Konya'dan gizlice Şam'a kaçtı.

Mevlânâ, Şems'le 15 ay süren sohbete doyamamıştı. Onun gitmesiyle perişan oldu. Bu neticeyi beklemiyen müritleri, pişman oldular. Şam'da olduğu öğrenilen Şems, Mevlânâ'nın birçok mektupları, sonunda oğlu Sultan Veled'in 20 kişilik bir kafileyle Şam'a gelip yalvarmaları üzerine 1246 sonunda, ayrıldığından 9 ay sonra, Konya'ya döndü. Konya'nın, hattâ Türkiye'nin en yüksek tabakası, Mevlânâ gibi bir adamın bu kadar hürmet gösterdiği Şems'in meclisine devama başladılar. Fakat Mevlânâ, artık ders ve vaız vermiyordu, iç âlemine dalmıştı. Talebe ve müritleri, bu durumdan da memnun olmadılar. Bu kuvvetli memnuniyetsizlik karşısında Şems, 1247'de birdenbire esrarengiz şekilde ve bir daha bulunmamak üzere yok oldu; Mevlânâ da onu bulamadı.

Bundan sonra bambaşka bir gönül adamı olan ve Şems'i gönlünde bulan Mevlânâ, kendini tamamen şiir ve semaa verdi. Kendini Şems'le aynı varlık halinde görmeye, şiirlerinde onun adını kendi ismiymiş gibi zikre başladı.

1254'ten sonra Mevlânâ'nın gözde müridi, Konyalı bir kuyumcu olan Salâhuddin Zerkûb'dur. Bunun kızı Fatma Hatun'la Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled evlenmiştir. Salâhuddin ölünce, yerine Türk Alioğlu Mehmedoğlu Urmiyeli Hüsâmeddin geçmiştir.

Mevlânâ, 17 aralık 1273'te 66 yaşında Konya'da öldü. Hastalığı, yüksek ateş yapan bir karaciğer rahatsızlığı idi. Cenazesinde, Hıristiyanlar ve Yahudiler de dahil olmak üzere bütün Konya halkı bulundu. Türbesini Selçuklu veziri (Türkiye başbakanı) Alemüddin Kaysar, mimar Tebrizli Bedreddin'e yaptırdı. Ondan sonra muhtelif hükümdarlar, türbeye ve müştemilâtına mühim ilâveler yapmışlar ve tamir ettirmişlerdir. Bu arada II. Sultan Selim, 2 minareli büyük Selimiye Camii'ni yaptırmıştır. Muhteşem sandukası üzerindeki örtü, son de-

fa 1894'te II. Sultan Abdülhamid tarafından yaptırılmıştır. Bu örtü, siyah kadife üzerine altın ibrişimle işlenmiştir. Osmanlı padişahları, Konya'dan Doğu (İran) seferlerine çıkarlarken, teberrüken bu sandukanın saçaklarını öperlerdi. Türbe bugün de dünya ölçüsünde bir ziyaret yeridir.

Mevlânâ'dan sonra yerine müritlerinden Hüsâmeddin Çelebi geçti. Ölümüne kadar (1284) 11 yıl bu mevkide kaldı. Ancak ondan sonra Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled, sonradan "Mevlevi" denecek olan tarikatin başına geçmiştir. Tarikatin gerçek kurucusu, teşkilâtlandırıcısı ve düzenleyicisi, Türk tefekkür ve sanat tarihinin müstesna simalarından biri olan Sultan Veled'dir.

Mevlânâ'nın Şahsiyeti

Mevlânâ, pek kaba sofular hariç, İslâm ve gayrı İslâm bütün beşeriyet tarafından beğenilmiş bir fikir ve sanat adamıdır. Büyük İngiliz müsteşriki A. J. Arberry onun için "dünyanın en büyük şairlerinden biri, eğer en büyüğü değilse..." hükmünü vermektedir. Goethe'den başlıyarak birçok büyük şairler arasında Mevlânâ hayranlığı yaygındır. Rembrandt onun bir tablosunu yapmaktan kendini alamamıştır.

Mevlânâ'da şahıs ve fikir hürriyetine verilen fevkalâde kıymet, insanı âdeta mukaddes bir varlık derecesine yükseltmiştir. O, hiçbir doğuş farkı, sonradan edinilmiş hiçbir haslet farkı tanımadan bütün beşere değer verir. En kötü insanı bile bağışlamaya, sevgiye lâyık görür. Tanrı aşkının insanı ne derece yükselttiğini, temizlediğini, tamamen dehasına has bir söyleyişle terennüm etmiştir. İran ve Türk şairleri arasında kimse onun ateşli lirizminden uzak kalamamış, Mevlânâ, yüzlerce Doğulu şaire feyiz kaynağı olmuştur. Hindistan Müslümanları üzerinde de büyük tesir yapmış ve dinamik felsefesiyle İslâm âleminin uyanışında asırların ötesinden seslenen bir mütefekkir hüviyetiyle görünmüştür. Muhammed İkbâl'in tefekkür sistemi, geniş ölçüde Mevlânâ'ya dayanır. Kurulmasına âmil olduğu Mevlevî tarikati, tamamen Türk tarikati olarak, Türk kültürüne ölçülemiyecek derecede büyük hizmette bulunmuş, yüzlerce, binlerce şair, bestekâr, sanatkâr ve âlim yetiştirmiştir. Osmanlı padişahlarının çoğu da bu tarikate girmişlerdir.

Mevlânâ önce Gevher Hatun'la evlenmiş, onun ölümünden sonra dul bir hanım olan Cerâ Hatun'u almıştır. Başka bir zevcesi, odalığı olmamıştır. İlk zevcesinden Sultan Veled ile Alâeddin Çelebi, ikincisinden Muzaffereddin Emir Âlim

Çelebi ile Melike Efendi ve Bula Hatun doğmuşlardır. Mevlânâ soyu, Sultan Veled'in oğlu Celâleddin Feridun Ulu Ârif Çelebi'den yürümüştür. Bu soydan Osmanlı çağında yüzlerce büyük devlet adamı ve her sahada büyük sanatkârlar yetişmiştir. Nesli, devam etmektedir.

Mevlânâ'da Türklük sevgisi çok kuvvetlidir. Türk ırkını öğmekten hoşlanır. O asırda Anadolu'da Türkçe'nin ileri bir şiir lisanı olarak henüz inkişaf etmemiş olması yüzünden Farsça söylemiştir.

Aslem Türk-est eger-çi Hindû-gûyem (= Her ne kadar Farsça söylüyorsam da aslım Türk'tür) mısraı meşhurdur. *Mesnevî*'sinde: "Eğer Türk bir seslenirse, Allah korusun, köpek değil, erkek arslan bile kan kusar" der.

Mevlânâ'nın Eserleri

Mesnevî: Farsça olarak baştan başa arûz'un "fâilâtun fâilâtun fâilun" vezniyle mesnevi şeklinde (yani her beytin mısraları kendi aralarında ve müstakil bir şekilde kafiyeli) yazılmıştır. Cihan edebiyatının bu muhteşem âbidesi, ekseriya irticalen söylenip Çelebi Hüsameddin tarafından zaptedilmiştir. Mevzuu, içiçe anlatılan hikâyelerden, bunların bütün insanlık âlemine hitap edecek şekilde beşerî bir anlayışla tefsirlerinden ibarettir. Eser, 13 mayıs 1263'te yazılmaya başlanmıştır. 6 cilde ayrılmış, 25.700 beyittir.

Bişnev ez-ney çun hikâyet mîküned
Ez-cudâyîhâ şikâyet mîküned

mısralariyle başlar ki, bunu Nahifî şu şekilde Türkçe'ye nakletmiştir:

Dinle neyden kim hikâyet etmede
Ayrılıklardan şikâyet etmede

Bu eser, *Kur'ân* ve *Hadîs*'ten sonra İslâm âleminde üzerinde en çok durulan eserdir. Mesnevî'nin Türkçe tercemelerinin en meşhuru ve muvaffak olanı, Nahîfî'nin (ölümü: 1738) manzum tercemesidir. Büyük bestekâr ve tasavvuf âlimi Ahmed Avni Konuk (1878-1938)Mesnevî'yi tam olarak Türkçe'ye çevirip tefsir etmiştir. Tâhir Olgun'un (1877-1951) 6 ciltlik terceme ve tefsiri de sayılabilir. Veled Çelebi İzbudak da (Mevlânâ'nın torunlarındandır) 6 cilt halinde Türkçe'ye çevirmiş ve bu terceme, *Maarif Vekâleti Klâsikleri* arasında yayınlanmıştır. Daha Türkçe'ye tam ve kısmi birçok terceme ve tefsirleri vardır. Ankaravî'nin XVII., Âbidin Paşa'nın XIX. asırda vücuda getirdikleri eserler, en mühimleri arasındadır. *Mesnevî,* Türkçe'den başka birçok Batı ve Doğu diline bir-

çok kereler terceme edilmiştir. Bunların en iyilerinden biri, Nicholson'un İngilizce'ye yaptığı büyük tefsirli tercemedir.

Dîvân-ı Kebîr: 40.380 beyitlik muazzam bir şiir külliyatıtır. İslâm şiirinin en hacimli divanlarından biridir. Şiirler Farsça'dır. Oldukça bol Arapça, Türkçe, hattâ Yunanca parçaya da tesadüf edilir. Mevlânâ'yı yeryüzünün en büyük şairleri arasına koyan eseri budur. Gazel ve rubâîlerinde, sonsuz bir lirizmle tasavvufi aşkı terennüm etmiştir. Bu eserden yüzlerce şiir, yüzlerce defa Türkçe'ye, başka Doğu ve Batı dillerine çevrilmiştir. Mevlânâ'nın Türkçe'sine örnek olarak şu beyti zikrediyoruz:

Bugün sevinirsin "benim altınım, akçem çok" deyu
Anmaz mısın ol günü kim muhtâc olasın bir pula

Mevlânâ'nın bunlardan başka 3 Farsça eseri daha vardır: *Fîhi mâ Fîh, Mektûbât* ve *Mecâlis-i Seb'a.*

Hacı Bektaş Velî (1209-1271)

Bektaşî tarikatinin kurucusu olan meşhur Türk mutasavvıfı, Hacı Bektaş Velî'dir. Horasan'da Nîşâpûr'da doğmuştur. Yani Mevlânâ gibi Horasanlı'dır. Anadolu'ya gelip şimdiki Hacıbektaş kasabasına yerleşmiştir. Baba İshak'a mürit olmuştur. Baba İshak'ın isyanında kardeşi Menteş öldürülmüş, Hacı Bektaş kurtulmuştur. Anadolu'da huzursuzluk yaratan Bâtınîler'in liderlerinden biri olmuş, müritleri, Bektaşî tarikatini kurmuşlardır.

Hacı Bektaş'ın *"Makaalât"* adında Arapça kitabının aslı elimizde yoktur. Birisi manzum, öteki mensur 2 Türkçe tercemesi saklanmıştır. Hacı Bektaş'ın hayatı kutsallaştırılarak *"Velâyet-Nâme"* adlı meşhur eserde hikâye tarzında anlatılmıştır (bu mühim eser, son defa Abdülbâki Gölpınarlı tarafından mükemmel şekilde neşredilmiştir). Osmanlılar çağında, Mevlânâ soyundan gelen Mevlevî Çelebileri'nin Konya'da Mevlânâ Dergâhı'nda oturmaları gibi, Bektaşi tarikatinin halifesi de Hacıbektaş'taki dergâhta oturmuştur. Bütün Mevlevî ve Bektaşi dergâh ve tekkeleri, bunlara bağlı idiler.

Bektaşîlik, Mevlevîlik'ten sonra tamamen Türkler'e mahsus ve Türk kültürü ile damgalanmış ikinci büyük tarikattir. Fakat fikir sistemi, Mevlevî tarikatine zıttır. Devlet otoritesine karşı serkeş olan Bektaşî tarikati, imparatorluk çağı Türkiye'sinde zaman zaman şiddetle tazyik edilmiş, hattâ II. Sultan Mahmud, Yeniçeri ocağının ilgasında (1826), haklarında merhametsiz davranmıştır. Türk kültürüne tesiri büyük olmakla beraber, Mevlevîler derecesinde keyfiyet ve ke-

miyetçe sanatkâr, ilim ve devlet adamı yetiştirememişlerdir. Bu iki büyük rakîp Türk tarikatinin iç tekâmülü, Türk şiir ve musikisindeki yeri, ilerideki ciltlerimizde yeri geldikçe belirtilecektir.

4. BEYLİKLER ÇAĞINDA ANADOLU TÜRK KÜLTÜRÜNÜN UMUMÎ TABLOSU

Anadolu'da Oğuz Lehçesi ile Türk Şiir ve Nesrinin Teşekkülü

Daha Gazneliler zamanında Oğuz lehçesi ile söyliyen Türk şairleri vardı. Fakat şiirleri zamanımıza kadar gelmemiştir. Oğuzlar, Anadolu'ya gelip Türkiye devletini kurunca, kuruluş devrinin hercümerci geçtikten sonra, yavaş yavaş bu topraklarda millî edebiyat doğmaya başlamıştır.

XIII. asırda Türkçe manzum olarak yazılan *Hikâye-i Şeykh San'ân, Salsâl-Nâme* (kısmen mensur) gibi eserler, bugün elimizde bulunmuyor. Hazret-i Ali'nin savaşlarını anlatan ikinci eser, Şeyyâd İsa'ya aittir. 1245'te İbni Alâ tarafından yazılan *Dânişmend-Nâme*, Türkçe mensur bir hikâye kitabıdır. Bunun gibi bir kahramanlık destanı da, bu asırda kaleme alınan *Battâl-Nâme*'dir. Bu iki eser, asırlarca Anadolu halkı tarafından sevilerek okunmuş, değişik şekillere girmiştir.

Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled, Farsça'nın yanında Türkçe'yi de kullanmış ve bir divan dolduracak kadar Türkçe şiir yazmıştır. Sultan Veled'in bir gazelinden:

Senin yüzün güneşdir yohsa aydur
Cânım aldı gözün dakı ne eydür

....

Veled yoksuldu sensiz bu cihanda
Seni buldu bu gezden bey-u baydur

Konyalı Ahmed Fakıyh da uzun tasavvufî mesnevîsi ile, XIII. asır Türk şairlerinin tanınmışlarındandır. Şeyyâd Hamza, Ahmed Fakıyh'ın müridîdir. Şeyyâd Hamza'nın bir mesnevisinden:

Ecel tutmuş elinde bir ulu câm
Ki ol câmın içi dolu serencâm
Kime ayık sunar kime içirmiş
Kimi esrük yatar toprakda müdâm
Ki bir-bir içer ol sâkıy elinden
Bay-u yohsul ulu kiçi hâss-u âm
Zehi şerbet ki bir gez andan içen
Ne subh olduğunu bilir ne akşâm

XIII. asrın büyük lirik klâsik şairi Dehhânî'dir. Farsça bir manzum Selçuk *Şeh-Nâme*'si yazmış olan Dehhânî, Horasanlı'dır. Selçukoğulları'nın saray şairi olarak Konya'ya gelmiştir. Arûz'u ilk defa olarak ustaca kullanmış ve sonraki Türk şairlerine zemin hazırlamıştır. Dehhânî'nin bir gazelinden:

Sabreyle gönül derdine dermân ere umma
Cân atma odâ bîlıde cânân ere umma
Gözün sadefinden nece dür-dâne dökersin
Şol dîşi güher dûdağı mercân ere umma

Yunus Emre (1240-1320)

Yunus Emre, gerçek bir dehaya sahiptir. Halkın konuştuğu dille pek yüksek şiirler söylemiştir. Şöhreti zamanımıza kadar gelen Türk şairlerine şiddetle tesir etmek suretiyle âdeta ebedî olmuştur. Hece'yi de, arûz'u da kullanmıştır. Saz-şairi olmamakla, çok yüksek bir kültürü bulunmakla beraber, ekseriya açık Türkçe ile yazmıştır. Bu büyük mutasavvıf şairin 2 şiirini örnek olarak alıyoruz:

Yol-daş olalım ikimiz
Gel dôsta gidelim gönül
Hâl-daş olalım ikimiz
Gel dôsta gidelim gönül

Bu dünyâya kalmıyalım
Fânîdir aldanmıyalım
İkimiz ayrılmıyalım
Gel dôsta gidelim gönül

Kılavuz ol-gıl sen baŋa
Gidelim dôstdaŋ yana
Kayıkma-gıl önden sona
Gel dôsta gidelim gönül

Dünyâ değildir pây-dâr
Aç gözünü cânın uyar
Ol-gıl bir yol-daş ile yâr
Gel dôsta gidelim gönül

Bu dünyâdan biz geçelim
Ol dôst yoluna uçalım
Ârzû havâdan geçelim
Gel dôsta gidelim gönül

Ölüm haberi gelmeden
Ecel yakamız almadan
Azrâil hamle kılmadan
Gel dôsta gidelim gönül

Gerçek â'şıkı bulalım
Hakk'ın haberin alalım
Â'şık Yûnus ölelim
Gel dôsta gidelim gönül

■

Aşkın aldı beni benden
Mevlâm seni isterim seni
Ben ağlarım dün-ü günü
Mevlâm seni isterim seni
Â'riflere dünyâ gerek
Zâhidlere ukbâ gerek
Mecnûnlara Leylâ gerek
Mevlâm seni isterim seni
Eğer beni yandırsalar
Külüm göğe savursalar
Zerrelerim çağrışalar
Mevlâm seni isterim seni
Ne varlığa sevinirim
Ne yokluğa yerinirim
Aşkın ile eğlenirim
Mevlâm seni isterim seni
Dervîş Yûnus benim adım
Günden güne artar derdim
İki cihânda maksûdum
Mevlâm seni isterim seni

XIV. Asır Türk Edebiyatı

Anadolu Türkmen Beyleri, Selçukoğulları gibi yüksek İslâm kültürüne malik, Arap ve Fars edebiyatına vâkıf şahsiyetler değildi; ekserisi Türk halk kültürü ile yetişmiş harb adamları idi. Farsça ve Arapça bilenleri çok azdı. Onun için Anadolu Türk âlim ve sanatkârları kendilerine Arapça ve Farsça eser takdim edemezlerdi. Bu hal, XIV. asırda Türkçe edebiyata büyük bir genişlik kazandırmıştır. Bu asır Türk edebiyatı mahsullerinin çoğu zamanımıza kadar gelememekle beraber, elimizdeki pek çok eser de, tam bir fikir verecek zenginliktedir.

Barçınlı Mehmedoğlu Mahmud, Farsça'dan terceme ettiği *Bâz-Nâme*'sini, Menteşeoğlu Mehmed Bey adına yazmıştır. Gene Germiyanoğlu Süleyman-Şah için Farsça'dan *Kaabûs-Nâme ve Marzubân-Nâme* terceme edilmiştir. Osmanoğlu Süleyman Paşa için Ankaralı Mehmedoğlu Mustafa, Türkçe *Sûretu'l-Mülk Tefsîri*'ni kaleme almıştır. Aynı müellif, *Hilwu'n-*

Nâsıhîn adlı bir eser daha yazmıştır (bu eserlerin hepsi Türkçe olup elimizdedir). Ârif Ali, 1361'de yeni bir *Dânişmend-Nâme* kaleme almıştır. Bu müellif aslında askerdi (Tokat kalesi dizdarı). Bu eser ve müellifi meçhul bir *Kelîle we Dimne* tercemesi, I. Sultan Murad adına yazılmıştır.

1369'da Yûsuf Meddâh, *Waraka we Gül-Şâh* mesnevisini Sıvas'ta nazmetmiştir (Eretnaoğulları çağı). Büyük Türk tıp âlimi Hacı Paşa, *Teshîl*'ini Türkçe yazmıştır. Büyük Mevlevî müellifi Eflâkî, Farsça eserleri arasında Türkçe şiirler de söylemiştir (bu müellifin *Menâkıbu'l-Â'rifîn*'i Farsça olup, Mevlevî tarihinin en mühim kaynağıdır). Haliloğlu Yahya'nın *Fütüwwet-Nâme*'si, Yıldırım Bâyezid'e takdim edilen müellifi meçhul başka bir *Fütüwwet-Nâme* gene bu devre aittir

1317'de Gülşehrî, Attâr'ın *Mantıku't-Tayr*'ını nazmen Türkçe'ye çevirmiştir. Bu eserden birkaç mısra:

Kamu kuşlar çün suâl eylediler
Kaali hâl-ü hâli kaal eylediler
Hüdhüd anda herbirisine cevâb
Verdi hoş v'Allaahü â'lem bi's-savâb

1350'de Hâce Mes'ûd, *Süheyl-u New-bahâr* mesnevîsini yazmış ve yeğeni İzzeddin Ahmed devam eylemiştir. Bu eserden bir beyit:

Doldur kadehî sun elimê kıl beni ser-hûş
Ger âğu olaa yârim adînâ edeven nûş

1354'te Hâce Mahmûd'un *Ferheng-Nâme-i Sâ'dî* tercemesi de sayılabilir.

Oğuz lehçesi dışındaki Türk lehçeleri ile yazılmış eserler de Anadolu'da okunmuştur. 1387'de Kemâloğlu İsmail'in Trablusşam'da Memlûkler'in kullandığı Kıpçak lehçesi ile yazdığı *Ferah-Nâme* mesnevîsi bu arada sayılabilir.

Mezîdoğlu Ömer'in *Mecmâ'u'n-Nezâir* adlı 1436/37'de topladığı büyük antolojide, XIV. asır Türk şiirinden pek zengin örnekler bulunmaktadır.

Mevlânâ ve oğlu Sultan Veled'in yolunda giden birçok Mevlevî şairi, XIV asırda Türkçe şiirler yazmışlardır.

Erzurumlu Zarîr'in *Siyer'i*, Wâkıdî'nin *Futûhu'ş-Şâm*'ının Arapça'dan tercemesi olup, manzum-mensurdur ve asrın ikinci yarısına aittir. Kullandığı lehçe daha çok Âzerî lehçesidir.

Kırşehir, Selçuklular zamanında olduğu gibi, XIV. asırda da Anadolu'nun büyük kültür merkezlerinden biri olma durumunu muhafaza eylemiştir. Mesnevîleri ile asrın tanınmış şairi olan Gülşehrî'den başka büyük mutasavvıf Âşık Paşa da Kırşehri'nden yetişmiştir. 1337'de ölen Âşık Paşa, 1330'da yaz-

dığı *Garîb-Nâme*'si ile Mevlânâ ve Sultan Veled'i taklit etmekle beraber, Türkçe'nin merhalelerinden birini katetmiştir. Şiir olarak zayıf bulunan bu eser, lisan bakımından çok değerlidir. *Garîb-Nâme* mesnevisinden birkaç mısra:

Ne ekersen bitüben gelmez işe
İşbu hâli vermiş Allaah ol kışa
İlle bir iş var kim anda hoş olur
Ger nece kim bâğ-u bağçe boş olur
Kiler-ü çardak-u anbârlar dolar
Ana karşu hocanın benzi güler

Hece vezni ile yazan ve Yûnus yolunda giden mutasavvıf ilâhi şairleri arasında Sa'id Emre ile Kaygusuz Abdâl zikredilebilir. Sa'id Emre, Hacı Bektaş'ın müridi olan Hâcim Sultan'ın müridi̇dir. Arûz ile Ahmed Fakıyh'in *Çerh-Nâme*'sine bir nazîre de yazmıştır. Kaygusuz ise, Bektaşî dervişi Abdâl Musa'nın halifesidir. Sa'id Emre'nin bir gazelinin ilk 2 beyti:

Hudâvendâ kulun hükmüne fermân
Zirâ sensin benim derdime dermân
Senin işlerine kimse karılmaz
Â'limler cümlesi yolunda hayrân

Kaygusuz Abdâl'dan:

Yücelerden yüce gördüm
Erbâbsın sen koca Tanrı
Â'lem okur kelâm ile
Sen okursun hece Tanrı

. . . .

Kıldan köprü yaratmışsın
Gelsin kullar geçsün deyu
Hele biz şöyle duralım
Yiğit isen geç a Tanrı

Hurûfî tarikatinin zararlı kurucusu Fazlullah Hurûfî'nin halifesi, Nesîmî, bütün Türk edebiyatının en büyük şairlerinden biridir.

Nesîmî

1405 başlarında Memlûkler tarafında Sünnî İslâm akidesine aykırı propagandası sebebiyle Halep'te asılan Nesîmî, Fuzûlî ve Nevâî'den sonra bütün Türk edebiyatlarında, yani bütün Türk lehçelerinde şiir söyliyen şairlerin şöhreti ve eserleri en yaygın olanıdır. Bu deha sahibi şair, emsalsiz bir lirizmle söylediği gazelleriyle, tuyug'larıyla ve başka şiirleriyle asırlarca Orta Asya'dan Rumeli'ne kadar olan sahalarda se-

vilerek, hayranlıkla okunmuştur. Oğuz lehçesinin Anadolu (Türkiye) şivesiyle değil, Âzerî şivesiyle söylemekle beraber, bu bakımdan ve Anadolu şiirine olan büyük tesiri sebebiyle onu Anadolu şiiri kadrosu dışına çıkarmak imkânsızdır. Nesîmî'den 2 gazel:

Merhabâ hoş geldin ey rûh-i rewânım merhabâ
Ey şeker-leb yâr-i şîrin lâ-mekânım merhabâ
Çün lebin câm-î Cem oldû nefha-î Rûhu'l-Kudüs
Ey cemîlim ey cemâlını bahr-u kânım merhabâ
Gönlümê hiç senden özgê nesne lâyık görmedim
Sûretim aklım ukuulüm cism-u cânım merhabâ
Ey melek sûretli dil-ber can fidâdır yôluna
Çün dedin "lahmûke lahmî" kaana kaanım merhabâ
Geldi yârim nâz ilê sordû "Nesîmî nicesin"
Merhabâ hoş geldiniz ey hurde-dânım merhabâ

■

Çün benî bezm-î ezel'dê eyledî ol yâr mest
Ol cihetden gôrünür bû çeşmimê deyyâr mest
Mest'i dergâhımı ne mestim bû şarâb-î cüz'den
Sanma ey hâcê benî kim olmuşum bî-kâr mest
Şöyle mestim tâ kıyâmet dâhı huşyâr olmazam
Çün benî vahdet meyinden eyledî ol yâr mest
Rind-u kallâşım makaamım kûşe-î mey-hânedir
Gelmişim Kaalû-Belâ'dan â'şık-ını hammâr mest
Cûş kıldî akl-ı kül geldî vücûdê kâinât
Kâf-u Nûn emrinden oldû bû cihan yek-bâr mest
Cin mest-û ins mest-û cümle bû vahş-û tuyûr
Hâk mest-û bâd mest-û âb mest-û nâr mest
Aşk-ı subhânî meyinden vâlih oldû şöyle bil
Arş mest-û ferş mest-û kevkeb-î seyyâr mest
....

XIV. Asır Sonlarında Türk Şiirinin Büyük Mümessilleri

Ahmedoğlu Hâce Mes'ûd, Sâ'dî'nin *Büstân*'ının tercemesi, *Kelîle we Dimne*'nin mensur tercemesi, *Süheyl-u Nevbahâr* mesnevîsi gibi eserleriyle I. Murad devrinin mühim şairi olmuştur. Onu takiben 1340'ta doğan Şeyhoğlu Mustafa 1387'de yazdığı *Khurşîd-Nâme*'siyle ve *Dîvân*'ıyla haklı bir şöhret kazanmıştır. Bu şair, Germiyanoğlu Süleyman-Şah'ın sarayından Yıldırım Bâyezid'in sarayına geçen şairlerdendir. *Khurşîd-Nâme*'den:

Dedi ey aşk ile cân oynıyanlar
Mahabbet pûtesinde kaynıyanlar

Ben elden gitdim-ü düşdüm ayakdan
Ümîdim üzmüşüm karadan akdan
Eğer uğrarsanız benim peyâmım
Değirin anda Mecnûn'a selâmım
Bu denlü söyledi vü eyledi âh
Gözün yumdu vü teslîm oldu nâ-gâh

Şeyhoğlu 1401'de son eseri olan *Kenzu'l-Küberâ*'yı yazmıştır. Onun gibi Germiyan sarayından Osmanlı sarayına geçen bir şair de Ahmedî'dir. Asıl adı Tâceddin İbrahim'dir. 1334'te doğmuş, 1413'te 79 yaşında ölmüştür. Hekim ve şair olarak büyük şöhret kazanmıştır. Şiirlerini toplıyan *Dîvân*'ı ile 8.000 küsur beyitlik *İskender-Nâme*'si en tanınmış eserleridir. *İskender-Nâme*'nin Osmanlı tarihinin ilk safhaları hakkındaki kısmı, mühimdir. Ahmedî, XIV. asrın büyük şairlerindendir ve tesiri XV. asır Türk şairlerinde bariz olmuştur. Bir gazelinden:

Şâd ol ey yânağî gül kaametî şimşâd şâd
Dât et halkaa ki vermez gerdiş-î bî-dâd dâd
Ömr bâğın bâde-î gül-reng ilê âbâd kıl
Kim gül-istânî kılıpdûrür behişt-âbâd bâd
Eymen ôter bâğ içindê nâle-î kumrî işit
Mihnet-î devr-î kamerden etmegil feryâd yâd
Nev'-nev' âçıldı güller nukl dôküp renk-renk
Bâde nûş et bâde vermê ömrü her-çî-bâd bâd

....

Ahmedî'nın *İskender-Nâme*'si yalnız Türkiye'de değil, Âzerbaycan, Horasan, Mâverâünnehir gibi Türk ülkelerinde asırlarca sevilerek okunmuştur.

Nihayet Eretnaoğulları'nı devirerek yerine geçen Sıvas sultanı Kadı Burhâneddin Ahmed de, büyük *Dîvân*'ı ile (T.D.K. tarafından yayınlanmıştır) mühim bir şairdir. O da Oğuz lehçesinin Âzerî şivesini kullanmıştır. Oğuzlar'ın Salur boyundan olan bu büyük şairin şiirleri de Türkçe'nin XIV asrın ikinci yarısında Kızılırmak'ın doğusundaki şivesi için emsalsiz bir tetkik kaynağı teşkil eder. 2 tuyug'u:

Hakk'a şükür koçların devrânıdır
Cümle â'lem bû demin hayrânıdır
Gün batardan gün doğan yêrê değin
Aşk erînin bir nefes seyrânıdır

■

Gôzü cân esritmiyê hammâr imiş
Kaaşı gônül yıkmıyâ mî'mâr imiş

Dîledım hâlım kı gözüne diyem
Turfa bûdur gözleri bîmâr imiş

Görüldüğü gibi Türkçe, yavaş yavaş Arapça ve Farsça kelimelerle dolmaktadır. Bu suretle lisan bir taraftan zenginleşirken ve arûz'a uygun bir hale gelirken, bir taraftan da halk dilinden ayrılmaktadır. Edebî dille konuşma dili her zaman ayrı olmuşsa da, bu hal, bir uçurum derecesini bulmaya yol almaktadır. Türk şairlerinin üstadı, Orta Asya'da yetişen ve Anadolu'ya hâtıra ve eserleri pek az gelen eski Türk şairleri değil, büyük Farsça şairleri, Mevlânâ, Attâr, Sâ'dî, Nizâmî, Firdewsî, Selmân, Kemâl Hocendî ve başkalarıdır. XIV. asır Türk şairlerinin büyük kısmı bu şairlerden terceme yapmışlar veya onların tesirinde şiir söylemişlerdir. XIII. asırda Yûnus, XIV. asırda Nesîmî, Türk şiirinin dâhileridir. İkisi de mutasavvıf olmakla ve Tanrı aşkını terennüm etmekle beraber, başka yollardan yürümüşlerdir. Bu şairlerin mükemmel şiirleri, zamanımıza kadar kıymetini kaybetmemiştir. Henüz şiir dili XVII. asırdaki gibi Arapça ve bilhassa Farsça ile dolu değildir. Fakat tekâmüle doğru gittikçe, Türkçe kelimelerin yerine bu dillerden alınan kelimelerin konduğu görülmektedir.

BİBLIYOGRAFYA: Osman Turan, *Türkiye Selçukluları*, T.T.K., Ankara, 1958; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İçtimai ve İktisadi Tarihi*, I: 1243-1453, Ankara, 1959, Ankara Üniversitesi; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtı'na Medhal*, T.T.K., İstanbul, 1940; A. Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul, 1946; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, 2. tabı, T.T.K., Ankara, 1961; şiir kısmı M. F. Köprülü'nün *Encyclopédie de l'Islâm*'daki *Türks, Littérature Turque Othmanlı* monografisinden hulâsa edilmiştir (c. IV, Leiden, 1931, s. 988-1010). — Diğer bibliyografya, yukarıdaki eserlerde gösterilmiştir. — Türk edebiyatının kaynaklarına ait bibliyografya, Osmanlı kültür tarihi bahislerinde verilecektir.

VIII. BÜYÜK TÜRK HAKANLIĞI: DOĞU TÜRKLERİ (TÜRKİSTAN)

1. SULTAN MELİK-ŞAH (1072-1092)

Sultan Melik-Şah Devrinde Büyük Türk Hakanlığı'nın Fütuhatı ve Siyasi Durumu

BÜYÜK Türk Hakanlığı'nı yani Büyük Selçuklular'ı, 1072'de Sultan Alp-Arslan'la bırakmıştık. Yerine geçen oğlu Melik-Şah'ın 20 yıllık devri, Selçuklular'ın en parlak devresini teşkil eder.

Sultan Melik-Şah, 6 ağustos 1055'te doğmuş, 20 kasım 1092'de ölmüştür. 37 yaşını az geçiyordu. Şehzadeliğinde Türk ordusu ile beraber Kars çevresinde bulunmuştu. Sultan Alp-Arslan, Cend'e dedesi Selçuk Bey'in mezarını ziyarete gidip Horasan'a dönünce, 1066 temmuzunda Melik-Şah'ın resmen veliahtliğini ilân eden bir merasim tertipledi. Alp-Arslan öldüğü zaman, 17 yaşını az geçmiş olduğu halde tahta çıktı; Selçuklular'dan, Tuğrul Bey ve Alp-Arslan'dan sonra Büyük Türk Hakanı olan 3. şahıstır. Bütün saltanatı boyunca babasının veziri (başbakanı) Nizâmülmülk'ü mevkiinde bırakmış, makamından emin olan bu büyük devlet adamı, Büyük Türk Hakanlığı'nı, asırlarca Türk ve İslâm devletlerine örnek olacak, hattâ Anadolu Selçukluları yoluyla Osmanlılar'a tesir edecek mükemmeliyette teşkilâtlandırmış ve siyasi fikirleri üzerinde *Siyâset-Nâme* adlı Farsça ölümsüz eserini yazmıştır.

Amcası Kirman meliki Kavurt, Sultan Melik-Şah'a karşı ayaklanıp Büyük Türk Hakanlığı tahtına oturmak istediyse de, yenildi ve öldü. Bu suretle Kirman Selçuklu Melikliği, sıkı bağlarla Melik-Şah'ın taht şehri Isfahân'a bağlandı. Fırsattan faydalanan Gazneliler de, hâlâ Selçuklular'la mücadeleden vazgeçmemişlerdi. 1073 aralığında Melik-Şah'ın amcası Melik Osman'ı Çigilkend meydan muharebesinde bozup esir ettiler.

Karahanlılar da Selçuklular'a karşı vaziyet aldılar. Bu-

nun üzerine Karahanlılar üzerine yürüyen, Mâverâünnehir'e giren ve Semerkand'a yaklaşan Selçuklular, Karahanlılar'a baş eğdirdiler. Sultan Melik-Şah, Batı Karahanlı kağanını Semerkand tahtında yerinde bıraktı. Bu suretle Batı Karahanlılar, yani Mâverâünnehir, Büyük Türk Hakanlığı'na katıldı. Bundan telâş eden Gazneliler de harbe vesile vermemek için Sultan'ın amcası Melik Osman'ı, elçiler ve pek ağır hediyelerle Melik-Şah'a gönderdiler. Anadolu'nun fethi ve Yakın Doğu meseleleriyle uğraşmak ve Gazneliler'le savaşmak istemiyen Sultan Melik-Şah, sulha razı oldu. İki büyük Türk imparatorluk hanedanı arasında sıkı akrabalık bağları kuruldu. Melik-Şah'ın kızı Gevher Hatun'la Gazne veliahti Mes'ud, nişanlandılar. Bundan sonra Sultan Melik-Şah, Süleyman-Şah'ın Anadolu'yu fethetmesini dikkatle takip etti ve her türlü yardımı ve yüzbinlerce Oğuz göçmeni yollıyarak Türkiye devletinin kurulmasını temin eyledi.

Oğuzlar'ın Yıva boyu beylerinden Melik Atsız, Sultan Melik-Şah devrinde de Fâtımiler'den Doğu Akdeniz kıyılarını aldı ve böylece Fâtımîler'i Afrika kıtasına atmak, Sina çölüne kadar sürmek işi muvaffakıyetle bitirildi. 10 haziran 1076'da üçüncü Selçuklu muhasarasına dayanamayıp teslim olan Şam'da, cuma hutbesinde Fâtımî Halifesi'nin adı kaldırıldı; Abbâsî Halifesi ile Büyük Türk Hakanı Melik-Şah'ın isimleri zikredildi. Suriye, Filistin, Hicaz ve Yemen'in Fâtımiler'den temizlenmesi ve Sünnî otoritesinin teessüsü, İslâm tarihinin mühim hâdiselerindendir. Selçuklu ananesi içinde yetişip onu takip eden Salâhaddin Eyyûbî, Fâtımiler'i Mısır'dan da kovup bu işi tamamlıyacaktır. Atsız'ın 1077'de Mısır'a yapmak istediği teşebbüs, bozgunla bitmişti. Sultan Melik-Şah'ın mutlaka şahsan ele alacağı Mısır'ın fethi projesi, âni ölümü ile gerçekleşemedi. Atsız'ın bozulması üzerine Sultan Melik-Şah, Suriye'yi kardeşi Melik Tutuş'a verdi. Melik Tutuş, Artuk Bey'in de teşvikiyle Süleyman-Şah'la bozuşup Antakya'dan sonra Halep'i de Türkiye devletine katmak istiyen Süleyman-Şah'ın bozulup intiharına sebebiyet verdiği için, ağabeyisi Melik-Şah tarafından bir nâme ile şiddetle azarlandı ve Anadolu Fâtihi'nin vakitsiz kaybı karşısında teessürlerine muhatap oldu.

1086 aralığında Sultan Melik-Şah, Yakın Doğu işleriyle daha yakından uğraşmak üzere bizzat Halep'e geldi. Süveydiye'de engin Akdeniz'i görünce, bu derece muazzam fütûhatı nasip ettiği için Tanrı'ya şükürler etti. 13 mart 1087'de ilk defa olarak Bağdad'a geldi. Kızı Mâhmelek Hatun'u, Halife Muktedî ile evlendirdi. 1091'de Bağdad'ı ikinci ziyare-

tinde Mısır'ın fethini emrettiyse de, ölümü üzerine bu iş, bir asra yakın bir müddet, Salâhaddin Eyyûbî'ye kadar gecikti.

1076'da Sultan, Kafkasya'ya geldi. 1078'de tekrar Kafkasya'ya gelerek Kafkas Dağları'na kadar ve Hazar'ın batısındaki ülkeleri Büyük Türk Hakanlığı'na kattı. Büyük Türk Hakanlığı hududu, Hazar'ın kuzeyinde Astırhan'a yaklaştı. Gürcistan (Kütayis) kıralı Giorgi, kırallığının ilga edilmemesi için İsfahân'a gidip arzı tâzimat eyledi. Sultan, amcası Yâkutî'nin oğlu Melik İsmail'e, bütün Kafkasya eyaletlerinin melikliğini verdi.

Bundan sonra Sultan, tekrar doğuya, Orta Asya'ya, Türkistan'a döndü. Mâverâünnehir'e giren Hakan, Buhârâ ile Semerkand'ı aldı ve Batı Karahanlı kağanı Ahmed Han'ı esir etti. Isfahân'a götürülen Ahmed Han, Sultan Melik-Şah'ın Karahanlı prensesi olan ve Hakan'ın üzerinde nüfuzu bulunan zevcesi Terken Hatun'un ricaları üzerine affedildi; tekrar Mâverâünnehir'e han nasbedilip Semerkand'a yollandı. Bu suretle Batı Karahanlılar, kesin şekilde ve sıkı bağlarla, Isfahân'a bağlandılar. Sıra Doğu Karahanlılar'a yani Kâşgar şubesine gelmişti. Sultan, Özkend'e gelince, acele Kâşgar'dan yetişen Hârûn Buğra-Han (Doğu Kağanı), Büyük Türk Hakanı'nın huzuruna çıkıp arzı tâzimat eyledi. Karahanlılar'ı ortadan kaldırmayı düşünmiyen Sultan, Kâşgar'a gitmekten vazgeçti ve bu suretle Karahanlılar'ın Doğu Kağanlığı da sıkı şekilde Büyük Türk Hakanlığı'na dahil oldu. Sıra Gazneli imparatorluğuna gelmişti. Bu iş, yani Hindistan'ın mühim kısmını da içine alan bu Türk devletinin Büyük Türk Hakanlığı'na katılması, Sultan Melik-Şah'ın çocukları devrinde gerçekleşti.

Sultan Melik-Şah, Mâverâünnehir'e bir sefer daha yaparak Türkistan'daki bazı ihtilâfları halledip döndü.

Arabistan yarımadasının daha sıkı bağlarla devlete bağlanması işi de gerçekleştirildi. Törşek, Çubuk, Yarınkuş Beyler'in kumandasında Türk ordusu, Hicaz'a geldi. Mekke ile Medine'ye girdi. 1092'de Yemen'e indi, Asîr'i, Yemen'i, Aden'i, Hadramût'u, imparatorluğa bağladı. Ummân ve Necd daha önceden fethedilmişti. Bu suretle büyük Arabistan yarımadası tamamen Büyük Türk Hakanlığı'na katılmış oldu.

Nizâmîye Medreseleri adıyla açılan büyük üniversitelerle Şiî propagandasını büsbütün kıran vezir Nizâmülmülk'ün 15 ekim 1092'de katlinden 36 gün sonra da Sultan Melik-Şah, en enerjik ve genç yaşında öldü. Bu suretle Mısır'ın fethi, Gazneliler'in Büyük Türk Hakanlığı'na bağlanması projeleri ortada kaldı. 3 haftadır Bağdad'da bulunan Sultan, bu şehirde

öldü. Cenazesi Isfahân'a götürüldü; medresesinin yanındaki büyük türbesine gömüldü.

Bütün İslâm devletlerini Büyük Türk Hakanlığı'na bağlamak ve Anadolu gibi yeni kıtalar da açmak istiyen Sultan Melik-Şah, Türk cihan hâkimiyet mefkûresini iyice benimsemişti. Kendisine tâbi "sultan", "kağan" adını taşıyan Karahanlılar, Kutalmışoğlu Süleyman-Şah gibi imparator titrini haiz hükümdarlar bulunduğu için "Sultânu'l-Â'zam = En Büyük İmparator" titriyle anılıyordu. Her zaman muzaffer bir fâtih ve cihangir olduğu için, unvanları arasında "Ebu'l-Feth" de bulunuyordu (bu unvanı Fâtih Sultan Mehmed de almıştır). Anadolu'nun zamanında fethedilmesi ve Türkiye devletinin onun emriyle kurulması, Sultan Melik-Şah'ın Türk tarihindeki mevkiini büsbütün müstesnalaştırmaktadır. İmparatorluğunda titiz bir şekilde hâkim bulunan adalet zihniyetinden dolayı "Sultânu'l-Â'dil" unvanını da taşımıştır.

Sultan Melik-Şah Zamanında Büyük Türk Hakanlığı Şevketinin Zirvesine Çıktı

Sultan Melik-Şah zamanında Büyük Türk Hakanlığı'nın şevket ve azameti, ancak XVI. asırda cihangir Osmanlı hükümdarları devrinde aşılabilmiştir.

Büyük Türk Hakanlığı, ileride Sultan Sancar devrinde tâbi vaziyete geçen Gazneli ve Gurlu imparatorlukları da hesaba katılırsa, Selçuklu hanedanı çağında şu ülkeleri kaplıyordu:

İran, Afganistan, Narbada nehrine kadar bütün Kuzey Hindistan (Bengal hariç), Doğu ve Batı Türkistan, Güney Kafkasya, Dağıstan, Anadolu, Irak, Suriye, Filistin, Lübnan, bütün Arabistan yarımadası, Batı Anadolu Adaları. Bu ülkeler hemen hemen 15.000.000 km²'ye yaklaşmaktadır. Büyük Türk Hakanlığı'nı, Karadeniz, Ege Denizi ve Marmara, Akdeniz, Kızıldeniz, Umman Denizi, Basra Körfezi, Hind Okyanusu çeviriyordu. Hazar, Aral, Balkaş, iç göller halindeydi. Kuzeyde 55° arzdan güneyde 20° arza, doğuda 95° tulden batıda 25° tule kadar uzanıyordu. Çin ile Balkanlar, Kafkas Dağları ile Umman Denizi arasındaydı.

Büyük Türk Hakanlığı'nın bin yıllık ruyası tahakkuk etmiş, Türkler açık denizlere çıkmışlardı.

Sultan Melik-Şah, bir cihan imparatoru olarak her milletten ilim ve sanat adamlarına en büyük himayeyi gösterdi. Ona izafeten anılan "Celâlî Takvimi"ni meydana getirtti ki, bu takvim, mühim ıslahatı havi idi. Devrinde Ömer Hayyâm,

Kuşeyrî, Cüveynî, Gazzâlî, Mu'izzî, Lâmi'î, Ensârî, Beyhakıy, Kâşgarlı Mahmud, Curcânî gibi İslâm tarihinin en büyük ilim, felsefe, tasavvuf, edebiyat şahsiyetleri yetişti.

Bu çağ Türk medeniyetinin muhtelif tezahürleri üzerinde birkaç misal vererek duracağız. Selçuklu çağı Türk kültür tarihini yazmak, mevzuumuzun dışındadır.

Sultan Melik-Şah, tahta çıktığı zaman Türk ordusunun her kademede efradına maaş zammı yapmıştı. Bu zammın senelik tutarı 700.000 altın dinar (bugünkü rayiçle aşağı yukarı 840.000.000 TL.) idi. Ayrıca cülûs bahşişi olarak açıktan çok mühim yekûn tutan bir para dağıtmıştı. Mervâni Arap krallığı Hakanlık'a katıldığı zaman bu hanedanın Isfahân'a gönderilen hazinesi (ocak 1086) 1.000.000 dinar (1.200.000.000 TL.) kıymetinde idi.

Süveydiye'de Akdeniz kıyılarında Allah'a hamdeden Sultan Melik-Şah, Karadeniz'e erişince de kılıcını üç defa bu denizin suyuyla ıslatmış, bu kılıcı babası Alp-Aslan'ın Merv'deki mezarına koyarken: "Müjdeler olsun baba, demiştir; oğlun dünyanın sonuna kadar hâkim oldu!"

Fakirleri, ilim ve sanat adamlarını korumak için devlet bütçesine yılda 300.000 altın dinar (360.000.000 TL.) bir tahsisat konmuştu. Bu tahsisata itiraz eden ve harbiye nazırı mevkiinde olan Kumlu Tâcülmülk, bir gün Sultan'a: "Bu tahsisat ordu bütçesine ilâve edilse, Bizans sûrlarını açmak mümkün olur!" demiş, fakat Sultan Melik-Şah, muhtaçların ve âlimlerin korunmasının Bizans sûrlarını açmak derecesinde mühim bir devlet işi olduğu cevabını verip kumandanını susturmuştur.

Türkiye İmparatorluğu'nun birinci devresinde Alâeddin Key-Kubâd, ikinci devresinde Kanunî Süleyman neyse, Melik-Şah da odur. Devri, Türkler için bir saadet ve refah devri olmuştur. Hıristiyan çağdaş tarihçilerin hakkındaki fikirlerinden birkaçını da kaydedelim:

Urfalı Mattheos diyor ki: "Melik-Şah, Hıristiyan tebaası hakkında çok âlicenap ve merhametli idi. Tanrı'nın lütfuna nail olmuştu. Devrinde Ermenistan, rahat, huzur içinde idi."

Anili (Kars) Samuel diyor ki: "Sultan Melik-Şah, imparatorluğunun her tarafında sulh ve sükûn tesis etti. Tebaasından kimseyi ne incitti, ne onlara rahatsızlık verdi. Davranış ve tutumu asil, düşünceleri yüksek, tavrı şahane idi. Tebaası tarafından çok sevilirdi. Bu gidişle Avrupa, Türkler'e tâbi olmakta gecikmiyecektir". — Haçlı Seferleri başlamasaydı gecikmiyecekti. Fakat Haçlı Seferleri, bu işi Osmanoğulları'na nasip kıldı.

Büyük Türk Hakanlığı'nın yıllık bütçesi, Sultan Melik-Şah devrinde 430.000.000 altın dinar idi ki, bu mebláğ, bugünkü rayiçle aşağı yukarı 516.000.000.000 TL. tutmaktadır. Bu mebláğ, her halde dünyanın geri kalan bütün devletlerinin bütçesinin toplamını geçiyordu. Fevkalâde ganimetler, bu mebláğın dışında idi.

Büyük Türk Hakanlığı ordusu, tâbi devletlerin kuvvetleriyle beraber 1.000.000 kişiyi buluyordu ki, bu miktara ancak Osmanlılar ulaşabilmişlerdir.

Vezir (başbakan) Nizâmülmülk'ün bizzat meşgul olduğu ve adına izafeten "Nizâmiye Medreseleri" denen üniversiteler, Bağdad, Isfahan, Basra, Nişâpûr, Herât, Merv, Belh, Âmul, Mûsul şehirlerinde kurulmuştu. Bu üniversiteler, İslâm âleminin öğretim sisteminde büyük bir inkılâp yaptı. Çünkü o zamana kadar camilerde yüksek öğretim yapılırdı. Camiler hem ibadet, hem talim maksadiyle kullanılırdı. Yüksek öğretimin camilerden ayrılması ve yeniden teşkilâtlanması, Nizâmiye Medreseleri iledir. Her medresenin büyük kütüphaneleri, misafirhaneleri ve çok zengin vakıfları vardı. Bazılarının hususi hastaneleri de vardı.

İmar hareketlerine de büyük para sarfedildi. Halep Ulu Camii'nin tamiri için günde 1.500 dinar (1.800.000 TL.) harcanmıştır. Yüksek öğretim bedava olduktan başka, talebeye yiyecek ve mesken de tahsis edilirdi. Bağdad'daki Nizâmiye Medresesi'ne 60.000 dinar (72.000.000 TL.) harcanmıştı. Bu medresenin vakıfları çiftlikler, köyler, hanlar, hamamlar olup bu vakıfların kıymeti yüz binlerce dinardı. Vakıfların idaresine Ebû-Sád Sûfî, kütüphane müdürlüğüne Şeyh Ebû-Zekeriya Hatib Tebrizi tâyin edilmişlerdi. Bağdad Nizâmiyesi'nin yıllık bütçesi 15.000 dinar (18.000.000 TL.) idi. Buradan yetişen talebe, en yüksek ilmî ve idari makamlara yükselmişlerdir. 1072'den 1083'e kadar 11 sene dünyanın en büyük üniversitesi olan Bağdad Nizâmiyesi'nin rektörlüğünü, büyük âlim Şirazlı Cemâleddin Ebû-İshak yapmıştır. Bu âlimin cenaze namazını 6 kasım 1083'te bizzat Halife kıldırmıştır. Bağdad'dan sonra en büyük üniversite olan Nîşâpûr Nizâmiyesi'nin başında da büyük mutasavvıf İmâmu'l-Haremeyn Ebu'l-Ma'âli Cüveyni bulunmuştur. 20 ağustos 1085'te ölen bu rektörün dersini, 400 talebe dinlerdi. Kelâm'ın (İslâm felsefesi) en büyük siması ve beşeriyetin yetiştirdiği büyük dâhilerden biri olan Gazzâlî, Cüveyni'nin Nîşâpûr Üniversitesi'nde yetişmiş talebesidir. 34 yaşında Bağdad'a gelen Gazzâlî, Nizâmiye'ye müderris oldu. Sonradan o kadar şöhret ve hürmet kazandı ki, Sultan Melik-Şah'ın oğlu Sultan Sancar, onu davet et-

tiği zaman, tahtının yanına koydurduğu bir tahta oturturdu (ölümü: 19 aralık 1111).

Bu devirde Sünnî mezheplerden Türkler'in sâlik olduğu Hanefî mezhebinin yanında, Nizâmülmülk'ün mezhebi olan Şâfiî mezhebi de çok yayılmıştır. Hanbelîler de vardı. Mâlikîler, Afrika ve İspanya'da olup Doğu'da azdı.

2. SULTAN MELİK-ŞAH'IN OĞULLARI DEVRİNDE SELÇUKLU HAKANLIĞI (1092-1157)

Sultan Berkyaruk (1093-1104)

Sultan Celâlüddevle Melik-Şah'ın 20 yıl, 36 gün süren saltanattan sonra ölümü üzerine tahta 5,5 yaşındaki Sultan Mahmud çıkarıldıysa da, 2 ay sonra Sultan Rükneddin Berkyaruk tarafından bertaraf edildi. Sultan Mahmud, Melik-Şah'ın en küçük oğlu idi. Berkyaruk, en büyük oğlu idi. 1081 haziranında doğduğuna göre 11,5 yaşında bulunuyordu. Saltanatı 1093 ocağından 1104 aralığına kadar 12 yıldan 1 ay eksiktir. Ölümünde 23,5 yaşında idi. Büyük bir hükümdar olmakla beraber, olgun yaşa gelememesi, kendine bağlanan ümitleri baltaladı.

Çocuk yaşında kabiliyet gösteren Sultan Berkyaruk, bir müddet Bağdad'a gitti. 11 kasım 1094'te 7,5 yaşındaki kardeşi ve sabık Büyük Türk Hakanı Sultan Mahmud'un çiçekten ölümiyle, rakiplerinden birinden kurtuldu. En büyük rakibi, 6 ay küçük kardeşi ve Sultan Melik-Şah'ın 2. oğlu Melik Mehmed Tapar idi; çok küçük yaşta bulunan Melik Sencer (Sancar)'in taraftarları da Mehmed Tapar'ı destekliyorlardı. Çünkü Tapar'la Sancar aynı anneden doğmuşlardı. Diğer bir rakip de, Sultan Berkyaruk'un amcası olan Sultan Alp-Arslan'ın küçük oğlu Suriye sultanı Tutuş idi. Büyük Türk Hakanlığı tahtına, ağabeyisi Melik-Şah'tan boşalan yere oturmak ve yeğenlerini çocuk addetmek istiyen Sultan Tutuş, Şam'dan Reyy'e (bugünkü Tahran) geldi. Fakat 26 şubat 1095'te geçen meydan muharebesinde yeğeni Sultan Berkyaruk'a yenildi ve muharebe meydanında öldü. Bu sefer Tutuş'un kardeşi, Sultan Berkyaruk'un başka bir amcası Melik Arslan-Argun baş kaldırdı. 1096'da bir kölenin Arslan-Argun'u öldürmesi üzerine, genç Hakan'ın karşısına rakip olarak bu sefer amcalarından Melik Süleyman'ın oğlu Melik Mehmed çıktı. Fakat bu da mağlûp edildi.

Bu suretle Berkyaruk'un karşısında tek rakîp olarak kardeşi Melik Mehmed Tapar kaldı. Diğer kardeşi Melik Sancar'a, imparatorluğun en mühim eyaleti olan Horasan'ın

(merkezi Merv) melikliğini veren Berkyaruk, gene de Sancar'ı Tapar'dan ayıramadı. Tapar'ı Arrân, Melik Mevdûd'u da Âzerbaycan umumi valiliklerine tâyin etti. Tutuş'un 2 oğluna da Suriye'yi verdi. Türkiye'ye I. Kılıç-Arslan'ı gönderdi. Kirmân'a Melik Turan-Şah'ı tâyin eyledi. Bunların içinde Büyük Türk Hakanlığı tahtından vazgeçmiyen tek prens, Tapar idi. Filhakika 1100 haziranında ağabeyisini mağlûp etti ve Horasan'a çekilmeye mecbur eyledi. Fakat yeniden kardeşinin üzerine yürüyen Berkyaruk, nisan 1101'de Hemedân meydan muharebesinde Tapar'ı yendi. Bundan sonra bütün Büyük Türk Hakanlığı'nda itirazsız bir şekilde hüküm sürdü. Isfahan'daki türbesine gömüldü.

Otoritesini tam kurmuş vaziyette iken Sultan Berkyaruk, en verimli yaşında öldü. Saltanatı hemen hemen taht müddeîleri ile uğraşmakla geçmiştir. Haçlılar'la harbi de kumandanları vasıtasiyle idare etmiştir. Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Selçukoğulları'nda da taht verasetinin kesin bir şekle bağlanmamış olması ve imparatorluğun hanedanın müşterek malı sayılması, büyük bir zaıf teşkil eylemiştir. Bu za'fı ilk defa olarak Osmanoğulları bertaraf edecek ve dünyanın en merkezîleştirilmiş imparatorluğunu kuracaklardır. Sultan Berkyaruk, babası gibi zeki, faziletli, büyük bir hükümdardı. Yerine oğlu II. Sultan Melik-Şah tahta çıkarıldı. Ancak 1 yıl tahtta kalan bu Hakan, 9 yaşlarında idi. Amcası Mehmed Tapar tarafından kolaylıkla bertaraf edildi ve Sultan Mehmed Tapar, Selçukoğulları'ndan 7. Büyük Türk Hakanı olarak tahta oturdu. 20 ocak 1082'de doğduğuna göre 23 yaşında idi. 18 nisan 1118'deki ölümüne kadar 13 yıl tahtta kaldı ve 36 yaşında öldü. Sultan Melik-Şah'ın Berkyaruk, Tapar, Sancar ve Mahmud'dan (ki dördü de Büyük Türk Hakanı olmuşlar ve ceman 64 yıldan az fazla tahtı işgal eylemişlerdir) başka Melik Ahmed, Melik Davud, Melik Câ'fer, Melik Tuğrul, Melik Humâr adlı oğulları ve birçok kızı vardı. Diğer oğulları, genç ölmüşler ve siyasi rol oynamamışlardır. Berkyaruk'un oğlu II. Sultan Melik-Şah'ın da Melik Berkyaruk adlı bir oğlu olmuştur. Fakat Büyük Selçuklular, Tapar'dan yürümüşlerdir.

Sultan Mehmed Tapar (1105-1118)

Tahta 8 yaşındaki yeğeni II. Melik-Şah'ın geçtiğini ve ağabeyisinin en umulmaz bir anda öldüğünü duyan Tapar, Arrân meliki olarak bulunduğu Gence'den acele gelerek tahta çıkmıştır. Bir taraftan Haçlılar'a karşı harbi en büyük

başkumandan olarak idare etmiş, diğer taraftan büyük imparatorluğunu derleyip toplamış, mümkün olduğu kadar merkeze bağlamıştır. O da Türkler'in ananevi siyasetinin mihrak noktası olan Şîîlik'le mücadele ve Sünni'liği destekleme politikasına muvaffakıyetle devam eylemiştir. Büyük bir hükümdar olan Tapar da, vakitsiz ölmüştür.

Yerine ana-baba bir kardeşi olan ve uzun yıllardan beri büyük Horasan eyaletinin başında bulunan Melik Sancar, "Sultânu'l-Â'zam Mu'izzüddin Sancar" unvanı ile geçmiştir. Sancar, başkenti çok daha kuzeydoğuya, Türkistan ile Horasan arasındaki Merv şehrine götürmüş, Büyük Türk Hakanlığı'nı 40 yıl buradan idare etmiştir. 32 yaşında hakan olan Sancar, 18 nisan 1118'den 29 nisan 1157'ye kadar tam 39 yıl, 11 gün tahtta kalmış, 73 yaşında ölmüştür. Onunla Büyük Selçuklular tarihe karışmıştır. Büyük Selçuklular'ın yerine Türkiye padişahı II. Sultan Kılıç-Arslan'la Mehmed Tapar'ın Irak Selçukluları kolunun kurucusu olan çocukları geçmişler ve birbirlerine üstünlük taslamışlardır. Fakat Türkiye Selçukluları, Haçlılar'a ve Bizans'a karşı yaptıkları gaza ile emsalsiz bir prestij sağladıklarından, Irak Selçukluları'nı gölgede bırakmışlar, Irak Selçukluları'nın Büyük Türk Hakanlığı tahtı için Sultan Sancar'a halef olma tecrübeleri bir neticeye varmamıştır.

Sultan Sancar (1118-1157)

Sultan Sancar zamanında Gazneli ve Gurlu Türk imparatorlukları, kesin şekilde Selçuklular'a tâbi oldular. Bu hal, gerek Büyük Türk Hakanlığı'nın, gerek Melik-Şah'ın dehasını tevarüs etmiş olan tecrübeli ve olgun Sultan Sancar'ın prestijini son haddine kadar artırmış, Türk İmparatorluğu'nun sınırlarını Orta Hindistan'a kadar götürmüş, Uzak Doğu'ya eriştirmiş olmakla beraber, Büyük Hakanlık'ı Yakın Doğu'dan, Akdeniz'den uzaklaştırıyordu. Bu uzaklaşma ise, ilk Selçukoğulları'nın ananevi siyasetine tamamen muhalifti. Yakın Doğu işlerini tamamen tâbii olan Selçuklu sultan ve melikleri ile Selçuklu ata-beylerine bırakan ve esasen taht şehrini Orta Doğu ile Yakın Doğu'nun ayrıldığı bir yerde bulunan Merv'e götüren Sultan Sancar, şahsan Orta Doğu, Afganistan, hattâ Hindistan, bilhassa Orta Asya işleriyle uğraşmıştır.

Emsalsiz bir otorite sağlamakla ve kendisine metbu olarak itiraz kimsenin aklına gelmemekle beraber Sultan Sancar, saltanatının sonlarına doğru Orta Asya siyasetinde çık-

maza girdi. Kara-Hıtaylar, Sultan Sancar'ın Çin'e doğru yayılmasının kesin şekilde önüne geçtiği gibi, Oğuzlar da Büyük Selçuklular'ın bütün bütüne inkırazına yol açtı.

Kara-Hıtaylar (1124-1211)

Çin'deki Liao hanedanının çökmesi üzerine aynı hanedanın bir dalı, Orta Doğu'ya gelip Kara-Hıtay imparatorluğunu kurmuştur. 87 yıl süren bu imparatorluk Çin kültürü altında yetişmiş Moğol bir hanedana dayanıyordu. Budist olmakla beraber, Şaman dininin tesirini daha kuvvetle taşıyorlardı. Başkentleri Isık Göl'ün batısındaki meşhur Türk şehri Balasagun idi (Çince: Hussû-Ordo). Uygur Türk prensliklerini tâbiiyetleri altına alan Kara-Hıtaylar, batıya doğru ilerliyerek Mâverâünnehir'e girdiler. Karahanlılar'a metbuluklarını kabul ettirdiler. Kâşgar'daki Doğu Karahanlılar'ı Selçuklular'dan koparıp tâbiiyetlerine aldıktan sonra, Semerkand'daki Batı Karahanlılar üzerine yürüdüler. Batı Karahanlılar'ı da yenince, Karahanlılar'ın metbuu olan Sultan Sancar işe karışmış, fakat Katvân meydan muharebesinde 9 eylül 1141'de Kara-Hıtaylar'a yenilmiştir. Katvân mağlûbiyeti, Büyük Türk Hakanlığı'na bütün Doğu ve Batı Türkistan'ı kaybettirmiştir. Bu tarihten itibaren Kara-Hıtaylar, Mâverâünnehir ve Harzem'e metbuluklarını kabul ettirmişlerdir. Bu suretle imparatorlukları, Doğu Türkistan, Mâverâünnehir, Harzem ile Balkaş ve Aral arasındaki ülkeleri içine almıştır. Kuzeylerinde, Nayman Türk kırallığı vardı. İmparatorlarına "gûr-hân" denmiştir. Göçebe olan ve bilhassa Karluk Türkleri'ne dayanan Kara-Hıtaylar'ın 5 imparatorundan ikisi kadındır. Bir Kara-Hıtay beyi olan Barak'ın sonradan Kirmân'da kurduğu Kara-Hıtay kırallığında da Kutluğ-Terken Hatun tahta geçtiği için, bunlarda kadının hususi bir mevkii olduğu anlaşılmaktadır.

Son zamanlarda otoriteleri çok zayıflıyan Kara-Hıtay imparatorluğu, 1211'de Harzem-Şahlar'la Naymanlar yani iki Türk imparatorluğu arasında bölüşülmüştür. Son Gûr-hân Şih-lu-hu'nun damadı olan Küçlük Han, "gûr-hân" unvanını takınarak imparator olmuş, Hıristiyan iken, zevcesinin tesiriyle Buda dinine geçmiştir.

Naymanlar (1211-1218)

Küçlük Kağan, 1218'de öldürülünceye kadar 7 yıl imparator olarak saltanat sürmüş, Cengiz Han tarafından bertaraf edilmiştir. Başkenti Kâşgar idi. Doğu Türkistan ile Doğu Mâ-

verâünnehir'i ele geçirmişti. Nestûrî mezhebinden Hıristiyan olan nadir Türkler'den birisi iken, sonradan mutaassıp bir Budist olmuştur. Z. V. Togan'a göre Nayman Hanları, Göktürkler'den inmiştir ve onlar da Asenaoğulları'ndan, Bozkurd Sülâlesi'ndendir. Küçlük'ün babası Tarluk Tayang Han, Doğu Naymanlar'ın kıralı olup, 1203'te öldürülmüştü. Onun babası İnanç-Bilge Han ve ağabeyisi Buyruk Han'dır. Hanedan Türk olmakla beraber, tebaaları daha çok Moğol idi.

Cengiz Han, Naymanlar'ın şiddetli bir düşmanı olarak belirmiş ve Naymanlar'ı yenip devletlerini ilhak etmek suretiyle yükselmiştir.

3. DOĞU TÜRK HAKANLIĞI: HARZEM-ŞAHLAR VE ÇAĞATAY ULUSU

a. HARZEM-ŞAHLAR (1157-1231)

1157'de Sultan Sancar, ölünce Doğu Türk Hakanı olarak Irak-Selçukluları yani Sancar'ın yeğenleri (Tapar'ın oğulları) ile Sancar'ın tâbilerinden Harzem-Şahlar, aralarında çekişmişlerdir. Üst-Yurt'ta yaşıyan, Müslüman olmakla beraber daha göçebe bulunan yüz binlerce yeni Oğuz'un Horasan'a inmesi ve Sancar'ın bu göçebelere karşı zıt bir siyaset takibi yüzünden, son yıllarda Büyük Selçuklu imparatorluğunda dağılma emareleri başgöstermişti. Kara-Hıtaylar'dan sonra bu kardeş Oğuzlar, Sultan Sancar'a nihai darbeyi vurdular. Hattâ Oğuzlar'a yenilen Sultan Sancar, bir müddet onların elinde esir gibi yaşadı. Oğuzlar, Sancar'ı hakanları saydıkları için büyük hürmet göstermek ve hükümdar muamelesi etmekle beraber, devleti kendi göçebe zihniyetleriyle idare etmek istediler. Selçuklular'ın bu zihniyetleri terkettikleri tarihse çoktan geride kalmıştı ve bu zihniyet terkidir ki onların şevketini temin eylemişti. Sonra Oğuzlar, Sultan Sancar'ı serbest bıraktılarsa da, ihtiyar Hakan çok yaşamadı.

Sultan Sancar'dan boşalan hakanlığa önce Irak Selçukluları namzet görünmektedir. Çünkü Harzem-Şahlar, Kara-Hıtay baskısında idiler. Mâverâünnehir'in Müslüman olmıyan bir imparatorluğun idaresine geçişi, esasen Selçuklular'a büyük darbe vurmuştu. 1167'de Harzem-Şahlar, açıkça Irak Selçukluları ile hiçbir alâkaları olmadığını belirttiler. 25 mart 1194'te Irak Selçuklular'ı da tarih sahnesinden çekilince, Doğu Türk Hakanlığı, kesin şekilde Harzem-Şahlar'a kaldı. Bu tarihten itibaren Harzem-Şahlar, bir imparatorluk şeklinde fütuhata başladılar. 1211'de Kara-Hıtay imparatorluğunu yıkmaları ve Mâverâünnehir'i 60 yıl sonra tekrar Müslüman-

Türk idaresine almaları, otoritelerini Asya ölçüsünde büyütmüş oldu.

Aral Gölü'nün güneyindeki Harzem ülkesinin tâbi hükümdarlarına eskiden beri "Harzem-Şah" denmiştir. Son Harzem-Şah hanedanının kurucusu Oğuzlar'ın Beğdili boyundan Garcalı Anuş-Tigin, Sultan Melik-Şah'ın taşt-dârı olup Harzem umumi valiliğine tâyin edilmiş ve 1097'de ölmüştü. Sultan Berkyaruk, onun yerine oğlu Kutbu'd-Dünyâ ve'd-Din Ebu'l-Feth Muhammed'i Harzem'e vali tâyin etti ki, ilk "harzem-şah" unvanını alan budur. Muhammed Harzem-Şah, 1097'den 1128'e kadar 31 yıl, Selçuklular'ın umumi valisi olarak Harzem'i idare etti.

Yerine 2. Harzem-Şah olarak oğlu Bahâeddin Ebu'l-Muzaffer Gazi Alâeddin Atsız geçti. 30 temmuz 1156'da ölünceye kadar 28 yıl, iç işlerinde muhtar bir Selçuklu umumi valisi olarak Harzem'in başında bulundu. Horasan'da Hâbûşân'da 59 yaşında felçten öldü. Şairdi. Kızkardeşi, Irak Selçuklu Sultanı Süleyman-Şah ile evliydi. Diğer kardeşleri 1156 yıllarında öldürülen Yusuf, 1160 yıllarında ölen Ymal-Tigin, Ebû-Ali Hüseyin, Ebu'l-Feth Ali, İmâdeddin İlhan'dır. Mühim bir şahsiyet olan Atsız, Sultan Sancar'a sadık bir tâbi görünmeye çalışmakla beraber, Harzem-Şahlar'ın müstakbel ikballerinin de temellerini atmaktan geri durmamıştır.

Atsız'ın yerine oğlu Tâcü'd-Dünyâ ve'd-Din Ebu'l-Feth İl-Arslan, 3. Harzem-Şah olarak geçti. Sultan Sancar'ın ölümiyle müstakil oldu. Üstelik 1167 haziranında Horasan'da Nişâpûr'a inerek "melik" sanını takındı. Harzem-Şah olmadan 4 yıl, Selçukoğulları'nın vatanı olan Cend'de valilik eden İl-Arslan, 30 temmuz 1156'dan 19 mart 1172'ye kadar 15 yıl, 7 ay, 20 gün, tahtta kaldı. Gürgâne'da ölmüştür. Zevcesi Terken Hatun olup, 1174 temmuzunda Dihistân'da öldürülmüştür. Kardeşleri, 16 kasım 1138'de öldürülen Atlığ, Hıtay-Han ve Süleyman-Şah'tır. Süleyman-Şah'ın nüfuz kazanan ata-beyi Oğul Bey, 1156'da öldürülmüştür.

İl-Arslan'ın yerine oğlu Ebu'l-Muzaffer Muhammed Alâeddin Tekeş, 4. Harzem-Şah olarak geçti. Tahta geçmeden 16 yıla yakın Cend valisi idi. Tek gözlü olan Tekeş Harzem-Şah, Şehristân'da ölmüş, Gürgânc'a gömülmüştür. Saltanatı 19 mart 1172'den 4 temmuz 1200'e kadar 28 yıl, 3 ay, 16 gündür. Zevcesi İnanç Hatun'la 1193 eylülünde evlenmiştir; bu Hatun, öldürülmüştür. 18 mayıs 1187'de evlendiği diğer zevcesi, Nişâpûr beyi Ebû-Bekr Toğan-Şah'ın dul zevcesi ve Nişâpûr beyi olarak 16 nisan 1185'te babasının yerine geçen ve 1198'de ölen Sancar-Şah'ın annesidir. 18 mayıs 1187'ye ka-

dar 2 yıl, 1 ay, 2 gün Nîşâpûr'u idare eden bu Sancar-Şah, Harzem-Şah Tekeş'in yani üvey babasının damadı oldu. Aynı tarihte öldürülen ata-beyi Mengli Bey'in büyük nüfuzu vardı. Fakat Tekeş'in en meşhur zevcesi, "Ismetu'd-Dünyâ ve'd- Din" sanını takınan Terken Hatun'dur ve imparatorlukta son derece nüfuz kazanmıştır. Bir çeşit Kösem Vâlide-Sultan'dır. Cenkşi Bey Bayatî'nin yani bir Oğuz beyinin kızıdır. Oğlu Muhammed Harzem-Şah tahta geçince, vâlide-sultan olarak büyük nüfuz kazanmıştır. 1220 sonunda Cengiz tarafından esir edilmiş, 1233'te yani 13 yıl sonra Moğol cihan imparatorluğunun taht şehri Karakurum'da ölmüştür. 5 kardeşini, imparatorluğun en mühim makamlarına getirmiştir: Hâcib Emir Emineddin Melik Han, 15 temmuz 1208'den 1220'ye kadar merkezi Herât olan Doğu Horasan umumi valisi, Humâr Tigin 1221'e kadar merkezi Gürgânc olan Harzem umumi valisi, Emir Ebû-Muhammed, 1221'e kadar Belh umumi valisi olmuşlardır. Diğer bir kardeşi Toğan Han'dır. Humâr Tigin, 1220 sonlarından 1221 mayısına kadar imparatorluk tahtına hak iddia etmeye dahi cüret eylemiştir. Yeğeni İnalcık Kayır Han, 1220'ye kadar Otrar valisi olmuş ve bu yılın sonunda Cengiz tarafından öldürtülmüştür. Harzem-Şahlar ile Moğollar arasında harbe sebep olan ve Cengiz'in yüzlerce tacirini katledip mallarını yağmalıyan bu adamdır.

Sultan olunca "Alâeddin" adını alan Kutbeddin Alp-Uluğ Muhammed Harzem-Şah, sülâlenin 5.'sidir (1210 eylülünde "Sultan-Sancar" sanını takınmıştı). 3 yıl, 4 ay, 3 günlük bir veliahtlikten sonra tahta geçmiş, 4 temmuz 1200'den 1220 aralığına kadar 20 yıl, 5 ay saltanat sürmüştür. Büyük bir asker ve fütuhatçi olan babasının dehasına tevarüs etmemiş, Cengiz karşısında âciz kalmıştır. Hazar'ın güneydoğusundaki Âbeskûn adasında terkedilmiş ve sefil bir halde ölmüştür. Şehzadeliğinde 2 kerede 3 yıl, 11 ay, 3 gün Nîşâpûr (Horasan) umumi valiliği yapmıştır. Veliahtinin annesi, Nûh Pehlevân'ın kızkardeşidir. Halefi Celâleddin'in annesi ise Ay-Çiçek Hatun'dur.

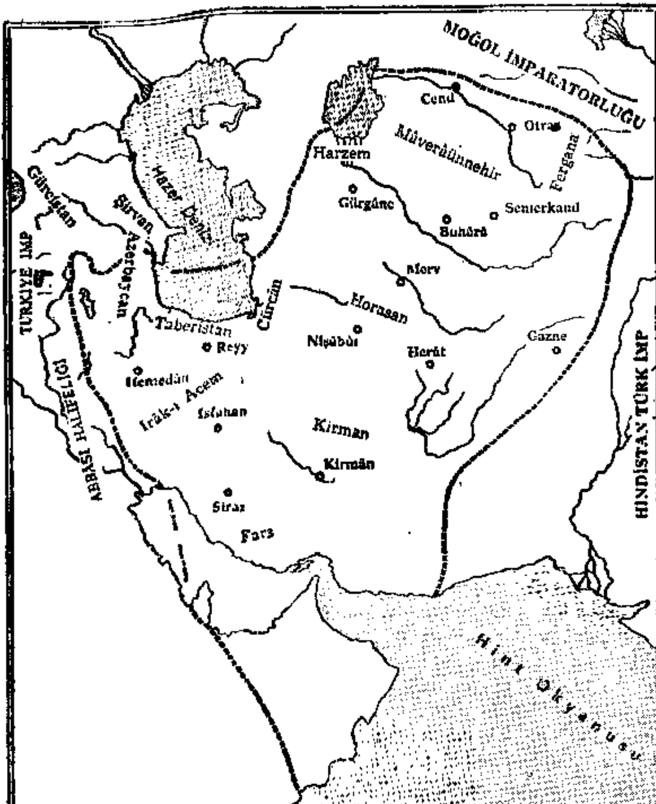
Muhammed Harzem-Şah'ın büyük kardeşi Nâsıreddin Melik-Şah, babasından 3 yıl önce öldüğü için taht, Muhammed Harzem-Şah'a açılmıştı. 25 yıl imparatorluk veliahti (19.III.1172 - 2.III.1197), 14 yıl Cend valisi (1173-1187), 7 ay Merv valisi (XII.1193 - VII.1194), 9 yıl Nîşâpûr (Horasan) valisi (18.V.1187 - XII.1193 + VII.1192 - 2.III.1197) olmuştur. Bu veliaht-şehzadenin oğulları Arslan-Şah ile 1200'de tahta hak iddia eden Hindû Han'dır; Hindû Han'ın da 2 oğlu olmuştur.

Muhammed Harzem-Şah'ın diğer kardeşleri şunlardır: 1196'da ölen ve 2 yıl (26.VI.1194 - 1196) Irâk-ı Acem (Reyy) umumi valisi olan Yûnus Han, 1195 yıllarında ölen Toğan-Doğdu (bunun oğlu Erboz Han, 1196'da Isfahân umumi valisi olmuştur, ata-beyi Emîr Yabgu Sipeh-sâlâr Sâmânî idi), 1215'te öldürülen Tâceddin Ali-Şah. 1207-1215 arasında 8 yıl tahta hak iddia eden Ali-Şah, 10 yıl Dihistân valisi (1173-1183), ilâveten 15 yıl da Curcân umumi valisi (1183-1208), 1 yıl Irâk-ı Acem (Isfahân) umumi valisi (1199-1200), 8 yıl da Horasan (Nîşâpûr) umumi valisi (1200-1208) olmuştur. Ağabeyisine rakîp olarak dikilmiş, nihayet bertaraf edilmiştir.

Muhammed Harzem-Şah'ın kızkardeşlerinden biri 1235 yıllarında 67 yaşlarında ölen Şah Hatun'dur. 1183'te Mâzenderân ispehbedi (1171-1205 = 34) Hüsâmeddevle Erdşir ile evlenmiştir.

Muhammed Harzem-Şah'ın yerine, 3. ve en kabiliyetli oğlu olup gerçek bir askerî dehaya malik bulunan, fakat siyaset adamı olarak muvaffakıyeti gösteremiyen Celâleddin Harzem-Şah geçmiştir. Moğollar'a karşı kazandığı zaferlerle İslâm âleminde XIX. asırda Namık Kemal tarafından tebcil edilecek derecede bir şöhret kazanmışsa da, atalarının ülkelerini Moğollar'a bırakmaya mecbur olmuş, İran ve Kafkasya'da saltanat sürmüştür. Türkiye hakanı Büyük Alâeddin ile bozuşmak çılgınlığını gösterdikten sonra, katledilip tarih sahnesinden çekilmiş, onunla Harzem-Şahlar da maziye karışmıştır. 6. Harzem-Şah olan Celâleddin, 1220 aralığından 1231'e kadar 11 yıl saltanat sürmüştür. 1215-1220 arasında 5 yıldan fazla Gazne (bütün Afganistan) umumi valiliğinde bulunmuştur. Melik Kerber, naip olarak kendisine vekâlet etmiştir. Oğlu, 1221'de 7 yaşında iken İndüs kenarında Moğollar tarafından öldürülmüştür. Ağabeyileri Ebu'l-Muzaffer Sancar Kutbeddin Uzlag-Şah (veliaht: 4.VII.1200 - XII.1220 = 20,5) ile Rükneddin Gur-Şançtı (Irâk-ı Acem umumi valisi: 1213-1220 = 7, ata-beyi: Yığan Taysı) idi. Küçük kardeşleri Kirmân, Mekrân, Sicistân, Belûcistân umumi valisi (1211-1220 = 9) olan Gıyâseddin Pîr-Şah ile Ak-Sultan, 1220 sonlarında Moğollar tarafından öldürülen 2 prens ve 1215 yıllarında doğan Kümâhi-Şah adlı başka bir çocuktur. Kızkardeşleri Han-Sultan ve Terken-Sultan Hatunlar'dır. İlki önce 1211'de Karahanlılar'dan Sultan Osman Han'la, 1220'de de Cengiz'in büyük oğlu Cuci Han'la, ikincisi ise 1220'de Cengiz'in emirlerinden Hâcib Dânişmend ile evlenmişlerdir

Bu suretle Harzem-Şahlar 134 yıl saltanat sürmüşlerdir (1087-1231). 1157'ye kadar mutlak şekilde Selçuklular'a tâbi

(10) HARZEM-ŞAHLAR ÇAĞINDA DOĞU TÜRK HAKANLIĞI (1220)

olmuşlardır. Son 11 yıllarında ise Türkistan'dan İran'a atılmışlardır. Önce başkentleri Harzem'deki Gürgânc iken, 1212'den 1220 martına kadar 8 yıl Semerkand'a götürülmüştür (bu sırada Semerkand'ın nüfusu 600.000 idi). Harzem'den güneye, Horasan'a doğru yayılan Harzem-Şahlar, zamanla büyük bir imparatorluk kurmuşlardır. Sultan Alâeddin Tekeş, büyük fütuhatta bulunmuştur. 1167'de kısmen Horasan'ı

alan Harzem-Şahlar, 14 ekim 1182'de Buhârâ'yı (kesin şekilde ağustos 1207'de), 1183'te Curcân ve Mâzenderân'ı (sonuncusu himaye), 18 mayıs 1187'de Horasan'ın tamamını, 1192' de Reyy'i (Irâk-ı Acem), 1195'te Kirmân'ı (kesin şekilde 1211' de), 15 nisan 1204'te Herât'ı, 1206'da Belh, Cûzcân, Tohâristân, Sîstân, Sicistân ve himaye şeklinde Guur'u, 1211'de Ummân'ı (himaye), 1212'de Fergana, Şâs, Özkend'i, 1213'te Kazvin, Azerbaycan, Arrân, İstahr ve himaye şeklinde Fars'ı, 1211'de Belûcistan ve Mekrân'ı, 1210'da Taberistân'ı ve fiilen Mâzenderân'ı, 1210 ekiminde Mâverâünnehir'i almışlardır. Daha 1207 eylülünde Semerkand'ı himayelerine almışlar, 1212'de Karahanlılar'a son vermişlerdir. En geniş şeklini bulduğu anda, Moğol istilâsı imparatorluğu silip süpürmüştür. Eğer Moğollar'a dayanabilseydi, Moğol imparatorluğu bir Uzak Doğu devleti şeklinden ileri gidemez, nihayet Deşt-i Kıpçak'ı alıp Doğu Avrupa'ya inebilir, fakat İslâm âlemine ve Türkiye'ye müdahale edemez, netice itibariyle Türkiye Selçukluğu hakanlığı da dağılmazdı. Bunu yapabilecek gücü de vardı. Fakat hükümdarın zayıf şahsiyeti ve iç bünyedeki ihtilâf ve bozukluklar, buna mâni olmuştur.

1220'de Harzem-Şahlar, İran, Güney Kafkasya, Dağıstan, Umman, Afganistan, Mâverâünnehir, Harzem, Balkaş ile Aral arası ülkeleri, Üst-Yurt'a hâkimdiler (5.000.000 km² kadar). Halife'yi Selçuklular gibi himayeleri altına almak üzereydiler. Hattâ galiba hilâfeti Abbâsiler'den almak istemek gibi zararlı bir yol tutturmuşlardı ki, bu, İslâm âleminde krizlere sebep olmuştu. Selçukoğulları gibi büyük şahsiyetler yetiştiremiyen Harzem-Şahlar, bu suretle bir cihan siyaseti takip edebilmekten âciz kaldılar.

Moğollar 1220'de Harzem-Şahlar'ın asıl ülkelerini tamamen fethettiler ve son mukavemetleri de 1221'de kırdılar. 1220 yılının nisanında Selçuklular'ın anayurdu olan Cend, mayısında Zâve ve Hâbûşân, haziranda Âmul düştü. Semerkand, daha martta, Buhârâ ise 11 şubatta düşmüştü. Bundan sonra Moğollar, İran'a girdiler. Temmuzda Semnân'ı, ağustosta Reyy'i, eylülde Hemedân'ı, ekimde Erdebil'i aldılar, yani Anadolu'ya iyice yaklaştılar. Gerçi Celâleddin Harzem-Şah, Moğollar'ı İran'dan çıkardı. Fakat ancak İl-hanlı hâkimiyetini geciktirmiş oldu. 1220'de Benâket, yılın ikinci yarısında Hocend ve Otrar, nihayet 1221 mayısında ilk Harzem taht şehri Güngânc, Moğollar'ın eline geçti. Bütün Türkistan Moğollar'a geçmiş oldu. Harzem-Şahlar'dan sonra Cengiz'in 2. oğlu Çağatay Han, Doğu Türk Hakanlığı tahtına geçti.

b. ÇAĞATAY ULUSU (1231-1370) (1227-1870)

1231'de Celâleddin Harzem-Şah'ın ölümüyle Doğu Türkleri'nin hükümdarı mevkiine Çağatay Han yükseldi. 1227 ağustosunda Cengiz'in ölümünden beri Çağatay'a Doğu ve Batı Türkistan, Mâverâünnehir ve civarı düşmüştü. İlk asırlarda Almalık, sonradan Kâşgar, Çağataylılar'ın taht şehri olmuştur. 1370'te Doğu Türkleri'nin başına Timur geçince Çağataylar, hakanlıktan düşmüş oldular. Fakat Çağatay Ulusu, 1870'e kadar Doğu Türkistan'da, Kâşgar'da devam etti. 1759'daki Çin hâkimiyeti Çağatay Ulusu'na büyük darbe olduysa da, Doğu Türkistan, zamanımıza kadar Çin hâkimiyetini atmak teşebbüslerinden vazgeçmedi ve birçok kereler de buna muvaffak oldu. Bu suretle Çağatay Ulusu, 1870'e kadar 643 yıl devam etti. XIV. asır başlarken Çağataylılar, dil bakımından Türk'leşmiş bulunuyorlardı. Arada bazı Müslüman hanlar geçmekle beraber Müslümanlık ancak 1326'da, yani İlhanlılar'dan ve Altın-Ordu'dan hayli sonra devlet dini oldu. Onlar da Türkler'in mezhebi olan Hanefi mezhebini kabul eylediler.

Cengiz ile Börte-Ucin'in 2. oğlu olan Çağatay, 1242 başlarında 15 yıla yakın bir saltanattan sonra öldü. Zevcesi Sevinç Terken, Müslüman idi ve Kirman Kara-Hıtay devletinin kurucusu olup 1235'te ölen Ebu'l-Fevâris Kutluğ-Sultan Barak Hâcib-Han'ın kızı idi. Çağatay'ın oğulları, 1221'de Bâmyân'da Harzem-Şahlar'la muharebede ölen Mötüken, Sarban, Peta ve 1247-1251 arasında 4 yıl han olan Yisü Mengü (Möngge) idi. Sarban'ın oğlu Nikpay 1271-1272'de 1 yıl, Peta'nın oğlu Algu da 1261-1266 arasında 5 yıl hanlık ettiler; bu sonuncusunun zevcesi Ergene Hatun, Algu'nun amcasının oğlu ve 2. Çağatay hanı olarak büyük-babası Çağatay'ın yerine geçen Kara-Hulâgû'dan dul kalıp 1261'de Algu ile evlenmişti. Hanedan, Mötügen'den yürümüştür. Kara-Hulâgû, Mötügen'in 3 oğlundan biridir (diğer ikisi 1251'de öldürülen Yisün-Tuva ile Böri'dir). Kara- Hulâgû, 1242 başlarından 1247'ye kadar 5 yıl, bir de 1251'de birkaç ay han oldu. Müslüman olan oğlu Mubârek-Şah da 1266 martından eylülüne kadar 6 ay saltanat sürmüştür. Bunun annesi Ergene (Organa) Hatun, 4. Çağatay imparatoriçesidir ve 1251'den 1261'e kadar oğlunun naibesi olarak 10 sene saltanat sürmüştür. Hanedan Kara-Hulâgû'dan değil, Yisün-Tuva'nın oğlu Barak'tan ve Böri'nin oğlu Kudami'den yürümüştür. Müslüman olan Barak Han, 4 yıl, 11 ay (IX.1266 - 9.VIII.1271) tahtta kalmıştır (2 kardeşi daha vardı). Oğlu Düve, 24 yıl hanlık etmiştir (1282-1306). Kudami'nin

oğulları Tuka-Timur (1272-1282 = 10) ile Talıku (1308-1309 = 1) da han olmuşlardır. Tuka-Timur'un oğlu Evrek-Timur Han, onun oğlu Yasadur (Yasavur) Han, onun oğulları da Halil Han ile 1357'de öldürülen ve 3 yıl (1343-1346) saltanat süren Kazgan (Kazan) Han'dır.

Fakat asıl Çağatay Ulusu, Düve Han'dan yürümüştür. Duve'nin 6 oğlu han olmuştur: 11. han Kuncuk (1306-1308 = 2), 13. han I. Kebek (1309 + 1318 - 1321 = 3, ölümü: 1326), I. İsen-Boğa (İl-hâce) (14. han: 1309-1318 = 9, zevcesi Mingli Hanım'dır), 15. han İlçi-Keday (1321), 16. han Düve-Timur (1321-1322 = 1), 17. han Alâeddin Tarmaşirin (1322-1334 = 12). Bu sonuncusu kesin şekilde Müslüman olmuş (1326), 1326'da Gazne'yi almış, 1329'da Dehli yakınlarına kadar Hindistan seferi yapmış, öldürülünce yerine 18. han olan oğlu Sancar (1334) geçmiştir. Düve Han'ın oğullarından Kutlu-Timur Han'la oğlu Davud Han, Müslüman olup Pencâb'a yerleşmişlerdir. Düve Han'ın diğer oğulları Abukan ve Surgu-oğul Hanlar'dır. Bu sonuncunun oğlu Boyan-Kulı, 24. han (1346-1347 = 1) olarak Kazgan Han'ın yerine geçmiştir. İlçi-Keday Han'ın oğlu Darcı Han ve bunun oğlu Kaabil-Şah Han'dır. Kuncuk Han'ın oğlu Dulad Han, bunun oğlu 22. han (1340-1343 = 3) olan Mehmed Han, bunun oğlu da Âdil-Şah Han'dır. I. Kebek Han'ın oğulları 19. han (1334-1335 = 1) (öldürülmesi: 1339) olan ve Hıristiyan'lığı kabul eden Çenkşi (Çenkeş/Çengşây) Han ile 21. han olan İsen-Timur Han (1338 -1340 = 2)'dır. Çenkşi Han'ın da 2 Hıristiyan oğlu vardır. İsen-Timur Han'ın oğlu Timur-Şah Han, kızı da Kutluğ Hanım'dır ki Emir Key-Husrev (b. Khıntâl b. Sudun b. Balgıylay b. Tumra Han) ile evlenmiş, bundan doğan ve Emir İskender Han İlçikdey ile evlenen Bibi Fatma'nın kızı Kutluğ-Sultan ile Timur'un oğlu Ömer-Şeyh Mirza'nın oğlu Baykara Mirza evlenmiştir. İsen-Timur Han'ın zevcesi Nekâre Hatun Bibi-Tukhtı, Kutluğ Hanım'ın annesi ve Şeyh Şemseddin Muhammed Miskin (b. Şeyh Abdulvâhid b. Hâce Abdulhâdî... b. Hâce Abdullah Ensârî)'in kızıdır. Hanedan, I. İsen-Boğa Han'dan yürümüştür. Bunun oğlu 25. han (1347-1362 = 15) olan ve 32 yaşında ölen Tuğluk-Timur Han'dır. Zevcesi 1362'de 33 yaşlarında ölen Satılmış Hatun'un çocuğu olmamıştır. Tuğluk-Timur Han'ın yerine oğulları İlyas-Hâce (1362-1389 = 27) ile Hızır-Hâce (1389-1399 = 10) han olmuşlarsa da, artık Timur tahta geçtiği için, imparator sayılmazlar. İlyas-Hâce (Hoca) Han, 1370'te bu sıfatını fiilen kaybetmiştir. Hanedan Hızır-Hoca Han'dan yürümüştür (Cengiz'in 8. batından torunu ve 27. Çağatay hanı).

Timur'un kukla han olarak tahta çıkardığı Siyurgatmış Han (1370-1388 = 18) ile oğlu Sultan-Mahmud Han (1388-1403 = 15), Çağatay Ulusu'ndan değil, Cengiz'in 3. oğlu Ögedey soyundandır (Siyurgatmış b. Dânişmendce b. Kaydu b. Çapar b. Nûr Kaaşi b. Ögedey). Sultan-Mahmud Han, Timur'un safında Ankara meydan muharebesinde bulunmuş ve Anadolu'yu yağmalamıştır. Bunun kızkardeşi Urun-Sultan Hanım'la Timur'un oğlu Miranşah Mirza evlenmiştir.

BİBLİYOGRAFYA: Sultan Melik-Şah ve çağı üzerinde mükemmel monografi: İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melik-Şah Devrinde Büyük-Selçuklu İmparatorluğu,* İstanbul, 1953, İst. Üniversitesi nş. (bu çağ üzerinde bütün bibliyografya burada verilmiştir) (Melik-Şah bahsi bu kitap ve aynı müellifin *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki *Melikşah* maddesi esas alınarak yazılmıştır). — Sultan Sancar ve çağı üzerinde mükemmel monografi: Mehmed Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* (1117-1157), T.T.K. nş., Ankara, 1954 (bu çağ üzerinde bütün bibliyografya burada verilmiştir). — Sultan Berkyaruk ve Sultan Tapar üzerinde henüz böyle mükemmel monografiler yazılmamıştır. — Harzem-Şahlar üzerinde mükemmel monografi: İbrahim Kafesoğlu, *Harzem-Şahlar Tarihi,* T.T.K. nş., Ankara, 1956 (bütün bibliyografya burada verilmiştir); bir de M. F. Köprülü, *Hârizmşâhlar, İslâm Ansiklopedisi,* V-I, İstanbul, 1950, s. 265-96; M. A. Köymen, *Oğuz İsyanı, Ankara Dil ve T. - C. Fakültesi Dergisi,* V-2, Ankara 1947; Barthold, İngilizce tercemesi H. A. R. Gibb, *Turkestan down the Mongol Invasion,* ilk tabı: Londra, 1928.

IX. SELÇUKLU DEVLETLERİ VE ATA-BEYLİKLERİ

1. IRAK SELÇUKLULARI (1117-1194)

IRAK Selçuklu sultanlığı 18 nisan 1118'de Sultan Mehmed Tapar'ın ölümü üzerine kuruldu. 25 mart 1194'te son buldu. Hayatı 76 yıldır. Bu müddet içinde 9 sultan geçmiştir. İlk sultan, Mehmed Tapar'ın büyük oğlu Sultan Mahmud, sonra bunun büyük oğlu Sultan Davud, sonra Sultan Mahmud'un kardeşi I. Sultan Tuğrul, sonra bunun kardeşi Sultan Mes'ud, sonra Sultan Davud'un kardeşi Sultan Melik-Şah, sonra bunun kardeşi Sultan Mehmed, sonra Sultan Tapar'ın oğullarından Sultan Süleyman-Şah, sonra I. Tuğrul'un oğlu Sultan Arslan-Şah ve nihayet bunun oğlu II. Sultan Tuğrul, tahta geçmişlerdir. Mehmed Tapar'ın diğer oğulları Melik Ahmed, Melik Davud, Melik Selçuk-Şah, Melik Çağrı, Melik Kılıç-Arslan, Melik Selçuk-Şah'ın oğlu Melik Melik-Şah, Sultan Mesud'un oğlu Melik-Şah, Sultan Süleyman-Şah'ın oğlu Melih Sancar, Sultan Mahmud'un küçük oğulları Melik Çağrı-Şah, Melik Alp-Arslan, Melik Ferruhzâd, Sultan Melik-Şah'ın oğlu Melik Mahmud, Sultan Mehmed'in oğlu Melik Davud, I. Tuğrul'un küçük oğlu Melik Alp-Arslan, II. Tuğrul'un oğulları da Melik Melik-Şah, Melik Berkyaruk, Melik Mes'ud, Melik Alp-Arslan ve Alp- Melik'tir.

1157'ye kadar Sultan Sancar'a tâbi olan Irak Selçukluları, onun ölümüyle müstakil olmuş, hattâ Büyük Selçuklular'a halef olmak iddiasında bulunmuşlardır. Önceki ülkelerini daha sonraları muhafaza edememişler, son sultanlar, ata-beyleri olan İl-denizliler'in tahakkümüne düşmüşlerdir. Harzem-Şahlar, Irak Selçukluları'nın ve İl-denizliler'in yerine geçmişlerdir. Taht şehirleri Hemedân idi.

2. SURİYE SELÇUKLULARI (1094-1117)

Suriye Selçuklu sultanlığı, 1078'den 1114'e kadar 36 yıl devam etmiştir. Sultan Tutuş, Sultan Alp-Arslan'ın oğlu ve Sul-

tanı Melik-Şah'ın kardeşidir. Ondan sonra oğulları Sultan Rıdvan ile Sultan Dukak ve Sultan Rıdvan'ın oğlu Sultan Alp-Arslan tahta geçmişlerdir. Taht şehirleri Şam idi. Suriye, Filistin, Ürdün, Lübnan'a hâkim olmuşlardır. Bunlar da Büyük Selçuklular'a tâbi idi. Yerlerine Selçuklu ata-beylerinden Böriler geçmiştir.

Sultan Tutuş'un diğer oğulları Melik Ebû-Tâlib, Melik Behrâm, Melik Bektaş, Sultan Dukak'ın oğlu Melik Tutuş, Sultan Rıdvan'ın Sultan Alp-Arslan'dan başka oğulları da Melik Sultan-Şah, Melik Melik-Şah ve Melik Mubârek-Şah'tır.

3. KİRMAN SELÇUKLULARI (1041-1187)

1041'den 1187'ye kadar 146 yıl devam etmiştir. 12 sultan geçmiştir. Taht şehirleri Kirman olup, İran'ın güneyine hâkim olmuşlardır. Sultan Sancar'la mücadele edip İran'a inen Oğuzlar tarafından ortadan kaldırılmışlardır. Devlet, 1157'ye kadar Büyük Selçuklular'a, sonra Irak Selçukluları'na ve Harzem-Şahlar'a tâbi olmuştur. Kurucusu Kara-Arslan Kavurt, Sultan Alp-Arslan'ın ağabeyisi ve Sultan Melik-Şah'ın amcasıdır. Alp-Arslan ölünce kardeşinden boşalan Büyük Türk Hakanlığı tahtı için mücadele etmiş, fakat yenilerek öldürülmüştür. Yerine oğulları Sultan Kirman-Şah, Sultan Sultan-Şah, I. Sultan Turan-Şah, sonra onun oğlu Sultan İran-Şah, Sultan Kirman-Şah'ın oğlu I. Sultan Arslan-Şah, onun oğlu Sultan Melik-Şah, onun oğlu Sultan Tuğrul-Şah, onun oğulları Sultan Behrâm-Şah, II. Sultan Arslan-Şah ve II. Sultan Turan-Şah ile Sultan Behrâm-Şah'ın oğlu Sultan Mehmed-Şah geçmişlerdir (bu Selçuklu hükümdarlarının listesi, Selçuklular bahsinde verilmiştir).

Kavurt Bey'in diğer oğulları Melik Hüseyin, Melik Ahmed, Melik Ömer, Melik Şehenşah, Melik Merdân-Şah, Melik Emîr-Şah, Melik Nûh, Sultan İran-Şah'ın oğlu Mubârek-Şah, Sultan Kirmân-Şah'ın küçük oğlu Melik Kavurt, I. Sultan Arslan-Şah'ın diğer oğulları Melik Türkân-Şah, Melik Selçuk-Şah, Melik Kirmân-Şah, Sultan Melik-Şah'ın diğer oğulları Melik Mahmud-Şah, Melik Melik-Şah ve bu sonuncunun oğlu Melik Mes'ud, Sultan Tuğrul-Şah'ın küçük oğlu Melik Türkân-Şah, II. Sultan Arslan-Şah'ın oğlu da Melik Yülük-Arslan'dır.

4. ATA-BEYLİKLER

a. ÂZERBAYCAN ATA-BEYLERİ: İL-DENİZLİLER (1146-1225)

Irak Selçukluları'nın ata-beyleri olan İl-denizliler, 1146'

dan 1225'e kadar 79 yıl hüküm sürmüşlerdir. 1187'ye kadar Irak Selçukluları'na, sonra Harzem-Şahlar'a tâbi olmuşlardır. "Âzerbaycan Ata-beyleri" de denen ve bir ara Güney Kafkasya, Dağıstan, Batı İran'a hâkim olan İl-denizliler'in ilki Şemseddin İl-deniz'dir. Yerine oğulları Mehmed Pehlevân-ı Cihân ve Kızıl-Arslan Osman, sonra ilkinin oğulları Nusretüddin Ebû-Bekr ile Muzaffereddin Özbek geçmişlerdir. Bu sonuncuların bir kardeşi de Kutlug-İnanç'tır. Harzem-Şahlar, İl-denizliler'i sonunda tamamen ortadan kaldırmışlardır.

42. ÂZERBAYCAN ATA-BEYLERİ
(İl-denizliler) (1146-1225 = 79)

1. **Şemseddin İl-deniz** (1146-1172 = 26)
2. **Mehmed Pehlevân-ı Cihân** (1172-1186 = 14)
3. **Kızıl-Arslan Osman** (1186-1191 = 5)
4. **Nusreteddin Ebû-Bekr** (1191-1210 = 19)
5. **Muzaffereddin Özbek** (1210-1225 = 15)

b. MUSUL ATA-BEYLERİ: ZENGİLER (1127-1233) VE LÜLÜ HANEDANI (1233-1262)

A. Musul Şubesi (1127-1262)

"Ata-bey", Selçuklu şehzadelerinin askeri hocalarına verilen adıdır. Selçuklu şehzadeleri, tahsil çağına başlayınca merkezde bırakılmazlar, bir vilâyete vali olarak gönderilirlerdi. Gerçekte vilâyeti şehzade (melik) namına idare eden kumandana "ata-bey" denirdi. Ata-bey, aynı zamanda şehzadenin talim, terbiyesine, hocalarının seçilmesine, hasılı her şeyine karışırdı. Şehzade büyüdükten sonra bile ata-beyi, ikinci bir baba yerine kaim olur ve büyük hürmet görürdü (kelimenin mânası da bunu gösterir). Ata-beyler daima askerî sınıftan seçilirdi. Zira şehzadelerin askerî eğitim görmesi şarttı. Ata-beylik makamı, babadan oğula da geçerdi. Birçok mansıplar bu şekilde babadan oğula veya yakın akrabaya geçtiği için, bunda fevkalâde bir hal yoktur. İşte bu suretle çok nüfuz kazanan bazı ata-bey aileleri hanedan kurmuşlar ve Selçuklular'a tâbi olarak saltanat sürmüşlerdir. Irak Selçukluları'nın ata-beyleri olan İl-denizlileri yukarıda gördük. Şimdi de Ata-beylerin en meşhuru olan Zengîler'i göreceğiz.

İmâdeddin Zengî ile oğlu Nûreddin Zengî'nin deha sahibi büyük asker ve devlet adamı olmaları, Haçlılar'a karşı İslâm ordusunun başkumandanı bulunmaları, İslâm âlemini ve dinini savunmaları, zaferler kazanmaları, Salâhaddin Eyyûbî gibi müstesna bir şahsiyeti yetiştirmeleri, Zengîler'e or-

taçağ tarihinde mühim bir yer verdirmiştir.

Başkentleri Musul olduğu için, Zengîler'e "Musul Ata-beyleri" de denir. 1127'den 1233'e kadar devam etmişlerdir. 1233'ten 1262'ye kadar da Zengîler'in yetiştirdiği Lûlû hanedanı saltanat sürmüştür. Bu suretle Musul Ata-beyliği, 135 yıl sürmüştür. Önce Büyük Selçukiular'a, sonra nazari şekilde Irak Selçukluları'na tâbi olmuştur. Bundan sonra Harzem-Şahlar'ın tesiri bu devlete kadar uzanmakla beraber, Ata-beylik hukukan da müstakil vaziyette kaldı. Fakat hemen Eyyûbîler'in ve ondan sonra (1250) Memlûkler'in nüfuz dairesine düştü. 1146'ya kadar Halep de devlete dahilken, bu tarihte ayrı bir şube halinde ayrılmıştır.

Musul ve Halep ata-beyi İmâdeddin Zengî, Sultan Melik-Şah'ın Halep (Kuzey Suriye) umumi valisi (1087-1094 = 7) Kasîmuddevle Aksungur Bey'in, o da Oğuzlar'ın Avşar boyu beylerinden Alturgan Bey'in oğludur. Aksungur Bey, 1094'te öldürülmüştür. Oğlu İmâdeddin Zengî, 1127'de Halep ve Musul ata-beyi olmuştur. Yerine Musul ata-beyi olarak oğulları Seyfeddin I. Gazi ile Kutbeddin Mevdûd geçmiştir. Öldürülen İmadeddin'in diğer ve en meşhur oğlu Nûreddin, Halep şubesini ayırmıştır. I. Gazi, 42 yaşında ölmüş ve Musul'da el-Atika Medresesi'ne gömülmüştür. Kızkardeşi, Şam ata-beyi Şihâbeddin Mahmud'la evlenmiştir. Mevdûd'dan sonra yerine oğulları II. Gazi ile I. Mes'ud, sonra I. Mes'ud'un oğlu I. Arslan-Şah, onun oğlu II. Mes'ud, onun oğulları II. Arslan-Şah'la Nâsıreddin Mahmud, tahta geçmişlerdir.

Son Zengî ata-beyinin veziri (başbakanı) olan Bedreddin Lûlû, onun yerine ata-bey olmuştur. Lûlû'nun oğulları Rükneddin İsmail, Mucâhid İshak ve Muzaffer Ali, onu takip etmişlerse de, İshak, Cezîret-İbni-Ömer'de (şimdiki Cizre), Ali ise Sincâr'da saltanat sürmüşler, Musul'u kaybetmişlerdir. Nihayet İl-hanlılar, Musul ata-beyliğini ortadan kaldırmışlardır.

B. Halep Şubesi (1146-1183)

37 yıl devam eden bu şubenin kurucusu İmâdeddin Zengî'nin oğullarından Nûreddin Mahmud Zengî olup, Ortaçağ İslâm ve Türk tarihinin parlak simalarındandır. Haçlılar'la pek başarılı savaşmış, Salâhaddin Eyyûbî'yi yetiştirmiş, onu Mısır'a göndererek Selçuklular'ın hayali olan Fâtımî halifeliğinin yıkılmasını sağlamıştır. 56 yaşında ölünce yerine önce Saltukoğulları'nın damadı olan oğlu İsmail, sonra da hem damadı, hem de yeğeni olan İmâdeddin Zengî geçmiş, 1183'te Eyyûbîler, Halep ata-beyliğine son vermişlerdir.

C. Sincâr Şubesi (1170-1220)

Kutbeddin Mevdûd Zengî'nin oğlu olan İmâdeddin Zengî, Halep'i kaybettikten sonra eski merkezi olan Sincâr'a çekilmiş ve orada bir prenslik kurmuştur. Yerine oğlu Mehmed ve bunun oğulları İmâded... ile Celâleddin Mahmud geçmişlerdir. Tam yarım asır süren bu şubeye, Meyyâfârikıyn Eyyûbî melikliği tarafından son verilmiştir.

D. Cezîret-İbni-Ömer Şubesi (1170-1227)

Bu Zengî prensliği 57 yıl sürmüş ve Eyyûbîler tarafından ortadan kaldırılmıştır. Şubenin kurucusu II. Gazi'nin oğlu Sancar-Şah'tır. Yerine oğulları Mahmud ile Mevdûd geçmiştir.

43. ZENGİLER (1127-1233 = 106) VE LÛLÛLAR (1233-1262 = 29)

A. Musul Şubesi (1127-1262 = 135):

1. **Aksunguroğlu Ata-bey İmâdeddin Zengî** (1127 - 15.IX.1146 = 19)
2. **Seyfeddin I. Gazi** (15.IX.1146-1149 = 3)
3. **Kutbeddin Mevdûd** (1149-1170 = 21)
4. **Seyfeddin II. Gazi** (1170-1180 = 10)
5. **İzzeddin I. Mes'ud** (1180-1193 = 13)
6. **Nûreddin I. Arslan-Şah** (1193-1211 = 18)
7. **İzzeddin II. Mes'ud** (1211-1218 = 7)
8. **Nûreddin II. Arslan-Şah** (1218-1219 = 1)
9. **Nâsıreddin Mahmud Zengî** (1219-1233 = 14)
10. **Bedreddin Lûlû** (1233-1259 = 26)
11. **Melikü's-Sâlih Rükneddin İsmail** (1259-1261 = 2)
12. **Melikü'l-Mucâhid İshak** (1261-1262 = 1) (Cizre'de)
13. **Melikü'l-Muzaffer Ali** (1262) (Sincâr'da)

B. Halep Şubesi (1146-1183 = 37):

1. **Ata-bey Nûreddin Mahmud Zengî** (15.IX.1146 - 15.V.1174 = 27, 8, 0)
2. **Melikü's-Sâlih İsmail** (1174-1181 = 7)
3. **İmâdeddin Zengî** (1181-1183 = 2)

C. Sincâr Şubesi (1170-1220 = 50):

1. **İmâdeddin Zengi** (1170-1197 = 27)
2. **Kutbeddin Mehmed** (1197-1219 = 22)
3. **İmâdeddin Şâh-Nişân** (1219)
4. **Celâleddin Mahmud Ömer** (1219-1220 = 1)

D. Cezîret-İbni-Ömer Şubesi (1170-1227 = 57):

1. **Muizzeddin Sancar-Şah** (1170-1208 = 38)
2. **Muizzeddin Mahmud** (1208-1221 = 13)
3. **Kutbeddin Mevdûd** (1221-1227 = 6)

c. ŞAM ATA-BEYLERİ: BÖRİLER (1109-1154)

Şam'da (Suriye) 43 yıl saltanat süren Böriler, Suriye Selçukluları'nın yerine geçmişler, Zengîler tarafından ortadan kaldırılmışlardır. Hanedanın kurucusu Tuğ-Tigin, tahta geçmeden önce 6 yıl Şam Selçukluları'nın ata-beyi idi. Yerine geçen oğlu Böri, 1110'dan yani 18 yıldan beri Baalbek valisi olup İsmaîlîler tarafından öldürülmüştür. Onun yerine oğlu Mehmed geçmiştir. Bu da 1128'den 1132'ye kadar Baalbekk valisi idi (bu şehir, 1136'da da Zengîler'e geçti). Yerine oğlu Abak tahta çıktı ve önce veziri Onur'un niyabeti altında saltanat sürdü. 1154'te Zengîler, Şam'ı aldılar. Abak, önce Humus'u, sonra Bâlis'e çekildi. Amcaları 1132'de öldürülen Şemsu'l-Mülûk İsmail'le 1134'te öldürülen ve Zengîler'in damadı olan Şihâbeddin Mahmud ve Sevinç Beyler'dir.

44. ŞAM ATA-BEYLERİ (Böriler) (1109-1154 . 45)

1. **Seyfu'l-İslâm Zahireddin Tuğ-Tigin** (1109-1128 = 19)
2. **Tâcu'l-Mülûk Börî** (1128-1132 = 4)
3. **Cemâleddin Mehmed** (1132-1139 = 7)
4. **Mucîreddin Abak** (1139-1154 = 15)

d. ERBİL ATA-BEYLERİ: BEĞ-TİGİNLİLİLER (1144-1233)

Musul, Erbil, Şehrizor, Hakkâri, Harrân, Sincâr, Tekrît civarında yani Kuzey Irak ile Güneydoğu Anadolu ucunda saltanat süren bir Türk krallığı da Erbil ata-beyliğidir. 1144'ten 1233'e kadar sürmüş, Abbâsîler tarafından ortadan kaldırılmıştır. 1168-1190'da taht şehirleri Anadolu'daki Harrân iken, sonra tekrar Erbil'e götürülmüştür. İlk ata-bey olan Ali Küçük, Selçuklu kumandanlarından Beğ-Tigin Bey'in oğludur. Yerine önce küçük oğlu, onun 30 yaşlarında ölümü üzerine de ağabeyisi (Ali Küçük'ün büyük oğlu) geçmiş, parlak bir hükümdar olan bu sonuncu ata-bey tam 65 yıl tahtta kalmıştır.

45. ERBİL ATA-BEYLERİ (Beğ-Tiginliler)
(1144-1233 - 89)

1. **Beğ-Tiginoğlu Ata-bey Zeynüddin Ali Küçük (Kûçek)** (1144-1168 = 24)
2. **Zeyneddin Yusuf** (1168)
3. **Muzaffereddin Kök-Börî** (1168-1233 = 65)

e. FARS ATA-BEYLERİ: SALGURLULAR ((1147-1287)

Fars ata-beyleri, İran'ın Fars eyaletinde merkezi Şiraz olmak üzere 1147'den 1287'ye kadar 140 yıl saltanat sürmüşlerdir. Bu Türk kırallığı tarihi boyunca Büyük Selçuklular'a, Irak Selçukluları'na, Harzem-Şahlar'a, Moğollar'a ve İl-hanlılar'a tâbi olmuş, nihayet İl-hanlılar tarafından tamamen ortadan kaldırılmıştır. Zaman zaman Fars'tan da taşmışlar, hattâ Basra Körfezi'nin karşı tarafında Bahreyn Adaları ile Katıyf'de hâkimiyet kurmuşlardır. İlk ata-bey olan Sungur, Oğuzlar'ın Salur boyundan Mevdûd Salgurî Bey'in oğludur. Yerine kardeşi Zengî, sonra bunun oğlu Tekle, sonra Sungur'un oğlu Tuğrul, sonra Zengî'nin diğer oğlu I. Sâd, sonra bunun oğlu Ebû-Bekr, sonra bunun oğlu II. Sâd, sonra bunun oğlu Mehmed, sonra Zengî'nin küçük oğlu Salgur-Şah'ın oğulları Mehmed-Şah ve Selçuk-Şah, nihayet II. Sâd'ın kızı Abış Hatun, saltanat sürmüşlerdir. Abış Hatun, Hulâgû'nun oğullarından Mengü-Timur ile evli idi. Ebû-Bekr'in kızkardeşini de Celâleddin Harzem-Şah almıştır (1224). Sâ'di, *Gülistân*'ını Ebû-Bekr adına yazarak bu hükümdarın ismini ölümsüz kılmıştır.

46. FARS ATA-BEYLERİ (Salgurlular) (1147-1287 = 140)

1. **Salguroğlu Ata-bey Muzaffereddin Sungur** (1147-1161 = 14)
2. **Muzaffereddin Zengî** (1161-1175 = 14)
3. **Muzaffereddin Tekle** (1175-1194 = 19)
4. **Muzaffereddin Tuğrul** (1194-1203 = 9)
5. **Ebû-Şucâ Muzaffereddin I. Sâd** (1203-20.V.1226 = 23)
6. **Muzaffereddin Kutluğ-Han Ebû-Bekr** (20.V.1226 - 18.V.1260 = 33, 11, 29)
7. **Muzaffereddin II. Sâd** (18.V.1260-1260)
8. **Muzaffereddin Mehmed** (1260-1262 = 2)
9. **Muzaffereddin Mehmed-Şah** (1262-1263 = 1)
10. **Muzaffereddin Selçuk-Şah** (1263-1264 = 1)
11. **Abış Hatun** (1264-1287 = 23)

f. KİRMAN KARA-HITAYLARI: KUTLUĞ - HANLAR (1222-1303)

Türk'leşmiş bir Moğol kırallığıdır. 1222'den 1303'e kadar 81 yıl devam etmiş, Harzem-Şahlar'ı, Moğollar'ı, İl-hanlılar'ı metbû tanımıştır. Başkenti Kirmân'dır. Kirmân eyaletine (Güneydoğu İran) hâkimdi. Kirman Selçukluları'na halef ol-

muştur. Muzafferîler tarafından ortadan kaldırılmışlardır. Devletin kurucusu Barak Hâcib, Harzem-Şahlar, Kara-Hıtay imparatorluğunu yıkınca Mâverâünnehir'den Kirmân'a gelmiş Türkleş'miş bir Moğol beyidir. Harzem-Şahlar'ın damadı idi. Yerine oğlu Rükneddin, sonra kardeşi Tinkû Bey'in oğlu Muhammed, bunun zevcesi Kutluğ Hatun, oğulları Siyurgatmış ve Safveteddin Hatun (ki İl-han Abaka ile evli idi), bunların kardeşi Haccâc Sultan'ın oğlu Mahmud-Şah, Siyurgatmış'ın oğlu Şâh-i Cihân, saltanat sürmüşlerdir. Bu sonuncunun kızkardeşi Şâh-i Âlem Hatun, Baydu İl-han'ın zevcesi idi; kızı da Muhammed Mubârizeddin'le evlenmişti ki, 1 mart 1314'ten 25 ağustos 1358'e kadar Kirmân valisi olmuş, 1364 ocağında öldürülmüştür; Muzafferîler, bu evlenmeden inmişlerdir.

47. KİRMÂN KARA-HITAYLARI
(Kutluğ-Hanlar) (1222-1303 = 81)

1. **Barak Hâcib Han** (1222-5.IX.1235 = 13)
2. **Rükneddin Huccetu'l-Hakk Han** (5.IX.1235-1252 = 17)
3. **Kutbeddin Muhammed Han** (1252-1257 = 5)
4. **Kutluğ Hatun** (1257-1282 = 25)
5. **Celâleddin Siyurgatmış Han** (1282-1293 = 11)
6. **Safveteddin Pâdşâh-Hatun** (1293-1295 = 2)
7. **Celâleddin Mahmud-Şah Han** (1295-1301 = 6)
8. **Kutbeddin Şâh-i Cihân Han** (1301-1303 = 7)

g. ŞİRVAN-ŞAHLAR (1155-1551)

Daha Selçuk Hakanlığı'nın parçaları üzerinde kurulmuş birçok Türk, Türkleşmiş, İran vs. devleti varsa da, bunların umumi Türk tarihi bakımından ehemmiyetleri olmadığı için, son olarak Şirvan-Şahlar'ın zikri ile iktifa edilecektir Şirvan-Şahlar, 1155 yıllarından 1551'e kadar — 1538-1548 arasındaki 10 yıllık Safevî işgali haricinde — takriben 386 yıl devam etmiş, Türk'leşmiş bir İran hanedanıdır. Başkentleri önce Şamahı, 1382'den sonra Derbend idi. Bütün hükümdarlarına "Şirvan-Şah" denmiştir. Irak Selçukluları'na, İl-denizliler'e, Harzem-Şahlar'a, Moğollar'a, İl-hanlılar'a, Celâyirliler'e, Timurlular'a, Karakoyunlular'a, Akkoyunlular'a, Safevîler'e, 1548-1551 arasında 3 yıl da Osmanlılar'a tâbi olmuşlardır. Kuzey Âzerbaycan, Ermenistan, Dağıstan, Arrân ve Şirvan (Şîrwân), saltanat sahaları olmuş, sonradan küçülmüşlerdir. Yani Hazar'ın batı kıyılarına hâkim olmuşlardır. İlk Şirvan-Şah hanedanı Abbâsîler'e tâbi bir Arap ailesi idi; 799'dan 1097'ye kadar 298 yıl devam etmiş, Gürcüler tarafından ortadan kaldı-

rılmıştır. Burada bahis mevzuu olan II. Şirvan-Şah hanedanı, bunların batışından takriben 58 yıl sonradır.

İlk Şirvan-Şah olan Minûcihr, Kisrân'ın oğludur. 8. Şirvan-Şah olan Hûşeng'e kadar babadan oğula geçmiştir. 1382' de hanedanın "Derbendîye" denen dalı tahta geçmiştir. Bu dalın ilk hükümdarı I. Şeyh-İbrahim, II. Ferah-Zâd'ın küçük oğlu Sultan-Muhammed'in oğlu, yani Hûşeng'in ikinci derecede amcasıdır (babasının amca oğlu). I. Şeyh-İbrahim'den sonra oğlu I. Sultan-Halil, diğer oğlu Halilullah'ın oğlu Ferruh-Yesâr, bunun 3 oğlu Bayrâm-Beg, Gazi-Beg ve II. Şeyh-İbrahim, Gazi Beg'in oğlu Sultan-Mahmud, II. Şeyh-İbrahim' in oğlu II. Sultan-Halil, bunun kardeşi Sultan-Ferah'ın oğlu Şahruh, II. Halil'in oğlu Burhân-Ali-Sultan ve bunun oğlu Ebû-Bekr Mirza, Şirvan-Şah olmuşlardır. Osmanlılar'ın Şirvan beylerbeyisi olan son veliaht Ebû-Bekr Paşa, 40 yaşlarında iken 1579'da bu makama getirilmiştir.

48. ŞİRVAN-ŞAHLAR (1155?-1551 = 386?)

1. **Ebu'l-Muzaffer Minûcihr Şirvan-Şah** (1155?-1205 = 50?)
2. **I. Ferah-zâd** (1205-1233 = 28)
3. **Kethtâsb** (1233-1261 = 28)
4. **Ferâmurz** (1261-1289 = 28)
5. **II. Ferah-zâd** (1289-1317 = 28)
6. **Key-Kubâd** (1317-1346 = 29)
7. **Kâvûs** (1346-1372 = 26)
8. **Hûşeng** (1372-1382 = 10)
9. **I. Şeyh-İbrahim** (1382-1418 = 36)
10. **I. Sultan-Halil** (1418-1462 = 44)
11. **Ferruh-Yesâr** (1462-1500 = 38)
12. **Bayrâm-Beg** (1500-1501 = 1)
13. **Gazi-Beg** (1501-1502 = 1)
14. **Sultan-Mahmud** (1502)
15. **II. Şeyh İbrahim** (1502-1524 = 22)
16. **II. Sultan-Halil** (1524-1535 = 11)
17. **Şahruh** (1535-1538 = 3)
18. **Burhân-Ali-Sultan** (1548-1551 = 3)
19. **Ebû-Bekr Mirza/Paşa**

BİBLİYOGRAFYA: Irak Selçukluları'nın kaynakları Mehmed Altay Köymen'in Sultan Sancar'a ait monografisinde gösterilmiştir. — Kirman Selçukluları'nın kaynakları için: İ. Kafesoğlu, *Kavurd, İslâm Ans.*, VI, 456-9. — İl-denizliler için: Mirza Bala, *İl-Deniz, İslâm Ans.*, V-II, 961-4. — Zengîler, Beğtiginliler, Böriler için Haçlı Seferleri ile alâkadar bahislerde gösterilen eserler. — Diğerleri ve umumiyetle hepsi için *İslâm Ansiklopedisi*'nin muhtelif alâkalı maddelerinde *Düwel-i İslâmîye* ile Zambauer'in eserindeki alâkalı bahislerde toplu malûmat ve bibliyografya mevcuttur.

CETVEL V: XIII. ASIR SONUNA KADAR TÜRKLER'İN YETİŞTİRDİĞİ EN BÜYÜK TARİHÎ ŞAHSİYETLER

Bu sinoptik cetvelde, Türkler'in XIII. asır sonlarına kadar yetiştirmiş oldukları en büyük şahsiyetler gösterilmiştir. İleriki ciltlerde bu cetveli, daha izahlı bir şekilde günümüze kadar getireceğiz.

Bu şahıslar, Türk tarihinin pek bol olan kabiliyetlerinden pek titizlikle seçilmiş, gerçek bir deha eseri göstermiyenler alınmaktan vazgeçilmiştir. Fakat bazı takdir hataları yapmış olmamız şüphesiz mümkündür. Aldığımız simalar, asırlarında ve bütün Türk tarihinde şu veya bu sahada, bazan birkaç sahada belirli, mühim, muvaffak rol oynamış şahıslardır. Bunların içinde bütün cihan tarihi çapında mühim olanlarının adları büyük harflerle yazılmıştır. Bir milleti kurtaranların ve yükseltenlerin dâhiler olduğu, dâhilerin, mâşeri dehanın fışkırmış parçalarını teşkil ettiği şüphesizdir. İptidai ve küçük cemiyetlerden deha fışkıramıyacağı muhakkaktır.

M.Ö. III. Asır:

Teoman (Ölümü: 209), ilk Büyük Türk Hakanı. Anayurtta Türkler'i ilk defa birleştirmeye çalışmıştır.

M.Ö. II. Asır:

METE (ölümü: 174), Teoman'ın oğlu, Büyük Türk Hakanlığı'nı Asya'nın yarısına hâkim kılmış, bir cihan devleti yapmış, "Oğuz Han" adıyla efsaneleştirilmiştir.

Kün Yabgu (ölümü: 161), Mete'nin oğlu ve halefi, büyük hükümdar.

M.Ö. I. Asır:

Çiçi Yabgu (ölümü: 36), Hunlar'dan büyük hükümdar.

Huhanye Yabgu (ölümü: 31), Çiçi'nin kardeşi olan Büyük Türk Hakanı, Hunlar'ın son büyük hükümdarı.

IV. Asır:

I., II., III. asırlar Türk tarihine dair çok kıt bilgimiz olduğundan bu 3 asırda birinci sınıf büyük şahsiyetleri seçebilmek çok müşküldür. Onun için birden IV. asra atlıyoruz.

Lieu-Tsong Yabgu (ölümü: 318), Tabgaç hanedanından Büyük Türk Hakanı, büyük hükümdar.

Balamir (ölümü: 400?), Volga Hun devletinin kudretli kurucusu. Hunlar'ı Avrupa'ya getirmiştir.

V. Asır:

Tolun Kağan (410), Apar hanedanından Büyük Türk Hakanı, büyük hükümdar.

ATTİLA (400-453 = 53), Avrupa Hun Hakanı, tarihin en büyük cihangir ve askerlerinden.

Çuluk Kağan (464), Apar hanedanından Büyük Türk Hakanı, büyük hükümdar.

VI. Asır:

Onaboy Kağan (521), Apar hanedanından Büyük Türk Hakanı, büyük hükümdar.

BUMİN KAĞAN (553), Göktürk hanedanının kurucusu olan Büyük Türk Hakanı.

Bagan Kağan (572), Bumin Kağan'ın oğlu olan Türk Hakanı, büyük hükümdar ve asker.

İSTEMİ KAĞAN (576), Bumin Kağan'ın kardeşi ve halefi olan Büyük Türk Hakanı. Büyük hükümdar, asker, devlet adamı, teşkilâtçı ve fâtih.

Bayan Kağan (602), Avrupa Aparları'nın büyük hakanı.

VII. Asır:

Tung-Yabgu Kağan (630), Göktürkler'den İran fâtihi olan hakan.

Kür Şad (639), Göktürk imparatorluk prensi, büyük ihtilâlci kahraman.

Kubrat Han (642), Türk Bulgarlar'ın ilk hükümdarı, büyük hükümdar. Rivayete göre Attila'nın torununun oğlu.

İLTERİŞ KUTLUĞ KAĞAN (693) Göktürkler'in ikinci devresini açan Büyük Türk Hakanı, büyük hükümdar, Türk şevketinin yeniden kurucusu.

Asparuh Han (701), Türk Bulgarlar'ın büyük hanı, Kubrat Han'ın oğludur.

VIII. Asır:

Kapağan Kağan (665-22.VII.716 = 51), İlteriş Kutluğ Kağan'ın kardeşi olan Göktürkler'den Büyük Türk Hakanı, büyük hükümdar.

Kül Tigin (684-27.II.731 = 47), İlteriş Kutluğ Kağan'ın oğlu ve Türk orduları başkumandanı olan büyük asker.

Bilge Tonyukuk (648?-734? = 86?), Göktürkler'in büyük başbakanı ve başkumandanı, Bilge Kağan'ın kayınpederi. Büyük devlet adamı. *Göktürk Âbideleri*'ni diktirmiştir.

BİLGE KAĞAN (683-25.XI.734=51), İlteriş Kutluğ Kağan'ın büyük oğlu olan Göktürkler'den Büyük Türk Hakanı. Orta Asya'da Türkler'e son şevket devrini yaşatmıştır. *Göktürk Âbideleri*'nden birinde bunun, diğerinde bir yaş küçük kardeşi Kül Tigin'in hayatı anlatılır.

YULIĞ TİGİN (688?-735? = 47?), Kapağan Kağan'ın oğlu, Bilge Kağan'la Kül Tigin'in amca oğulları. Türk edebiyatının bugüne kadar yazılmış en büyük şaheseri olan *Göktürk Âbideleri*'nin müellifidir.

Kurumuş Han (756), Tuna Bulgarları'nın büyük hükümdarlarından.

Bayınçur Kağan (759), Dokuz-Oğuz-On-Uygurlar'dan Büyük Türk Hakanı, büyük hükümdar ve asker.

Bögü Kağan (780), aynı hanedandan Büyük Türk Hakanı, büyük asker ve hükümdar.

IX. Asır:

VIII. asrın ikinci yarısından itibaren Türk tarihinin akışı yavaşlamakta ve bu hal, XI. asrın ikinci yarısına kadar 3 asır sürmektedir.

Kurum Han (814), Tuna Bulgarları'nın büyük hükümdarlarından.

Omurtag Han (831), Tuna Bulgarları'nın büyük hükümdarlarından. Kurum Han'ın oğludur.

Bogoris Han (907), Tuna Bulgarları'nın büyük hükümdarlarından. Ondan sonra Bulgarlar, Türk'lüklerini kaybedip Slav'laşmışlardır. Omurtag Han'ın torununun oğludur.

X. Asır:

SATUK BUĞRA HAN (955?), Kara-Hanlılar'dan Büyük Türk Hakanı. *Müslüman dinini Büyük Türk Hakanlığı'nın* resmî dini yaparak, Türk ve dünya tarihinin akışını değiştirmiştir. Bu hâdise, bütün Türk tarihinin 4 büyük hâdisesinden biridir (ötekiler ehemmiyet sırasıyla: 1453 İstanbul'un Fethi, 1071 Malazgirt Zaferi ve 1040 Dandânakan Meydan Muharebesi).

XI. Asır:

Bu asrın ikinci yarısı, bütün Türk tarihinin en mühim devrelerinden biridir.

GAZNELİ SULTAN MAHMUD (14.XI.970-30.IV.1030 = 59, 5, 16), Hindistan'da XIX. asra kadar sürecek Türk-İslâm hâkimiyetini kuran büyük cihangir.

Çağrı Bey (990-III.1060 = 70), Selçukoğulları'ndan Tuğrul Bey'in ağabeyisi olan büyük asker ve fâtih. Dandânakan'ı kardeşi ile müştereken idare ederek kazanmış, Anadolu sınırlarına kadar gelmiştir.

SULTAN TUĞRUL BEY (995-7.IX.1063 = 68), Selçukoğulları'ndan ilk Büyük Türk Hakanı. Büyük fâtih asker, devlet adamı ve hükümdar. Abbâsî Halifeliği'ni, Türk Hakanlığı'nın himayesine almıştır.

SULTAN ALP-ARSLAN (20.I.1029-25.X.1072 = 43, 9, 6), Çağrı Bey'in oğlu ve Tuğrul Bey'in yeğeni ve halefi olan Büyük Türk Hakanı. Büyük fâtih kumandan. 1071 Malazgirt zaferini kazanarak cihan tarihinin akışını değiştirmiş ve Türkler'e Anadolu'nun kapılarını Marmara ve Ege'ye kadar açmıştır.

KÂŞGARLI MAHMUD (1080?), Kara-Hanlılar'dan Türk imparatorluk prensi. *Göktürk Âbideleri*'nden sonra bütün Türk edebiyatının en mühim eseri olan *Divânı Lugaati't-Türk*'ün müellifi.

Yûsuf Hâss Hâcub (1015-1085? = 70?), Türk edebiyatının en büyük şaheserlerinden olan *Kutadgu-Bilig*'in (manzum ve arûz vezniyledir) müellifi olan Kara-Hanlı saray nâzırı. Bu eser, *Divân* ile aynı yıllarda telif edilmiştir. *Dîvân*, Bağdad'da, *Kutadgu-Bilik* ise Kâşgar'da kaleme alınmıştır. Mahmud, Kâşgarlı, Yûsuf ise Balasagunlu'dur.

KUTALMIŞOĞLU GAZİ I. SULTAN SÜLEYMAN-ŞAH (1045?-3.VI.1086 = 41?), Anadolu Fâtihi ve Türkiye devletinin kurucusu, Türkiye tarihinin ilk büyük şahsiyeti. Selçukoğulları'ndandır (Türkiye tarihi).

Afşın Bey (1086?), Anadolu'nun fethini büyük çapta muzaffer akınlarla hazırlıyan büyük Türk kumandanı (Türkiye tarihi).

Artuk Bey (1091), Anadolu'nun fethine katılan büyük Türk askeri ve Artukoğulları hanedanının kurucusu. Kelkit vâdisini ve Umman'ı fethetmiştir (Türkiye tarihi).

SULTAN MELİK-ŞAH (6.VIII.1055-20.XI.1092 = 37, 3, 15), Sultan Alp-Arslan'ın halefi ve oğlu olan büyük Türk Hakanı. Devrinde Türk devleti, bir cihan imparatorluğu halini almıştır. Anadolu'nun Fethi'ni desteklemiş ve Türkiye devletinin kuruluş fermanını imzalamıştır.

Atsız Bey (1094), Suriye ve Filistin fâtihi olan büyük Türk kumandanı, "melik=kıral" unvanını taşımıştır. Fâtımîler'e karşı başkumandanlık etmiştir.

Dânişmend Gazi (1104), Anadolu'nun Fethi'ne katılan Türk kumandanlarının en büyüklerindendir. Dânişmendli hanedanının kurucusudur (Türkiye tarihi).

I. SULTAN KILIÇ-ARSLAN (1073?-VII.1107 = 34), I. Sultan Süleyman-Şah'ın oğlu olan Türkiye hükümdarı. I. Haçlı Seferi'ne karşı Türkiye'nin muzaffer müdafii (Türkiye tarihi).

XII. Asır:

Belek Bey (6.V.1124), Artukoğulları'ndan, büyük asker. I. Sultan Mes'ud'un kayınpederidir. Haçlılar'a karşı başkumandanlık edip büyük zaferler kazanmış, şehit düşmüştür (Türkiye tarihi).

İmâdeddin Zengî (1084-15.IX.1146 = 62), Zengî Atabeylik hanedanını kurucusu olan Türk asker. Haçlılar'a karşı birçok zafer kazanmıştır.

I. SULTAN MES'UD (1098?-1155 = 57?), I. Sultan Kılıç-Arslan'ın oğlu olan Türkiye hükümdarı. II. Haçlı Seferi'ne karşı Türkiye'yi zaferle savunmuştur (Türkiye tarihi).

SULTAN SANCAR (1084-29.IV.1157 = 73), Büyük Selçuklular'dan son Büyük Türk Hakanı. Gazneli ve Gurlu Türk devletlerini de hâkimiyeti altına almış ve Büyük Türk Hakanlığı'na son geniş devrini yaşatmıştır.

Hoca Ahmed Yesevî (1166), Türkistanlı büyük Türk mutasavvıf ve şairi, Yesevî tarikatinin kurucusu. Müslüman dininin Türkler arasında son zaferini temin etmiştir.

NUREDDİN ZENGÎ (XI. 1118-15.V.1174 = 56, 3), İmâdeddin Zengî'nin oğlu ve halefi, I. Sultan Mes'ud'un damadı olan Türk ata-beyi. Haçlılar'a karşı İslâm dünyasını muvaffakıyetle savunmuştur. Salâhaddin Eyyûbî'yi yetiştirmiş ve onu Mısır'a göndererek Fâtımî Halifeliği'ni yıktırıp Sünni İslâm âleminin birliğini temin etmiştir (Salâhaddin Eyyûbî'yi listemize almadık).

II. SULTAN KILIÇ-ARSLAN (1115?-VIII.1192 = 77?), I. Sultan Mes'ud'un oğlu ve halefi olan Büyük Türk Hakanı. Türkiye imparatorluğunun temellerini tamamen sağlamlaştırmış, 2. Malazgirt sayılan Miryokefalon zaferi ile, Bizans'ın Anadolu'yu istirdat siyasetine ebediyen son vermiştir (Türkiye tarihi).

Harzem-Şah Alâeddin Tekeş (4.VII.1200), Harzem-Şahlar'ın yani Doğu Türk (Türkistan) Hakanlığı'nın büyük fâtih hükümdarı.

Muizzeddin Muhammed (15.III.1206), Gurlular'dan Hindistan padişahı. Gazneliler'in Hindistan'daki mirasına konmuş, genişlettiği bu mirası Memlûkler'den Aybey'e bırakmıştır.

XIII. Asır:

Sultan Aybey (1210), Hindistan'da Türk Memlûk imparatorluğunun kurucusu olan büyük asker, devlet adamı ve hükümdar.

Celâleddin Harzem-şah (1231), Moğollar'a karşı muvaf-

fakıyetle İslâm dünyasını savunan son Harzem-Şah (Doğu Türk Hakanı). Çok büyük bir askerdi.

Sultan İl-Tutmuş (1236), Hindistan Memlûkleri'nden Sultan Aybey'in damadı olan büyük hükümdar.

SULTAN ALÂEDDİN KEY-KUBÂD (1192-30.V.1237 = 45), Türkiye Selçukluları'nın en büyük hükümdarı olan Büyük Türk Hakanı. Onun zamanında Anadolu, bir daha ancak Kanunî çağında göreceği bir refah ve saadete kavuşmuştur. Selçuklular'dan son büyük şahsiyet de odur. Bu suretle Selçukoğulları, Türk tarihine 10 müstesna şahsiyet vermiş demektir. Bu hal, hanedanın şevketini temin etmiş ve Selçukoğulları'nı Osmanoğulları'ndan sonra tarihin en büyük hanedanı yapmıştır. Bu 10 büyük şahsiyetin 5'i Büyük Selçuklular'da, 5'i de Türkiye Selçukluları'ndandır (Türkiye tarihi).

Sultan Aybey (1257), Mısır-Suriye Türk Memlûk imparatorluğunun kurucusu olan büyük hükümdar. Eyyûbîler'i devirerek yerlerine geçmiştir.

SULTAN KUTUZ (22.X.1260), Mısır Memlûkleri'nin Baybars'tan sonra en büyük hükümdarı olan büyük teşkilâtçı asker. Ayn-Câlût zaferini kazanarak Moğollar'ı Mısır kapılarında durdurmuştur.

Berke Han (1209-1266 = 57), ilk defa Müslüman olup Türk'leşen Cengizoğlu. Altın-Ordu'nun büyük hakanı. Cengiz'in torunu ve Batu Han'ın kardeşidir.

MEVLÂNÂ CELÂLEDDİN RÛMÎ (30.IX.1207-17.XII.1273 = 66, 2, 17), dünyanın en büyük şairlerinden olan büyük mutasavvıf ve şair. Türk tarikatlerinin en mühimmi olan Mevlevî tarikatinin mânevi kurucusu. Türk kültürüne emsalsiz bir tesir yapmıştır. Beşerin yetiştirdiği en büyük fikir adamlarındandır (Türkiye tarihi).

SULTAN BAYBARS (1223?-30.V.1277 = 54?), Mısır Memlûkleri'nin en büyük hükümdarı olan büyük asker ve devlet adamı. Haçlılar'ı Yakın Doğu'da temizlemiş ve Moğollar'a karşı en güçlü Müslüman devletinin hükümdarı sıfatıyla durmuştur.

Karamanoğlu I. Mehmed Bey (1283), Türkçe'yi resmi dil ilân eden ve Türkiye'yi İl-hanlı egemenliğinden kurtarmak istiyen ve bu uğurda ölen Karaman prensi (Türkiye tarihi).

Sultan Balaban (1207?-1286 = 79?), Hindistan Memlûkleri'nin büyük hükümdarlarından olan Türk askeri ve devlet adamı. Sultan İltutmuş'un damadıdır.

Sultan Kalavun (1290), Mısır Memlûkleri'nin en büyük

hükümdarlarından ve en mühim Memlûk hanedanının kurucusu.

YÛNUS EMRE (1240-1320 = 80), Türk halk edebiyatının en büyük mümessili olan büyük tasavvuf şairi. Tesiri zamanımıza kadar gelmiş ve pek büyük olmuştur.

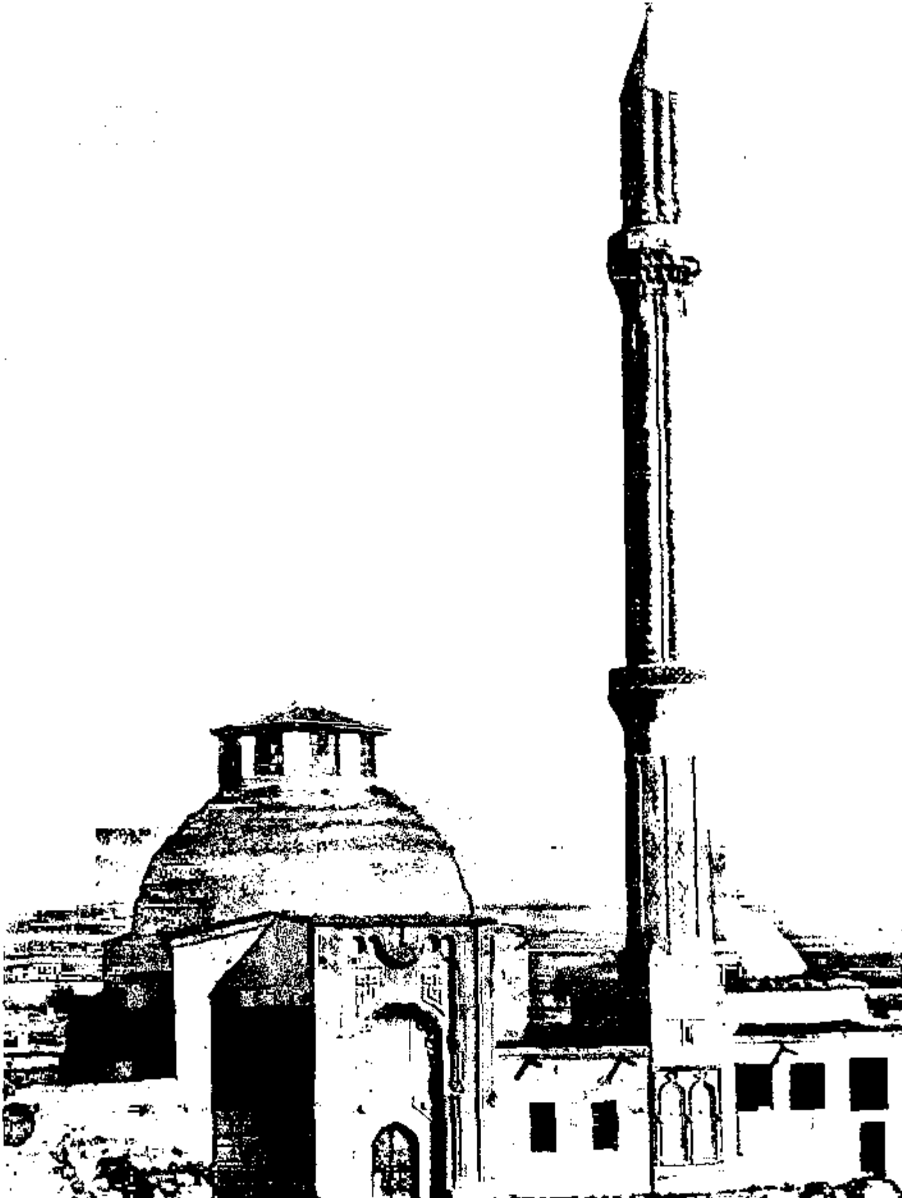
★

Bu suretle 67 şahsiyet tesbit etmiş olduk. Bunların 31'i IX. asır sonuna kadar olan Müslümanlık'tan önceki devreye, 36'sı da X. asırdan başlıyan Müslüman Türk devresine aittir. M.Ö. III. asırdan 1, M.Ö. II. asirdan 2, M.Ö. I. asırdan 2, IV. asırdan 2, V. asırdan 3, VI. asırdan 5, VII. asırdan 5, VIII. asırdan 8, IX. asırdan 3, X. asırdan 1, XI. asırdan 13, XII. asırdan 9, XIII. asırdan da 13 şahsiyet zikredilmiştir. Bunlardan 7'si Müslümanlık'tan önceki devreye, 16'sı Müslüman Türk devresine raslamak üzere 23 şahsiyete de cihan tarihi çapında müstesna bir yer vermiş olduk. Bu şahsiyetlerin 12'si Türkiye tarihine aittir ve bu 12 şahsiyetin 7'si de müstesna olmak üzere işaretlenmiştir. XI-XIII. asırlarda yetişen şahsiyetlerden 10'u Selçukoğlu olup bunların 9'u müstesna işaretiyle belirtilmiştir.

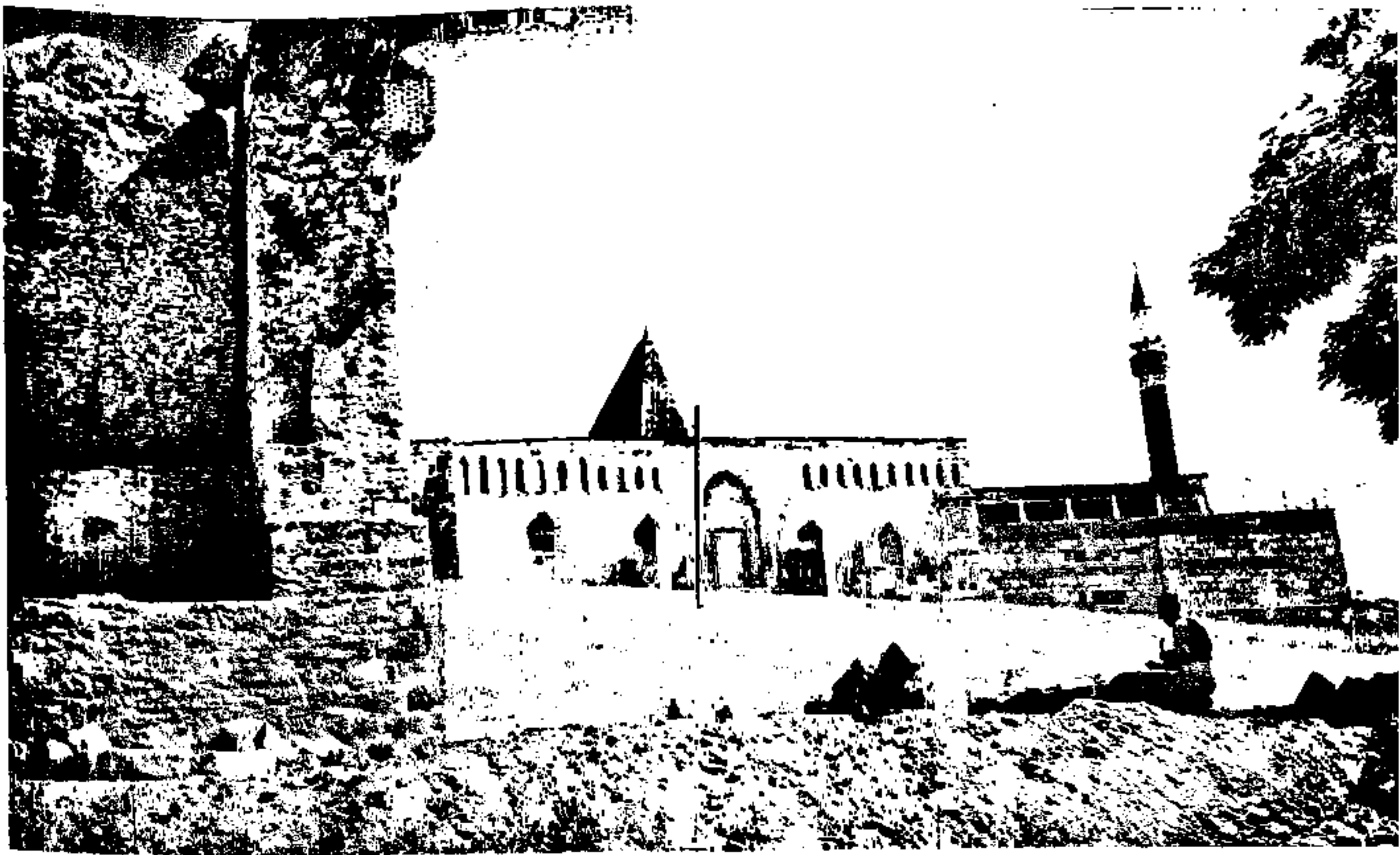
Diğer asırları ileride göreceğiz. Fakat XIV. asırdan kısaca bahsedelim. Bu asırda bu şekilde Türk tarihinden 20 şahsiyet seçmek ve 10'unu müstesna şekilde işaretlemek mümkündür. Bunlardan 14'ü Türkiye tarihine, bu 14'ten 11'i de Osmanlı tarihine ait şahıslardır ve bunlardan 5'i de Osmanoğulları'ndandır. Bu suretle hele daha ilerideki asırlarda ağırlık tamamen Türkiye tarihine kayacaktır.

XIV. asra ait şahsiyetler şunlardır: Osmanlı tarihi içinde Osman Gazi, Orhan Gazi, I Murad, Yıldırım, Veliaht-Şehzâde Süleyman Paşa, Hacı İlbeyi, Lala Şâhin Paşa, Çandarlı Hayreddin Paşa, Çandarlı-zâde Ali Paşa, Gazi Evrenos Bey, Kara Timurtaş Paşa, Osmanlı camiası dışında Türkiye tarihinden Sultan Veled, Nesîmî ve Aydınoğlu Umur Bey, Türkiye tarihi dışından Gazan İl-han, Toktamış Han, Özbek Han, Alâeddin Halacî, Sultan Nâsır Muhammed, Büyük Timur. Bunlardan şunlar cihan tarihi çapında mühimdir: Osman Gazi, Orhan Gazi, I. Murad, Yıldırım, Süleyman Paşa, Hayreddin Paşa, Nesîmî, Umur Bey, Alâeddin Halacî, Timur.

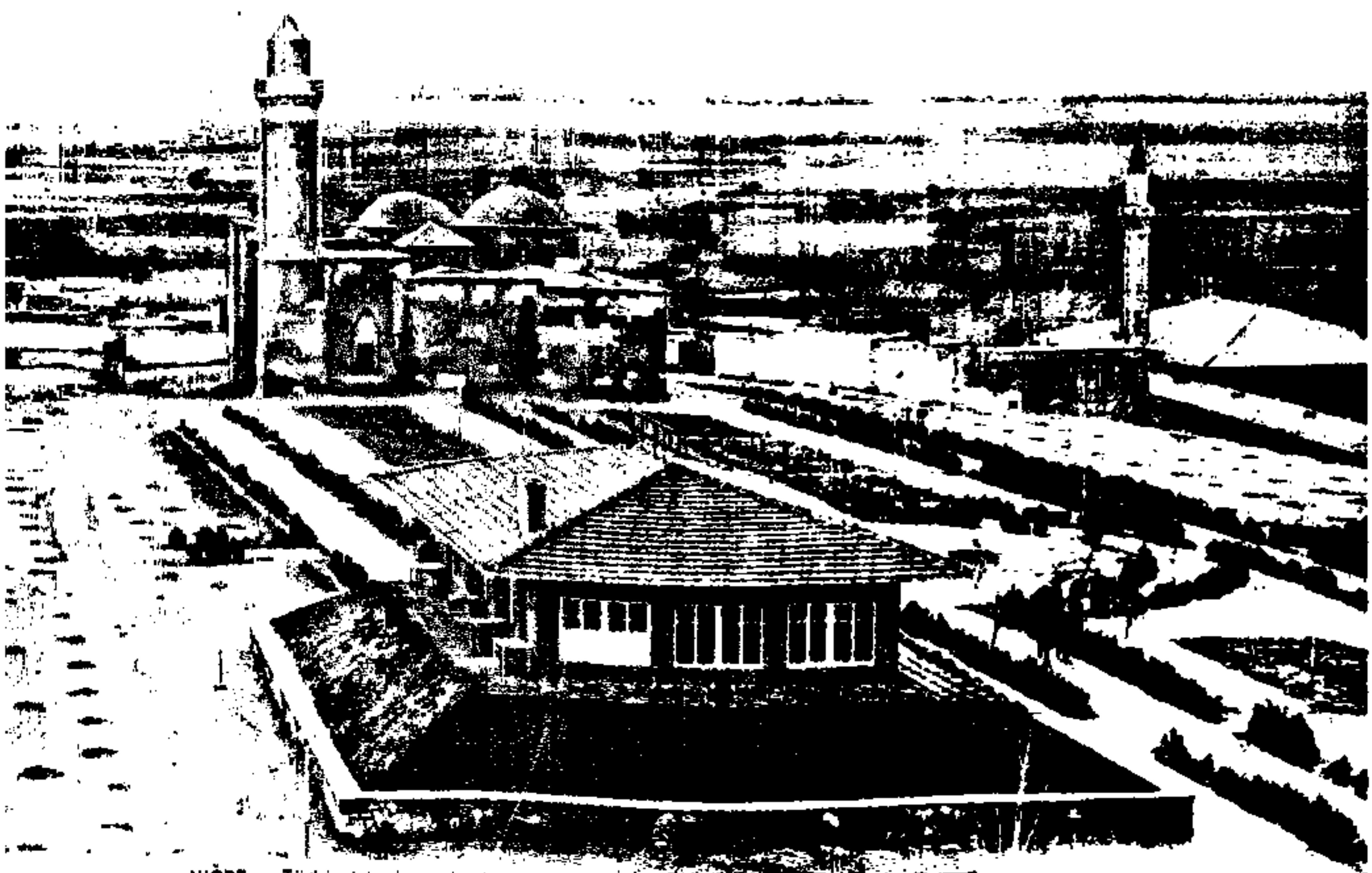
İkinci Cildin Sonu

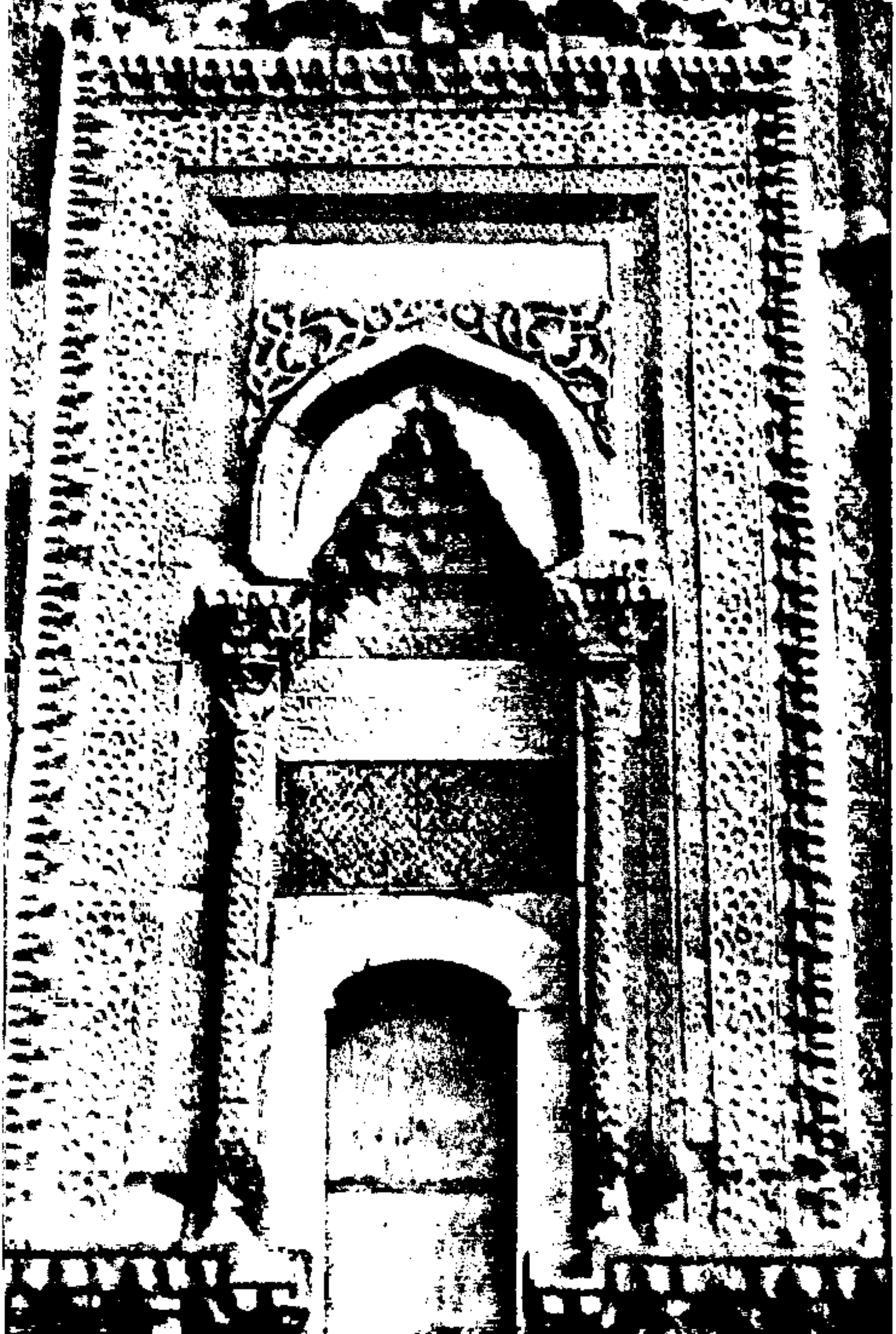
KONYA: İnce Minare'nin yıkılmadan az önce çekilmiş bir fotoğrafı. Selçuklular çağında Türkiye İmparatorluğunun taht şehri olan Konya, en muhteşem Selçuklu eserleriyle bezenmiştir. Bunlar bilhassa XIII. asırlardan kalmadır.

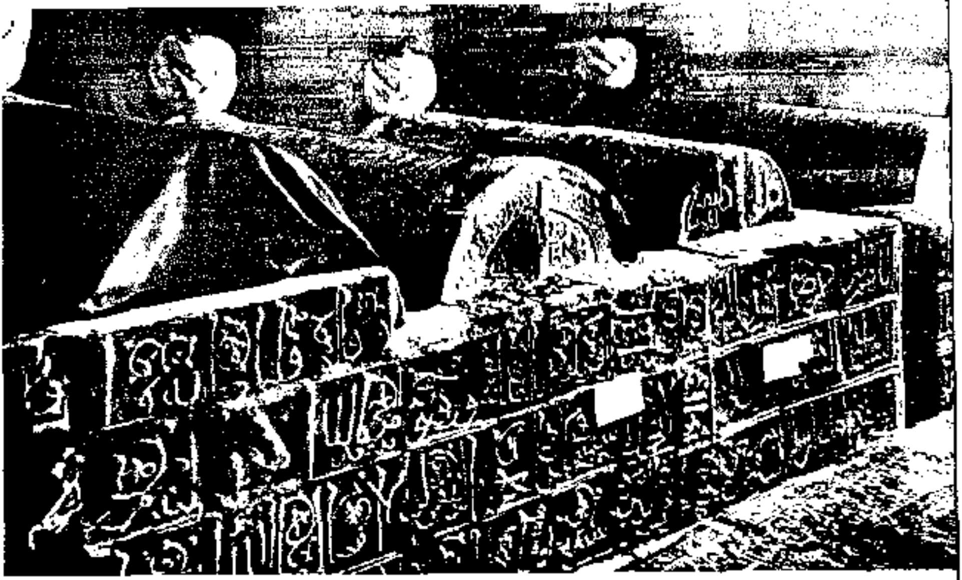

Konya'da Alâüddin Camii. Sultan Alâüddin Keykubâd, Anadolu Selçukluları'nın en muhteşem hükümdarıdır.

NİĞDE : Türkiye'yi bayındırlık [illegible] getiren Büyük Alâüddin Keykubâd'ın Camii.

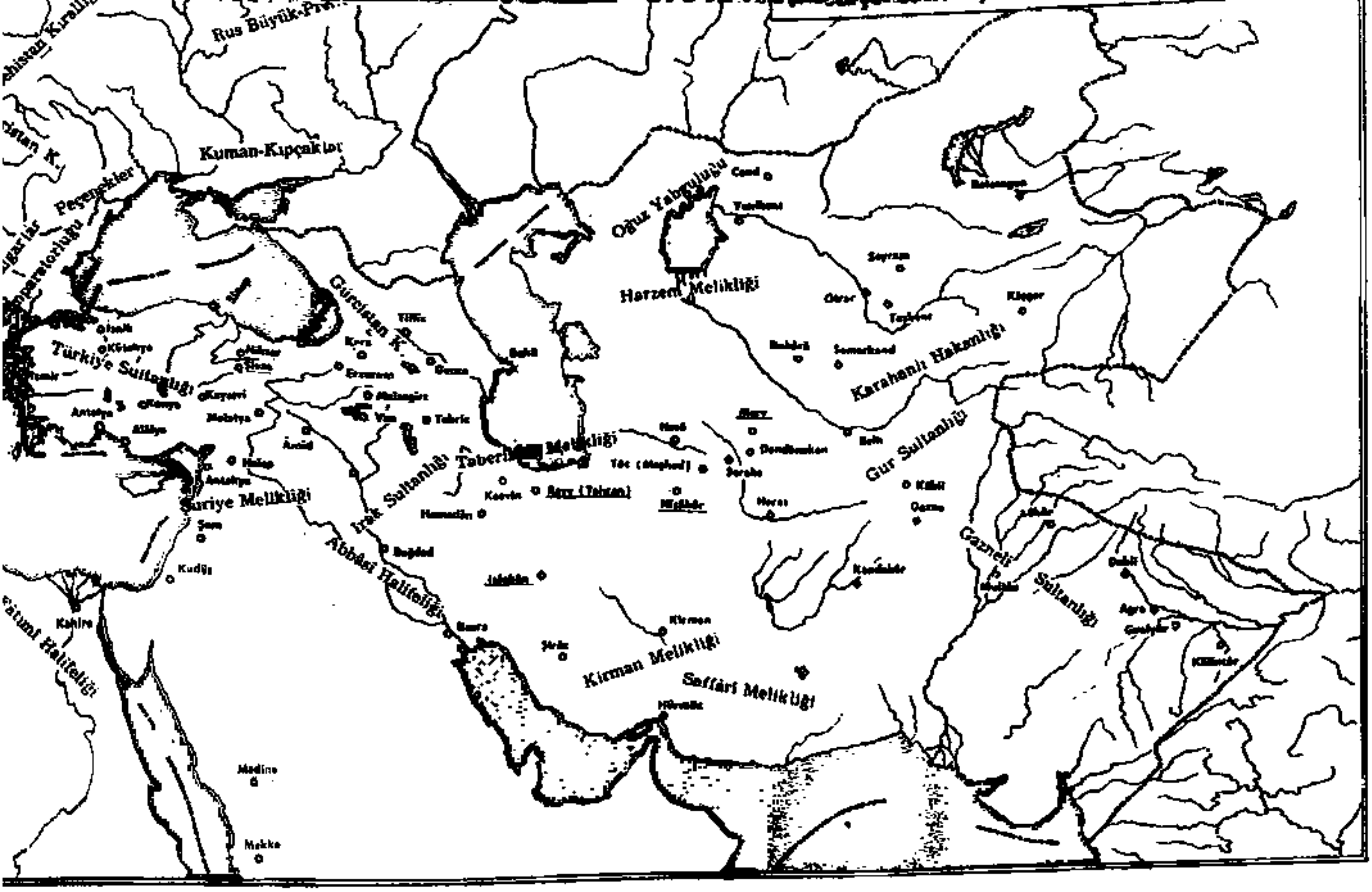

KONYA:
Alâüddin Türbesi. Anadolu Selçukluları hanedanına mensup hükümdar, prens ve prenseslerin çoğu, Konya'da yatmaktadır.

Konya'da Sâhib-Ata Camii.

NİĞDE:
Hudâvend Hatun Künbeti. Selçuk prenseslerinden olan Hudâvend Hatun'un bu eserinin kapısı pek muhteşemdir.

KONYA'DA KARATAY MEDRESESİ. 1252'de Selçuklu vezirlerinden Karatay tarafından yaptırılmıştır. Türk çini sanatının en yüksek nümunelerini muhtevi bir eserdir. XIII. asır Selçuklu Türkiye'si büyük bir imar hareketine sahne olmuştur.

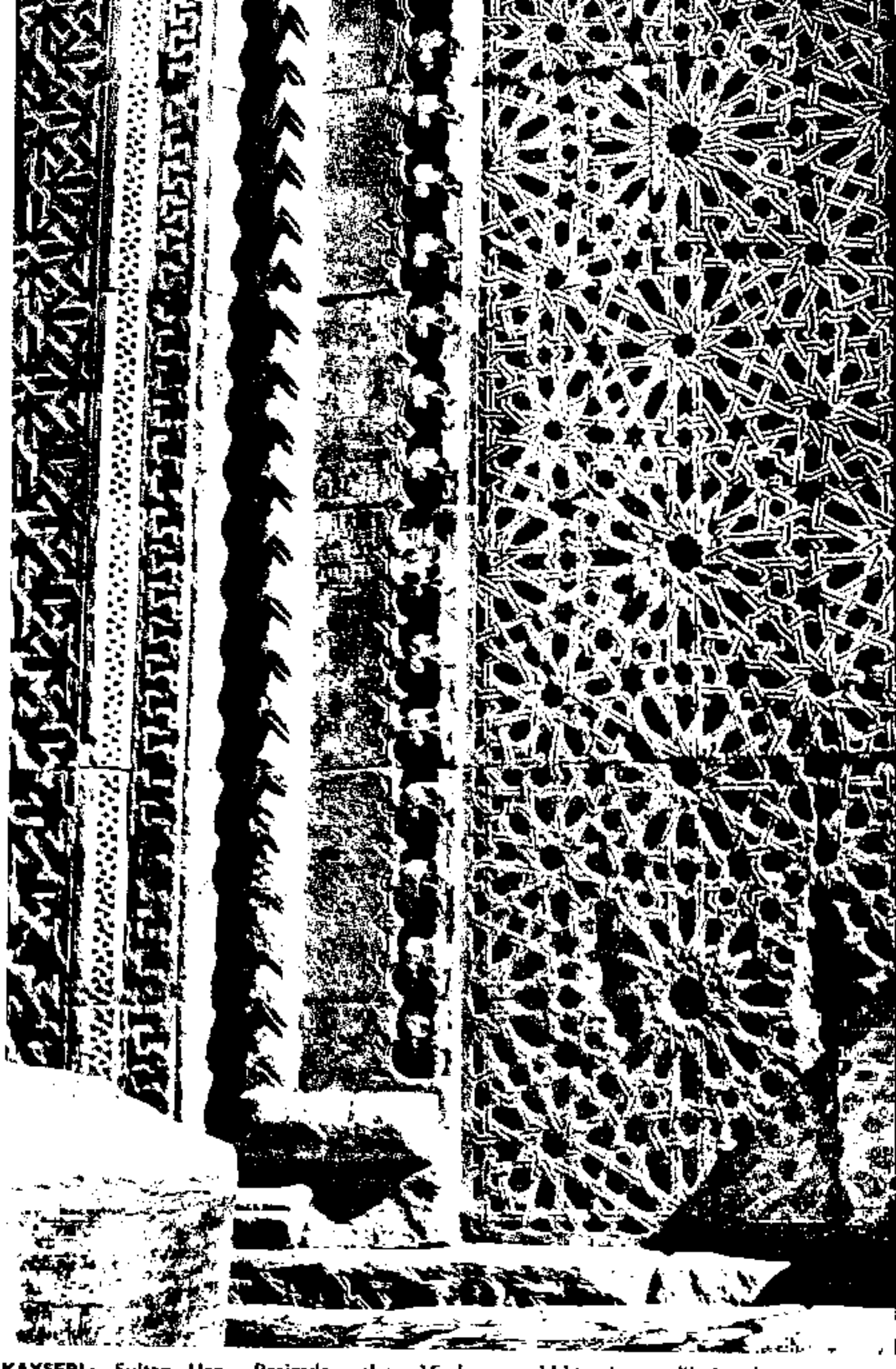
KARATAY HANI : Kayseri'ye 15 km. kadar mesafededir. XIII. asır ortalarında Selçuklu veziri Karatay tarafından yaptırılmıştır. ▶

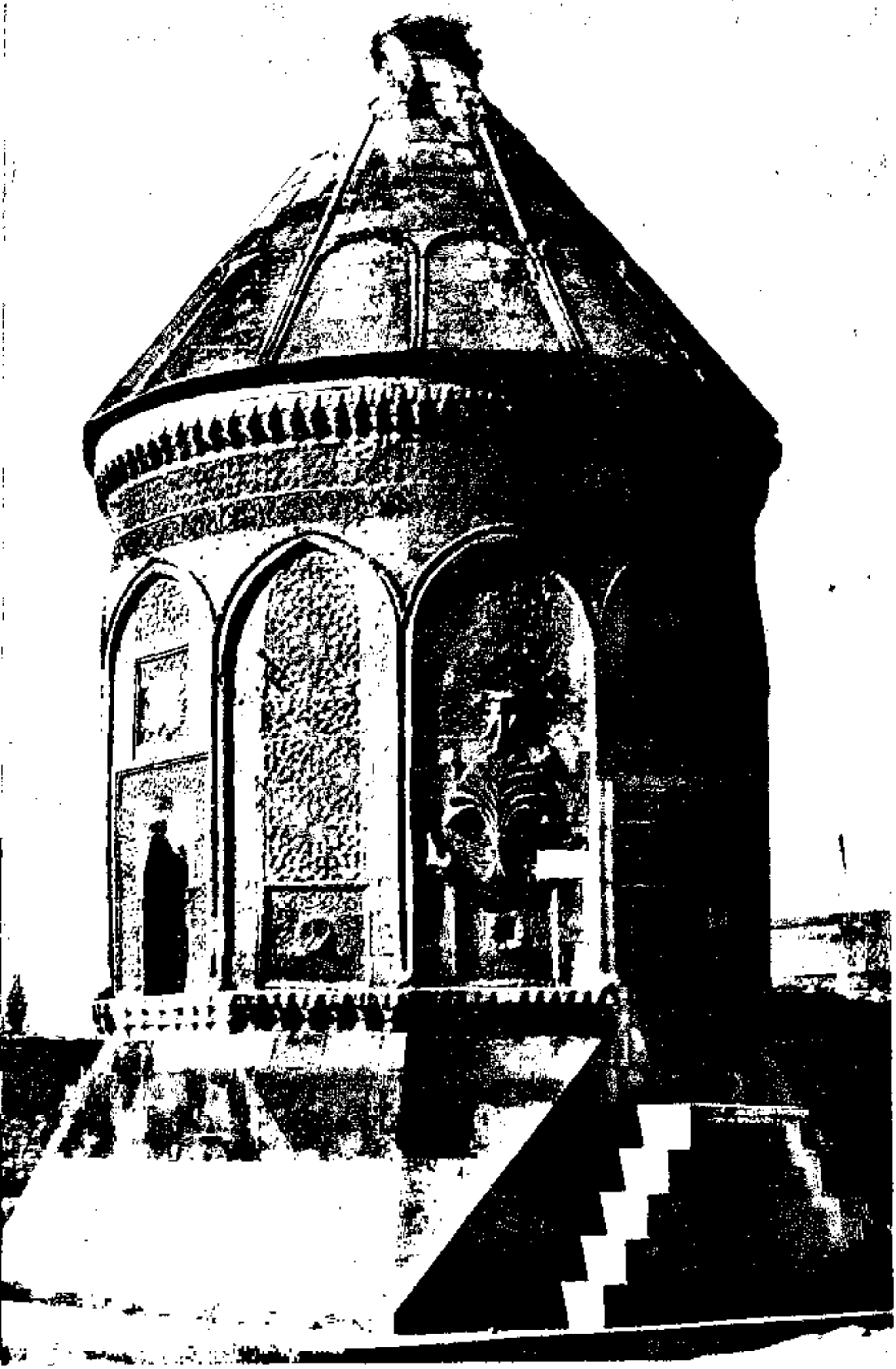
KAYSERİ :

Sultan Hanı, Anadolu Selçuklu çağı Türk sivil mimarisinin şaheserlerindendir. İnşa tekniği, taksimatı ve dekorasyonu fevkalâde alâka çekicidir.

KAYSERİ: Sultan Hanı. Resimde, şehre 15 km. uzaklıkta inşa edilmiş olan Selçuklu kervansarayının bir kapısının tezyinatı görülüyor.

KAYSERİ: Döner Künbet Anadolu Selçuklu Türk mimarisinin şaheserlerindendir.

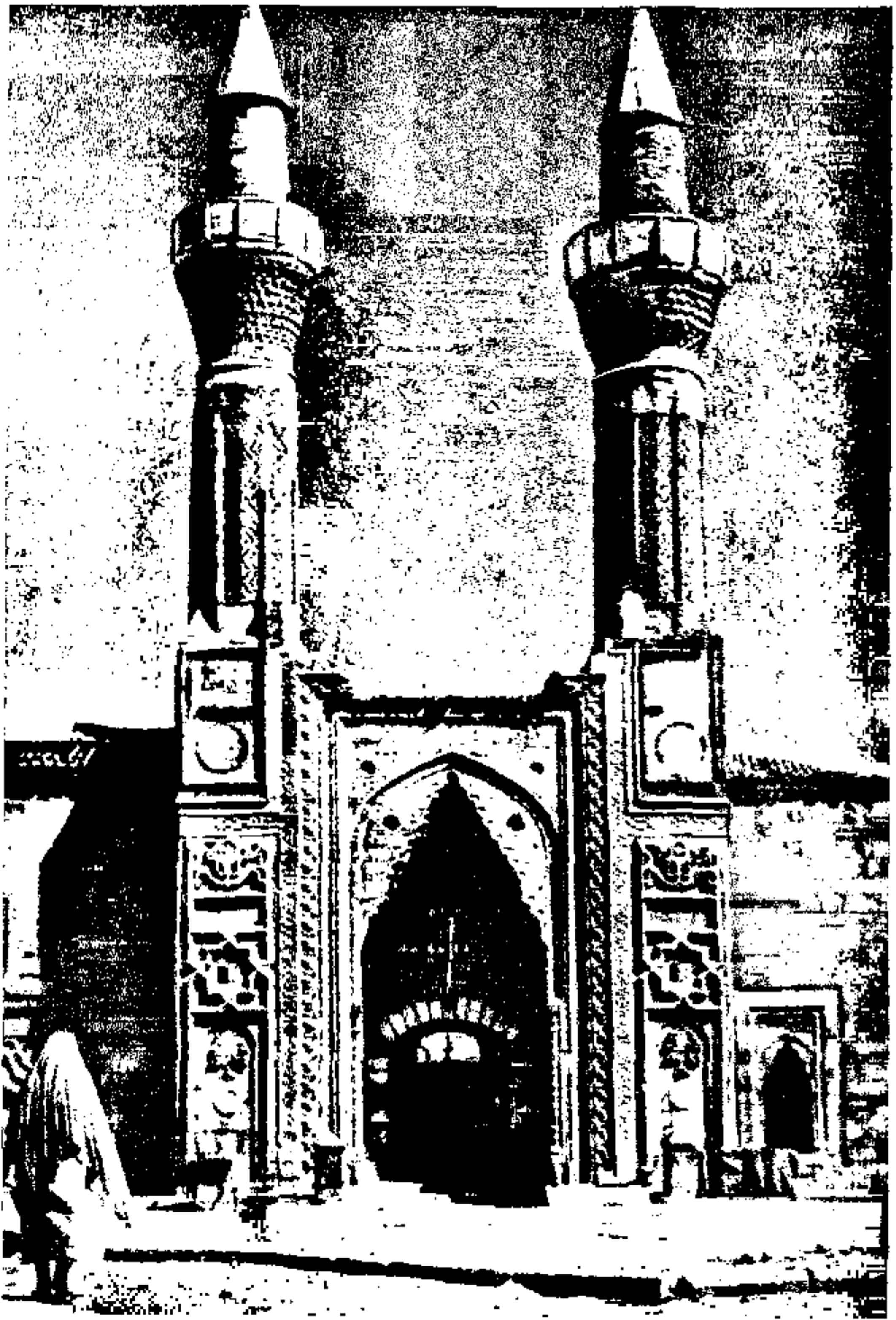

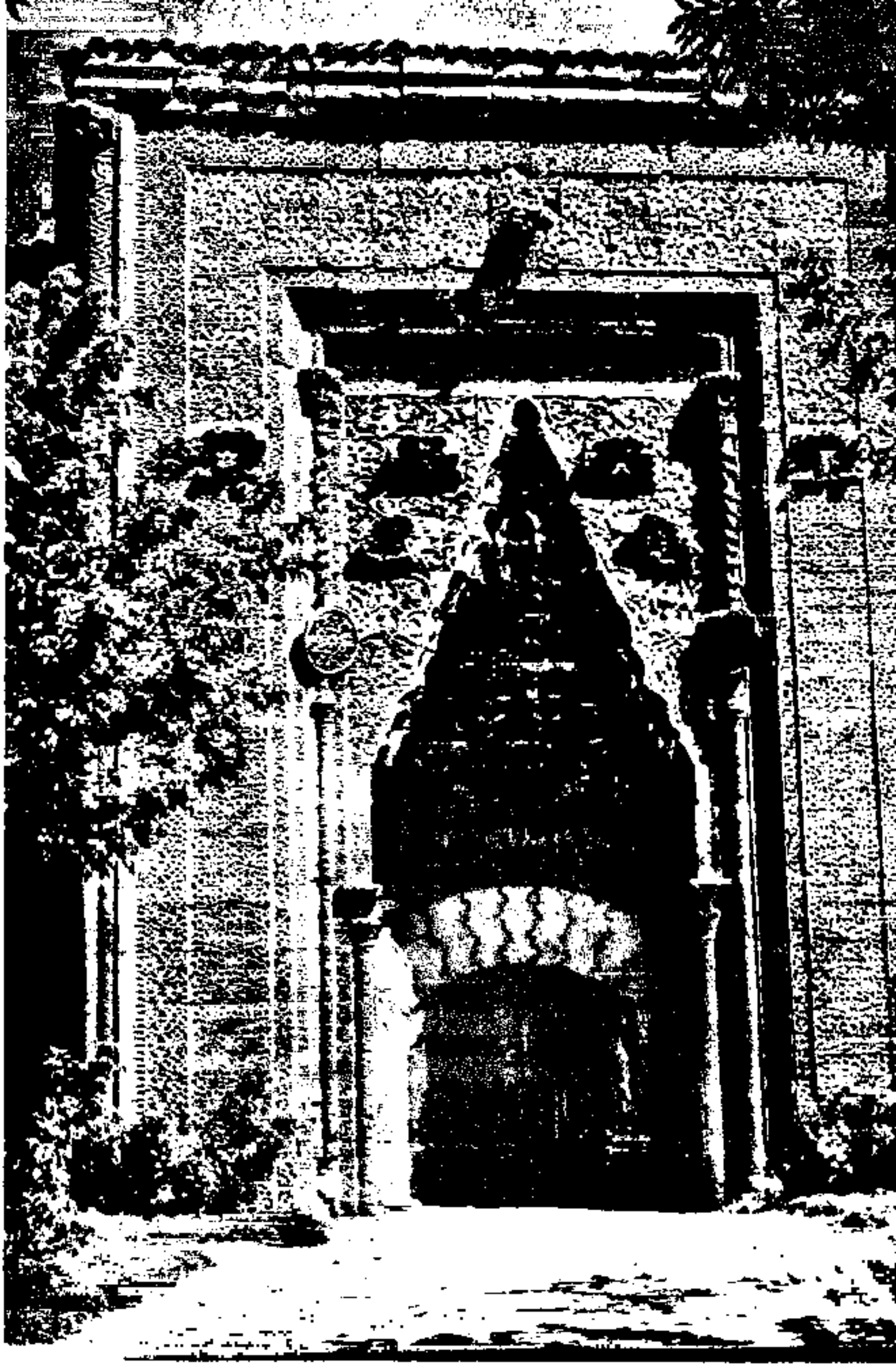
KAYSERİ: Hand Hatun Camii'nin cümle kapısı. Eser, 1238'de Büyük Sultan Alâüddin Keykubâd'ın zevcesi ve II. Keyhusrev'in annesi Mâh-Perî Hand Hatun tarafından yaptırılmıştır.

●

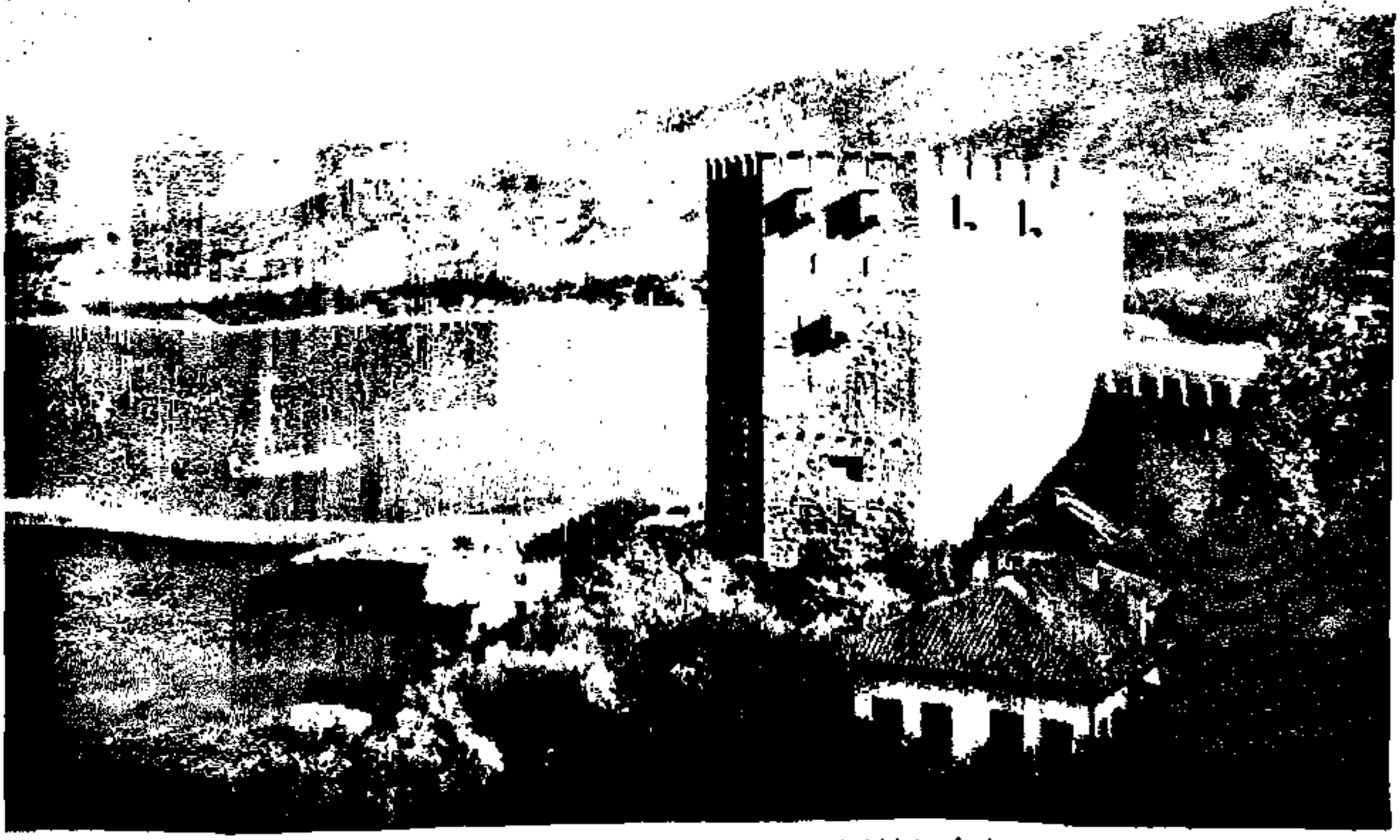
ANTALYA: Yivli Minare. Anadolu Selçukluları çağı Türk cami minarelerinin orijinal ve tipik örneklerinden biridir. Şehre tepeden bakar.

SIVAS: Gök Medrese. 1271'de yapılmıştır. Ortaçağ Türk mimarisinin büyük şaheserlerindendir.

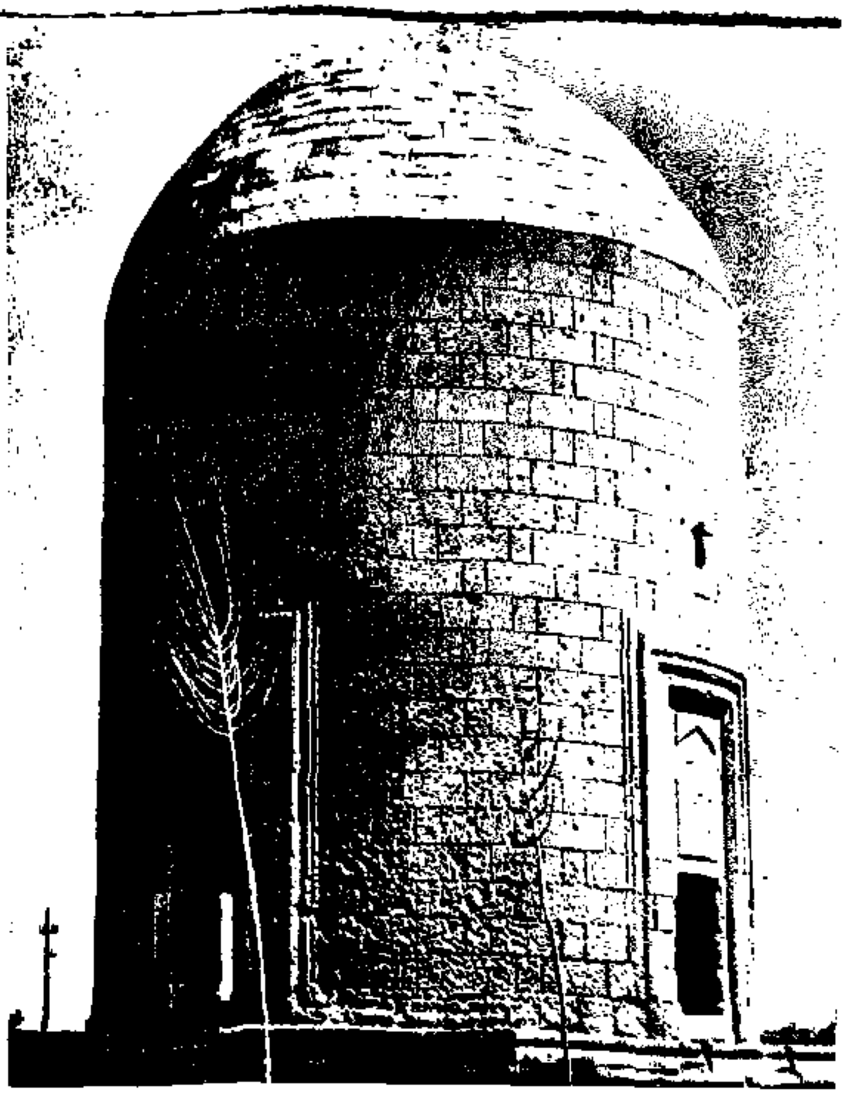
SIVAS : Burûcirdî Medresesi. Gök Medrese ile çağdaş bir âbidedir.

ALANYA (ALÂİYE): Kızılkule. Alanya'yı fetheden Büyük Sultan Alâüddin Keykubâd tarafından tersaneyi korumak gayesiyle inşa ettirilmiştir. Akdeniz'deki Türk donanmasının tezgâhlandığı bu büyük tersanenin kalıntıları hâlâ muhafaza edilmektedir.

KAYSERİ: Sultan Hanı'ndan diğer bir görünüş. Bu muhteşem bina, Selçuklu kervansaraylarının en büyüklerinden biridir.

KAYSERİ: Sırçalı Künbet. Selçukluların «künbed» tarzındaki türbelerinden tipik bir örnek teşkil eder.

ERZURUM: Çifte Minare'nin cephesi. Büyük Sultan Alâüddin Keykubâd'ın kızı olan Selçuklu Türk prensesi tarafından yaptırılmıştır.

Tarihte Türkler

TÜRKLER yeryüzünde tarihi en zengin milletlerden biridir. Türk Devleti' nin 2200 yıl geriye doğru uzanan bir mazisi vardır. Türkler'in 3 kıtada kurduğu imparatorluklar asırlar boyunca ihtişamla devam etmiştir. Bununla beraber Türk milletinin tam bir tarihi, vesikalar henüz derlenemediği için, yazılamamıştır. Böyle bir tarih ancak ileride yazılabilir.

Elinizdeki bu seride, 2200 yıllık Türk tarihinin yıllar boyunca akışı tesbit edilmiştir. Memleketimizde ilk defa olarak ortaya konan bu eserde, Türklerin tarih içindeki macerasını takip edecek, Orta Asya' daki hayatlarını, Anadolu'ya gelişlerini, Osmanlı Cihan İmparatorluğu'nu ve nihayet Cumhuriyet Türkiyesi'ni göreceksiniz. Türkler'in devlet idaresi, askerlik, ilim, sanat ve edebiyat sahalarında verdikleri bütün eserleri toplu bir halde bulacaksınız. Bu eser, Türk tarihini klâsik usuller dışında modern ilim zihniyetiyle ilk defa ele almaktadır.

Bu II. cilt, Selçuklular'ı, Anadolu'nun Fethi'ni, Türkiye devletinin kuruluşunu, Anadolu Beylikleri'ni içine almıştır.

7,5 LİRA